

FALK MIKSA

KOR-ÉS JELLEMRAJZOK

BBVEZETÉSSSEL ELLÁTTA

WEKERLE SÁNDOR

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE

FALK ERNŐ

BUDAPEST MDCCCIII

VIII., ÜLLŐI-ÚT 18. SZÁM.

RÉVAI TESTVÉREK

IRODALMI INTÉZET R.-T.

TARTALOM.

	Lap
<i>Előszó</i>	V
<i>Bevezetés</i>	VII
A pálya kezdetén.....	1
Két feledésbe ment újságról.....	24
Régi emberek. — Régi dolgok.....	37
Királyi Pálról.....	49
Apróságok báró Kemény Zsigmond életéből.....	60
Gróf Széchenyi István és kora.....	73
Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála	80
Összeesküvés a döblingi tébolydában	143
Emlékezzünk régiekről	158
Elkésett tárczalevelek	177
Báró Eötvös József életéből.....	203
Báró Eötvös József és az 1867-iki kiegyezés '.....	241
Gróf Andrassy Gyula.....	267
Gróf Andrassy Gyula keleti politikája	279
Báró Sennyey Pál.....	296
Trefort Ágoston	323
Két katona.....	360
A királynéről	398
Apróságok a királynéről	417
A királyné születése napján	424
A királyi párról	435

ELŐSZÓ.

Midőn atyám visszaemlékezéseinek gyűjteményét a hazai olvasóközönség színe elé bocsátom, teszem ezt azon meggyőződésben, hogy ezzel nemcsak a fiúi kegyelet sugallatát követem, hanem az utolsó félszázadot jóval meghaladó időszak történetírásának, első sorban pedig gyér memoireirodalmunknak teszek szolgálatot.

A könyv tartalmát illetőleg alig van mit mondanom.

A cikkeket minden nagyobb változtatás nélkül veszi az olvasó; mert — bár nem tagadható, hogy az egyes cikkekben foglalt részleteknek egymáshoz fűzése és egységes egészszé alakítása a munka egyöntetűsége szempontjából talán előnyösebb lett volna — előttem mégis túlnyomó fontossággal bírt az, hogy minden egyes cikk híven tükröztesse vissza azon kort, melyben írtott és annak egyéniségét, a ki írta.

Ezen czélnak megfelelően a magyarázó jegyzetek száma csekély és a legtöbb czikknél arra szorítkoztam, hogy a megjelenés évét közöljem.

Végezetül még csak azt a kedves kötelességet kell teljesítenem — és úgy hiszem, hogy e tekintetben nemcsak saját igénytelen személyiségem, hanem az egész olvasóközönség nevében szólhatok — midőn a legmélyebb hálának adok kifejezést Wekerle Sándor önmagyméltósága irányában, a kinek megragadó szépségű bevezetése a jelen könyvnek megbecsülhetetlen értékű ékességét képezi.

Budapest, 1902 november hóban

FALK ERNŐ.

BEVEZETÉS.

Az 1848 évet követő katasztrófa után meddő értéket látszottak képviselni azok a ritka kincsek, a melyeket ez a nagy korszak hagyott ránk örökül.

Az elnyomatás váltotta fel a szabadságot, levertség a nemzeti dicsőséget, általános csüggedés az önbizalmat. Vezető férfaink a bel- és külföldön szétszórva minden közös érintkezést nélkülöztek, szétágazó egyéni nézetek váltották fel a közvéleményt s csak két közös vonása volt a magyar közéletnek: a levertség s a reménytelenség. Kevesen, vajmi kevesen tudták csak a Jobb jövőbe vetett bizalmat megőrizni, még kevesebben annak helyes irányát megjelölni.

Vezető férfaink széttagolt működésének meg volt ugyan az a közös vonása, hogy nemzetünk történeti múlttal bíró alkotmányos jogát hangoztassák, a külföld részvétét felkeltsek, figyelmét és érdeklődését folyton ébren tartásák, a nemzeti

önbizalom szunnyadó szikráit életre keltsék, de a cselekvés, az újraébredés módozatai iránt alig volt tiszta és határozott nézet.

Külföldön élő hazánkfiak s a belföldön elfojtott közhangulat java része is csak az európai constellációk véletlen változásában bizakodott, feledve azt, hogy a levert népek is csak önerejükre lehetnek utalva s hogy az idegen népek rokonszenve csak platonikus jellegű, mely nem szokta túllépni a saját érdeke által megvont határokat.

Egyedül azok a vezető államférfiaink vetették bizalmukat a nemzet saját erejébe s jelölték meg biztos kézzel a kibontakozás helyes irányát, a kik a legitimitás terén folyton megmaradtak. Széchenyi, Deák és Eötvös szűkebb köre a monarchia kötelékében akarta mindig Magyarország önállását megvalósítani, mindegyik a korona és nemzet közvetlen érintkezésében és kölcsönös megértésében kereste a kibontakozás kulcsát, Széchenyi az elnyomatás legsötétebb korszakában új megegyezésre is hajlandó volt, Deák és Eötvös, a kik később, midőn már világosodni kezdett, léptek sorompóba, az 1848-iki törvényeken alapuló jogfolytonosság elvét kívánták e megegyezésnél is sértetlenül megóvni. A 48-iki nagy vívmányok, az egyenlőség, a szabadság, a szabad fejlődés mindegyik zászlójának jelszavát képezte.

Ennek a gárdának volt egyik legkiválóbb alakja Falk Miksa; feltétlen híve az alkotmányos szabadságnak, az egyenlőségnek és szabadelvűségnek, következetes és tántoríthatlan védője a jogfolytonosság elméletének.

Folytonosan szoros érintkezésben, baráti viszonyban Széchenyivel és Eötvössel, állandó összeköttetésben Deákkal s ennek környezetével, fontos szerepe jutott az eszmék közvetítésében; helyes kiegyenlítésében és megérlelésében s annak az iránynak megtisztulásában, mely a jogfolytonosság merev elvét képes volt a politika gyakorlati talajába átültetni.

Abban a korszakban, midőn egyedüli fegyverünk a toll volt s a szigorú censura és sajtó-eljárás mellett ennek az egyedüli fegyvernek is csak úgy lehetett hasznát venni, hogy az igazságnak nagy ereje ne a sorokban, hanem a sorközökben nyerjen kifejezést, mesteri kéz kellett az íráshoz; nem technikai ügyesség, hanem valóban művészi erő kellett ahoz, hogy a gondolat és érzés ingó hullámai el ne mosódjanak, másfelől azonban oly magasra se verjenek fel, hogy az egész törekvés hajótörést szenvedjen.

Ennek a gondolatokat felkeltő, az érzést melegen tartó sorok közötti olvastatásnak vált nagy mesterévé Falk Miksa az Ő publicistikai működésében s halhatatlan érdeme, hogy szoros

összeköttetésben nagyjainkkal az alkotmányosság iránti bizodalmat nemcsak felélesztette és fenntartotta, hanem igazainkat úgy a hazai, mint a bécsi és külföldi sajtóban is megtudta értetni; akkor pedig, midőn a korona és nemzet közötti megértés létrejött, a politikában és sajtóban hű sáfárja és őre maradt a múltból átörökölt nagy igazságoknak s annak a nagy munkálódásnak, a mely államiságunk modern kiegészítését és megszilárdítását tűzte feladatául.

Széchenyi méltó egyént tüntetett ki benső bizalmával és barátságával, Deák nélkülözhetlen erőt szólított a hazai tűzhelyhez, midőn a cselekvés színtere Budapest lőn, Eötvös az 1867-iki nagy mű megszentelésének, a koronázásnak napján talán a legérdemesebbnek mondott köszönetet az eredménynek kivívásában való segédkezesért s mi legérdemesebb veteránjaink egyike előtt hajtjuk meg a tisztelet zászlaját egy emberöltőn át kiérdemelt babéraiért.

Főbb vonásokban ennek az emberöltőnek folyását tüntetik fel Falk Miksának azok a kisebb dolgozatai, értekezései, cikkei, egyes műveinek töredékei, a melyek ebben a könyvben közzétételnek, mintha csak élete folyásának töredékei, naplókivonatai lennének. Feltüntetik viszonyát Széchenyihez, Eötvöshöz, Treforthoz s közéletünk más jeleseihez, bizonyítékát szolgáltatják annak, hogy nem túláradó dicsérettel halmoz-

tam el múltját, midőn melegen méltányoltam annak jelentőségét, hanem csak abból a nagy igazságból szolgáltatam ki valamit, a mely eredményes tevékenységét oly méltóan megilleti. De nem ebben az Ő személyét illető vonatkozásokban rejlik becse a könyvben közzétett műveinek, hanem abban, hogy közvetlen betekintést enged újabb korszakunk politikai eseményeinek előzményeibe, azok keletkezésébe és fejlődésébe s igaz világításban tünteti fel államférfiaink jellemét, működését és törekvéseit. Azok a sugarak, a melyek egyesek érzületének, felfogásának s tevékenységének belsejébe vezetnek, igaz világításban tüntetik fel újabb történeti fejlődésünket.

Pedig erre nagy szükségünk van, hogy levonhassuk a történetek tanúságait s igaz világításban lássuk és ítélhessük meg helyzetünket.

Közállapotaink nem kis bajának tekintem, hogy legújabb történetünk — 1848-tól kezdve napjainkig — nincs még a higgadt és igaz kritika objectivitásával feldolgozva. Sokszor nem a rideg tárgyilagossággal bíráljuk meg az eseményeket, hanem az érzelem világába tévedve akarjuk levonni a tanulságokat. A túlzott önbizalom s a kishitűség hullámai váltakozva mardossák egyesek, pártok, nem ritkán az egész közvélemény felfogását, túlradó lelkesedés s másfelől a rideg közöny alkotnak hangulatot s nehezítik meg azoknak a valódi igazságoknak, megállapodott tanulságoknak

és következtetéseknek levonását, melyek a helyes és biztos eljárásnak iránytűjét képezik.

Ezeknek az igazságoknak, tanulságoknak helyes levonását segítik elő azok az érdekes adatok, a melyeket Falk Miksa halmozott össze ebben a kötetben közzétett műveiben s azon az érdekesültségen kívül, melyet magának szerzett a múltban, műveinek ez lesz a jövőre is kiható legkiválóbb érdeme.

Budapesten, 1902 november hóban.

WEKERLE SÁNDOR.

A PÁLYA KEZDETÉN.

(1888).

Félig gyermek voltam, mikor irkálni kezdtem és így félszázadon túl terjed a nyilvánosság előtti működésem. A közönség tudja tehát, *mennyit* dolgoztam ezen idő alatt, de szeretném, ha megtudná azt is, mily sanyarú körülmények közt kellett, főleg eleinte, dolgoznom, mily rögzös volt írói pályám kezdete és mennyi nehézségen és nélkülözésen keresztül kellett magamat felküzdenem a fölszínre.

Atyám igen jómódú kereskedő volt, midőn 1827-ben április hó elején megnősült — „midőn édes anyád engem áprilisba küldött”, szokta nekem gyakran tréfásan mondani. Jeles eszű és irodalmilag is művelt férfiú volt, alig tudta bevárni, hogy engem iskolába küldjön; meg is tette, mihelyt ötödik évemet elértem, ámbár mindig zsámolyt kellett hozatni, midőn a táblára írnom kellett, mert különben picziny karom nem tudott volna odáig felérni. Az elemi iskola első osztályának többi tanulói mind nálamnál idősebbek és nagyobbak voltak és már ez is elegendő volt arra, hogy pajkosságuknak czéltábláját én képezsem. Midőn egyik szép reggel az osztályba jöttem, az egész banda öröm-ujjongva tódult felém, rám kiáltva: „Tudod-e, hogy atyád megbukott?!”

Én nem tudtam, sőt azt sem tudtam, hogy mi az, ha valaki megbukik, de kedves iskolatársaimnak kárörvendő örömiadásából következtettem, hogy az valami rettenetes dolog lehet. Ó, nincs kegyetlenebb teremtés a világon, mint a gyermek! A nevelés csak utóbb többé-kevésbé üzi ki, ha kiüzi, az emberből a bestiát. Lázás ingerültség közepette vártam be az óra végét, azután hazarohantam, hogy lássam, milyen kinézése van az ilyen megbukott apának. Mihelyt hazaértem, atyám szobájába szaladtam. „Igaz-e édes atyám, hogy te megbuktál?” volt első kérdésem. Szemeim fürkészve csüngtek az ő különben is komoly arcán. Ő egy percig nyugodtan nézett rám, azután halk hangon monda: „Igaz, édes fiam.” „És mi az a bukás?” kértem tovább. „Az egy szerencsétlenség, — monda ő, — melybe az ember akkor esik, ha könnyelmű rokonokért jótállást vállal, és ezek utólag cserbe hagyják.” Még most sem igen értettem a dolgot, de nem mertem tovább kérdezősködni. Egy pár perc múlva atyám magához vont, megcsókolt és reszkető hangon monda: „Sohase bánd, édes fiam, csak te tanulj szorgalmasan és nem lesz semmi baj.” Akkoriban még nem volt szokás, — vagy legalább az én becsületes jó atyám nem értett hozzá, — hogy a vagyonbukott kereskedőnek a csőd után több pénze legyen, mint annakelőtte és így családunkra nézve most a sanyarú éveknek egész sora következett, melyeknek nélkülözései az előbb élvezett jólét után kettősen mély benyomást tettek reám.

Alig voltam még 13 éves és máris kénytelen voltam „órákat” adni, naponkint egy-egy órát havonkinti két pengő forint fizetésért és midőn három ilyen órára szert tettem, tehát hat forint havi jövedelmem volt, gazdag embernek képzeltem magamat. Négy órákor jöttem ki az iskolából, 4-7-ig leczkéket kellett adnom,

hét óraker azután neki feküdtem a tanuláshoz és azt rendszeresen éjjélíg folytattam. Ilyenkor édes atyám szótlanul ült mellettem és addig nem ment nyugodni, míg én magam le nem feküdtem. Látnivaló, milyen örömvirágokat hozott számomra „az élet tavasza”! . . .

Körülbelül 15 éves lehettem, midőn más mellékfoglalkozásra is vállalkoztam. A mostaninak helyén a régi lipótvárosi templom állott. Ezzel szemben volt egy ódon, alacsony, földszintes ház, melynek tulajdonosa Glückswerth Mihály, igen tekintélyes pesti polgár volt. A „választó polgárok” az úgynevezett „hunderter”-ek közé tartozott és széles körökben tiszteletben tartották. E német eredetű ember, a ki egy szót sem tudott magyarul, mégis hő érzelmű magyar hazafi volt. Rajongott Kossuthért és csak azt az egyet sajnálta, hogy annak „Pesti Hírlap”-ját és a vele polemizáló konzervatív lapokat nem olvashatta. Atyámnak, kivel jó ismerős volt, egyszer azt az ajánlatot tette, hogy jöjje el hozzá mindennap délután és olvassam fel előtte a magyar lapokat — németül. Megpróbáltam és sikerült. Eleinte kissé nehezen ment a dolog, de mindinkább beletanultam; végre oly folyékonyan olvastam fel előtte Kossuth cikkeit németül, mintha azok német nyelven lettek volna írva és ha ma elbizakodás nélkül mondhatom, hogy kevés ember van, ki nálamnál gyorsabban tudna németből magyarra, vagy magyarból németre fordítani, azt legnagyobb részben az akkor szerzett gyakorlatnak köszönhetem. Pénzt nem kaptam az öreg úrtól, de időről-időre egy pár rőf posztót ajándékozott hol kabátra, hol nadrágra valót és én ezt fáradozásom bő jutalmául tekintettem. Ezen furcsa foglalkozásom önkénytelenül is arra vezetett, hogy hébe-korba kísérletet tegyek egy-egy magyar költemény fordítására. Fordítottam Kerényi Frigyesnek, Császár Ferencznek és különös előszeretettel Petőfinek verseit,

úgy a hogy — jók voltak-e fordításaim vagy rosszak, azt nem tudom, mert azokat negyven év óta nem láttam, de talán mégis én voltam az első Petőfi-fordító Magyarországon. Atyám elvitte ezeket a kísérleteket egy Rosenthal nevű urnák, a ki a „Spiegel” szerkesztője volt és ennek ezen fordítások annyira megtetszettek, hogy azokat nemcsak lapjában kiadta, hanem arra is fölszólított, hogy magyar könyvekről írjak néha ismeretéseket az ő lapja számára. Ezen első irodalmi tevékenységemért havonkint öt pengő forint honoráriumot kaptam. Nemsokára a hetenkint kétszer megjelenő „Spiegel”-nek egy versenytársa támadt, az „Ungar” című mindennap megjelenő lapban, melynek szerkesztője Klein, később Kilényi János volt, a kit egy negyed századdal később, midőn a „Pester Lloyd” szerkesztését átvettem, mint a lap kiadóhivatalának főnökét viszontláttam. Úgy látszik, hogy a „Spiegel”-ben megjelent gyöngé szárnypróbálgatásaira Kilényi figyelmét magukra vonták, mert ő nekem briliáns ajánlatot tett, ha az ő lapjához átjönnék. Felajánlott ugyanis havonkint tíz forintot, a miért azonban a Nemzeti Színház előadásairól is kellett kritikákat írnom. Isten bocsássa meg bűnömet, de valami nagyon jók ezek a kritikák nem lehettek. Ha azokra visszaemlékezem, csak az az egy gondolat vigasztal meg, hogy felteszem, miként az akkori színészek- és színésznőknek volt annyi eszköz, hogy az én kritikáimmal nem sokat törődtek.

Ezzel egyidőben francziául és angolul is tanultam, természetesen ingyen, gimnazista létemre mégis eljárván azon előadásokra, melyeket e két nyelvből Lemouton tanár az egyetemen tartott. Így nemsokára képes voltam elvállalni egy három nyelvű francia-magyar-német szótárnak korrektúráját, melyet akkorában Heckenast könyvárus adott ki. Igaz, hogy ezen szótár oly apró betűkkel

volt nyomtatva, hogy főleg midőn gyertyavilág mellett kellett azt korrigálnom, majdnem belevakultam, de hát kaptam egy ív javításáért, melyet 3-4 óra alatt elvégeztem, egy forintot és ez az én akkori viszonyaim közt mégis nagy összeg volt.

A mint a szíves olvasó látja, ha nem csurran, csöppent és, habár rendkívül megerőltető munka útján, mégis sikerült anyagi egzisztenciámat némileg túrhatóvé tenni. Hanem volt bennem egy ambíció, melyet minden áron szerettem volna kielégíteni: *magyar* író akartam lenni. Tettem e tekintetben némi szárnypróbálgatásokat még a gimnáziumban, melynek ötödik és hatodik osztálya „magyar egylet”-et alakított, ennek feladatául tűzvén ki, hogy tagjai a magyar irodalom legjobb termékeivel megismerkedjenek, másfelől pedig kölcsönös buzdítás és bírálat által magukat a magyar irányban tökélyesbítsék. A kezdeményezés egy fiatal tanártól indult ki, kit eredetileg Teichengrabernek hittak (szepesmegyei születésű volt) és ki később nevét Tavasyra magyarosította. Ő evangélikus hittanárságra készült és éppen akkor jött vissza Jénából, tele az ottan magába szívott eszményi hajlamokkal, tele pezsgő erővel, mely azután itt tevékenységi tért keresett magának. Miként ez a protestáns theologiai kandidátusoknál lenni szokott, ő mindenekelőtt gimnáziumi tanárságot keresett; ezt Vajda Péter halála után meg is kapta, és így lettem én is az ő tanítványa. Rendkívül rokonszenves fiatal ember volt, a ki növedékeinek szívét mindenféle apró vonás által rögtön meg tudta nyerni. Így ő volt az első, a ki a tanítványok tegezését megszüntette és bennünket per „ön” kezdett szólítani. Ő időről-időre kirándulásokat tett velünk hol a budai hegyek közé, hol Visegrádra, melyek ránk nézve nemcsak mulatságosak, de tanulságosak is voltak. Engem különösen kedvelt és hetenkint kétszer-háromszor meg-

hívott szerény hajlékába még szerényebb vacsorára. Ezen „estélyeken” tanítványai közül csak én vettem részt, a többi vendégek iskolatársaim nevelőiből állottak. Ott volt, a mennyire emlékszem, az 1891-ben mint megyei főorvos elhunyt dr. Sass István⁷, a két Hanzély testvérnek nevelője (ezeknek egyike, Ferencz, már évekkel ezelőtt meghalt, a másik, az én kedves Laczi barátom, az 1887-iki választások alkalmával egyik nógrádmegyei kerületben lett képviselőnek megválasztva és e minőségben találkoztunk *negyven* év után ismét Budapesten), tehát jelen volt az imént nevezett Sass István; azután Csernovics Arzén nevelője Jonescu, a ki később Bukarestben román miniszter lett; továbbá még két-három fiatal nevelő, kiknek neveire már nem emlékezem, de egytől-egyig művelt és szellemes férfiak, úgy hogy bátran mondhatom, hogy talán összes iskolai éveim alatt nem tanultam annyit, mint ezen „estélyek” alkalmával. Ott ismerkedtem meg — a ki amaz időig, mint minden fiatal ember Schillerért rajongtam — Goethe műveivel, melyeket addig még hallomásból is alig ismertem. Tavasy néhány év előtt Szepesmegyében — úgy gondolom, Iglón — meghalt és e sorokat — fájdalom — már nem olvashatja; de jól esik szívemnek ezen igénytelen visszaemlékezés által legalább részben leróni azt a hálát, melylyel e reám nézve felejthetetlen férfiúnak tartozom. Az ő kezdeményezése folytán alakult, a mint mondám, a mi „magyar egylet”-ünk és én arra, hogy bizonyítványaimban — az első elemi osztálytól a második „filozófiai” osztályig — valamennyi tárgyból „eminentziám” van, én mondom, erre távolról sem vagyok annyira büszke, mint arra, hogy utolsó gimnáziumi bizonyítványomban — még most is megvan! — a rendes osztályozás mellé hozzá van téve: „Societatis linguam et literaturam hungaricam colentis membrum *primum!*”

Kezdttem tehát magyarul is irkálni és bátorságot vettem magamnak egy ilyen szellemi produktumomat Vahott Imrének, a „Divatlap” szerkesztőjének beküldeni. Néhány nap múlva vettem válaszát, melyben nagyon udvarias hangon azt írja, hogy én, úgy látszik, már szép tanulmányokat tettem, folytassam azokat serényen, de az irodalmat ne bántsam, mert írásra semmi tehetségem nincs. Szegény Imre bátyám, mikor 25 évvel később vele személyesen megismerkedtem, nagyon röstelte egykori profécziáját és ismerősei, ha boszantani akarták, ugyancsak erre szokták őt emlékeztetni. De én nem egykönnyen mondtam le vágyaim céljáról és csakugyan szerencsésebb is voltam Petrichevich-Horváth Lázárnál, a „Honderú” szerkesztőjénél, a ki egy kis cik kem beküldése után magához hivatott és szerkesztőségében mindenféle fordítási munkát, főleg — divattudósítások fordítását bízta reám. Legtekintélyesebb volt azonban az akkor megjelent három szépirodalmi lap közül a harmadik: a Frankenburg-féle „Életképek” és én alig tudtam hová lenni örömben, midőn „néhány apró dolgozatom végre ott is megjelent „Sólyom” álnév alatt. Boldogult Frankenburg barátom emlékirataiban nagyra is volt vele, hogy ő vezetett be engem a magyar irodalomba.

Amaz időtájban, a negyvenes évek közepe felé, Parisból visszajött egy dr. Bernstein nevű homöopata orvos, a ki az akkori német irodalom terén Hugó Károly álnév alatt, nem annyira műveinek béltartalma, — pedig ez is bőven megérdemelte volna, — hanem inkább hóbortjai által lett ismeretessé. Még igen sokan vannak köztünk, a kik ezt a különczöt ismerték, de ismerték csakis életének végstadiumában, nem abban az időben, midőn én ismerkedtem meg vele és midőn még úgy testi, mint szellemi erejének teljében állott,

Rendkívül erős talentum volt, hanem exczentricitásai által, melyeknek nagy része az én erős meggyőződésem szerint *szinlelt* volt, teljesen megrontotta írói pályáját. Ő nem érte be azzal, ha valaki az ő drámáit dicsérte, hanem azt kívánta, hogy mindenki vallja be, miszerint ilyeneket még soha nem látott a világ. „Schiller pityergő troubadour, Goethe versfaragó, Shakespeare színműgyártó volt, — költő csak én vagyok”, szokta vala mondani. Magától érthető, hogy az ilyen pöffeszkedés reakziót szült és hogy az emberek azután annyit sem voltak hajlandók neki koncedálni, a mennyire csakugyan igénye volt. Midőn hazájába visszatért, egy csomó színművet hozott magával, persze mind német nyelven írottat és miután kiállhatatlansága következtében a német színpadok, kevés kivétellel, drámáit visszautasították, ő most itt a Nemzeti Színházban akart szerencsét próbálni. Szerencséje Egressy Gáborral hozta össze, azzal a zseniális művészszel, a kit, fájdalom, sem kortársai, sem az utódok eddigelé eléggé nem méltányoltak. Hugó Károly drámái közül „Brutus és Lucretia” volt a legjelesebb és Egressy Gábor ezt szemelte ki arra, hogy a Nemzeti Színházban előadassa. Hugó Károly először maga feküdt neki a fordításnak, még pedig az eredetinek mértékét megtartó versekben fordította. De ő itthon sem tudott jól magyarul és természetesen még kevesebbet tudott, midőn tíz évi távollét után visszatért. Midőn fordítását odaadta Egressy Gábornak, ez kereken kijelentette, hogy az teljesen használhatatlan, hogy e verseket sem szavalni, sem megérteni nem lehet és e nem igen hízelgő nyilatkozatát azzal a tanácscsal toldotta meg, hogy a szerző adná át német művét valakinek, ki azt szép prózában lefordítsa, mert csak akkor lehetne szó arról, hogy az a Nemzeti Színházban előadassék. Hugó Károly eleinte dühös volt. Kijelentette, hogy oly

nemzetnek, mely az ő verseit nem érti, ő nem ír, annak tapsai neki nem kellene és darabját egyszerűen visszavette. De később, úgy látszik, mégis meggondolta a dolgot és azzal a kéréssel jött hozzám, hogy fordítsam le a darabot „az ő verses fordítását lehetőleg felhasználván”. Ráállottam kívánságára, csakhogy gondosan kerültem „az ő verses fordításának felhasználását” és az én fordításomban lett azután „Brutus és Lucretia” a nemzeti színpadon előadva — rendkívüli sikerrel. Lucretiát a gyönyörű szépségű Laborfalvy Róza adta, a ki e szerepre mintegy teremtve volt; Tarquinius Sextust Lendvay Márton, Brutust pedig Egressy maga játszotta oly szépen, hogy nevezetesen abban a jelenetben, midőn ő Lucretiától búcsút vesz, még engem is, a ki pedig a darab minden szavát könyv nélkül tudtam, könyvre indított. Időközben Hugó Károly elkészült egy eredeti magyar történelmi drámával, melynek címe „Egy magyar király” volt. Ezen műve körül is hallatlan küzdelmeket kellett vele kiállanunk. Mert hát bizony ebben a darabban is a versek olyanok voltak, hogy majdnem minden sorát át kellett dolgozni. Hanem utóvégre mégis nyélbe ütöttük, a Nemzeti Színház előadásra elfogadta és a szerepek ki lettek osztva. Mátyás királyt — mert ő volt az „Egy magyar király” — Egressy Gábor akarta játszani. De nekem utólag egy skrupulusom támadt, a melyet Hugó Károly, ki az itteni viszonyokat nem ismerte, egyáltalában nem akart megérteni. Akkor ugyanis, mint olvasóim is tudják, főleg báró Eötvös József és gróf Batthyány Lajos kezdeményezésére a mágnások közt egy igen hatalmas szabadelvű áramlat kezdte magát érvényesíteni, ellentétben az aulikusokkal, a kik a bécsi udvarral tartottak, a magyar alkotmányt régi alakjában változatlanul fentartandónak vélték, valódi alkotmányosságról és parlamentarizmusról

pedig hallani sem akartak. Már most, abban az „Egy magyar királyiban volt egy igen szép jelenet — gondolom, a harmadik felvonás végjelenete — a melynek hatásától én nagyon tartottam, mert előreláttam, hogy azt nem esztétikai, hanem politikai szempontból fogják megítélni. E jelenet az, a melyben az öreg Szilágyi az országgyűlésen Mátyás királyt igen hevesen megtámadja és a mely jelenet Mátyás királynak e szavaival végződik: „El vele Visegrádra!” Tartottam tőle — a következőzés megmutatta, hogy nem ok nélkül, — hogy a magyar mágnások, vagy legalább azoknak szabadelvű része zokon fogja venni, hogy egy magyar főúr ily bánásmódban részesül bárkinek, akár magának a királynak részéről is. Közöltem aggodalmaimat Egressy Gáborral, a ki azokat alaposoknak találta, de az egész jelenet neki annyira tetszett, hogy ő azon változtatni nem kívánt, hanem — monda — tud ő más módot, melylyel a dolgon segíteni lehet, még pedig akként, hogy a fiatal király elejétől végig a leghiggadtabban, a legnyugodtabban viseli magát, míg Szilágyi személyesítője mondatról-mondatara fokozódó hevességgel neki rontana úgy, hogy minden hallgatónak azt a benyomást kellend nyernie, miszerint ilyesmit egy király senkitől, bármily magas állású legyen is, meg nem tűrhet; ha azután a király a jelenet végszavát: „El vele Visegrádra” nem parancsoló, hanem inkább fájdalmas hangon mondja el, akkor ezen befejezés ellen senkinek sem fogna kifogása lehetni! A dolog tehát így lett megállapítva és Egressy megígérte, hogy ő maga fogja begyakorolni e jelenetet az öreg Szentpéteryvel, a kinek Szilágyi szerepe jutott. Hanem volt egy tényező, a melyet teljesen számításán kívül hagyunk és a mely szép tervünket teljesen tönkretette: s ez a — színházi szabó volt. Az „Egy magyar király” előadására egészen új jelmezek készültek és különösen az

Egressyé, melyet saját utasításai szerint készítettek, nagyon pompás volt. Azonban szerencsétlenségre a szabó nem készült el vele idejekorán, hanem csak az előadás napjának reggelén és mikor azután Egressy próbálta, a nadrág szűk volt, az atilla bő, a mente hosszú, szóval az egész öltözék egyáltalán nem felelt meg a művész kívánatainak. Hogy a hibákat gyorsan lehessen javítani, Egressy a helyett, hogy szerepével foglalkozhatott volna, kénytelen volt az egész napot a szabóműhelyben tölteni. Ez őt, ki különben is nagyon ideges ember volt, rettenetesen bosszantotta, úgy hogy este máris teljesen kifáradtan és a lehető legrosszabb kedvben jött a színházba. Első jeleneteit még elég szépen játszotta, de midőn azután az a bizonyos kritikus jelenet következett, ingerültsége már oly fokú volt, hogy Szilágyival váltott első szavait máris izgatott hangon monda, mely izgatottság azután nöттөnnөттө, míg a szegény öreg Szentpétery visszaesett kedélyes és kényelmes természetébe és nem egy lázadó oligarcha, hanem inkább egy szánalomraméltó aggastyán képét nyújtotta, a kit a heveskedő király úgy lehord, mint egy iskolásgyereket. Midőn azután a jelenet végén Mátyás király rákiált: „El vele Visegrádra!”, minden ember önkénytelenül azt mondta magában: No, ezt a szegény öreg mégsem érdemelte! a mágnások megbotránkozva keltek föl, tele indignációval a miatt, hogy a magyar nemzeti színpadon így állítanak oda egy magyar főnemest királyával szemben és tömegesen hagyták ott a színházat. Csak egy maradt ott: *gróf Batthyány Lajos*, ki különben is Hugó Károlynak nagy protektora volt és az előadás utáni reggel, mintegy vigasztalásul egy hosszú aranylánczon függő gyönyörű czilinder órát küldött a kétségbeesett költőnek. Egészben véve azonban a dráma mégis tetszett: Batthyány Lajos közbenjárására a mágnások

is kibékültek, főleg miután a következő előadások alkalomával ama bizonyos jelenet csakugyan úgy lett előadva, a mint megbeszéltük volt. Heckenast könyvárus a művet aztán könyv alakjában is kiadta, Hugó Károly pedig e könyvet háladatossága jeléül gróf Batthyány Lajosnak ajánlotta ... Hugó még egy drámát hozott magával, mely szintén német nyelven volt írva; eredeti címe: „Der Kaufmann von Marseille” volt; a magyar közönség „Báró és bankár” cím alatt ismeri és e darab még ma is a repertoiron van. Ennek fordításával Hugó Károly maga már nem is tett kísérletet, hanem azt azonnal rám bízta. Ezen általam készített fordításban adták elő a nemzeti színpadon és miután fel nem tehető, hogy azóta valaki átdolgozta volna, alkalmasint még ma is az én fordításom szerint adják. A közönséget meglepte az, hogy ebben az egész estét betöltő drámában csak három személy játszik. Hanem milyen három személy volt az akkor! A bankárt Szentpétery, nejét Laborfalvy Róza, a bárót pedig Lendvay Márton játszotta. Nagyon jól emlékezem még, hogy ezen színmű fordításáért Hugó Károlytól 15 forintot és ráadásul egy apró rózsákkal hímzett fehér atlaszmellényt kaptam, melyet ő Parisból hozott volt magával és mely mindig bámulatom tárgyát képezte. Így éldegéltem én akkor, sokat, nagyon sokat dolgozva, de örülvén, ha egyáltalán munkát kaptam és bármily szerény díjjal is megelégedve. Ezen sokféle, bár magában véve csakugyan nagyon jelentéktelen irodalmi tevékenység következtében nevet mégis itt-ott emlegetni kezdtek, úgy, hogy Heckenast könyvárus végre egy nagyobb munkát, Jósika Miklós „Zrínyi a költő” című regényének fordítását bízta reám. És bármily nevetségesek legyenek is a mai fogalmak szerint az akkorában fizetett tiszteletdíjak, tény az, hogy midőn 1847 ősszel atyám kívánata szerint Bécsbe men-

tem, hogy az ottani politechnikumba lépjek, kerek száz forint megtakarított pénz volt zsebemben. Ezzel az óriási összeggel vándoroltam a birodalmi székvárosba, hol egy árva lelket sem ismertem; hazulról pedig a már előbb említett körülménynél fogva, semmiféle támogatást nem várhattam. Vittem ugyan magammal egy-két ajánlólevelet, egyebek közt Saphirhoz, az akkoriban híres „humorista”-hoz, de azokkal Bécsben semminemű sikert nem arattam. Éltem tehát az én kis tőkémből, mely jó darab ideig fukar ebédemnek költségeit fedezte. A reggelit egy barátomnál kaptam, a kiről még szólni fogok; vacsora nem volt és sokszor éhesen kellett lefeküdnöm. A sors valóban kegyetlen tréfákat enged meg magának az emberekkel és még most is keserű mosolylyal gondolok vissza arra, hogy akkorában milyen jó étvágyam lett volna, de nem volt vacsora; most volna vacsora, de nincs étvágy!

Így tengődtem Bécsben az 1848-iki forradalom kitöréséig. Akkor én is beléptem az akadémiai légióba és egyszersmind egy szörnyen radikális lapnak, a „Studenten-Courier”-nak munkatársa lettem, a mi nem rendesen ugyan — mert a tisztelt szerkesztő urnák sem volt — de úgy néha-néha mégis jövedelmezett egy-két forintot. Onnan átmentem egy másik, szintén radikális laphoz, melynek címe „Der Freemüthige”, szerkesztője pedig Mahler Móricz volt, a negyvenes években velem együtt a már emiített „Ungar” című lap munkatársa, jelenleg pedig — szegény teljesen megvakult! — Berlinben él és az általam szerkesztett lapnak egyik berlini levelezője. De az októberi forradalom szerencsétlen kimenetele után a reakció vihara elseperte mindezeket a lapokat és én ismét kenyér nélkül maradtam. Azonban a jó Isten, ki sok megpróbáltatást mért reám, még sem hagyott el egészen. Még Pesten deák koromban megismerkedtem

egy Peretti nevű tenoristával, a ki az itteni német színháznál szerződötve volt és a kiben nemcsak kiváló művészt, de egyszersmind ritka műveltségű és jó szívű embert tisztelni tanultam. Midőn a pesti német színház 1846-ban leégett, ezen művész a bécsi józsefvárosi színázhoz lett szerződötve, a hol akkor még operai előadások voltak és midőn azután én is Bécsbe kerültem, vele egy házban laktam. Ő viszonyaimat ismerve, a legnagyobb gyöngédséggel megkínált azzal, hogy reggelire mindig hozzá jöjjek át és nem szégyenlem bevalani, hogy néha-néha egy pár forinttal is támogatott. Midőn azután 1848 novemberben azok a lapok, a melyeknél én néhány forintot kereshettem volt, mind be lettek szüntetve, anyagi helyzetem igazán válságossá lett. Barátom, a ki igen szabadelvű ember volt. egy lapot járatott, az „Oesterreichische Zeitung”-ot, a melyet betiltani még Windischgrätznek sem volt bátorsága, mert annak szerkesztője Schwarzer Ernő, a ki 1848-ban néhány hónapon át osztrák miniszter volt, nevezetesen az említett év augusztus havában Bécsben kitört munkáslázadás alkalmával tanúsított bátorságáért a legfelsőbb körökben meglehetősen jó hírnévnek örvendett. Mikor így egyszer a reggelinél ültünk, én helyzetem feletti töprenkedésbe merülve, Peretti barátom pedig újságot olvasva, ő egyszerre csak felpillant és határozott hangon azt mondja nekem: „Te, hát ha te ebbe az újságba írnál? Tudnál te is ilyen cikkeket írni!” „Dehogyan tudok — felelém én csüggedt hangon — ez egy igen előkelő lap, oda más emberek kellene.” Ez részemről korántsem volt álszerénység, mert az önbizalom sohasem tartozott erős oldalaim közé és bármi csekély véleménynyel legyenek az én ellenségeim még ma is tehetőségemről és munkálataimról, van valaki, ki ezek iránt még az övéknél is csekélyebb véleménynyel viseltetik;

és ez én magam vagyok. Az én Istenben boldogult barátom — ő néhány évvel ezelőtt, mint a wiesbadeni udvari színház tagja meghalt — dühösen felugorva, rám kiáltott: „Te gyáva vagy, te belőled soha nem lesz semmi!” „Hát jól van, — mondtam — egy kis szünet után — megpróbálok!” „Átmentem szobámba, neki ültem és kezdtem egy cikket írni Magyarország alkotmányos jogairól, azt bizonyítva, hogy csakis ezen jogoknak elismerése és helyreállítása biztosíthatja Ausztriának lételetét és jövőjét. Írás közben mindinkább neki melegedtem és mikor éppen javában pergett a toll, egyszerre megállottam, mert eszembe jutott, hogy nem magyar közönségnek, hanem egy osztrák lapnak akarok írni, még pedig *ostromállapot* alatt megjelenő osztrák lapnak, a mely ezt a cikket aligha fogja kiadhatni. Dél tájban barátom átjött hozzám és midőn asztalomon a teleirt papírt látta, fölvette azt és elolvasta. Arcza sugárzott, mert hazánkat ő is szerette és a szabadság és alkotmányosság iránt ő is rajongó szeretettel viseltetett. „Ezt rögtön el fogod küldeni a szerkesztőségnek”, monda parancsoló hangon. „De kérlek, ez csak fele a cikkeknek, melyet nem is fogok befejezni, előre tudván, hogy az itt napvilágot sohasem fog látni.” „Mindegy — monda ő — el fogod küldeni úgy, a mint van; ebből a szerkesztőség legalább meg fogja ítélni, tudsz-e valamit vagy sem.” Nehéz szívvel tettem borítékba a kéziratot és elküldtem. Másnap reggel az én barátom betoppan hozzám, kezében magasan lobogtatva egy újságlapot. „Itt a cikkk!” kiáltott felém még a küszöbön. „Micsoda cikkk?” kértem. „A te cikkked” volt a válasz. „De az lehetetlen” — viszonzám — „hiszen az, a mit én a szerkesztőségnek átküldtem, csak fele volt a cikkeknek.” „Mindegy — monda — megjelent. Itt van, olvasd.” Alig hittem szemeimnek:

czikkem csakugyan benn volt a lapban. Körülbelül egy órával később hozzám jött egy fiatal ember Schwarzer Ernő szerkesztőnek egy levelével, a melyben cikkemet egekig magasztalja, arra kérván, hogy még az nap küldjem át annak hátralevő részét és minél előbb jelenjek meg személyesen nála; egyszersmind 50 forint tiszteletdíjat ajánlott fel egy-egy nyomtatott ívért és előlegképen mindjárt 50 forintot mellékel a levélhez. Azt hittem, hogy álmodom. Alig találtam szót, hogy a levél vivőjének megmondjam, hogy a cikk vége egy pár óra múlva meg lesz, én magam pedig még az nap fogok megjelenni a szerkesztőségben. Hamarjában megírtam a még hátralevő részt, azután pedig felöltözököttem és heves szívdobogással indultam útnak, hogy színről-színre megismerkedjem az akkorában híres államférfival és hatalmas lapszerkesztővel. Heves szívdobogással, mert tudtam, hogy sem az én szegényes toalettem, sem jelentéktelen külsőm — én akkor netto 20 esztendős voltam — nem alkalmas arra, hogy valakinek imponáljon. Mikor beléptem, Schwarzert íróasztala mellett találtam. „Mit kíván?” kiáltott felém oly erős hangon, a mely még inkább megfélemlített, mert akkor még nem tudtam, hogy ő exczellenziája kissé nagyot hall. Halk hangon dadogtam egy pár szót és a kéziratot odanyújtottam neki. Mikor megnézte, arcza azonnal felvidult. „Aha, — monda, — ez annak a szép cikknek a vége; hát édes atyjához mikor lehet szerencsém?” „Atyámhoz?” — kértem én. „Bocsánatot kérek, az Pesten van.” „Hát akkor hogyan írhatta ezt a cikket?” „Ismét bocsánatot kérek, ezt a cikket *én* írtam.” Erre az óriási termetű ember felugrik, megfogja és meg rázza mindkét vállamat és egy pár perczig mereven néz a szemembe. Azután pedig az ajtóhoz rohan és azt félig kinyitván, a másik szobába kiált: „Uraim, tessék csak kissé

ide bejönni.” A szerkesztőség tagjai rögtön megjelentek. Kicsoda ez?” monda ő rám mutatva. A munkatársak meglepetve néztek princípálisukra. „úgy-e, nem találják ki?” folytatá az. „Ez az az ember, a ki a mai vezércikket írta. Hány esztendő maga, édes barátom?” Alig mertem kimondani, hogy 20 éves vagyok. Most a meglepettség sora a munkatársakon volt, a kik engem mint valami „bébé M valódi diadalmenetben kivittek a másik szobába és ott egy egész órán át biográfiámat mondatták el velem. Ezen naptól kezdve az „Oesterreichische Zeitung” egyik rendes vezércikkírója lettem, havi 100 fjt fizetéssel, a mi reám nézve oly óriási összeg volt, hogy nem csak magam tudtam belőle gavallérosan megélni, hanem néha-néha szegény szülőimnek is küldhettem egy pár forintot. Ez a dicsőség tartott 1849. évi márczius haváig. Ekkor jött egy ukáz „von der Stadt-Cammandantur,” a melyben a lap kiadójának, Sommer Lipót nyomdásznak tudtára adatott, hogy az „Oesterreichische Zeitung” lázító iránya miatt betiltatik. Fej-lecsüggesztve ültünk a szerkesztőségben, a főszerkesztőtől kezdve le az újdondászig, mint megannyi Marius Cartago romjain. De hát többnyire fiatal emberek voltunk és ilyenek nem egy könnyen vesznek el a bátorságot. Kiadónknak volt egy másik vállalata, egy tisztán szépirodalmi napilap, a „Wanderer;” ennek szerkesztője Seyfried Nándor lovag, takarékpénztári irattárnok volt, tetőtől-talpig becsületes ember, de a gyapjában festett fekete-sárga és a magasabb körökben nagy pártfogásnak örvendő pecsovics. „Van egy eszmém, — mondám én, a bús hallgatást félbeszakítva, — a „Wanderer” -t át kell alakítani politikai napilappá; Schwarzer nevének el kell tűnnie és felelős szerkesztőként Seyfried lovag fogja a lapot aláírni.” Az eszme tetszett; tetszett főleg Seyfried lovag urnák, a ki nem

csak fizetését megkettőztetve, hanem magát is egyszerre fontos politikai személyiség rangjára fölemelve látta. A csíny sikerült: a katonai parancsnokság rászedette magát és így keletkezett — Schwarzernek nem ugyan névleges, de tényleges szerkesztése és az Úrban boldogult „Oesterreichische Zeitung” összes munkatársainak közreműködése mellett — a hazánkban is eléggé ismeretes „Wanderer” című politikai napilap, melyben én több mint másfél évtizeden át a külpolitikai és Magyarországgra vonatkozó cikkeket írtam . . . Körülbelül ugyanakkor, 1849 vége felé, kezdődött az én *magyar* hírlapírói pályám is . . .

MÉG EGY APRÓSÁG A 40-ES ÉVEKBŐL. (1900).

Szigligeti Ede* írói működésének fénykora abba a dicső korszakba esik, mikor Nemzeti Színházunk a maga gyermekéveit élte. Dicsőnek nevezem e korszakot, ámbár tudom, hogy erre sokan azt fogják gondolni: az öreg ember rendesen laudator temporis acti, ki a „régí jó idők” mellett rajong, holott e „régí” idő csak annyiban „jó,” a mennyiben az illető maga akkor még fiatal volt.

Mindazáltal — minden egyéni érzelmektől eltekintve — bátran merem állítani, hogy az említett korszaknak, a negyvenes éveknek szépségéről a mai nemzedéknek alig lehet fogalma, — oly szép volt az, mint a tavasz, mely végnélkülinek látszó tél után bekövetkezik. Az elemi iskolában egy verset tanultunk, a tavaszról szólót:

* Ezen sorok a nagyváradi Szigligeti-színház megnyitó ünnepére írtak.

„Olvad a jég,
Derül az ég
Virágok nőnek
S a jó időnek
Köröskörül
Minden örül.”

E naiv versecske hű képét adja azon szívemelő ébredésnek, mely a negyvenes években a magyar nemzet szellemi életében beállott. Az ezt megelőző időkben is voltak egyes kimagasló alakok — áldva legyen emlékek! — a kik a renaissance nagy művét előkészítették, de a Kárpát és Adria közt lakó népnek *zöme* mégis csak a negyvenes évek óta kezdte magát igazán *magyarnak* érezni és ez érzelmet az egész világ szemeláttára külsőleg is kifejezésre juttatni.

Az ez irányban működő tényezők közt, mint a közönségre közvetlenül ható, az új nemzeti színház foglalta el az első helyet; azt pedig, hogy a nemzeti színház aránylag rövid idő alatt oly látogatottságra és oly népszerűségre tudott szert tenni, nem csekély részben Szigligeti népszínműveinek köszönhetette. Pestnek úgy, mint Budának addig csak német színházai voltak; a pesti, mely a mai Gizella-téren a mostani Haas-féle palota helyén állott, elsőrangú műintézet volt és nem csak állandó tagjai sorában sok kitűnőséggel dicsekedhetett, hanem az által is, hogy a leghíresebb bécsi művészek vendégszerepeltek benne, rendkívüli vonzerőt gyakorolt a közönségre. A városligetben szintén német aréna volt. A budai várban elég jó német színház és a Horvát-kerti nyári színpadon ugyancsak német nyelven folytak az előadások. Ily konkurrencziával szemben a Kerepesi-úton a Grassalkovich-féle gránárium helyén szerényen félreeső nemzeti színházunknak bizony nem volt könnyű állása. Ha mégis győzött és minden vára-

kozást felülmúló gyorsasággal tért hódított, ezt első sorban a maga művészi ensembledjének köszönhetette, mely mintha rögtön a földből kinőtt volna, egyszerre teljes fényben állott ott az örvendetesen meglepett közönség szeme előtt, azután — a mint említém — Szigligeti színműveinek.

Nekem szerencsém volt Szigligetit személyesen ismerni. Nagyon középszerű — tán még a középszerűsége is alóli — színész volt, (nemsokára abba is hagyta a komédia-játszást) de igen művelt, széles olvasottságú író, a mellett pedig rendkívül kedves szeretetreméltó ember és még ma is — több mint félszázad elmúlta után — csak a legmelegebb hálával emlékezhetem vissza azon nyájasságra és szívélyességre, melylyel, ámbár az ő éveinek száma az enyém ékek majdnem kétszeresét tette — velem bánt és hogy engem, daczára „zöldségemnek” komoly eszmeceserére is méltatott.

Erős meggyőződés hangján magyarázta ilyenkor, hogy a nemzeti színháznak nem lehet egyedüli hivatása magyar nyelven előadni azokat a darabokat, a miket másutt német, francia vagy angol nyelven játszanak el, hanem, hogy a színpadon vissza kell tükröztetni a magyar nemzeti szellemet is. Az előkelő és úgynevezett művelt osztályok körülbelül mindenütt a világon hasonlók egymáshoz és így kizárólag ezen körökben mozgó darabok csak nagyon kivételes esetekben bírnak határozott nemzeti jelleggel; egy nemzet saját szerű alakjait — ha ilyen is van — csak a nép alsó rétegeiben találhatni. Ezt a típust költői mezben és egymagában véve is érdekes cselekmény keretében kifejezésre juttatni, ezt tekintette Szigligeti a népszínműíró feladatának és ezt a feladatot ő maga is fényesen megoldotta.

Első ilyenmű műve, a „Szökött katona”, leírhatlan hatást tett; mint dráma, sok tekintetben kifogásolható,

de az új genre lényegesen különbözött a régibb, részint irodalmilag és költészetileg igen magas színvonalon álló és így a nagyközönség felfogási képességének határain túl fekvő, részint pedig csak nyelvre, de nem szellemre nézve, magyar eredeti daraboktól.

Ez az új genre a szó teljes értelmében ostrommal hódította meg a közönséget, természetesen elsősorban a diákságot, mely az akkori fiatal nemzedék összes intelligenciáját foglalta magában. Mint „philosophus”, én is hozzá tartoztam. Szegények voltunk, nagyon szegények, de valahányszor csak lehetett, mégis kiszorítottuk azt az egynéhány krajczárt, melynek segítségével a kakas-üllőre feljuthattunk. Ott azután a díjtalan claque szerepére vállalkoztunk, a mi majdnem rosszul sült el, a „Szökött katona” egyik előadása alkalmával.

A közönség nagy tetszéssel fogadta a darabot, de nálunk odafenn a magasabb, vagyis a legmagasabb régióban a lelkesedés valóságos lázzá fokozódott, magunkon kívül voltunk és örömkömben úgy ordítottunk, hogy végre oda jött hozzánk a szent Hermandad öre, kit akkor „drabant”-nak hívtak és csendet parancsolt. Mit feleltünk neki, nem tudom, de nem lehetett valami nagyon udvarias dolog, mert a drabant úr felírta neveinket és megígértette velünk, hogy másnap délelőtt a városbíró előtt meg fogunk jelenni.

Beváltottuk ígéretünket és másnap in corpore bevonultunk a városházán. A tekintetes — akkor még nem minden ember volt „nagyságos” — a tekintetes bíró úr elsőnek engem vett elő, mely kitüntetést talán annak köszönhettem, hogy a drabant úr feljelentésében én voltam megjelölve, mint az, a ki legtöbbet lármázott. A bíró úr pro forma nevemet kérdezte, aztán folytatta: »És különben maga micsoda?» „Diák”, feleltem büszke hangon. (E büszkeség oka az volt, hogy a diákságnak

akkor bizonyos apró privilégiumai voltak, melyek közt, tekintettel finanziaális viszonyainkra, reánk nézve legértékesebb az volt, hogy miként a nemes emberek a dunai fahídon — a lánczíd akkor még nem létezett — hídvám fizetése nélkül kelhettünk át.) „Diák!?” gúnyolódott a bíró, „hát jegyezze meg magának diák úr, hogy a diákból lehet minden, de a diák maga még semmi; azért viselje magát tisztességesen, különben oly kóterbe záratom, hogy legalább egy hétig nem látja az Úristen napvilágát.” Töredelmet színlelő pofával fogadtam az atyai tanácsot. Aztán következtek egymástán a többiek.

Utolsó egy Breuer Sámuel nevű kollegánk volt, ki később, miként évek múlva véletlenül értesültem, mint gyakorló orvos működött valamely vidéki városban. A bíró úr felolvasta a nevét; azután azt kérdezte Breuertől: „Hová való?” „Zsidó”, volt a válasz. „Nem ezt kérdeztem”, — förmedt rá a bíró — „hanem hová való?” „Zsidó”, ismételte Breuer. Most a bíró, nyilván azt gondolván, hogy kollegánk nem tud jól magyarul, hamisítatlan lerchenfeldi dialektusban folytatá: „Dasz a Júd szán, szichi a zó, aber woher szánsz denn?” Erre én közbeléptem és nem minden nehézség nélkül sikerült a bíró úrral megértetni, hogy Zsidó egy pestmegyei helységnek a neve és Breuer kollegánk ott született.

Következett azután még egy általános megintés, mely körülbelül e szavakkal végződött: „És most menjenek Isten hírével, de vigyázzanak, hogy többé ezen a helyen ne találkozzanak velem! „

Szégyenünkre meg kell vallanom, hogy a dorgatorium bármily komoly hangon volt előadva, nekünk, pajkos fiatal embereknek egyáltalán nem imponált; a lépcsőn lemenve, majdnem megpukkadtunk neveltünkben és azonnal megegyeztünk abban, hogy a „Szökött katona” legközelebbi előadásán ismételjük a komédiát.

Meg is tettük, de most a drabant nem bántott; tán meghagyták neki, hogy tartózkodjék a beavatkozástól. Ha tették, okosan tették, mert a lelkesedés tüze felülről lefelé terjeszkedett és ha mindazokat megakarják idézni, a kik tetszéseknél zajos kifejezést adtak, nemcsak a karzatot, hanem az egész földszintet is (a mágnaspáholyok meglehetősen tartózkodók voltak) kellett volna a bíróság elé hurczoltatni.

KÉT FELEDÉSBE MENT ÚJSÁGRÓL.

(1890).

Az utóvilág nemcsak a színészek nem fon koszorúkat, hanem a hírlapíróknak sem. A hírlapíró születik, — mert az igazi hírlapíróknak csakugyan *születnie* kell, — azután pedig tanul minél többet és minél többfélét, azután dolgozik éjjel-nappal a szétpattanásig megfeszített idegekkel és folytonos lázban forrongó agyvelővel és mikor ereje, fel van emésztve, — a mi nála gyorsabban szokott történni, mint más embernél, — akkor lefekszik és meghal, azzal a szomorú gondolattal: „Dass zur Stunde seines Sterbens Niemand weiss, dass er gelebt.” Pedig a hírlapirodalom az, mely valóságos forradalmat idézett elő a történetírásban, mely azelőtt csak nagynehezen tudott hozzáférni az okiratokat őrző állami vagy magánlevéltárakhoz, melyek majdnem egyedüli, de egyszerűsmind egyoldalú forrását képezték. Ez okmányokból meg lehetett tudni, miként gondolkoztak az úgynevezett döntő körökben, de mikép keletkeztek az események a *népek* életéből és miként hatottak arra vissza, annak a diplomáciai levelezésekben alig volt nyoma. E hiányt pótolja ma a hírlapirodalom, mely napról-napra tükrözeti vissza a közhangulatot és *kellő kritika mellett* abba a helyzetbe hozza a történetbúvárt, hogy egyes kor-

szakokról és az azokban előfordult eseményekről nem csak egyoldalú, de teljesen és a valóságnak *mindenben* megfelelő képet alkothat magának. E szempontból egyes korszakok történetére nézve fontossággal bírnak még oly lapok is, melyek csak rövid ideig éltek és melyeknek ma a közönség talán már nevére sem emlékezik.

Két ilyen, alkalmasint már régen feledésbe ment lapról akarok szólni, melyekkel mindazáltal foglalkoznia kellend annak, a ki valamikor hazánk történetét az ötvenes évekből meg fogja írni.

Dr. Ottmayer. annak idején szókimondóságáról híres budai ügyvéd egy ízben audencián volt Ferencz császárnál. Miután a kihallgatásnak hivatalos része véget ért, azt kérde a császár:

— Na, és mit csinálnak a maga honfitársai? Még mindig annyit kiabálnak?

— Igen, felség, — viszonzá Ottmayer — elvégre is ez már szokásuk.

— Nagyon rossz szokás, — jegyzé meg a császár — ettől el kell szokniok.

— Felséges uram, — fakadt ki Ottmayer — ha rosszabbat nem teszünk, felséged még mindig meg lehet velünk elégedve.

Az 1848-49-iki években tettek a magyarok kiabálásnál többet is, de a világosi fegyverletétel után az egész országban siri csend honolt, mely végre még a korlátlan hatalom akkori birtokosait is megfélemlíté. A konzervatívok elsőkül merészelték életjelt adni; ők állottak tényleg legelőbb talpra; a liberálisok közül azok, kik a nagy küzdelemből legalább pusztá éltükkel kerültek ki, részben kaze-mattákban sínylödtek, részben mint császári királyi köz-katonák különböző ezredekbe soroztattak és az ország határán kívül helyeztettek el. Ekkor határozták el a konzervatívok, hogy lapot adnak ki, melynek ha jól

emlékezem, „Figyelő” volt a neve és szerkesztését Vida Károly vállalta el. Engem is, ki akkor Bécsben éltem, munkatársul felszólított és én nagy készséggel vállalkoztam. Nem mintha a lap álláspontját helyeseltem volna, hanem mivel örvendetes eseménynek tartottam, hogy egyáltalán Magyarországon a politikai élet, hacsak a sajtó terén is, újból ébredezni kezd.

A konzervatívok álláspontja eltért az enyémtől, ők az alkotmányos állapotok helyreállítását szintén kívánták, de az 1848-iki eseményektől eltekintve, kívánságaikat az 1847-iki évhez fűzték, ezen kiindulási pontból akarván a koronával új, a pragmatika szankcióhoz hasonló paktumra jutni.

Gróf Széchenyi István, mellesleg mondva, szintén ez állásponton volt; akarta, hogy e vélemény röpiratban kifejezést nyerjen és hozzám kérdést intézett, nem volnék-e hajlandó ily irányú röpiratot megírni. Daczára annak a nagy tiszteletnek, melylyel a gróf iránt viseltem, kénytelen voltam a megbízást visszautasítani, mert testestül-lelkestül osztottam Deák Ferencz nézetét a jogfolytonosságra vonatkozólag, mely szerint a törvényhozás által hozott és a király által szentesített törvény nem tehető egyszerűen félre, hanem csak ugyanazon tényezők egyetértésével változtatható meg; mindenekelőtt tehát az 1848-iki törvények érvényessége minden kétséget kizárólag el volna ismerendő és csak azután lehetne szó azok esetleges revíziójáról, mely alkalommal a változott viszonyok egész terjedelmükben figyelembe vehetők.

Ezen röpiratot, melyet a boríték színéről zöld röpiratnak neveztünk és melyről „Összeesküvés a döblingi tébolydában” című tárczacikkemben részletesen megemlékeztem, később Hollán Ernő írta meg, én pedig a gróf határozott kívánságára előszót írtam hozzá, melyben

a nélkül, hogy a könyvben elfoglalt speciális álláspontról nyilatkoztam volna, csak általánosságban az alkotmányos viszonyok helyreállításának szükségét hangsúlyoztam.

A konzervatívok ezen álláspontját — mint mondám — a „Figyelő” is képviselte több szellemmel, mint sikerrel. Lefelé nem tetszett a konzervatív politika; úgy vélekedtek, hogy míg Magyarország teljes tehetetlenségre van kárhozthatva, egyáltalán ne követeljen semmit sem; ha pedig egyszer abba a helyzetbe jönne, hogy követelhet, ám követelje jogát egész teljességében.

Néhány hónap leteltével a „Figyelő” megszűnt létezni és Magyarország egyideig ismét hiányában volt magyar politikai lapnak, míg végre Emich könyvárus elhatározta, hogy „Pesti Napló” cím alatt magyar lapot ad ki. Első szerkesztője Császár Ferencz, a váltósemmitőszék hajdani elnöke volt, ki olasz költemények sikerült fordítása által irodalmi névre tett szert. Császár Ferencz két irányban lett félreértve. Az abszolutisztikus kormány benne terveinek megvalósítására vak eszközt remélt találni, míg az országban nagy pecsovicsnak tartották és ezért az általa szerkesztett lapot bizonyos bizalmatlansággal fogadták. Rövid idő múlva Császár csakugyan megszűnt szerkesztő lenni és helyét Récsey, büntetőjog tanára a pesti egyetemen, foglalta el. Ezen férfiú kiváló jogtudós volt, de a szerkesztéshez nem értett. Az ő dicsősége is nemsokára véget ért és Török Jánosra került a sor. Ezt a férfiút is sokan balul ítélték meg. Még oly lojális publiczista is, milyen az én Beksics barátom Keményről írt könyvében nagyon igaztalan volt vele szemben; könyvének második kiadásában azonban, az általam közölt levelek alapján, hibáját helyrehozta. Igaz, hogy politikai dolgokban Török János merev ó-konzervatív, vallásiakban pedig meglehetősen egyoldalú volt; de

magyar ember volt tetőtől talpig és én nem ismertem még hírlapírót, a kinek stílusán annyira rajta lett volna az eredeti magyarság zamatja, mint a Török Jánosén; valamint hazánk alkotmányos jogai mellett is közülünk szabadelvűek közül senki sem lelkesült jobban, mint e vén pecsovics. Mikor Török János a lap élére állott, abban azonnal új élet kezdett lüktetni és feléje kezdett fordulni még azoknak figyelme is, a kik Török Jánosnak 1847-es álláspontját nem fogadták el. Hanem feléje fordult a Bach-féle rendőrségnek figyelme is és minél elevebb lett a lap, annál inkább meggyült a baja a nevezett hatósággal. Majdnem minden nap megidézték János bátyánkat, hogy amúgy Isten igazában lepirongassák. De ő, a ki különben sem volt tejevérű úri ember, nem hagyta magát és olyanokat dobott a rendőrségi tisztviselőknak szeme közé, a mire ezek nem tudtak kádenciát mondani. Látván, hogy ezzel az emberrel nem boldogulnak, elhívták a „Pesti Napló” kiadóját, Emich Gusztáv könyvárúst és határozottan kijelentették neki, hogy ha ki nem teszi Török Jánosnak a szűrét, a lapot egyszerűen be fogják tiltani. Akkor még nem ismerték az országban Kerkápolyinak azt a klasszikus mondatát, hogy a legdrágább kölcsön az, a mit az ember *nem* kap; de Emich is körülbelül így okoskodott: hogy tudniillik a legrosszabb lap az, a mely meg nem jelenhet és Török Jánosnak csakugyan felmondott.

Én akkor a „Pesti Napló” bécsi munkatársa voltam és az én kedves János bátyám hozzám fordult azzal a kérdéssel, hogy hát ily körülmények közt quid faciendum? Hosszú tanácskozás után megállapodtunk abban, hogy ő *Bécsben* fog új magyar lapot kiadni.

Ma azok előtt, kik az akkori viszonyokat nem ismerik, furcsának tűnhetik fel az, hogy mi egyenesen, bele akartunk rohanni az oroszán torkába és daczára annak,

hogy a pesti rendőrségi tisztviselők csak vak eszközei voltak a bécsi kormánynak, mégis azt reméltük, hogy az ostromállapotos Bécsben, a hol akkor Kempen tábornok volt az úr, magyar lappal könnyebben tudunk boldogulni, mint Pesten.

És mégis úgy volt. Török János egy hosszabb memorandumot nyújtott be Kempen bárónak és ettől csakugyan megkapta a „Magyar Sajtó” kiadására az engedélyt. Volt erre nagy öröm Izraelben. A legelső teendő — Török János ebben sem tagadta meg magyar természetét — az volt, hogy nagy áldomást csaptunk a döblingi „Szarvas” vendéglőben. Meg volt arra híva minden tollforgató magyar ember, a ki amaz idő szerint Bécsben tartózkodott. Jelen volt egy nő is, gyönyörű szépségű fiatal özvegy, Török János leánya, a ki később férjhez ment Véreyhez, az Athenaeum nagyérdemű vezérigazgatójához. Ettünk-ittunk „was gut und theuer ist”. Ebéd után pedig János bátyánk egy pinczérrel kivitetett egy pár üveg pezsgőt a vendéglő megett fekvő rétre, a honnan látható volt a „Görgen”-féle döblingi tébolyda, Széchenyi István komor barlangja. Ott Török megtöltötte poharainkat, levétette velünk a kalapokat és a tébolyda felé emelvén poharát, ünnepélyes hangon monda:

— E poharat ürítsük a legnagyobb magyar egészségére; a Mindenható éltesse!

Valóban megható pillanat volt, mely után komorul és szótlanul ballagtunk hazafelé....

Ez meglévén, hozzáfogtunk a szerkesztőség összeállításához. Főszerkesztő, a ki egyszersmind a belügyekre vonatkozó cikkeket vállalta magára, Török János volt. Én arra köteleztem magamat, hogy mindennap egy külügyi cikket írok. A lap többi rovatainak ellátására szerződöttem lettek belmunkatársaknak *Vajda*

János, *Székely* József és *Török* Sándor, a főszerkesztőnek fia. A tárczacikkeket megírandó volt *Kecskeméthy* Aurél, akkorában cs. kir. rendőrségi biztos és mellette egy fiatal medikus, a ki azóta híres magyar író lett, *Agai* Adolf.

Kissé furcsa helyzete volt *Kecskeméthy* Aurélnak, a ki akkor kezdte először *Kákay* Aranyos álnév alatt azon szellemdús cikkeket írni, melyek később éveken át a magyar közönségnek kedvencz olvasmányát képezték; míg *Agai* öcsénk *Náday* Ezüstös álnév alatt neki szekundált. Aurél barátunknak, mondom, furcsa helyzete volt; ő ugyanis, mint rendőrségi biztos, a rendőrség sajtóhivatalához volt beosztva és ott cenzori munkát végzett, különösen pedig a magyar irodalmi termékek ellenőrzésével volt megbízva. A bécsi hatóság, mikor megtudta, hogy *Kecskeméthy* az új magyar lap munkatársai közé tartozik, teljesen meg volt nyugtatva, de teljesen meg voltunk nyugtatva mi is, mert tudtuk, hogy *Kecskeméthy*, hivatalos állásának daczára is, magyar érzelmű ember, a ki soha sem fog bennünket elárulni. A mellett magasan állott felebvalóinak kegyében, a kik — és ez talán furcsán hangzik — majdnem egytől-egyig liberális gondolkozású emberek voltak. Ezek közt első sorban említendő a sajtóhatóság főnöke, *Levinsky* miniszteri tanácsos, mellette pedig *Fiedler*, akkori udvari titkár a rendőrminiszteriumban, a ki később, mint az osztrák vallás- és közoktatásügyi miniszterium osztályfőnöke nyugalomba lépett.

A lap kiadási engedélye azonban két feltételhez volt kötve. A belpolitikát illetőleg *Török*nek a kormány ellen irányzott minden támadástól tartózkodnia kell, a külpolitikát illetőleg pedig szigorúan azon instrukciókhoz kellett magát tartania, melyekért naponként a sajtóirodába kellett fáradnia. Ezen instrukciók közlésével

az előbb említett Fiedler Károly udvari titkár lett megbízva. Fiedler már akkor nemcsak ritka műveltségű férfiú, de valósággal tudós volt, ki — egy rendőrhivatalnoknál kissé szokatlan foglalkozás — szenvedélyesen foglalkozott csillagászati tanulmányokkal; e mellett kifogástalan jellemű és teljesen liberális férfiú.

Mivel nekem kellett a külügyi czikkeket megírnom, kiváló megnyugtatómra szolgált azon tudat, hogy az utasítások ettől a férfiutói veendők. A naponkénti érintkezést Töröknek kellett fentartania és mikor este a szerkesztőségbe jöttem, hogy cikkemet megírjam, Török nekem Fiedlerrel való beszélgetéséről referált. Mikor első nap este a szerkesztőségbe értem, Török kétségbeesett arczkifejezéssel jött elembe. Kérdésemre, vajjon volt-e Fiedlernél, igenlőleg válaszolt. Mikor végre kértem, hogy álljon elő az utasításokkal, desperátus arczkifejezéssel végigborzolta a haját.

— Barátom, — monda — beszélt nekem az a német másfél órán át, de én abból egy kukkot sem értettem, csak hébe-hóba, mintha ez a szó: »Oroszország« ütötte volna meg fületem.

Fiedlernek, mint sok évi rendőrhivatalnoknak, az volt a szokása, hogy halkán beszélt; inkább csak morgott, miközben fejét hol jobbra, hol balra fordította, körültekintendő, nem hallgatódik-e valaki; Török pedig nagyfokú süketségben szenvedett és így képzelni lehet, mily oktatást hozott nekem Fiedlerrel való beszélgetéseiből.

Azzal vigasztaltam derék Török barátomat, hogy majd csak összetákolok valamit saját ízlésem szerint. Nagyon nyugodt azonban nem volt; sőt ellenkezőleg, úgy vélekedett, hogy nagy vihar van készülöben, mert egyszer mégis csak észreveszik a sajtóirodában, hogy a külügyi czikkek nem Fiedler utasításai szerint íródnak.

Egyideig minden rendben ment; Fiedler tovább morgott, Török tovább sem értett semmit. Egy kis próbát mégis megkoczkáztattunk, megtudandó, vajjon csalárd játékunk illetékes helyen észrevéttet-e, Kecskeméthy Aurélt, ki, mint említém, a sajtóirodában volt alkalmazva, kérdeztük meg ez iránt. Kérdésünk egész általánosságban volt tartva és Kecskeméthy azt felelte, hogy a belügyi czikkeket mindig lefordítja Kempen ő exczellenciája és hivatala részére és ezekkel teljesen meg vannak elégedve.

— És hogy állunk a külügyi czikkekkal? — kérde Török félénken.

— Ezeket nem kell lefordítanom, — viszonzá Kecskeméthy — mert mindjárt a lap megjelenésekor azt az utasítást nyertem, hogy a külügyi czikkekkal ne törődjem, minthogy ezek úgyis Fiedler utasításai szerint íratnak.

De a lapnak többi részei is határozottan magyar szelvényben voltak szerkesztve. Képzeltetni, milyen lármát ütött Pesten ezen bécsi magyar lap megjelenése. Az itteni rendőrség magánkívül volt és minden istenadta napon küldte fel a denuncziációkat Bécsbe főnökéhez, Bach Sándor miniszterhez. De Bécsben, a mint említém, tulajdonképen nem Bach, hanem Kempen tábornok és városparancsnok volt az úr, a ki katona létére és egyéb tulajdonságai miatt is, az udvari körökben sokkal kedveltebb személyiség volt, mint az 1848-ban dühös demokráciából reakzionárius miniszterré lett hajdani bécsi ügyvéd.

Bach és Kempen közt bizonyos aknaharcz folyt és minél jobban vágatott bele Bach a reakzionárius irányba, annál inkább iparkodott Kempen bizonyos liberális színben feltűnni. A „Magyar Sajtó” elleni denuncziációk Bach bürójából átvándoroltak a Kempenéba,

ott pedig egyszerűen a papírkosárba lettek dobva és mi háborítatlanul folytattuk működésünket, mely otthon oly nagy mértékben találkozott a közönség tetszésével, hogy mindjárt kezdetben 1600 előfizetőnk volt.

Hanem különben bizony nehéz volt ezen kezdet és oly akadályokkal kellett megküzdenünk, a melyekről a mai hírlapírói nemzedéknek fogalma sincs. Emich könyv-árús okos ember létére előre látta a „Magyar Sajtó” sikerét és abból — már t. i. az anyagi sikert értve — bizonyos részt magának akart biztosítani. Az ő üzletében volt akkor egy Számvald nevű, jó családból való fiatal ember, a ki némi vagyonnal is rendelkezett és Emich által üzlettársnak lett befogadva. Abban történt megállapodás, hogy a „Magyar Sajtó” kiadója ez a Számvald lesz és hogy a lapnak anyagi ügyeit ő fogja kezelni, mert János bátyánk mindenhez érthetett a világon, de a pénzzel való gazdálkodáshoz ő kelme egyáltalában nem értett.

Most nyomdát kellett keresnünk és én rábírtam a Wanderer kiadóját, Sommer Lipót bécsi nyomdászt, hogy a „Magyar Sajtó” nyomtatását vállalja el. Az első számot igen szépen megcsináltuk és a kéziratot elküldtük a nyomdába, hanem ekkor kisült, hogy ebben a nyomdában egyetlen egy magyar szedő sincs, magyar korrektorról pedig még kevésbbé lehetett szó. Török János ennél fogva korrektornak egy Elefánti nevű fiatal embert szerződtetett, a kiben később szintoly alapos tudományú, mint nagyműveltségű férfit tanultunk megismerni. (Ha jól emlékszem, egyideig nevelő volt Londonban Apponyi grófnak, az akkori osztrák nagykövetnek házában.)

Mikor az első számra vonatkozó szerkesztőségi munkát bevégeztünk hittük és quasi re bene gesta haza akartunk menni, jött alulról — a szerkesztőség a II. emeleten, a nyomda pedig földszint volt — Elefánti részéről az a rémhír, hogy azon kefelevonatok, melyek eddig korrek-

túra végett eléje lettek terjesztve, oly rettenetesen vannak kiszedve, hogy a sajtóhibák kijavítása órákat fogna igénybe venni és hogy ő egymaga egyáltalában nem képes ezt a munkát elvégezni. Erre János bátyám kiadta a parancsot, hogy: itt kell maradni! A kefelevonatok egymásután felhozattak és esti kilencz órától reggeli három óráig az egész szerkesztőség korrektori munkát volt kénytelen végezni, csakhogy a lap megjelenhessen, így ment ez heteken át, míg végre nagy ügygyel-bajjal egy pár magyar szedő lett előteremtve és nekünk legalább a korrekturnál nem kellett többé bajlódjunk.

Ezzel az Elefántival egyszer egy furcsa dolog történt. Egyik este, midőn bejövök a szerkesztőségbe, hogy cikket megírjam, János bátyámat dühösen látom a szobában fel s alá szaladni. Meglepetve kértem, hogy mi történt?

— Képzeld csak, — monda nekem Török, János, — ez az Elefánti azt üzeni nekem, hogy ő nem jön többé a nyomdába, keressek magamnak más korrektort. Hol az ördögben találjak én itt magyar korrektort?

— De hát ki bántotta Elefántit? — kérdezem.

— Én nem tudom, — felelte Török, — levelében csak azt írja, hogy nem engedi magát általam összeszamarasztatni.

Kezdtém inquirálni az öreget és végre rájöttem, hogy mi történt. Azelőtt való este az én cikkemben valami hírlapi *kacsáról* volt szó és az a frázis fordult elő, hogy ez a kacska már napok óta gágog a lapok hasábjain. Mikor e cikknek korrektúrája Elefánti elé került, ő, ki nyelvtisztaság dolgában nem értett tréfát, felküldött a szerkesztőségbe egy czédulát, a melyre csak ez volt írva: „A *lúd* gágog, a kacska *sápog*”. A szerkesztőségben már nem volt senki, csak Török János, a ki az én cikkeimet olvasatlanul küldte mindig a nyomdába és

így nem értvén az Elefánti czéduláját és különben is nagyon ingerlékeny természetű lévén, azt gondolta, hogy a korrektor úr valami ízetlen tréfát akar vele üzni. Fogta tehát magát s ugyanazon czédulára „a lud gágog, a kacsa sápag” szavak alá ezt írta: „és a számár ordít”. Azután a szedőfiú által ezzel a toldalékkal küldte vissza annak írójához, a ki természetesen nagyon zokon vette ezt a goromba utóiratot. Képzeltetni, milyen jóízűt nevettem ezen félreértésen. Elmentünk azután János bácsival ketten Elefántihoz és a felvilágosítás után csakugyan sikerült őt kibékítenünk.

Így egy pár hónapig szépen ment a dolog. Hiúságomnak nem kevésbé hízelgett az, hogy Törökhez az országból mindenünnen érkeztek tudakozódások az iránt, vajjon kicsoda az az (Fk.)? (Ugyanis akkor írtam először ezen betűk alatt, míg a „Pesti Napló”-ba írt cikkeim kulcs-jegy alatt jelentek meg.) És — 26 éves fiatal embertől talán nem fogják ezt rossz néven venni — nem kevésbé voltam büszke, midőn végre Török János valódi dicshimnusz kíséretében revelálta a lapban a cikkíró valódi nevét. Ennek az erkölcsi sikernek reám nézve, mellesleg mondva, még az az anyagi haszna is volt, hogy a „Pesti Napló”, melytől addig havi 12 cikkért 30 forintot kaptam, megtudván, hogy Török János nekem havonként 100 forintot fizet, tiszteletdíjamat szintén 100 forintra emelte, úgy hogy én egyszerre valóságos Krözus lettem. Hogy mit tett a „Magyar Sajtó” ama sivár napokban a magyar ügy érdekében, azt kiemelni nem illik hozzám, a ki e működésben, habár csak *parva pars* fui.

Örömmel dolgoztunk, mert láttuk, hogy nem hatás nélkül dolgozunk. Hanem a boldogság nem tartott sokáig. A legközelebbi évnegyedes előfizetés alkalmával ismét egy pár ezer forint gyűlvén egybe, Számvald kiadó úr, a ki nagyúriás életmódja által óriási adósságokba verte

magát, ezt a pár ezer forintot zsebre dugta és — ill a berek, nád a kert. Egy pár hónappal később olvastuk valamelyik újságban, hogy az indiai seapoy-háborúban egy Számvald nevű magyar eredetű tiszt nagyon kitüntette magát, de azután minden nyoma eltűnt és én mai napig sem tudom, mi lett belőle.

Hanem szegény Török Jánosra nézve most nagyon sanyarú napok következtek. Ő becsületes ember létére az előfizetőket ki akarta elégíteni és igazán hősiesség közben tartotta fenn még egy pár hónapig a lapot; de aztán tovább nem győzte és miután Heckenast, pesti könyvárus, késznek nyilatkozott a „Magyar Sajtót” átvenni, ez Pestre vándorolt át, én pedig megváltam a laptól.

RÉGI EMBEREK. - RÉGI DOLGOK.

(LEVÉL BENEDEK ELEKHEZ AZ „ORSZÁG-VILÁG” SZEBKESZTŐJÉHEZ.)

1891. december hó.

Tisztelt barátom!

Elöttem fekszenek azon kedves soraid, melyekben felszólítasz, hogy írjak valamit lapodnak karácsonyi számába. Ennek ellenében azon, úgy hiszem, jó tanácsdal szolgálhatnék neked, hogy katonáidat ne vedd a rokkantak házából és hogy olvasóid kétségkívül szívesebben látnák, ha megtisztelő felszólításoddal fiatalabb erőhöz fordulnál. Életszabályaim egyike azonban régóta az, hogy ha valaki tőlem szívességet kér, vagy megadom, vagy nem adom meg, de megtagadni a szívességet, melyet kérnek és adni egy tanácsot, melyet nem kérnek, ez nem tartozik szokásaim közé. Ennélfogva készségesen elhatároztam magamat arra, hogy írok és most már csak azon töröm a fejemet, vajjon miről írjak? Ilyenkor mi írok, a mint alkalmasint saját tapasztalásodból is tudod, a levegőbe szoktunk nézni, a hol láthatatlanul lebegnek azon bizonyos imponderabiliák, melyek többé vagy kevésbé jó czikkek alakjában lépnek a napvilágra. De a mint úgy felnézek, szemem megakad egy képen, a mely körülbelül harmincz esztendő óta függ íróasztalom fölött, melyet mindennap szám-

talanszor látok, de soha komolyabb figyelemre nem méltattam. Nem tudom, mi okozza, de pillantásom ez egyszer hosszasan mereng e képen; úgy látszik előttem, mintha a rajta levő alakok megmozdulnának és lassanként közelednének felém, mintha merev szemekből egyszerre élénk tűz sugáranék, mintha halkan megszólalnának a néma ajkak, melyeknek némelyike — fájdalom! — nemcsak e képen néma, hanem különben is már régen örökre elnémult. Művészeti szempontból nem valami remekmű ez és Maszák Hugó barátom, a ki 30 évvel ezelőtt rajzolta, talán maga sem fogja annak tartani. De a visszaemlékezéseknek egész árja ömledeznek felém, a mint így egy csoportban egyesítve látom azt a hét férfit, kik az ötvenes években az akkori „Pesti Napló” szerkesztőségét képezték. Két sorban vannak egymás mellé állítva, a felső sor három, az alsó négy alakból áll. A felsőnek közepén báró Kemény Zsigmond, a „Napló” akkori főszerkesztője látható, tőle jobbra Danielik János ez. püspök, akkor még kanonok, balra én (utólag minden arczkép alá oda nyomtatták az illetőnek nevét és akkor az a tréfás fölcserélés történt, hogy a kövér pofájú reverendás úr arczképe alatt az én nevem áll, az én arczképem alatt pedig a kanonoké), míg az alsó sor jobb szárnyát Pompéry János és Greguss Ágost, bal szárnyát Salamon Ferencz és Királyi Pál képezik, — négy halott és három élő; még pedig — furcsa játéka a véletlennek! — meghalt Kemény Zsigán kívül éppen az a három, a ki a kép jobb oldalán látható, míg életben maradt az a három, a ki annak baloldalát foglalja el.* Ha nem volnék olyan tizenhárom próbás pecsovcis, azt az élezet koczkáztatnám, miszerint ebből is látható, hogy a baloldal mégis több életerővel bír, mint a jobb-

* Ez a cikk megjelenésekor így volt; ma közülük csakis Falk Miksa él.

oldal; de különben sem vagyok élczelési kedvemben és talán nem fogod férfiatlan érzelgésnek venni, ha azt mondom, hogy mélyen meghatva nézem e csoportját azon barátainnak, a kikkel válllvetve működtem sajtó útján az abszolutizmus legsötétebb napjaiban, — nem, vagy legalább még nem a magyar alkotmány helyreállításán, a mire akkor semmi kilátás nem volt, hanem igenis abban, hogy a magyar nemzet szívében fentartsuk az alkotmányosság iránti érzéket, a szabadság iránti szeretetet, mert azon bölcs utasítás szerint, melyet akkoriban Deák Ferencztől vettem és melyet „Apróságok báró Kemény Zsigmond életéből” című tárczacikkben is felemlítettem, ez képezte reánk nézve a fő feladatot. „Az alkotmány nyugszik”, — monda ő — „de megvan és ha annak ideje megérkezik, egyetlen tollvonással helyreállítható, azonban hiába állíttatnék helyre, ha ezen helyreállított alkotmány akkor nem talál oly nemzedéket, mely annak fentartására és megvédésére is elegendő erővel, bátorsággal és lelkesedéssel bír... Szegény Kemény Zsiga! Mennyi jó és rossz élczet csináltak reá, mint szerkesztőre (mert az író előtt mindenki feltétlenül hajtott térdet), és ő csakugyan nem is volt szerkesztő a mai értelemben, sőt ez ellenkezett az ő egész természetével, főleg kényelemszeretetével és szórakozottságával, melyről alább elmondok egy kis történetet, de ő az akkori „Pesti Napló”-ra nézve ennél sokkal több volt, ő annak hátgerinczét képezte, míg nekünk többieknek csakis az oldalbordák szerepe jutott, és különösen én nem szólhatok róla mély megindulás nélkül, mert ő nekem két évtizeden át nemcsak hű, gyöngéd, odaadó barátom, hanem egyszersmind mesterem is volt. Nem első és nem egyedüli mesterem, ezt hozzá kell tennem, nehogy a háládatlanság bűnébe essem. Első mesterem a publicisztika terén oly ember volt, a

kinek ma már nevét is alig ismerik, még a német irodalomban sem, ámbár egy pár igen értékes regényt és két kötet szép novellát írt. Neve, de csak írói neve Seidlitz Gyula volt, valódi nevén Jeiteles Izsáknak hívták, de ő, — ámbár akkor még nem létezett antiszemitizmus és ámbár egyik közeli rokona, mint esztetikus igen kiváló helyet foglalt el a német irodalomban, — a Jeiteles nevet még sem tartotta irodalmilag szalonképesnek, és ezért vette fel a másikat. Itt Pesten ismerkedtem meg vele a negyvenes évek közepén, midőn mint tizenhat éves fiatal ember, félig gyermek, munkatársul léptem be a nem rég oly sajnós módon meghalálozott Kilényi (akkor még Klein) által kiadott „Ungar” című laphoz, melynek Seidlitz főmunkatársa volt. Bécsben aztán folytattuk az összeköttetést, midőn az ötvenes évek elején mindketten a „Wanderer” szerkesztőségének tagjai lettünk. Ez a Seidlitz rendkívüli olvasottsággal és alapos tudománnyal rendelkező férfi volt, és a mellett irálya oly gráciával bírt, a melyet még ritka írónál találtam. Az ő zszurnalisztikai elve az volt: nincsen tárgy a világon, a melyről ügyes ember ne tudna érdekes cikket írni. A mi különösen a politikai vezércikket illeti, annak ő szerinte sohasem volna szabad dissertaciónnak és vagy száz nyomtatott sornál hosszabbnak lenni. Ilyen cikkekre pedig, monda, elegendő egyetlenegy eszme, a mely aztán ügyes tollal kivitt arabeszekkel feldíszítve, mindig képes lesz az olvasó figyelmét lebilincselni, azt mulattatva oktatni. Ilyen vezércikket aztán kettőt, hármat, négyet is adhatni egy számba, a mi nemcsak változatosságot hoz a lapba, hanem lehetővé teszi nem egyedül a fontosabb, hanem az alárendeltebb napi kérdéseket is az olvasó értelméhez közelebb hozni. És ez pedig nála nemcsak elmélet volt, melyet nekem prédikált, hanem gyakorlati alkalmazását is tanultam tőle, mert ő maga

naponkint két-három ilyen — többé-kevésbé érdekes, de sohasem unalmas és mindig briliáns irányú — cikket írt a „Wanderer”-be, mely lap nem csekély mértékben éppen ezen cikkeknek köszönhette akkori nagy elterjedtségét. Ezt az író t iparkodtam aztán én is utánozni, annyira a mennyire, sőt még egy pár külsőséget is eltanultam tőle; így pl. azt, hogy rendkívül apró betűkkel szokott írni és abból a mit érett gondolkodás után egyszer papírra hozott, lehetőleg keveset törölni; csak egyben nem követtem őt: őt. i. még nappal is, nyáron a déli órák alatt, csakis az ablakok sűrű befüggönyözése által teljesen sötétté tett szobában, gyertyavilág mellett tudott dolgozni.

Ezen első mesteremnek legkirívóbb ellentéte, bátran mondhatni, egyenes ellenlábasa volt báró Kemény Zsigmond. Ő egyike volt a legalaposabb elméknek, kiket valaha ismertem. A mely tárggyal foglalkozott, annak legmélyebb fenekére hatolt, úgyszólván górcsővel analizálta, minden legkisebb ízében tanulmányozta és minden oldalát filozófiai spekulációinak tárgyává tette. Onnan van az, hogy önálló művei, míg magyar irodalom létezni fog, annak mindenkor legértékesebb gyöngyei közé fognak tartozni. Regényei és beszélei, éppen az imént említett tulajdonságainál fogva, tulajdonképeni népszerűségnek sohasem örvendtek, de a ki ily olvasmányokban nemcsak játszi multságot keres, hanem eredeti jellemek kidomborításában és zsenialitásuk által meglepő refleksiókban gyönyörködni képes, arra Kemény Zsigmond regényei mindenkor mély hatást fognak tenni. Mint hírlapíró, természetesen, nehézkes volt. Ő — teljes ellentétben az általam említett német publicistával — nem osztotta azon nézetet, hogy egy hírlapi cikkekre egyetlen egy eszme is elegendő, a többi díszítmény lehet, hanem éppen ellenkezőleg azt akarta, hogy cikkeiben ne legyen

egyetlen egy mondat, a melyben mélyebb eszme nincsen, és mivel Ő bővében volt az eszméknek, nemcsak hogy rövid cikket nem igen tudott írni (többnyire egész cikksorozatot írt), hanem a közönséges újságolvasóra nézve nehezzé és fárasztóvá tette, őt ernyedetlen figyelemmel tételről tételre követni. Nem is szerette a hírlapírást és örült, ha nem volt vele kénytelen. Erre nézve szerkesztőségének tagjai egy igen jellemző dolgot mondtak el nekem. Én akkor Bécsből hetenkint négy-öt vezércikket küldtem a „Napló”-nak. Minden reggel a bécsi posta megérkezése után, Kemény hálóköntösben kijött szobájából, tudakozódván, jött-e tőlem cikk? Ha nem jött, ő mogorván és morogva, mint a medve verőfényes téli napokon, visszatért odújába, mert ily napokon neki magának kellett írni; de ha azt mondták neki, hogy van cikk, akkor fényes mosoly sugározta be széles arcát, könnyű léptekkel visszalebegett hálószobájába és délig többé nem volt látható. Hogy mit tett ezen idő alatt, újból kezdte-e az alvást, vagy regényeit írta-e, senkisé tudta, mert az ajtót nagy óvatosan becsukta. Az ő regényírási modora egyébiránt nagyon eredeti volt. 1859 nyarán együtt laktunk a Svábhegyen a Bujanovics-féle villában; ő a jobboldali, én nőmmel a baloldali részen. Vacsora után körülbelül 10 órakor hazajöttünk, nőm akkor lefeküdt, én pedig rendesen átmentem Keményhez, a ki amaz időben, ha jól emlékszem, a „Rajongók” című regényén dolgozott. Én szép csendesen leültem, könyvet vettem és olvastam, míg Kemény recsegő lúdtollával — mert ő mindig ilyent használt — írni kezdett. Körülbelül egy félóráig írhatott, midőn egyszerre a recsegés megszűnt. Felnéztem és azt láttam, hogy ő még ott ül tollal kezében, csak feje volt kissé mélyebben lehajtva a papír felé, szeméit behunyva — aludt. Nem akartam háborgatni és ismét a könyvembe néztem, de egyik sze-

memmel mégis csak odapislogtam feléje. Körülbelől egy negyedóra múlva egyszerre kinyitja szemét és ugyanabban a pillanatban bemártva tollát, folytatja az írást a nélkül, hogy akárcsak egy perczig kellett volna gondolkoznia a felett, vajjon hol ejtette el a fonalat.

Erről a svábhegyi együttlétről eszembe jut egy másik történet, melyet már azon okból is fel kell hoznom, mert az rendkívül jellemző azon módra nézve, a mely szerint akkor Magyarország legtekintélyesebb politikai lapját szerkesztették. 1859 július 12-ike volt. Kemény az nap Jókaihoz volt vacsorára meghíva, a ki már akkor is nejével a Svábhegyen lakott. Ebéd utáni sétánkban a báró, mint rendesen, úgy ezen a napon is részt vett és körülbelül 6 óra volt, mire hazaérkeztünk. A kert rácskapujánál Kemény ajánlotta magát. „Hová megy?” — kérdé a feleségem. — „Hát Jókainéhoz megyek vacsorára.” — „De kedves báró, ebben a poros ruhában és ezzel a piszkos, vörös nyakravalóval csak nem lehet női látogatást tenni.” — „Igaza van — monda Kemény, — megyek hamar toilletet csinálni.” — Mi ez alatt leültünk a kertben és vagy tíz percz múlva Kemény kijött ismét a házból csinos fekete szalonkabátban, új szalmakalappal fején és hófehér nyakravalóval, — igen ám, de ezen fehér nyakravaló alól mintegy ujjnyi szélességben kikanalált az előbbi piszkos, vörös nyakravaló, melyet ő letenni elfelejtett, hanem a fehéret egyszerűen csak rákötötte. Természetes, hogy nőm által újból relegáltatott. Mikor végre teljesen feddhetetlen toiletteben megjelent, ugyanabban a perczben a rácskapu előtt megáll egy pesti fiáker és abból Müller Ottó, az akkori hivatalos „Pest-Ofner Zeitung” szerkesztője ugrik ki, messziről kiáltván, hogy ő nagy újságot hoz. Aztán elmondta nekünk, hogy egy imént érkezett telegramm szerint azelőtt való nap I. Ferencz József és III. Napoleon közt Villa-

francában az előzetes béke megkötetett. — „No kedves Zsigám — mondám, — így ebből a Jókai-vacsorából nem lesz semmi! — „Miért?” — kérde ő a bámulat félreismerhetlen jeleivel rám meresztvén jóságos nagy szemeit. — „Hát erről csak muszáj cikket írni — folytatám, — még pedig rögtön, hogy még a holnap lapban megjelenhessen.” — Most Kemény sajnálkozó, hogy ne mondjam megvető mosolylyal nézett rám. — „Ugyan mit gondol maga? — monda, — most mindjárt 6 óra lesz, mire kocsit kapok és Pestre érkezhetem 7 óra lesz, akkor minálunk a szerkesztőség már zárva van és oda az Úr Isten se mehet be többé; mire pedig elkészülne a cikk, akkorára az egész lap már teljesen ki is lesz nyomtatva; rá érünk mi holnap is.” Nekem, a ki sokáig a bécsi zszurnalisztikai iskolába jártam, sehogysen fért a fejembe, hogy másnap az ily világra szóló telegramm megjelenjen azt kíséző és magyarázó cikk nélkül. — „Édes Zsigám, megpróbálom én,” — mondám. — „Hát ezt megteheti, — válaszolá ő, — én pedig Jókainéhoz megyek és ha ott pezsgőnk lesz, ürítek egy poharat az én legbuzgóbb munkatársam egészségére.” — Kértem Müllert, maradjon a feleségemnél és engedje át kocsiját. Pestre vágattam és 7 óra után csakugyan beléptem — miután a szerkesztőség már valóban zárva volt — az Emich-féle nyomdába, hogy ott megírjam a cikket. Nagy rémületemre a nyomdát üresen találtam; csak egy úri ember lézengett ott, a ki valami faktor vagy efféle lehetett. Mondtam neki, hogy ki vagyok, és hogy szeretnék még egy kis cikket írni a holnap lapba. Az említett úri ember úgy nézett rám, mintha azt mondtam volna neki, szíveskedjék nekem az ég boltozatáról a holdat lehozni, még pedig azonnal. „Uram — monda impertinens nyugalommal. — olyan nincs! Hét órakor a lap nálunk már tördelve van és azon többé nem változ-

tathatunk semmit. „És abban is maradt a dolog.... Ezt mai kollegáim majdnem hihetetlennek fogják tartani. Mi azt gondoljuk, hogy ha éjfélutáni 1 órakor a világ összeomlik, erről másnap reggel már vezérczikknek kell lenni a lapban, föltéve, hogy a világ vége után is fognak még újságok megjelenni. Harmincz évvel ezelőtt pedig, 24 órával a villafrancai békekötés után, még nem tartották sürgősnek az eseményről cikkezni. És íme, a világ akkor is szépen ment a maga útján, mi szerkesztők és hírlapírók pedig egészségesebbek voltunk, az éjt arra használtuk fel, a mire az rendelve van, tudniillik, hogy aludjunk és nem öltük magunkat a testet és lelket emésztő éjjeli munkával, melynek utána aztán az ember másnap reggel kivörösödött szemekkel és bódult fejjel ül ismét az Íróasztalhoz ...

De úgy veszem észre, hogy ezen igénytelen csevegés elején hét emberről, a „Pesti Napló” régi szerkesztőségének tagjairól kezdtem szólni és ezen már nagyon is hosszúra terjedt cikkben csak egyetlen egy személylyel, az akkori főszerkesztővel foglalkoztam. Hát a többiekéről majd máskor diskurálunk, — itt vagy másutt; mert feltett szándékom, alkalmilag ezen urak közül nevezetesen egyet előrántani azon homályból, a melybe ő maga évek óta önkénytesen száműzte magát. Akkor hozzá, a ki egyike a leghíresebb toasztozóknak, majd én is intézem szavamát: „Uram, uram, Királyi Pál uram, szállok az úrhoz”, és aztán akár mondja rá, hogy „állok elébe”, akár nem mondja, én majd előállítom őt és meg fogom magyarázni a közönségnek, hogy ez a férfi, daczára annak, hogy mindig szerényen a háttérben tartotta magát, nevével nem parádézott és nem örökítette meg azt önálló munkák által, — hogy ez a férfi, mondom, mily nehéz és a mellett mily háládatlan munkát végzett az akkori „Pesti Napló”-nál és mennyi köszönettel tartozunk neki mindnyájan,

nemcsak mi, a kik akkor társai voltunk és a kiknek bűneit mindig ő volt kénytelen a maga vállaira venni, hanem az egész magyar hirlapirodalom, sőt merem mondani, az egész magyar nemzet, melynek ama válságos időben Királyi Pál szorgalma és tehetsége, tapintata és bátorsága tartotta fenn azon napi közlönyt, mely amaz időben a — habár csak burkolva kimondható, de valahogyan mégis kimondható — szabad szónak egyedüli és utolsó menedékét képezte.

*

*

*

(1888).

Egész éven át annyi komoly és — fájdalom! — egyszersmind nagyon unalmas dolgot írok, hogy legalább a jótékonyosság oltárára* szeretnék egy kis mulatságos történetet letenni, ámbár kérdéses, vajjon nincsen-e még ennek is bizonyos komoly háttére, sőt akadhatna még oly zsémbes olvasó is, a ki — az olvasottak felett kissé gondolkozva — úgy találhatná, hogy ezen a magában véve jelentéktelen histórián nekünk magyaroknak nem is annyira nevetnünk kellene, mint — okulnunk.

1859 nyarán Kemény Zsigmond báróval, ki egyike volt nem csak a leggeniálisabb, hanem egyszersmind a legszeretetreméltóbb embereknek, együtt laktam a Svábhegyen a Bujanovics-féle villában. Egyszer, midőn épen sétautunkra akartunk indulni, Zsigó barátom az ajtónál véletlenül még egyszer megfordul és akkor szeme Íróasztalára esett, a hol egy darab szivar feküdt. Kemény rögtön odasietett és én azt gondoltam, hogy ama szivart magával akarja vinni. Ő azonban egy kulcsot vett ki zsebéből, kinyitotta vele az íróasztal fiókját és

* Megjelent a Fenyvessy Ferencz szerkesztése mellett kiadott „Jó Szív” című jótékonyági lapban.

belemarkolván a benlevő szivarosládába, még egy pár darab havannait rakott ki az asztalra. Aztán becsukta ismét a fiókot és quasi re bene gesta a megelégedés mosolyával monda:

„No most menjünk!”

Nem értettem a dolgot. „Mire való ez?” kértem. Ő a fülem felé hajolt, titokzatosan megsúgva:

„Tudja barátom, már régen observálok, hogy inasom távollétemben az asztalon maradt szivarokból mindig egyet-kettőt el szokott vinni. De ha csak egy darab fekszik ott, természetesen genirozva van szegény; azért szoktam ilyenkor még egy pár darabot odatenni.”

Midőn a magyar bárónak ezen nagylelkűségi excessusát elbeszéltem egy másik barátomnak, báró Ringelsheim tábornagynak (a ki akkor katonai főparancsnok volt Erdélyben), ő azt monda rá:

„No bezzeg én másképen bántam el hasonló esetben az én inasommal. Én is észrevettem, hogy ő a künn hagyott szivarokból mindig egy-két darabot el szokott lopni. Nem szóltam semmit, hanem rendesen megszámláltam az asztalomon maradt szivarokat és mikor hazajöttem, naponként feljegyeztem, hány darab hiányzott. A hónap végén inasom rendesen átnyújtotta nekem azon apró kiadások lajstromát, melyeket a hó folytán érettem tennie kellett. Én átnéztem a számlát, aztán ezt mondtam neki:

„Teljesen rendben van: meg kell térítenem 9 frt 10 krt, havi fizetésed 20 frt, ez tesz összesen 29 frt 10 krt; ebből 25 darab szivar árát à 40 kr, a mi 10 frt, fizetek még 19 frt 10 krt.”

„De kegyelmes uram...” hebegé az inas.

„No mi kell? Drágállod a szivart? Hjah fiam, én nekem más, mint 40 kros szivarom nincs; ha neked olcsóbb kell, vedd a trafikban.”

E naptól kezdve szivarjaim érintetlenek maradtak ...

Ebből áll az egész história. Még csak azt akarom megjegyezni, miszerint az én kedves magyar báróm, a ki valamikor igen csinos vagyron felett rendelkezett, csakis kitűnő testvérének köszönhetta azt, hogy életének utolsó éveit anyagi gond nélkül tölthette, míg a német báró, mint vagyonos ember, nagy kényelemben élvezte nyugdíját Gráciban, a stájerországi Pensionopolisban, vagy — miként I. Napoleon elnevezé — dans la ville des grâces au bord de l'amour.

És most nyájas olvasó, szíveskedjék, ha úgy tetszik, a felett gondolkozni, vajjon ama két barátom eljárásában nem tükröződik-e egy kissé az illető — „nemzet génusza?!”

KIRÁLYI PÁL RÓL.

(1892).

Képes hetilapjaink egyikének hasábjain megjelent cikkemben* már említést tettem egy litográfiáról, mely Íróasztalom felett függ. Ezen képen két sorban van egymás mellé állítva azon hét férfi, a ki 1858-ban a „Pesti Napló” szerkesztőségét képezte.

Szándékom volt az említett cikkben mind a hat társammal foglalkozni, a kik rajtam kívül ezen képen láthatók, de már magáról az egy Kemény Zsigmondról annyi mondani valóm volt, hogy cikkemet a következő szavakkal kellett befejeznem: »Úgy veszem észre, hogy ezen igénytelen csevegés elején hét emberről, a „Pesti Napló” régi szerkesztőségének tagjairól kezdtem szólni és ezen már nagyon is hosszúra terjedt cikkemben mégis csak egyetlen egy személylyel, az akkori főszerkesztővel foglalkoztam. Feltett szándékom volt alkalmilag ezen urak közül nevezetesen *egy* előrántani azon homályból, melybe éveken át önként száműzte magát, így Királyi Pálhoz, ki egyike a leghíresebb tósztozónak, majd én is intézem szavamat: „Uram, uram, *Királyi Pál* uram, szállok az úrhoz!”

L. „Régi emberek — régi dolgok” című cikket.

Azóta nem értem rá „hozzászállni”, ma pedig hiába tenném, mert ő már a legjobb akarattal sem volna képes elembe állni és majd csak ott fogunk ismét találkozni, a hol nincsen más cenzor, mint az Úristen maga, a ki bizonyára ezen derék, becsületes embert a mennyei boldogság teljmértéke által kárpótolni fogja azon véghossznélküli zaklatásért, melylyel őt a földi cenzorok a Bach-uralom korában kínozták, daczára annak, hogy hosszú megfontolás után 1858 ősz kezdetén, különösen békeszerető természeténél és rendkívüli óvatosságánál fogva éppen őt szemeltük ki a „Pesti Napló” felelős szerkesztőjének. De hát amaz ép oly korlátolt eszű, mint rosszakarátú rendőrséggel szemben még egy arkangyal sem boldogulhatott volna. Királyi mindjárt rövid szerkesztői pályája kezdetén a következőket írja nekem:

Pest, szept. 10. 1858.

Igen tisztelt Barátom!

Személyre ismeretlen ugyan, irodalmi téren azonban mint ismerős üdvözlöm önt, meggyőződve, hogy polgár- és munkatársának üdvözlését szívesen veendi.

E kis bevezetés után engedje meg ön, hogy közös hivatalunkat beszéltessem.

Tegnapelőtt is idézve voltam a sajtó-büroba. Egy rendeletet olvastak fel előttem s írtak alá, mely a bécsi bank jegyeinek beváltását illetőleg, vagy azok értékére vonatkozólag nekünk (Pesti Napló) csak oly czikkek közlését engedi meg, melyek a szeptember 1-én megjelent „Wiener Zeitungéban közzétett rendelettel nem ellenkeznek. Ezt siettem önnel tudatni jövőendő tájékozása végett. A mai számban megjelent főczikkét szintén e rámára akarták húzni. Emich úr figyelmeztetése folytán részletes tájékozásul az itt írtnál többet nem közölhetek;

rendesen a szél fúvásának iránya *szokott határozni*; azonban a *bürokráciát*, mennyire csak lehet, *kíméljük*, mert ez a kor *nebántsvirága s tettei és eljárásának bonczolgatásától rendeletileg is el vagyunk tiltva*. A főhercegi körlevél bevezetése azért volt oly fájdalmas; lapunk megszüntetéséről volt szó s egy „Rüge” az eredmény.

Ha nem haladhatunk úgy, a hogy kellene, haladjunk, a hogy lehet; ezt egykor egy nagy ember monda, jó lesz abból valamit nekünk is elfogadni, miután az idő ránk kényszerítette.

Egyébiránt magamat szíves jó hajlandóságába ajánlva, maradtam tisztelő barátja

Királyi Pál.

E néhány sor mutatja, mily szomorúak voltak akkor az itteni sajtóviszonyok. E mellett azonban a legeredetibb az volt, hogy nekünk a rendőrség részéről gyakorolt cenzurát még kegyelemnek kellett tekinteni, mert a bécsi kormány és annak pesti közegei úton-útfélen azt hirdették, hogy *sajtószabadság* van, hogy a *cenzura el van törölve* és hogy a rendőrség, ha a lapnak kefelevonatai azelőtt való este hozzá beterjesztetnek, csakis a szerkesztő egyenes kérésére „barátságból és bizalmasan” hajlandó megjelölni azon helyeket, melyekért, ha benmaradnak, a lap másnap lefoglaltatnék. Képzeltető; hogy minden szerkesztő kikérte ezen előzetes „barátságos és bizalmas” figyelmeztetést, nem akarván magát kitenni azon teljes biztonsággal előrelátható kellemetlenségnek, hogy az összes példányok kinyomtatásával járó költségeket egyenesen az ablakon kidobja, mert a közönség szemei elé az ilyen lap bizony nem került volna. Így tehát majdnem minden nap megtörtént, hogy szegény Királyi Pali, a ki quasi re bene gesta, t. i. azon hiszemben, hogy a lap teljesen rendben van, este künn ült a Józsefvárosban Danielik és Kemény szak-

értők társaságában, a Steinschreiber borait megköstolandó, kénytelen volt visszanyargalni a belvárosba és „omissis omittendis” és „deletis delendis” a lapot újból összeállítani. Valamivel mozgalmasabb időben aztán még ágyából is felverték, mert a rendőrségnek utólag valami újabb skrupulusa támadt és még az előbb megengedett részekből is egyet-mást ki kellett hagyni.

Királyi Pál akkori helyzetét még kényesebbé tette azon körülmény, hogy a » Pesti Napló” 1858 február 20-án a rendőrség által néhány hétre fel lett függesztve, a mi nemcsak magába véve csapás volt a lapra nézve, hanem azon kellemetlen következzel is járt, hogy két éven belül a lap, ha újból megdorgálásra szolgáltat alkalmat, többé „megintést” nem kapott, hanem azonnal *újból felfüggeszhető volt*. Életkérdés volt tehát a Naplóra nézve legalább ezen két esztendő baj nélkül kihúzni. Mennyire féltette Királyi e tekintetben kedves Naplóját mutatja a következő levél, egyszersmind az utolsó, melyet nekem szerkesztői minőségében írt:

Édes Barátom!

Egy minket közéről érdeklő kényes dologra kell önt figyelmissé tennem, hogy küldendő czikkeiben magát tájékozhassa.

A „Pesti Napló” 1858 február hó 20-án vette felfüggesztési rendeletét, azóta irott megintést nem kapott s így ha f. hó 20-ig valahogy kihúzhatnók, lapunk „verwarnungsfrei” lenne. A Wanderer, N. Nachrichten s legújabbban a Lloyd megintéseiből, de meg *bizonyos szagú budai hírből* is gyanítom, hogy *készülnek szorongatott lapunk ellen egy csínyre*, mely ha azt érné, *többé nem jelenhetnék meg*. Erre részünkről semmi okot szolgáltatni nem akarván, minden fenforgó kényesebb természetű kérdésben vagy hallgatást, vagy a legnagyobb

óvatosságot véljük czélszerűnek követni, hogy a netán szándékolt eljárás újabb adattal ne indokoltathassék. Ez értelemben kérem önt szíves közreműködésre — a mondott napig.

Utóbbi cikkét az Ost. D. Post-ra vonatkozólag csak tetemes változtatással adhatom a fönnebb írt okból, ezért kérem nem neheztelni, egyébiránt névjegyét elhagyom.

Még egyet. Ma az utolsó nap, melyen a „Pesti Napló”-t, mint hatóságilag megerősített szerkesztő szerkesztem; a holnapi nappal időm lejárt s én, mihelyt az új szerkesztő megerősítése leérkezik, visszalépek. Ezt azért tudatom önnel, hogy nemes barátságáért a lefolyt másfél év alatt őszinte és hálás köszönetemet mondjam. Isten áldja meg önt ezért, vajha oly helyzetbe juthatnék, hogy e köszönetemet tettekkel bizonyíthatnám!

Perem végtárgyalását ezen, vagy a jövő hét elejére várom, Isten önnel s ne feledje őszinte barátját

Pest, febr. 6. 1860.

Királyi.

A mint e levél zárszavai mutatják, Királyi Pál, daczára minden óvatosságnak, nem kerülhette ki azt, hogy ellene sajtópert ne indítsanak. Ezen per tárgya oly érdekes és az arra vonatkozó vádhatározat az akkori állapotokra nézve oly jellemző, hogy ez okmányt teljes terjedelemben és szó szerinti fordításban (az eredeti német nyelven volt írva) ide iktatom:

8866. szám
(büntető ügyben)

VÁDCHATÁROZAT.

A budai cs. kir. országos törvényszék a szabadlábon levő *Királyi Pál* ellen nyilvános csend- és rendhábortás vétsége miatt vezetett vizsgálat alapján, ma tartott tanácsülésében az előadó és a cs. kir. államügyészség meghallgatása után elhatározta, hogy:

Királyi

Pál

nyilvános csendháborítás vétsége miatt a btk. 7., 10., 28. és 65. §-a alapján büntetendő s ennek következtében *vád alá helyeztetik.*

A vádlott a végtárgyalásig szabadlábbon hagyandó.

A vádlottnak jogában áll a végtárgyaláson védővel megjelenni, a kit vagy maga választhat, vagy választását e törvényszéknek engedi át.

E határozat ellen a vádlottnak joga van a es. kir. főtörvényszéknél felebbezéssel élni, de tartozik azt e határozat kihirdetésének napjától számítva 24 órán belül a kihirdető törvényszéknél bejelenteni s a bejelentéstől számított nyolcz napon belül szóval vagy írásban tényleg be is nyújtani, ellenkező esetben az elkésett, vagy az ezen jogról való lemondás után bejelentett fölebbezés épp úgy vissza fog utasíttatni, mint a fölebbezésnek nem a törvényes határidőn belül történt benyújtása esetén.

A fölebbezés benyújtásához a vádlottnak joga van védőt alkalmazni.

A szóbeli végtárgyalásra megidézendő *Emich Gusztáv* kiadó, hogy kihallgattassék és egyúttal ítélet hozassék a terhére rótt *sajtó-kihágásért*, mely a sajtótörvény 34. §. b) és c) pontja s 38. §-a, továbbá a btk. 28. §-a értelmében büntetendő.

Indokok:

A Pesti Napló című újságban, nevezetesen a 254/2921. (számban, melynek 1859 nov. 8-án kellett volna megjelennie, e cím alatt: *A magyar primás arany-miséje, Esztergom, nov. 6.* egy vezércikk közöltetett, melyben a következő mondatok foglaltattak:

(Megjegyzendő, hogy a határozat az inkriminált mondatokat előbb német fordításban, aztán eredeti szövegükben közli.)

1. „A primás ünnepében az egész nemzet vallásfelekezeti különbség nélkül résztvett. Magyarország primása ugyanis ősi, legfőbb nemzeti méltóságainak is egyike, melynek hivatása volt egyszersmind korona és nemzet között azon szent kapcsokat megvédeni, melyeket több mint nyolcz századon át a magyar alkotmány alkotott s melyek a fejedelem királyi hatalmát s az ország törvényes szabadságait boldogító egyensúlyban megtartották, vagy azokat, ha események avagy félreértések által megzavartának, az egyensúlyra visszavezették, továbbá

2. »... nemcsak a magyar katolikus egyház kívánta a szent alkalommal hazai egyházfejedelme iránt hódolatát nyilvánítani, hanem az egész nemzet valláskülönbség nélkül sietett tiszteletét és rendithetetlen ragaszkodását a *magyar primás s magas személyében a nemzet ősi intézményei iránt tanúsítani*”, végre

3. »... erősen meg vagyunk győződve, hogy ez ünnep egyik nevezetes és eredménydús mozzanata ama félreismerhetlen erkölcsi és szellemi iránynak és emelkedettségnek, melyen a magyar nemzet mind önfentartása, mind a társadalmi boldogulhatás érdekében *egyéb alkotmányos eszközök hiányában* indult, s ezen út annál biztosabb és sikeresb, minél *törvényesb és lojálisabb a cél* s a történet által megszentelt ama jogállapot, melyet a nemzet, mint a korona és ország közös boldogságának zálogát, hogy elérhessen, *ha kell, nemzedéken át csüggedetlen s változatlan törekvése feladatául kitűzött.*”

Ez a lap tehát büntetendő tartalmánál fogva a es. kir. rendőrség által elkoboztatott és Királyi Pál ellen a közrend háborításának vétsége miatt vizsgálat indított és végrehajtatott és pedig azon okból, mert az idézett czikk fentjelzett helyei a mostani kormányrendszert gyűlöletes színben tüntetik föl, minek az volt a célja,

hogy izgasson a fennálló kormányrendszer ellen és ez által ellenszegülést és elkeseredést szítson az állami közigazgatás mai viszonyai ellen, továbbá mert Királyi Pál beismerte, hogy a büntető törvénykönyv 65. §-ában a közrendháborítás tárgyilagos ismertető jeleit magában foglaló cikket ő fogalmazta s nyomás végett Incze János szedőnek átadta.

Jóllehet Királyi Pál tagadja, hogy a fenti vétség vádja őt terhelhetné s tagadja, hogy az inkriminált cikk idézett mondataiban a közrendet veszélyeztető és az idézett törvény alkalmazását indokoló izgatás beigazolva látszanék; ő ugyanis felfogása szerint az által, midőn a primás aranymiséjét leírta, melyet a császári fenség, mint ő Felsége képviselője és több magas állású személy jelenlétével emelt, a magyar nemzet tömör egységére mutatott rá s hivatkozott a nemzet történelmi érzékére az ország múlt intézményei és törvényei iránt, a jelenlegi kormányrendszert sem meg nem támadta, sem nem gyalázta,

tekintve azonban, hogy a szerző az inkriminált cikkben a legkirívóbb antagonizmust állította fel a Magyarországbán kitört legutóbbi lázadás előtt fennállott politikai állapotok és az ország jelenlegi állami szervezete között, különösen ott, a hol csakis a márczius előtti államszervezetet ismeri el törvényesnek,

tekintve továbbá, hogy a mondatok értelme és a szavak jelentősége által ugyanabban a cikkben világosan kifejezést nyer a szerzőnek az az irányzata, hogy a fenti ellentétek felállításával az volt a célja, hogy az olvasókat a kormány jelenlegi intézményei ellen politikailag elkeserítse s az így felizgatott kedélyekben lángra lobbantsa a cikke által netán felébresztett vágyat a korábbi állami intézmények visszaállítására, tekintve végül, hogy az ország ezelőtti és jelenleg fennálló

politikai viszonyainak említett gyűlöletes összehasonlítása a régi állapotok túlradó magasztalásával a fennálló kormányrendszer elleni gyűlöletre különösen az által válik alkalmassá; hogy a nemzeti tevékenység legfőbb céljául a korábbi politikai rend visszaállítására irányzott törekvést oly hangon állítja fel, melyből az ügy illetén fordulatának bekövetkezését czélzó izgatás világosan kitűnik:

a vizsgálat jelenlegi állásából is a B. P. T. a 140. §. 2. p., valamint a 268. és 272. §-ai alapján nyilvánvaló hogy a rekriminált nyomtatvány tartalma a B. T. 65. §-ában jelzett büntetendő cselekményt, tehát a közrend háborításának büntényét képezik és e cselekménnyel Királyi Pál, ki mint a Pesti Napló című újság felelős szerkesztője, a Napló 8., 9. és 13. alatti magas értesítések szermt a magas helytartóság részéről az általa követett irány miatt már többször megfeddetett, jogszerűen vádolható.

A szabaddalbon hagyásnak a B. P. P. 156. §-ába foglalt feltételek hiányában, a kiadó idézése pedig a 34. §-ban találja indokát.

Buda, 1859 december 29-én.

*Warabecz s. k.,
elnök,*

A másolat hitelélül:

Frühbauer s. k.

Megvallom, hogy ennél furcsább bírói végzés soha életemben nem került szemem elé. Ezen vádhatározat tartalma, a díszes német kuriális stílus czikornyáiból kivetköztetve, röviden az: Királyi Pál a közcsend és rendháborítás miatt vád alá helyeztetik: 1. mert az illető cikk a közcsend és rendháborítására alkalmas; 2. mert annak íróját Királyi Pált azon *tendenczia* vezette, hogy a közcsendet és rendet háborítsa. Punktum! Ilyen

„indokolást” talán még nem látott a világ, mióta vádhatározatok léteznek.

Hogy mi lett ezen sajtóperből, határozottan nem tudnám megmondani; úgy látszik, mégis elejtették és a végtárgyalás, melyről Királyi szól, soha meg nem tartott, mert az akkori rendszer hatalmasai a nyilvánosságtól és attól, hogy a közönség színe előtt az íróval szembeszálljanak és vele vitába bocsátkozzanak, úgy féltek, mint az ördög a tömjéntől. A lapot megintették, lefoglalták, felfüggesztették, az író t vád alá helyezték és míg az ország ostromállapot és így nem nyilvánosan tárgyaló katonai bíróság alatt állott, el is zárták, de hogy ez az író nyilvánosan védelmezze magát és bíráinak szemébe mondja az igazságot, azt könnyen érthető okokból soha meg nem engedték.

Ezzel befejezem igénytelen soraimat. Nem volt szándékom Királyi Pál élet- vagy jellemrajzát megírni. Erre majd más vállalkozik, vagy ha nem tenné, más alkalommal talán magam vállalkozom reá. Ezúttal csak néhány tényleges adat által akartam indokolni azt, a mit e cikk elején idézett szavaimban Királyi Pálnak, mint szerkesztőnek soha eléggé meg nem hálálható érdemeiről mondtam.

Felpillantok még egyszer az íróasztalom felett függő képre, a honnan megnyerő mosolylyal tekint felém boldogult barátomnak nyájas, szelíd arcza, mintha azt akarná mondani: „Köszönöm!” Nincsen miért, te kedves, dicsőült barátom! Én csak kötelességet teljesítettem, elmondván rólad némely dolgot, a melyet az élők közül én kívülem talán már senki sem tud. Midőn aztán így végigjártam szememet azon a hét alakon, melyet e kép ábrázol, önkéntelenül is eszembe jut ama híres szimfónia, melyet éppen száz évvel ezelőtt Haydn József, Esterházy herczeg karmestere azon alkalomból szerzett, midőn a herczeg házi zenekarát el akarta bocsátani. A zenészek

elszéledése előtti utolsó este adták elő ezen szimfóniát, mely úgy végződött, hogy a zenészek közül egyik a másik után megszűnt játszani, aztán hóna alá vette hangszerét, elfújta gyertyáját és csendesen kiment. Utolsónak maradt a brúgós; egy pár nyírettyű-vonás után ez is eloltotta gyertyáját és távozott,

Így nekem jutott a brúgós szerepe, melyre nézve még néhány éve Salamon barátommal versenyeztünk.

A „Pesti Napló”-nak 1858-iki zenekarából már csak én vagyok életben és muzsikálok még úgy, a hogy és addig, a meddig.

APRÓSÁGOK BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND ÉLETÉBŐL.

(1879).

Szándékosan választottam ezen igénytelen címet, mert bármily szívesen engedtem is e lapok t. szerkesztője* ama kívánatának, hogy — majdnem két évtizeden át benső baráti viszonyban állván Kemény Zsigmond báróhoz — írjak én is valamit ezen kitűnő és eddig épenséggel nem teljes érdeme szerint méltányolt férfiúról, mégis arra, hogy „tanulmányt” írjak róla (miként a t. szerkesztő úr csekély dolgozatomat bejelenteni szíves volt) arra — mondom — bátorságom nincs, most kevésbé mint valaha, miután alig három hét telt el annak a remek munkának megjelenése óta, melyet Gyulai Pál ugyancsak Kemény Zsigmondról az akadémia utolsó nagygyűlésén felolvasott és a mely, habár csak nagy vonásokban, de ép oly hű és teljes, mint megható képét nyújtja a mai Magyarország egyik legnagyobb írójának. Nem kétkedem ugyan, hogy Kemény Zsigmond

* E tárcza a „Pesti Hírlap”-ban jelent meg; szerkesztője akkor Rákosi Jenő volt.

számos levelei közt, melyek az évek során át nálam felhalmozódtak, egynél több volna, mely maradandó értékkel bír s hazánk újabbkori történetének egy-egy fázisára nem épen érdektelen világosságot árasztana. E leveleket meg is őriztem, mint sok mást, melyek oly férfiaktól eredtek, kik hazánk történetében az utolsó 2-3 évtized alatt nem épen utolsó szerepet vittek, de fájdalom, e levelezés rendbe szedésére eddig nem volt időm és alig van kilátásom, hogy ezentúl lesz. Így tehát csak taláломra markolhattam bele a chaotikus halmazba és csak egy-két — hogy a szíves olvasó utólag ne mondja ki ezen ítéletet, kimondom én előre — összefüggés nélküli részletet közölhetek Keményről, mint politikai íróról és szerkesztőről, kiegészítvén azokat emlékezetemből néhány apró vonással, melyek az embert jellemzik. Kemény Zsigmond szerkesztői működését még életében is sokan kicsinyelték és jó vagy rossz élecek, tárgyává tették. Az, hogy a „Pesti Napló”-t (Kemény korában) nem szerkesztik, hanem hogy az „szerkesztődik”, majdnem közmondássá vált. De a mit sokan hisznek és mondanak, annak azért még nem kell igaznak lenni. Igaz, hogy Kemény Zsigmond a szerkesztés technikájához nem igen értett és ez nem is neki való munka volt, valamint ő ezt nem is tekintette a maga hivatásának. Ő úgy magának, mint pártjának a legnehezebb viszonyok közt is, minden politikailag megengedett és tisztességes eszközzel fenn akart tartani egy orgánomot, melyben akkor, a mikor szükséges, bizonyos eszméket megpendíteni és azok mellett propagandát csinálni lehessen. Mindennapi zsurnalisztikai étel készítésével ő nem törődött és ebbeli indolenciája annyira ment, hogy némely napon saját lapját el sem olvasta. Ez egyszer egy multságos jelenetre adott alkalmat. Az „öreg úr” (Deák), a ki Kemény Zsigmondot rendkívül szerette, az

imént említett ráfogás ellen is védelmezte őt, de feltette magában, hogy alkalmilag mégis próbára teszi. Midőn egyszer Kemény délfelé az »Angol királyné«-ban meglátogatta Deákot, ez utóbbi haragos arcczal fogadta őt és azután megeredt a szemrehányások árja. — »Ez a »Napló« — monda az öreg úr — „nem maradhat a mi közlönyünk. Ha mi ma valamiben megállapodunk és te holnap ennek ellenkezőjét veszed fel a lapba, akkor mi nem boldogulhatunk egymással.” A szegény „Zsigó” egészen elképedt és halk hangon kérde, hogy mire vonatkozik a szemrehányás? „Hát nem emlékszel arra, a mit mi tegnap határoztunk és íme a „Napló” mai vezércikke épen az ellenkező irányt védi. Vagy nincs úgy a dolog?” Kemény roppant zavarban volt. „De hát mi van a „Napló” mai vezércikkében?” kérde a legártatlanabb arcczal. Az öreg úr majdnem megpukkadt nevetében: „Ezt te kérdeéd én tőlem” — monda — a „Napló” szerkesztője a „Napló” olvasójától?” „No várj csak, mindjárt haza megyek és megszidom azt a Királyi Palit”, ezzel az ajtó felé fordult Kemény. „Sohase szidd meg édes Zsigám,” — monda az öreg úr nyugodtan — „nincs abban a mai vezércikkben semmi, a mi ellen kifogást lehetne tenni, mert ez a cikk nem is a tegnapi megállapodásunk tárgyáról, hanem a slezvig-holsteini kérdésről szól: de azért kérlek, olvasd el a lapodat, mert különben bizony megtörténhetik, hogy olyan dolgok is lesznek benne, a melyeknek egyikünk sem fogna örülni.”

De mindezeknek daczára, igazságtalan az az állítás, hogy Kemény lapjával nem törődött volna. Meglehet, hogy egyes napokon, a midőn korán reggel kiment a Zugligetbe és késő este jött haza, nem tudta, mi fog másnap megjelenni; de a lapnak politikai irányát mégis ő határozta meg és a legnagyobb lelkiismeretesség-

gel örködött felette. Ez pedig némelykor valóban kínos munka volt és Keményt sokszor még oly dolgokért is akarta felelőssé tenni a közönség, a melyekről ő valóban nem tehetett. Idősebb olvasóink talán emlékeznek még azon általános kaczajra, mely a főváros egyik végétől a másikig felhangzott, midőn egyik reggel a „Pesti Napló”-ban egy bécsi telegramm jelent meg, melyben a „verstärkter Reichsrath” — „megkeményített birodalmi tanács”-nak volt fordítva. „Az már mégis sok — mondák — hogy ily tudatlan munkatársakat tart Kemény és hogy ő maga semmivel nem törődik.” Pedig ama gyönyörűséges fordítás nem tudatlanságból történt, hanem az egy kis malíczia volt az illető munkatárs részéről és Kemény maga annyira megijedt ettől a dologtól, hogy lemondott egy utazásról, melyet nekünk akkor együtt kellett volna tennünk. Ezen elhatározását a következő — igazán komikus desperáció hangján írt — levélben tudata velem:

„Édes barátom! Akkora ellenszenv uralkodik szerkesztőségemben a birodalmi tanács ellen, hogy ketten megtagadták az ülések fordítását és hogy a munkát kicsikarjam, három fordítót kellett felfogadnom: Pompéryt, Feketét és Rózsaágit, kiknek hasábonkint 2 frotot fizetek és így az egész tréfa valószínűleg 300 forintomba kerül. Ez gazdasági része a dolognak, de azonkívül erkölcsi oldala is van. Az t. i., hogy ha távozom, az egész az iszonyú antipathia miatt dugába dől, tehát kénytelen vagyok Bécsbe, illetőleg Hamburgba utazásomat addig halasztani, míg valahogy lemorzsoljuk ezt a szerencsétlen birodalmi tanácsot, melytől úgy tüszkölnek az én munkatársaim, a mérsékleti gondolkozású Királyit és Csengeryt sem véve ki. Tisztelője, barátja *Kemény*.”

Ezen 1860-iki évvel kezdődtek aztán amúgy istenigazában szegény Keménynek szerkesztői szenvedései.

1860-ig a lapnak iránya úgyszólván adva volt. A „Pesti Napló” a passiv ellentállást képviselte: a belügyek fölött nem elmélkedett, hanem regisztrálta a tényeket; a külügyeket pedig úgy tárgyalta, hogy valahol csak Európában abszolút kormány volt, azt folytonosan ostorozta a lap, még pedig úgy: hogy „a menyem is értsen belőle;” a hol pedig alkotmányosság volt, annak áldásait — nem tagadom, hogy néha tendenciózus túlzással is — magasztalta. „Fenn kell tartani — úgy monda nekünk Deák 1858-ban — a magyar nemzetben az alkotmányos elv melletti lelkesedést; magát a magyar alkotmányt azután kedvező pillanatban egy tollvonással lehet helyreállítani és az a fogékony talajban azonnal ismét gyökeret verhet; de ha magunkból kihalt az alkotmányos érzület, akkor azt sem a fejedelem parancsszava, sem egyeseknek fáradozása nem fogja oly hamar ismét feléleszthetni.” 1860-ig az egész magyar nemzet egy pártot képezett: a törvénytelen és alkotmányellenes elleni passzív ellentállás pártját, és a „Pesti Napló” volt ennek főközlőnye.

Szintügy adva volt a lap magatartása a magyar alkotmány helyreállítása után, mert akkor is meg volt egy határozott programmal bíró párt, mely a „Pesti Napló”-t a maga közlönyének vallotta. Legnehezebbek voltak az 1860 és 1867 közti évek és ez években legnehezebb volt Kemény Zsigmond állása is. Azon jelszó, melyet Deák Ferencz az októberi diploma megjelenése után kiadott és melyet a „Pesti Napló” propagált, hogy t. i. más kiindulási pontot, mint az 1848-iki törvényeket Magyarországnak elfogadni nem lehet és hogy a jogfolytonosság fentartása minden egyezkedésnek nélkülözhetlen előfeltétele, ezen jelszó minden magyar emberre nézve tökéletesen érthető volt; de nem értették Európában, s midőn Schmerling az alkotmányosság és liberalismus álczájával lépett fel, Magyarország határain

kívül igen sokan nem tudták megérteni azt, hogy miután most — az ő hitők szerint — megvolt, a mit évek óta kívántunk, mi miért vonakodunk mégis annak elfogadásától? De itt benn az országban is még eléggé furcsa lett a helyzet, midőn kevéssel Schmerling hivatalba lépte után közte és Rechberg gróf külügyminiszter közt élénk harcz fejlődött, mely a coulissák mögött folyt ugyan, de melynek nesze lassankint tágasabb körökbe is elterjedt. Az újságokban persze akkor nem igen lehetett erről nyíltan irai, de egy oly tekintélyes lapnak, mint a „Napló”-nak, mégis állást kellett foglalnia, úgy, hogy a közönség legalább a sorok közt olvashassa ki, hogy ezen nyílt titkot képező küzdelemben mely részen áll a lap és állanak azok, kiknek nézetét képviseli. Rechberget, a ki az absolutizmus embere volt és Schmerlinget azért gyűlölte, mert ezt liberális doctrinárnek és alkotmányos érületű embernek tartotta, a mi — melleleg mondva — teljesen hamis felfogás volt, Rechberget — mondom — a kiről ez volt a vélemény, magyar ember természetesen nem kedvelhette és még kevésbé támogathatta, de Schmerling sem kellett neki, mert még azon esetre is, ha az ő liberalizmusa őszinte lett volna, a mi — ismétlem — nem áll, az ő cenzuralizáló iránya és azon — ép oly ostoba, mint szemtelen — állítása, hogy a magyar alkotmány „el van játszva”, ledönthetlen és áthághatlan válaszfalat emelt közte és köztünk. Ezen két úri ember harcza sok bajt okozott szegény Keménynek. Ha róluk egyáltalában nem szólt a „Napló”, azt mondták, hogy ez egy alamuszi lap, mely semmivel sem törődik; ha szólt, az egyik rész azt találta, hogy legyezgeti Rechberget, a másik meg azt állította, hogy Schmerlinggel kaczerkodik. Kemény desperat hangulatban volt, s ezt híven tükrözi vissza egy hozzám írt levele, melyet

szórói-szóra közlök. Ugyanis hozzám, a ki akkor Bécsben laktam, szintén eljutván az a sok gáncsoló hang, a mely a „Napló” ellen emelkedett, arra kértem Keményt, világosítson fel a dolog mibenlétére nézve. Erre ő a következőt felelte:

„Édes barátom! Ne kívánja ön, hogy logikaivá tegyem a „Napló”-t kritizálok gáncsát, miután magam sem értem.

Annyi bizonyos, hogy most három táborból van elég opponensünk:

1. a szélsőkéből, kik gyanakszanak ránk, sőt még Deákra is, állítólagos békülékenységi hajlamunk miatt;

2. a konzervatívokéből, kik tőlünk nem szakadtak el, de érzékenységük acutus nyavalyává válik;

3. a magunkéból, kik közül számosan az abszolutizmussal egyenlő csapásnak tartják Schmerlinget és a változást csak azért is becsülik, mert változás.

Akár saját rövidlátásunk, akár a „reichsrath” voracitása által, mely mindent felfalni akar, oda vannak vive a dolgok, hogy az abszolutizmus is inkább akceptáltatik, ha Ausztriában is egyenlően grasszál, mint a liberalizmus, mely tőlünk rabol. Oda vagyunk vive — nem magamra czélzok — hogy Rechberg és Schmerling a czirkuszban két gladiátornak tekintetik és a közönség hangulata az, hogy legjobb, ha mind a kettő halálosan sebzi egymást; de ha valamelyiknek meg kell maradni, legyen az Rechberg; majd akad az élő számára új gladiator.

Én nem hiszem, hogy a mostani idő nekem való legyen; folyvást gondolkozom a szerkesztéstől való menekülésre. Emichnél a felmondási időt rövidre tűztem ki; befolyásom saját pártomnál is csökkenni fog. Barátja, *Kemény.*”

A szellemekben uralkodó zavar azonban ekkor még korántsem érte el tetőpontját, hanem azon különben is nehezen definiálható valami; a mit közhangulatnak nevez-

nek, csak akkor vált teljesen érthetlenné, midőn még egy harmadik tényező jelent meg az arénában: Forgách Antal gróf személyében. A gróf eleinte és egy bizonyos ideig egész csendben végezte kanczellári teendőit és igazolni látszott Schmerling várakozásait, a ki ő benne egy magyar származású, de osztrák érzelmű bureaucratát birni vélt. De mihelyt valamivel biztosabbnak érezte magát állásában, és hazánkfiaival is szorosabb érintkezésre lépett, az ő utjai mindinkább elváltak a hatalmas államminiszterétől. Forgách nem csinált belőle titkot, még Ő felsége előtt sem, hogy a mire Schmerling törekszik, az egyszerűen kivihetetlen, s hogy ezen az utón Magyarországot sem külsőleg, sem bensőleg pacifikálni nem lehet. Midőn Schmerling, a maga híres: „Wir können warten”-jét mondta, Forgách Antal egy oly körben, a hol Schmerling barátai is jelen voltak, ős bécsi dialektusban kereken kimondta: „Ah ja, warten kann er schon, aber kommen wird nix”. Itthon Forgách természetesen nem tartozott a népszerű emberek közé, sőt ellene meglehetősen nagy volt az ingerültség még 1849-ből és ez ingerültség még fokozódott, midőn a „Hon”-ban megjelent cikkekért Jókai Mór és Zichy Nándor gróf perbe fogattak és el is ítéltettek.

Egy évi nehéz börtön vasban, a nemesség, illetőleg a grófi és kamarási cím és 1000 forint cautio elvesztése, ez volt az első bírósági ítélet, melyet Neuwirth tábornok csak annyiban módosított, a mennyiben Zichynél a nehéz börtönt profóz-árestommá mérsékelte. Az ítéletet appellálták. Lonovics érsek, midőn hallá, hogy Zichy és Jókai a nemesség elvesztésére ítéltettek, kérdé: „hát büntetés nem nemesnek lenni?” És midőn Zichy Nándor, Deák Ferenczcel közölte, hogy ő ezen ítélet értelmében nem csak gróf, de még nemes is lenni megszűnnék, azt monda az öreg úr: „Sohse bánd öcsém; leszel hát a leggazdagabb

paraszt Magyarországon, és ez is valami”. Amaz időtájban magam is jelen voltam, midőn Eötvös és Trefort az öreg urnák szemrehányásokat tettek, hogy ő átengedi a tért a konzervatívoknak, vagy éppen Forgáchnak, ő pedig semmit sem akar tenni, nem akar senkivel szóba állani. Erre — egyik barátom, a ki akkor szintén jelen volt, rögtön utána feljegyezte az öreg úr szavait — így felelt Deák: „Ausztriában minden a körülményektől függ. Mihelyt a körülmények úgy kívánják, ha nem kérünk, ha nem közeledünk is, adni fognak vagy legalább ígérni; ha a körülmények, bár csak látszólag is, rájuk nézve jóra fordulnak, akkor, ha kérünk, még kevesebbet adnak, illetőleg semmit. Majd a konzervatívokat is lehordják, ha az adás vagy ígérés ideje és szükségéje nincs jelen; ha pedig jelen van, akkor felkeresnek bennünket is. Most Rechberg bölcs, Ausztria hatalmas, szövetségére keresett, a francia lapok dicsérik szabadelvűségét, most tehát a bécsi kormány engedhet hajlamainak és folytathatja a hagyományos politikát. Most keressek én valakit, kivel szóba állhatok? Most tegyek offerteket, midőn Nádasdy kancellár és persona grata...” Eötvös és Trefort belátták, hogy az öreg urnák igaza van.

Forgách irányában egyébiránt lassankint megváltozott a hangulat. Kemény erre nézve a többek közt, ezt írja nekem:

„Mi országgyűlést csak bizonyos módon akarunk és a provisoriumot inkább tűrjük minden súlyával, mint némely módját az országgyűlés tartásának és a provisoriumban még Forgáchot tűrjük leginkább. Az oppositio — hogy erről is sub rosa szóljak — nem repudiálna egy rögtöni országgyűlést sem, ha a formaságok megsértéséhez szavazatával, tanácsával vagy bármi indirect helyeslésével nem kell hozzájárulni. Az ellenzéki pártok meg vannak győződve, hogy a Reichsrathba betérés nem sikerül sem a ráczoknál, sem a horvátoknál, sem — végre — Erdélyben sem. A közösügyeket nem tagadva, hiszik,

hogy bizonyos követelések minden nemzetiség által repudiáltatni fognának, és hiszik, hogy jobb, ha ma történik meg a kísérlet, mint holnap, de a közvélemény okvetlenül Magyarország minden kancellárját pártolni fogja, ki vonakodik a provisoriumot megszüntetni azon okból, mert egy nem magyarországi főhivatalnok az országgyűléssel experimentálni kivan. Magát az experimentálást kárörömmel várja, de a modorért haragszik.”

„Én nem csinálom a hangulatot és nem is akarok ódákat írni mellette, de a tény igaz, és az is igaz, mit szintén sub rosa közlök, hogy az erdélyi deputatio Bécsben léte óta, csak egyszer fordult elő a lapokra előfizetés és ezzel a határozati lapok vannak megelégedve és nem a „Pesti Napló” vagy az „Ország”. Azaz: a szélsőbb irányok kezdenek fölülkerekedni, mi Nádasdy grófnak köszönhető. És vajjon mi lenne még, ha Forgách helyett, vagy éppen ellenében más hirdetne, vagy hirdettetne diétát?... Bocsánatot kérek ezen szószaporításokért és tartsa tovább is becses barátságában állandó barátját *Keményt*.”

A konzervatívek irányában is mindinkább kedvezővé vált itthon a hangulat. Az országbírói értekezlet után Apponyi Györgynél ebéd volt. Zsoldos hétszemélynök felköszönté Apponyit: „Excellentiád tudja,— úgymond — hogy mi mindnyájan ellenségei vagyunk a személyes fogságnak, de mégis szívesen eltűrnők a fogságot, ha Excellentiád szívébe zárna bennünket.” „Meggondolatlan kívánság ez, — viszonzá rögtön Apponyi — mit most Méltóságod kifejezett, mert e fogság holtig tartó fogság!” Es ezen, egymáson túllicizáló szerelmi vallomásokat a konzervatívek irányában, még a szabadelvűek is általános tetszéssel fogadták. Miért? Erre nézve majd e cikk végefelé lesz egy kis ujjmutatás.

Amaz időtáiban én a „Wanderer” főmunkatársa voltam, és ezen lapban pendítem meg először a dualismus-nak

nemcsak eszméjét; hanem magát a szót is leplezetlenül kimondottam, ezt állítván szembe Schmerling centralisáló irányával. Bécsben ezért porbe fogtak, el is ítélték, be is zártak három hónapra, a miből Ő felsége az utolsó két hetet elengedni kegyes volt. De a dualismus szót ezentúl semmiféle bécsi lapban megemlíteni nem volt szabad. És most jön a dolog humoros oldala. Ugyanazon dualismus, melytől a bécsi centralisták annyira fáztak; nálunk sem kellett. Ugyanis, a fogságból kiszabadulván, meg akartam kísérleni, vajjon nem lehetne-e itten folytatni a dualismus melletti hadjáratot, melyet a hatalom Bécsben betiltott. Erre Keménytől a következő sorokat vettem:

„Hogy igen kitűnő cikkét nem adhatom, igen sajnálom; de utasítva vagyok sok tekintetknél fogva ahhoz, hogy e szót: „dualismus”, ne használjam. Eleget törtem a fejemet, hogy mivel helyettesítsem, de lehetetlen volt oly cikkben, mely épen ezen sarkon fordul meg.”

Ki hitte volna akkor, hogy néhány évvel később, ezen „dualismus” lesz a jelszó, mely alatt a kiegyezés Ausztria és Magyarország közt létrejő, és mely a két állam közti viszony alapját képezendi?!

Hogy ily bonyolult és zavaros viszonyok Kemény Zsigmondot mindinkább elkedvetlenítették a politikától, azt mindenki természetesnek fogja találni. Már fentebb idéztem egyik levelét, melyben ezen kedvetlenségnek kifejezést adott, és ezen érzelmét a helyzet fokozódó kényes volta mindinkább növelte.

Már elébb, midőn egyszer a „Pesti Napló” a hatóság által felfüggesztetett, Kemény a következő jellemző sorokkal értesített engem erről:

„Az itteni kormány két hónapra felfüggesztette a „Pesti Napló”-t. Ez reám nézve kellemes meglepetés volt, mert időt nyertem regényeim befejezésére. Azonban

a publikum azt képzei, hogy valami nagy injuria történt velem, és valóságos vértanúnak tart. Épen oly szerep ez, melyre legkevesebb vágyam sincs.”

Valamivel később, a következő levelet vettem tőle:

„Édes barátom! Én szombaton indulok egyenesen önhöz és onnan, ha egy napot szíves társaságukban eltölthetek, a Rajnára sietek. Azután Baselben, Genfben, Chambéryben, Grenobleban és Avignonban fogok tartózkodni, t. i. oly helyeken, hol ezt az utálatos szót: „politika,” egyszer sem leszek kénytelen hallani.”

Az ő egészsége sem volt a legjobb. E tekintetben maga írja:

„Orvosom gutaütéstől félt, és úgy vélem, nem- ok nélkül. Ez okból megtiltotta a huzamos gondolkozást, munkálkodást, tea-, kávé-, pezsgő-ivást és különösen a szerkesztést, mint sok aggodalommal összekötött állapotot. Én az Ő sok megtiltásaiból egyet fogadtam el és beadtam a szerkesztésről lemondásomat. Ez engem felold az apró kellemetlenségektől, de a munkától nem, mert a lap vezetését munkatárs czíme alatt megtartottam. Emichhél kötött szerződéselem épségben marad azon additionálissal, hogy jogom van barátaim közül néhányat szerződésembé bevenni a nyereségben és veszteségben aránylagos osztozás feltétele mellett. Szereztem is társakat és most a veszteség csak ötödét hordozom, a nyereség ötödét fogom zsebre dugni, ha lesz honnan. Ezzel sub rosa elmondtam a „Pesti Napló” helyzetét.”

Az efféle, ha úgy szabad mondani, administratív változás egyébiránt többször történt a „Napló”-nál, de ennek daczára, Kemény Zsigmond maradt mindenkor annak vezérszelleme és egyedül neki köszönhette a lap azon nagy tekintélyt, melynek hazánkban örvendett.

Minő részt vett Kemény azokban az eseményekben, melyek a tulajdonképeni kiegyezési mozgalmat közvet-

lenül megelőzték, arról talán más alkalommal fogok szólni.* E feladat megoldására több idő és több nyugalom kellene, mint a mennyivel ma rendelkezem. Csak még néhány sort akarok idézni Kemény egyik leveléből, mert ezek azt mutatják, hogy Kemény főleg ama válságos időben korántsem volt mindig Deákkal egy véleményen, ámbár ő elvégre is mindig alárendelte magát az öreg úr véleményének, ha ezt kapacitálnia nem sikerült; másfelől pedig ugyanezen sorok legalább egy piczike darabját lebbentik föl azon fátyolnak, mely az akkori eseményeket nagyrészen még ma is fedi. E sorok a következők:

„Hogy a „Pesti Napló” minő helyzetű lesz a politikában, az később dől el; a tény csak az, hogy én Sennyeit akartam kancellárnak, Deák Majláthot és az ő kívánsága teljesült. Terv szerint ezen urak a magyar országgyűlés bizonyos stádiumában le fognak mondani. Majd meglátjuk, teljesítik-e ígéretüket?”

Nem folytatom ez igénytelen csevegésemet, ámbár szerettem volna még néhány szót mondani és néhány apró vonást följegyezni Keményről, mint emberről, hogy távolabb körökben, nevezetesen a fiatalabb nemzedék soraiban is tanulják megismerni egész naiv kedvességében és szívethódító szeretetreméltóságában azt a férfit, a ki felejthetetlen lesz előttem, a míg élek, mert ő mesterem volt, a kitől sokat tanultam, és barátom, a kit híven szerettem.

* Itt a „Pesti Hírlap” szerkesztősége következő megjegyzést tette: „Engedje meg a nagyérdemű író, hogy e sorokat mielőbb teljesülő ígéretnek vegyük. A magyar közönség Kemény báró és kortársainak legilletékesebb életíróját Falk Miksa úrban látja, mint a ki századunk e nagy alakjaival személyes és bizalmas baráti összeköttetésben állt s így oly részleteknek jutott birtokába, melyeket az ő fényes tollából olvasni nem csak tanulságos lesz, de gyönyörűség is.”

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS KORA.*

(ELŐSZÓ A MAGYAR KIADÁSHOZ.)

(1868).

Az értelmes bíró súlyt szokott fektetni arra: mily viszonyok közt született és nevelkedett fel az, a ki felett ítéletet kell mondania. Az író nem tarthat igényt hasonló kedvezményre. Mind az olvasó, mind a bíráló a könyvet csak úgy nézi a mint van, nem törődve azzal, hogy miként lett. És helyesen! Magam is úgy vélekedem, hogy magának az írónak kötelessége, saját munkájának, még a közrebocsátás előtt, legszigorúbb bírálója lenni. Ha úgy találja, hogy elmeszüleménye nyomorék, ne magyarázgassa hosszasan, hogy miért az, hanem tegye le spártai kérlelhetlenséggel valami magányos helyre és ott engedje át a feledésnek. E szabály

* Gróf Széchenyi Istvánnak legelső terjedelmes életrajzát Falk Miksa írta meg 1866-ban német nyelven. Ezen munkát 1868-ban Áldor Imre és Vértesi Arnold magyarra fordították és könyvalakban kiadták. Ezen magyar fordításhoz írta Falk Miksa az itt közölt előszót, melyet minden irodalmi értékétől eltekintve, első sorban azért találtam e gyűjteménybe felveendőnek, mert megmagyarázza azon körülményt, miért írta meg szerző német nyelven ezen nagyszabású] munkáját, mely báró Eötvös József szerint «irodalmunkban előkelő helyet foglalna el». Magát a több mint 300 oldalra terjedő művet az itt felvett cikkek és tárczák memoire-jellegénél fogva egész terjedelmében nem lehetett fel-

alól azonban tán szabad lesz kivételt tenni, midőn oly munka, mely bizonyos alkalomra és külön közönség számára volt írva, rögtön más közönség elé lép. És ez az, a mi arra indít, hogy legalább néhány szóval adjam elő genesisét.

Midőn a magyar történetírás héroszát, felejtethetlen Szalaynkat, a halál kiragadta sorainkból, az „Österreichische Revue” szerkesztője, ki folyóiratában mindig oly kiváló helyre állítja hazánk ügyeit, az elhunynak élet- és jellemrajzát kívánta adni. Pestre ment tanácsot kérendő azon jelesektől, kik Szalayval együtt a magyar liberális párt díszei voltak. Ezek hozzám utasíták a keresőt és én elfogadtam a missziót. Elfogadtam nemcsak azért, mert jól esett szívemnek, lelke egész nagyságában, jelleme egész tisztaságában, szíve egész nemességében feltűn-tethetni a német közönség előtt is azon férfit, kinek nevét soha legmélyebb megindulás nélkül nem bírom kiejteni, hanem elfogadtam azon okból is, mert így alkalmat nyertem az essayista ártatlannak látszó jelme-zében megismertetni a németekkel a magyar liberális párt természetét, sok évi küzdelmeit és végcéljait oly időben, midőn a Schmerling-Forgách-féle kormány atyailag gondoskodott arról, hogy az ő rendszere feletti „csendes elragadtatás” semmiféle hazafias emótiók által ne zavar-tassék.

venni, de az ezt követő cikkben megtalálja az olvasó a könyv befejező részét: „Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála” cím alatt, mely fejezet Falk Miksának a legnagyobb magyarral majdnem mindennapos érintkezése útján szerzett tapasztalatok és adatok alapján lett megírva és ennek folytán e „gyűjteménybe nemcsak, hogy felvételt talált, hanem annak egyik legértékesebb részét képezi. Megjegyzem még, hogy a munka eredeti szövege az „Österr. Revue”-n kívül sehol, és így könyv alakjában sem jelent meg; a magyar kiadás példányai pedig már évek előtt elfogytak és könyvárusi úton ma már nem kaphatók.

Ezen szerény kísérletem, úgy látszik, nem volt minden hatás nélkül főleg azon magas körökre, melyek a Revue közönségének zömét szolgáltatják. A szerkesztő ennek következtében azon eszmével állott elő, egészítem ki Szalay életrajzát mintegy trilógiává, azaz: írjam meg hasonló módon egy „conservatív” államférfi életét és működését, azután pedig azét, a ki a két nagy párt közt állott és úgyszólván egymaga képezte a maga pártját — Széchenyi Istvánét. Az eszme szép, de a trilógia alkalmasint befejezetlen fog maradni. A „conservatív” államférfi nem fog megíratni, legalább én általam nem; bízom ezt másokra, a kik az ó-conservatív párt érdemeit nálamnál jobban tudják méltányolni.

Hanem Széchenyi; ez más! Ez egyike azon nagyszerű tárgyakkal, melyeknek vonzereje annyira ellenállhatlan, hogy még saját erőnk elégtelenségének érzetét is legyőzi. Fokozta a vonzerőt — hadd valljam meg őszintén! — egy kis nemzeti hiúság is. A mi nagy embereinkről külföldön azt szokták tartani, hogy csak *aránylag nagyok*.

Nagyok, mert mi többiek kicsinyek vagyunk. Az ilyen ítélet nem igazságos ugyan, de megfogható és megbocsátható. A francia és a brit, a német nemzetiség századok óta biztos kikötőben ül, senki által nem veszélyezve, s így senkinek védelmére nem szorulva; biztos alapon, csendesén és nyugalmasan folytatja ott építési munkáját. Mit tesz az, negyedfélszázadon át majdnem folytonos küzdelem közt védeni egy nemzetiiséget, és azt nemcsak fentartani, hanem a mellett még a kor szellemének megfelelő fejlődési polczra is emelni, erről amazoknak nincs fogalmuk és így azoknak érdemeit sem tudják méltányolni, kik ily küzdelmekben való szereplésök által vívták ki maguknak a halhatatlanság babérjait és a kiknek teljes mértékben méltánylására

— engedjük meg — a hidegen bíráló értelmet hő magyar hazafias szív is kell, hogy támogassa.

Hanem Széchenyi működése — mellőzzük bár mindazt, a mit ő nemzetiségünk érdekében tett — még általános kulturai szempontból is oly nagyszerű, hogy tevékenysége összegén végigpillantva, még a legtárgyilagoseb ítéelő is kénytelen azt mondani, a mit I. Napoleon Göthé-ről mondott: *Voilà un homme!* Ez nemcsak „aránylag” nagy férfi, hanem oly szellemi óriás, a ki bármely nemzet Pantheonjának is díszére válnék, egyike nemcsak Magyarország és saját kora, hanem Európa és a század legnagyobb embereinek.

Első gondom tehát arra irányult, hogy a kép, melyet nyújtandó valék, a mennyire lehet teljes legyen; hogy az óriási alak mindenünnen egyaránt legyen megvilágítva, mert így az imponáló hatás is biztosítva van. Némi meglepetéssel vettem észre, hogy ily összkép előállítására még semmi kísérlet nem tétetett.

Báró Kemény Zsigmond barátomnak és mesteremnek Széchenyiről írt terjedelmes dolgozata (a „Státusférfiak és szónokok” könyvében) irodalmunknak mindörökké egyik legértékesebb gyöngye fog maradni, de Kemény a legnagyobb magyarnak nem teljes életét, hanem csak politikai jellemrajzát kívánta adni, újjhegygyel is alig érintve a genialis reformátornak egyébnemű, nem kevésbé nagyszerű tevékenységét, nevezetesen azt, mely az anyagi reformok terén nyilvánult. Tehát nem emelve ki épen azt, a mi az én czéлом szempontjából legfontosabb vala. Itt eszerint nemcsak kiegészítésről vagy átalakításról, hanem sok tekintetben alkotásról vala szó, és kérdés nélkül mondhatom, hogy lelkiismeretesen, kegyeletteljesen használtam fel minden megszerezhető anyagot, közte olyat is, mely eddig különféle magán levéltárakban volt eltemetve és csak általam jutott először napvilágra.

Széchenyi fiatalkorára nézve szintén szerencsés voltam — nem a gróf családja által — igen érdekes részletek birtokába juthatni, melyek bár egyébként véve talán csekélyszerűek, de összegökben kétségtelen pszichológiai fontossággal bírnak. A mi aztán a gróf életének utolsó éveit illeti, ezekről közvetlen észleletek alapján szólhattam és az olvasó nem fogja talán tolakodásnak venni, ha, a lélektan vezérkezén, az észleletek összefüggésének megmagyarázását is bátorkodtam megkísérteni, ha senki véleményének nem praejudicálva őszintén és indokoltan kimondám, mit tartok én Széchenyi úgynevezett , örülségéről.”

Munkámnak imént elősorolt sajátságai olyanok, melyekről talán nemcsak a szerző hiúsága hiszi, hogy a magyar közönséget is érdekelnék; ezekből — bár nem én kezdeményeztem a dolgot — nem szegültem ellene a magyar kiadás megjelenésének, fentartván magamnak, hogy magam jelölhessem meg nyíltan azt is, a mi véleményem szerint a magyar közönség szempontjából, a dolgozat árnyoldalát fogja képezni.

Először is az eredeti nem magyar közönség számára íratván, nem tehettem fel, hogy ez a közönség teljesen megérthetné Széchenyi működését, midőn nem ismerte részletesen az illető korszak mozgalmait, melyeknek Európa akkorában legfőlegbb fővonásait kísérte némi figyelemmel. Ez okból a történeti háttérnek tüzetesebb rajzolása lett szükségessé és itt nem kerülhettem el, hogy helylyelközzel ismeretes dolgokat is fel ne hozzak. Törekedtem mindazonáltal itt is, a mennyire lehetett, első kútfőkből meríteni és némely ismeretlen részlettel gazdagítani ama kor történetírását.

Egyébiránt „a feledés a boldogtalanok istene”, nemzetünk pedig a lefolyt évek alatt annyira bővében levén a boldogtalanságnak, meglehet, hogy talán még a koro-

sabb nemzedék is egyet-mást elfelejtett már az 1848 előtti történetből; egy kis felfrissítés semmi esetre nem fog ártani.

Más szemrehányás, melyre tökéletesen el vagyok készülve, arra vonatkozhatik, hogy a nagy férfinak emberi gyöngéi iránt túlságosan kíméletes voltam. Ne higye az olvasó, hogy e gyöngék elkerülték figyelmet. Hanem az író, ki ily nagyszerű tárggyal foglalkozik, önkénytelenül is némileg részrehajlóvá lesz és más, mint kegyeletes kézzel, nem mer hozzányúlni ahhoz, a kit épen, mert közelről nézi, talál oly igazán nagyinak. Aztán pedig, midőn nemzetünk egyik büszkeségét mutatom be a külföldnek, — őszintén szólva — nem vehettem magamat rá, hogy a bámuló világnak azt mondjam: tessék oda nézni, ott a bal arcán egy kis szeplő van! Ezzel háborgattam volna a benyomást, a nélkül, hogy e háborgatással az ítélet helyességét előmozdítottam volna, mert Széchenyi oly tulajdonait, melyek jellemének helyes megítélésére anyagot szolgáltathattak, — akár előnyösek voltak, akár nem — a történész részrehajlatlanságával kiemelttem. Kicsinyeskedő nem akartam lenni, de hízelgő még sokkal kevésbbé!

Az elősorolt hiányokért mindazáltal némi vigaszt nyújt azon gondolat, hogy munkám épen a jelen pillanatban talán nem korszerűtlen. Igaz, hogy azon Ausztria, valamint azon Magyarország, melyeknek kibékülése Széchenyi politikájának sarkkövét képezte, nincsenek többé. Mind a kettő nagy átalakulási folyamaton ment keresztül, mely még távolról sincs befejezve. Hanem egyelőre mégis Széchenyi eszméi győztek. „Megengedem, — monda Széchenyi húsz év előtt Pulszkynek — hogy mesalliancera léptünk, hanem denique a házasság megvan, ezen nem lehet változtatni.” „Bocsánatot kérek gróf úr,” — felelt Pulszky — „én protestáns vagyok; el is vál-

hatok.” A mint a dolgok a jelenben állanak, nem váltunk el egymástól, hanem a mennyire lehetett elkülönítettük a gazdálkodást, azt remélve, hogy így talán fenttarthatjuk a köteléket, melyre Széchenyi oly nagy súlyt fektetett. Mindenesetre ő vettette meg első alapját az ügyek legújabb stádiumának; ennél fogva ennek első kezdeményeit figyelemmel kísérni tán éppen jelenleg különösen érdekes foglalkozás.

E bevezetés talán kelleténél hosszabb lett, a mi mindig annak jele, hogy a szerző könyvét nem épen diadalbiztosán bocsátja ki kezei közül. Ha valamely úttól félünk, mindig új, meg új igazítani valót találunk öltözetünkön, csak hogy minél később léphessünk ki az utcára. Mintha ez által javulna a dolog! . . . Tehát még csak azt az egyet jegyezve meg, hogy a fordítást nyomtatás előtt nem láttam, a fordítók nevei azonban oly jól hangzanak, hogy e tekintetben minden „praeventiv rendszabályt” fölöslegesnek tartottam: útnak ereszttem igénytelen munkámat, mely — idegen földön születvén és most vigan sietvén hazafelé — megfordítja azt az utat, melyet a sors annak szerzőjével tétetett, ki korán szakadva el a haza kebléről, már csak az írott szó szárnyain küldheti meg honfitársainak szíve legmelegebb üdvözlését.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN UTOLSÓ ÉVEI ÉS HALÁLA.*

(1866).

Széchenyi István gróf élete nagyszerű tragédia volt, s ily tragédiáknak nem lehet utójátéka; a katasztrófával végződnek, beteljesültével ama föltartóztathatlan sötét végzetnek, mely hiábavaló küzdés után végre megsemmisíti a hős erejét. Az így bekövetkezett tragikus vég nem mindig egyszersmind physikai is, a test nem mindig egyszerre törik össze a lélekkel, hanem az ily, már pusztán csak physikai lét a kiégett vulkánhoz hasonlítható; emlékeztető jel, melyhez nagy események emléke kapcsolódik, sőt meglehet, hogy még tisztán emberi érdeklődést is kelthet, de nagyszerűségét elvesztette; az idyll kezdődhetik, de a tragédiának vége!

Ha az, a mit a világ Széchenyi „őrültség”-ének nevezett, egyszersmind élte tragédiájának is katasztrófája lett volna, ha tetőpontja lett volna ama harcznak, melyet a „legnagyobb magyar” egy magasztos eszméért vívott a kérlelhetlen sors ellen, s ha ama megrendítő

* Ezen czikk Falk Miksa: „Gróf Széchenyi István és kora” című művének befejező része. (Fordították Áldor Imre és Vértesi Arnold.)

percz után csak oly évek sora következnek, melyek csupán csak a physikai élet s nem egyszersmind a nagy ember politikai működésének is folytatását képezik: nem éreznők hivatva magunkat arra, hogy átlépjük a döblingi tébolyda küszöbét s kövessük a szerencsétlen aggastyánt ama szomorú menhelyre, az élő-halottak ama sírboltjába, melynek kapujára méltón illenek e szavak: „Itt hallgat a búbanat, itt nyugszik a szív!” A nagy ember iránti kegyelet megsértésének tartottuk volna, ha most már csak kíváncsiság által vezéreltetve, oda pillantottunk volna, hol „sírással tölti egész hátralévő életét, minden bús napot, minden még busább éjt;” nem leskelődtünk volna ama forró könyecseppek után, melyek a szemből a lélekre hullnak, s mint Jean Paul mondja, a szép napokban minden fájdalmat enyhítnek, hanem sorsunk hideg évszakában végtelenül fájnak, valamint télen nem szabad a virágot meleg vízzel öntözni. A mit Széchenyi eddig szenvedett, az csak a végkészület volt a katasztrófához; de még nem maga a katasztrófa; azon óriási erő, mely a tragikus végzet elleni nemes harcban lassankint fölemészlődött, csak egy pillanatra volt megbénítva, de nem egészen megtörve, nem megsemmisítve; csak a test, melyben az erős lélek lakott, roskadt össze, fölmondván pillanatra a szolgálatot; az oltár összedült, melyen a szent tűz lobogott, s beborította ezt romjaival, de e tűz, habár kívülről egyideig nem is volt látható, tovább égett a romok alatt, hogy végre hatalmasan felcsapjon az omladékok közül! . . . Vad zsvivaj kísérte Széchenyit a döblingi szomorú útra, s okozói jól kiszámították annak hatását. íme, itt látjátok előttetek az örült Lear királyt; borzadoz egész agyvelőtök, ha a szerencsétlen ősznek kétségbeesett panaszait halljátok, melyek túlkiáltják a vihar üvöltését; borzalomtól mereven szemlélték, hogy

kimondhatlan fájdalomtól gyötörtetve, hogyan tördeli kezeit s tépi széltől ingatott szakálát. Most kiáltson az ünnepélyes csend közepette csak egyetlen egy hang is: „álszakál az s a kéztördelést tükörből tanulta”—aztán lássátok ennek hatását! Ily frivol hang lön hallható, mikor először elterjedt az a hír, hogy Széchenyi megörült; nem hittek ama hangnak, de a rendkívüli benyomás, melyet a hírneves hazafi sorsának borzasztó fordulata máskülönben előidézett volna, meg vala hiúsítva, s ezt akarták; igen — méltányosak akarunk lenni, s bevalljuk — ezt kellett akarniok. A politika mindig és mindenütt szívtelen, a nép férfainak ép úgy, mint az ex professo államférfiaknak kezében; a ki uralomra vágyik, vagy a már megnyert uralmat szilárdul akarja megmarkolni, az nagyon is hamar megtanulja, hogy ne nagyon válogasson az eszközökben; s mindegyiket megengedhetőnek találja, mihelyt célravezető. Széchenyi megörült! megörült a haza sorsa miatt! Ez oly tény lett volna, mely ellenállhatlan erővel hat a tömeg benyomásokra hajlandó kedélyére, jobban, mint ellenfeleinek legagyafúrta okoskodásai, lehangzatosabb beszédei. Ily meggyőző tényt nem lehetett commentárok által meggyöngíteni, félremagyarázás által hatálytalanná tenni, ezt egyszerűen tagadni kellett, s tagadták is! Wesselényi és dr. Balogh nyilatkozatai csaknem nyomtalanul veszték el; egy pillanatra elhallgattatták ugyan a rágalmazókat, de mélyebb benyomást nem tettek, mellesleg azon okból is, mivel egyáltalán nem igen foglalkoztak velők behatóbban. A politikában is mindig csak a jelenlevőknek van igazuk, s itt is igaz a régi közmondás, a kit nem lát az ember, könnyen felejt. Széchenyi távol volt, a jelen eseményeibe már nem avatkozott be, működése a múlthoz tartozott, a jelen pedig oly eseménydús volt, oly viharos, a mi

köröskörül történt, annyira lekötötte a figyelmet, hogy sem ideje, sem kedve nem lehetett az embernek visszapillantgatni a múltba. Nem mikor vész és vihar közt vérző lábbal halad előre járatlan utakon, hanem csak akkor, ha már nyugponthoz jutott, tekint vissza a vándor; csak akkor fordítja pillantását szemlélődve a tüneményekre, melyeket háta megett hagyott.

A forradalom viharai végre lezajlottak. Sírva törték össze a vén huszárok kardjaikat Világosnál, hogy a muszkának lába elé dobják s halálos bágyadtan, ezer sebből vérezve hevert a földön a magyar nemzet. A lankadt szem most először fordult visszafelé; csak most vette észre, hogy hiányzik a legjobb egyike, kit nem lehetett a csatatéren a holtak közt találni, sem a börtön magányában, mert az másnemű magányban szenvedett, távol hazájától, ama szerencsétlenek közt, kiktől a könyörtelen sors visszavette az isteni szikrát, melyet egykor Prometheus az égből lehozott. Csak most kérdezősködtek egymástól az emberek Széchenyi sorsa felől. Örült? nem örült? Furcsa kérdés, mely félig-meddig magában foglalja már a tagadó feleletet, oly kérdés, melyet határozottan senki sem oldott még meg s ily alakban nem is lehet megoldani. Ama léhafejűeket, kik kurtán tudtak rá felelni: „igen, igen, Széchenyi István bolond, valamennyi Széchenyi bolondos többé vagy kevésbé” — e finom emberismerőket nem vehetjük számításba, de komoly vizsgálók, kitűnő szellemek is hasztalan fáradoztak, a véleményünk szerint megoldhatlan kérdés megoldásában. Egy szellemdús magyar publiczista, Kecskeméthy Aurél, ki finom psychologikus látással bír s kinél, Széchenyivel gyakran érintkező, nem hiányzott a tárgyismeret sem; Széchenyi utolsó éveiről írt könyvében 6 kérdést fejtegeti: „Örült volt-e Széchenyi?” s finom észleletek során át, csak ama nagyon is kevésbé fölvilágo-

sító következtetésekre jut: „Széchenyi egészséges korában már rejtély volt. Utolsó tíz évi állapotára épen nincs elnevezésünk a szótárban”. Más helyütt meg azt mondja Kecskeméthy: „Általán az öreg beteg Széchenyi nem képez ugrást a 48-as előtti Széchenyiről. Van köztük összefüggés, mind az egészséges, mind a kóros tulajdonságokban, annyira, hogy az egyik a másikat némileg megmagyarázza s az egész rendkívüli embernek fogalmát kiegészíti. Ki Széchenyi múltját nem ismeré: az őt Döblingben nem volt képes megérteni és megítélni. Viszont: ki Széchenyit Döblingben ismeré, a 48 előtti Széchenyinek sok mondatát és tettét s egy vagy más alkalmi viseletét, mely lélektani rejtély lehetett, rögtön föl- és megvilágosítva látja”. Ez kétségkívül egészen helyes, hanem könnyen azon következtetésre csábíthatna, hogy Széchenyi vagy kezdet óta mindig elmeháborodott volt, vagy hogy soha sem volt az s mindkettő határozottan helytelen föltevés volna.

A Kecskeméthy könyvének egy tekintélyes bírálója, ki e perczen talán Magyarország legkitünőbb aesthetikusa, Gyulai Pál, a Kecskeméthy által tett közlésekhez a legszellemdúsabb következtetések sorát kapcsolja, melyek közül az, hogy Széchenyi grófnak ugyanaz okozta halálát 1860-ban, a mi 1848-ban megtébolyította, teljesen egyez a mi nézeteinkkel; hanem az általános kérdés: örült volt-e Széchenyi vagy sem? ezzel nincs megoldva s az ellenmondások, melyeket Gyulai az általa kritizált könyv szerzőjének kimutat, kiegyenlítenlül fönnállnak most is; nem is Kecskeméthy nézeteiben léteznek ezek, hanem a tényekben, melyeket ez híven előad. Épen ezeken az eltagadhatlan s egymással mégis ellenmondásban álló tényeken alapul a mi véleményünk, mely szerint a kérdés úgy általánosságban, a mint az eddig fölállítatott, meg sem oldható, s minden arra irányzott feleletnek, legyen az

bár igen vagy nem, helytelennek kell lenni. Széchenyi állapota az 1848-60. években épen nem volt állandó, nem egyenlő, s a felelet azon kérdésre: vajjon örült volt-e? a mely 1848-49-ben igaz lehetett, nem az már a következő években, míg az 1860-iki végzetes nagyhéten ismét igazgá válik. Nyilvánvaló, hogy három teljesen különböző phasion ment át Széchenyi lelki állapota döblingi tartózkodása alatt; az egyik phasisról a másikra való átmenet nem határozható meg ugyan nap és óra szerint, mert azt, hogy az egyik elmúlt, rendesen csak abból vesszük észre, mert a másiknak megkezdődését már tények bizonyítják; hanem e három stádium különfélesége nem tagadható, s ha azon kérdés vettetik föl, vajjon tébolyodott volt-e Széchenyi? pontosan meg kell jelölni az időszakot is, melyre a felelet adandó, hogy határozottan lehessen felelni; csakis ezáltal válik természetessé e psycho-pathologikus kórfolyam egész menete s teljesen érthetővé némely látszólagos ellenmondás.

Azon alig lehet komolyan kétkedni, hogy Széchenyi szellemi functiói azon időben, mikor dr. Görgen gyógyintézetébe hozatott, mélyen megvalának zavarva. Minden küljel a mellett szólt, hogy a reá való hajlam Széchenyi egész lényében régóta megvolt, s az évek, sőt csaknem évtizedek óta szunnyadozó zord hajlamok kifejtésére, mint láttuk, 1848-ban valóban nem hiányoztak a fontos indokok. Széchenyi testi egészsége már azon időben, melyet egyébként a „legerőteljesebb férfikorának szoktak nevezni, mélyen meg volt ingatva, s ez folyvást a legszomorúbb módon hatott vissza kedélyére. Olvasóink emlékezhetnek még ama 1830 július 17-iki hirsovai levélre, melyet Waidenstein grófhhoz írt Széchenyi s a melyben az alig negyven éves férfi ama megdöbbsentő nyilatkozatot teszi, hogy ama idő legnagyobb részét szív-szorongások és haldoklások közt tölte, melyekhez még

régibb bajok is járulván, annyira levert, oly kétségbeesett vala, hogy életének „véget akar szakasztani”. Az 1831 október 12-én kelt czenki levélben arról panaszkodik Széchenyi, hogy egész éjeken át dolgoz, de „egészsége hanyatlik”. Egy néhány évvel később írt könyvében leírja, mily élvezetet nyújt neki álmatlan éjei alatt a kandalóban égő kőszéntűz, s innen kezdve tömérdek helyet idézhetni Széchenyi irataiból, melyek mind egészségének szörnyű rongáltságát tanúsítják, és azt, hogyan kellett küzdeni ennek a hatalmas szellemnek a mindinkább hanyatló test ellen, nehogy ennek gyengesége végkép megbénítsa. De épen ez a harcz koptatta el annál gyorsabban a gépet, melynek képességét akarta fokozni! Széchenyi óriási szorgalma, a tömérdek munka, melyet a lángszellemű férfi egyszerre iparkodott elvégezni, a buzgalom, melylyel önmagát teljesen azonosította minden általa fölkarolt ügygyel, mindez eléggé ösmeretes, valamint a mély bubánat, a folytonos aggodalom, melylyel Kossuth mind-egyre merészebbé váló izgatása eltöltötte. Ily körülmények közt csak természetes, hogy az 1848. évnök végzetes szeptemberi napjaiban Széchenyi testi szenvedése elérte tetőpontját, s az évek óta már fölbomlásnak indult szervezetet képtelenné tévé, hogy az emberi ész közönséges törvényei szerint működő szellemnek tovább is hajlékaul és eszközeül szolgáljon.

Wesselényi bizonyára igazat mondott, mikor azt mondta: hogy a hona miatti búsongás megtörte a nagy hazafi szívét; de a katasztrófa nem csupán a búbanat nagyságából támadt, hanem egyszersemind az összerokadó test végelgyengüléséből is. Deák, ki bizonyára ép oly buzgó és őszinte hazafi volt, ki bizonyára ép oly jól felismerte a helyzetet, s kit bizonyára ép úgy meghatott a haza szenvedése, kiállta e viharos időszakot, a nélkül, hogy a legcsekélyebbet is veszített volna szel-

lemi üdeségéből, s még ma is ugyanazon tiszta pillanattal, ugyanazon okos értelemmel, ugyanazon szilárd, biztos kézzel áll a nemzet élén. Nála egészséggel és ruganyossággal telt testre hulltak a sors rettenetes csapásai, s e test erélyesen ellenállt, míg Széchenyi roskatag teste e csapások alatt, legalább pillanatnyilag, összetört, s a fényes szellemet is romjai alá temette. Ez ugyan nagyon materialistikusnak tűnhetik föl, de a valóságnak tökéletesen megfelel. A test és léleknek egymásra hatása mindenesetre itt is kölcsönös volt, mint minden emberi szervezetben. A szakadatlan szellemi munka, a hazafias buzgalom, mely nem engedet pihenést, s a haza sorsa fölötti súlyos aggodalom siettették a krízist az a nélkül is megrendített szervezetben, s a megrongált organismus viszont a legborzasztóbb képzelgések egész seregét támasztotta, melyek a ragyogó szellemet homályba burkolták, ama sáskaseregekhez hasonlóan, melyek perczekre a napvilágot is képesek elhomályosítani. Hanem e különös hatásnak, főleg ha beteges jelenségek során át végre valami heves krízisre vezet, mindig meg van a maga határozott s a körülményekhez képest különböző kiindulási pontja. Vagy a lélek és kedély bántalmi nyitják meg a szomorú sorsot, pusztító befolyásukat lassankint kiterjesztve a physikai emberre is; vagy a physis az, mely a lelket és kedélyt is belevonja szenvedései körébe.

Széchenyinél határozottan az utóbbi eset volt; testi szenvedések — ismét a hirsovai levélre emlékeztetjük olvasóinkat — zavarták meg először kedélyét, sőt öngyilkossági gondolatokkal tölték el lelkét akkor, mikor nyilvános működése, szellemi munkája még alig hogy megkezdődött, mikor még minden virágzó álma gyümölcsöt ígért s a dicsőség babéra még egészen üdén és illatozólag

érinté halántékait. Széchenyi testi betegsége talán nem emelkedett volna oly aggasztóan magas fokra, hanem azért tovább fejlett volna mégis és hatása a lelkére érezhetővé vált volna, ha Széchenyi, mint annyi sok magas rangtársa, könnyelműen csak az élet virágos ligeteit kereste s a közhasznú munka, komoly hazafias működés meredek útját kerülte volna is.

Bőven megvalának tehát Széchenyinéél a szellemi élet megzavarására a fizikai előfeltételek s ismérvek olvasóink előtt a morális okok is, melyek ama hajlamokat oly gyorsan kifejlesztették. Az általunk rajzolt kölcsönös hatásnak azonban, fájdalom, nincs megállapodása s a lélek alapos aggodalmai után, melyek a testre is nyomástólag hatnak, ez utóbbinak beteges állapota minduntalan aggasztó képzeletek csoportját támasztja, melyekben eleinte még van legalább egy szikrányi tény, míg utóbb mindinkább eltávoznak a reális alaptól s végül egészen üres képzelődésekké fajulnak. Széchenyinéél is így volt. Hogy sikertelenül küzdött s hogy e küzdelem sikertelensége egyértelmű a haza romlásával s annak, ki Magyarország megifjítását tűzte ki életfeladatául, habár csak pillanatnyi, erkölcsi megsemmisülésével, az, sajnos, nagyon is igaz volt; s teljesen képes e nemes hazafit mély fájdalomba süllyeszteni. Ehhez csatlakozott azonban nem-sokára, egy legalább részben beteges képzelődés, azon gondolat, t. i. „hogy ő maga okozta saját és hazája szerencsétlenségét”.

Ismételve említettük, mennyire kínozza ez eszme Széchenyit az 1848-at megelőző években, s dr. Görgen orvosi bizonyítványa szerint is „mania desperatoria”-ban szenvedett Széchenyi az intézetbe léptekor, különösen pedig azon rögeszmében, hogy a „demokrata párttal való coquettirozása” által előkészítette a forradalmat és Magyarországot tönkrejuttatta. Görgen felett régóta be

van fejezve az Ítélet; de a mortuis nil nisi bene daczára is bátran ki lehet mondani, hogy dr. Görgen sem mint orvos, sem mint psychologus nem bírt képességgel egy Széchenyi állapotát megítélni; szellemileg jóformán korlátolt, de rutinírt volt, kire nézve a tébolyda üzleti vállalat volt, melynek vagyonos beteg felvétele által jó jövedelmet kell hajtani s valóban jól is jövedelmezett; de a mit Széchenyiről mondott, természetesen a nélkül, hogy igazán értené s a nélkül, hogy szabatosan ki tudta volna fejezni, teljesen megegyez a grófnak 1848 előtti eszmemenetelével s Döblingben még élesebben nyilvánulhatott ez.

Széchenyi ez önkínzó gondolatait részben beteges képzelgésnek neveztük, mert egy szikrányi igazság mindenesetre volt benne. Valami „demokrata párttal” nem „coquettirozott” ugyan Széchenyi soha életében, hanem annyi bizonyos, hogy ő terjesztett először Magyarországon (már a „Hitel”-ben) oly eszméket, melyek lényegükre nézve egyáltalán demokratikus természetűek valának, ő volt az első, ki komoly és sikeres támadást kezdett a magyar alkotmány exclusiv arisztokratikus jellege ellen, s ezek az eszmék épen annál gyorsabban hatoltak be és vertek gyökeret, mivel ő, a büszke arisztokrata, pendité] meg azokat. Ő szorította le a feudális pártot mindinkább összezsugorodó minoritássá s választotta el tőle a szabadelvű conservatív elemeket, melyeknek egyrésze átment az oppositio táborába, mialatt azok, kik külön fiatal conservatív párttá alakultak, csekély számuk s nem sokkal jelentékenyebb tekintélyük mellett ép oly kevéssé akaszthatták meg a szabadelvűek előrenyomulását, mint az e század elején még oly hatalmas, hanem Széchenyi fellépte óta teljesen jelentéktelenné vált ó-conservatív párt. Széchenyi előmunkálatai nélkül Kossuth aligha talált volna oly termékeny földet

működései számára; 15 évvel utóbb ott kellett volna kezdenie, hol Széchenyi 1825-ben kezdte s 1848-ban Magyarország talán még csak ott lett volna, hová néhány évvel Széchenyi „Hitel”-ének megjelenése után eljutott.

Mindez tagadhatatlan tény; de van-e ebben hiba vagy épen bűn? Szándékában volt-e Széchenyinek a forradalom, vagy az Ő reformtörekvéseinek habár nem szándékos, de a dolog természeténél fogva szükségképeni logikai következménye volt-e ez? Bizonyára nem, sőt ellenkezőleg a körülmények sajátságos kapcsolata által előidézett eltérést képezett Széchenyi irányzataitól, nem azoknak következményét, hanem épen megsemmisítését jelentette s hogy Széchenyi ezt nem ismerte föl, hogy saját lelki gyötrelmére mindenkép el akarta hitetni magával, s végül legalább egyideig hitte is, miszerint ő okozta azt, mit egyáltalán nem akart, sőt mindig a leghatározottabban ellenezett: e gondolat volt ama képzelgő kinövés, melyet zavart szelleme egy, magában véve, egészen igaz törzsére lerakott.

E félig való, félig képzelt fogalmakhoz járult aztán a physikai és psychikus szenvedés^ tovább fokozódván pusztá képzelgések egész sora, melyeknél hiányzott a tényleges jogosultságnak még árnyéka is. Széchenyi félteni kezdte saját személyét. Apró vonásokból világossá vált, hogy a haza balsorsa fölötti fájdalomon kívül azon gondolat is nyugtalanította, miszerint kétségkívül ő esik első áldozatául a forradalomnak, a forradalom, mint megfordított Saturnus először is saját atyját — s ennek tartá magát — fogja elnyelni; őt ragadják magukkal először is ama sötét szellemek, melyeket, mint hívé, ő hívott életre, s most nem bírt szabadulni tőlük. De ha megkímélné is őt a forradalom, ha végre maga a forradalom bukik is el, mit használhat az neki? Így aggódék tovább, önmagát gyötörve. A kormány borzasztó bírás-

kodást fog akkor tartani s büntető keze bizonyára őt éri el először, mint mind e baj okozóját. Hivő lelke remegett végre az ég haragjától is, mely soha sem bocsáthat meg ily nagy bűnösnek. Így szülte, a mint mondtuk, azon legalább féllábbal még reális téren álló gondolat, mintha t. i. bűnrészes volna a végzetterhes fordulatban, melyre dőltek Magyarországon az ügyek — végül a gyötrő gondolatok egész árját, melyeknek nem vala többé semmi tényleges jogosultsága, melyek azonban a nagy embert lelkileg és testileg összetörték s alátaszították a kétségbeesés sötét örvényébe.

Éjjel-nappal üldözték e kínzó gondolatok; elrabolták lelke és teste nyugalját; minden régi testi baja kétszerte fájdalmasabban érezhetővé vált; semminemű világi hatalom rá nem bírta volna, hogy ágyba feküdjék; mintha láthatatlan fűriák üldöznék, föl s alá sietett; nem evett, nem ivott s nem aludt többé; a test hetekig megtagadta az egészség fentartására elkerülhetetlen functiókat; a láz, a teljes bágyadtság állapotának engedve helyet, alig hagyta el pillanatokra, ütere akkor alig vert, minden kilenczedik-tizedik dobbanása elmaradt, a szemek tüze kialudt, az arcz beesett, ... ez volt Széchenyi István gróf képe kevéssel a Görgen tébolydájába lépése előtt és utána.

Ottani tartózkodása első időszakát illetőleg csak igen gyér közléseink vannak, s azon időről csakugyan kevés tudósítani való volt. Úgy látszik, Görgen nem is nyúlt valami pozitív kísérlethez a híres beteg kigyógyítása érdekében, s jól tette! Hanyagsága vagy tudatlansága történetesen eltalálta a helyes utat; talán dr. Balogh nem is engedte, hogy a döblingi kollégája önfejűleg valamibe avatkozzék. Széchenyinek egyelőre csak tökéletes nyugalomra volt szüksége; az orvosi tudománynak ily szenvedéssel szemben nem volt semmi hatalma; ha

egyáltalán segíteni lehetett még Széchenyin, úgy csak alapjában még mindig erős saját természete segíthetett; ennek jótékony működését semmi külső befolyás által nem zavartatni: ez volt az egyedüli, mire az orvos gondoskodásának szorítkozni kellett. Csak egyszer a testi állapot lépjen a javulás stádiumába, csak tarthassák távol e tekintetben minden rosszabbulást előidézhető külső októl, akkor lassankint bekövetkezhetik, hogy a szellem is helyreáll s visszatér legalább a relatív kedvező állapot, melyet a gróf az 1848. évi fölemésztő élményei előtt élvezett. Ez volt dr. Balogh diagnosisa, s tökéletesen helyesnek bizonyult, sőt megerősítése gyorsabban bekövetkezett, mint ő maga talán remélni merte.

Azon perczben ugyan, midőn Széchenyi a tébolydába lépett, oly dühroham szállta meg, mely hevességére nézve minden eddigit fölülmúlt, s e rohamok eleinte ijesztő mérvben ismétlődtek.

De ki nem találja e jelenséget természetesnek? Nem emlékeztették-e ezen reá nézve teljesen idegen helyiségek és az ép oly idegen arcok szüntelenül helyzetének szörnyű voltára s nem kellett-e kétségbeesnie a szó legborzasztóbb értelmében, ha egy egész környezetére vetett pillantás eszébe juttatta sajnálatraméltó állapotát, ha minden tárgy, melyre szemét vetette, mintegy reá kiáltani látszott: szegény nagyember, mivé lettél! Nem az fájhatott neki oly nagyon, hogy ő, a büszke, gazdag gróf most egy kis tébolydának néhány szűk szobácskájába látta magát beszorítva; ilyes nélkülözések soha sem szomoríthattak meg egy Széchenyit, hanem hogy neki, „a legnagyobb magyarénak itt kellett maradnia, mialatt távol szülőföldén véres csaták döntötték el hazája sorsát; hogy ép oly perczben hagyta el ereje, midőn Magyarország leginkább szüksége volt reá; ez tette örüllté

s űzte pokolbeli kínoktól gyötrött lelkét a tehetetlen düh szilaj kitöréseire.

Hónapokig: tartott ez állapot, a nélkül, hogy valami jelentékeny változást lehetett volna észrevenni, csak a dührohamok — Széchenyi új környezetéhez minél jobban hozzászokott — lettek kissé ritkábbak; a többi betegségi jelenségek csaknem változatlan tartottak; külsejét teljesen elhanyagolta Széchenyi; nem olvasott, nem írt semmit, s nem akart senkit látni, még nejét és gyermekeit sem, kiket oly bensőleg szeretett.

Így hát Széchenyi teljesen holt volt a világra nézve, — őszintén szólva — a világ nem is igen törődött az öreg beteges emberrel. Különösen Magyarországon most küzdte a forradalom végső harcát; a muszkák benyomulásával megkezdődött haldoklása, s e rettenetes küzködés a halállal végig hatott a nemzet legutolsó tagjáig. A világosai katasztrófa után, legalább külsőleg, beállt a nyugalom. Egy fiatal orvossal találkoztam akkor, ki a köztéboldyában volt alkalmazva, de dr. Görgen házában is gyakran megfordult. Mindjárt tudakozódtam Széchenyi hogyléte felől, s a felelet, melyet nyertem, — minden egyéb tudósítással ellenkezőleg — oly meglepőleg örvendetesen hangzott, hogy emlékezetembe vésődött. Miután a fiatal orvos elmondta azt a keveset, a mit Széchenyi azon korbéli külső életéről mondani lehetett, s a mit már a nélkül is tudtam: „Dr. Görgen a gróf állapotát jóformán reménytelennek tartja; ő mindebben csak föl-tartóztathatlan előrehaladó fölbomlást lát, mely az agylágyulásból ered s melyet csak a roncsolt testben még mindig meglevő szívós életerő hátráltat. Én azonban más véleményben vagyok; azt hiszem, mindenből a physikai erőnek, habár lassú, fölüdülésére következtethetek, s ha ez észlelésemben nem csalódom, akkor a szellem helyreállítása iránt sem aggódom. Gyógyítha-

tatlanoknak eddig rendesen csak az oly elmebetegeket találtam, kiknél semmi összefüggést nem lehetne fölfedezni hallucinációik s a reális viszonyok közt, a honnan a lélekbuvárlat kiindulhatott volna. Széchenyinél nem áll ez eset. Őrütsége hasonlít egy magas toronyhoz, melynek csúcsa a felhőkbe ér ugyan, hanem talapzata a földben gyökerezik; itt nincs megszakítva a valódi élettel való összefüggés, s ha a viszonyok némileg javulnak Magyarországon, ha a legrosszabbon már átesett az ország, akkor csak egy kis javulásra van szükség a gróf testi állapotában, hogy a szellem is újra fölüdüljön. Az efféle elmeháborodtak — így végzé a fiatal ember — hasonlítanak a himlős betegekhez; a betegség tetőpontján, valamint közvetlen előtte és utána igaz ugyan, hogy fölismerhetlen módon el vannak rutitva és senki sem ismerné meg a földagadt főt, hanem aztán lassankint kisimulnak a vonások s nemsokára újra megpillantjuk a jól ismert arcot, hanem persze itt-ott egy-egy himlőhelyet is, mely azelőtt nem volt rajta, s mely habár csak gyöngén, de mégis emlékeztet a kiállt betegségre ...”

Nem tudom, mennyiről értesült Széchenyi a külvilág eseményeiből környezete által, de abban minden tudósítás megegyez, hogy az 1849-50-iki télen nyugodtabbá lőn, hogy dührohamok nem fordultak többé elő, sőt hogy 1850-ben rá is szánta magát, miszerint Bécsben lakó családját meglátogassa. Széchenyi akkori állapota mellett minden esetre oly merénylet, melyért csakis egy dr. Görgen oktalansága vállalhatta el a felelősséget. A kísérlet meglehetősen szerencsétlenül is ütött ki. Széchenyi éles szemét nem kerülhette ki, mily megrendítő benyomást tett dúlt arcza, egész szenvedő alakja családjára; őt magát is a legmélyebben meghatotta a szomorú viszontlátás; a legfájdalmasabb

érzelmiectől nyugtalanítva tért vissza a tébolydába, hol most kétszerte borzasztóbbnak kellett találnia a lakást, miután egy rövid órát a háztűzhely mellett töltött, míg viszont az is újra világossá vált előtte, hogy még korántsem annyira egészséges, miszerint elhagyhassa e gyászhelyet. Ágyára dült és sokáig keserűen sírt. Soha, — fogadá ünnepélyesen — soha át nem lépi többé e ház küszöbét.

A visszaesés szerencsére nem bírt semmi komolyabb jelentőséggel; a gondviselés szorgosabban örködött e drága élet fölött, mint az emberi gondviselő, kinek fölügyeletére bízott. Széchenyi gyógyulása lassan, de mindinkább észrevehetőleg haladott, ámbár e tekintetben senki sem volt kétkedőbb, mint ő maga. Óvatosan, mint a sérült madár, kit a vadász íjjá talált, emelgeti Alig begyógyult szárnyait, Széchenyi is csak habozva próbálgatta szellemének újra föltámadó erejét, s már ez aggodalmasság a gyógyulás jele volt; az az öntudat, hogy az ember beteg, már a javulás kezdete nehéz válságok után. A két betegápoló egyike — egyszerű a legszerényebb műveltségi fokon álló ember — rendszeren az ösmeretes, bécsi dialektusban írt néplapot. „Wochenbriefe des Hans Jörgel” olvasgatta. Széchenyi, eleinte csak néha, aztán hetenkint elkérte a lapot s ápolóinak nagy bámulatára oly buzgón tanulmányozta, mint azelőtt talán a világ egy klasszikusát sem; órák hosszáig elgondolkozott ez olvasmány fölött, beszélgetett ápolóival az olvasottak felől s még évek múlva is erősíté, hogy e sajtáságos tanulmány oly mély bepillantást nyújtott neki az osztrák, különösen a bécsi nép társadalmi és műveltségi viszonyaiba, a minőt közvetlen szemlélet által soha sem szerezhett volna magának. Figyelmes olvasók némi vonatkozásokat fognak találni ez olvasmányra Széchenyi egy később híressé vált könyvében.

Szabad óráikban s ilyen természetesen elég volt, a két ápoló-őr malom- és sakk-játékkal mulatott; Széchenyi órákig nézte, azután maga is kínálkozott, hogy egyikökkel vagy másikkal eljátszik egy partiét; s érezte, hogy ezen, ily férfira nézve valóban minden fogalmon fölül szerény szórakozás mennyire javára szolgál. Könyes szemekkel hallgatta a grófné, ha egy ily nap után ez egyszerű emberek közül valamelyik elbeszélte, hogy ő excellenciája megint ennyi meg ennyi ideig „malmozott” vele, vagy „sakkot” játszott, hogyan örült a kegyelmes úr, ha a szegény ördögtől egy-egy „fedezetlen paraszt”-ot „elcsíphetett”, ha pedig éppen „futó” vagy „torony” volt s a betegápoló szomorúan nézett egy ily elvesztett ábra után, az öreg úr nevében úgy megrázkódott, hogy kicsordult bús szeméből a könny s végig gördült a sápadt arcz redőin a hosszú ősz szakálra! A jó embereknek mindezt egész körülményesen el kellett beszélniök; s minél több követ elcsípett tőlük az excellenciás úr, annál dúsabban megajándékozta őket a grófné, de erről a gróf előtt szólaniok nem volt szabad; Széchenyi másképp nem nyúlt volna többé a malomhoz, sem a sakkasztalához. Csak úgy esetleg lehetett az ápolók egyikének említeni, hogy ő ismer egy fiatal embert, technikus tanulót, a ki kitűnő sakkjátészó s bizonyára jobban szeretne ez ügyességével keresni néhány forintot, a helyett, hogy mint eddig oktatásból tengődnék nyomorúságosan. Széchenyi szerződtette a fiatal embert, ki most naponként, még késő éjjel is sakkot játszott vele s gyakran csak korán reggel hagyta el a döblingi tébolydát, hol a gróf egy külön szobát bérelt számára, hogy ne kelljen éjjel, locs-pocsban, messze a városba haza vándorolnia. Széchenyi testi ereje is gyarapodni kezdett s hogy erről meggyőződjék, arra egyszer ugyancsak különös, váratlan

alkalma nyílt. A gróf hálósobájából egy ajtó vezetett ki a ház belsejébe a folyosóra, hová más betegek szobái is nyíltak. Ez ajtóról azt hitték, hogy be van zárva és Széchenyi soha sem nyúlt hozzá (lakásának volt más kijárása is a lépcső felé) mert makacsul került minden érintkezést az emberekkel, az orvosi és felügyelői személyzetet kivéve. Egyszer épen a mint lefeküdt s a lámpát kioltotta, úgy tetszett neki, mintha a folyosóra vezető ajtó halkan megnyílnék; a mély sötétségben nem láthatta, vajjon valóban belépett-e valaki? Hallgatózva fölemelkedett ágyában, félelemszülte veritékcseppek gyöngyöztek homlokán. És csakugyan lassú lépteket hallott. Réműlettől mereven alig bírt annyit kiáltani: „ki az?” a mint már érezte, hogy valaki torkon ragadja. E kétségbeesett perczen ismét visszatért minden ereje, görcsösen megragadta a kezét, mely torkát szorítá, kiugrott az ágyból, átnyalábolta a sötétben az ismeretlen, az ajtóhoz szorította s kilökte a folyosóra. Csak most ütött zajt s aztán kisült — ez is sajátságos bizonyítéka a házban uralkodó fölügyeletnek! — hogy az örültek egyike, a nélkül, hogy valaki észrevette volna, elhagyta szobáját, kísétált a folyosóra, megpróbált néhány ajtót, s a mint a Széchenyiét nem találta zárva, kéretlenül meglátogatta a grófot. Gondolhatni, hogy ez az éji kaland nem épen nagyon üdvösen hatott a beteg rongált idegeire, hanem hát egyszer újra megkísértette erejét s e kísérlet eredménye, úgy látszik, némi elégtéttséget szerzett neki, mert évek múlva is örült, ha e történetet elbeszélhette. De a testi és szellemi megerősödés ez apró nyilatkozatai még mindig csak egyes napsugarak voltak, melyek az itt-ott ugyan már szétszakított, de még mindig elég sűrű felhőfátyolon áttörttek. Minden ily „excessus” után — mert excessusnak tartá Széchenyi a külvilág dolgai iránti részvét minden

nyilvánulását — annál inkább visszarettenve húzódott félre a szerencsétlen férfiú s félig örült, félig meg boszankodott, hogy akarata ellenére mindegyre gyorsabban ismétlődtek ez „excessusok”, hogy mindegyre gyakrabban fordultak elő ama vigyázatlan perczek. Még küzdött tehát a lassankint visszatérő szellemi és testi erő az ugyancsak lassankint hátráló, de még teljesen le nem győzött betegséggel, azonban amannak győzelme mindinkább valószínűvé vált; s egyes apró jelekből következő, úgy látszik, mintha Széchenyi már csak alkalmas időpontra várt volna, hogy a külvilággal, vagy legalább annak egy kis körével ismét érintkezésre lépjen. Ily érintkezési pontul szolgált végre — gondolom 1852-ben történt — Lonovics érsek Bécsbe érkezése. Ki Magyarország történetét s különösen az országgyűlési tárgyalásokat a harminczas évek óta csak felületesen is ismeri, az emlékezni fog, mily kiváló helyet foglaltak el azokban a vallásügyi kérdések s mennyit nyomott a latban mindenkor ily kérdések eldöntésénél az ép oly tudós, mint szellemdús főpap szava. Azon percz óta, midőn mint kanonok az egri káptalant képviselte az országgyűlésen, egész az 1848. év mozgalmas napjaiig, mikor az érsekek bíboros padján foglalt helyet, Lonovics nem csak rendkívüli szónoki tehetsége által tűnt ki, hanem főleg ama finom tapintat, ama fölvilágosodott, szelíd, valódi keresztény szellem által, melylyel a nélkül, hogy rangja s az egyház érdekeiből bármit is engedett volna, világi dolgokban mindig a józan haladást pártolta, egyházi ügyekben pedig a merev ultramontánok s a szabadelvű párt nézetei közt a leggyöngédebb módon tudott közvetíteni. Míg klerikális körökben elsőrangú tekintélynek tartották (ismeretes diplomatai küldetése a szentszékhez) a laikusok bámulták azt a valódi klaszszikus képzettséget, a csodálatraméltó olvasottságot s

az óriási emlékezőtehetséget, melyek e főpap beszédeit az okulás és szellemi üdülés kimerítheti en forrásává tették; a nagy tömeg pedig legőszintébb tisztelettel tekintett ez igazi alkotmányos érzelmű és szeplőtlen jellemű főpapra, ki nem csak elragadó szóval, nyílt komolysággal a zelotaság legkisebb nyoma nélkül hirdette az Úr szavát, hanem nemes tettek végtelen sora által példájával azt be is bizonyította. Hogy Széchenyi már azelőtt is mindig szerfölött vonzódtatott ily emberhez, azt bizonyára érthetőnek találja mindenki; az ily pap ama valódi kereszténység apostola vala, melyre a nemes gróf vallásos szelleme irányozva volt, s valóban évek sora óta a legbensőbb barátság létezett Széchenyi és Lonovics közt, a mi még az által is fokozódott, hogy Lonovics is némikép az 1848. év martyráihoz tartozott. Neki is el kellett hagynia hazáját s néhány évet a melki apátságban csendes elvonultságban tölteni s csak aztán, ha jól emlékezem, 1852-ben ottani tartózkodását a bécsivel cserélhette föl.

Nem tudom, mi módon értesült Széchenyi az érsek Bécsbe érkezéről, hanem azonnal feltámadt benne a vágy, hogy nemes barátját lássa, s e pontban a gróf óhajtása egyezett családja óhajtásával, kik az érdemes főpapot kérve kérték, örvendeztesse meg látogatásával a szerencsétlen szenvedőt. Lonovics előbb lehetőleg pontos értesülést szerzett magának orvosi részről Széchenyi állapota felől, s azután kijelenté, hogy kész a grófnak és családjának óhajtását teljesíteni. A fájdalmas és örömteljes viszontlátás első pillanatait híven festeni aligha sikerülne gyenge tollúnknak. Sokáig tartott, míg Széchenyi csak némileg is uralkodni tudott érzelmei fölött, hanem akkor aztán lelke egész nagy fájdalmát kiönté a nemes barát keblébe. Először is testi szenvedéseit festé le, melyekkel az Isten meglátogatta, hogyan hen-

tereg egész éjeken át álmatlanul ágyán, míg végre a bágyadság lezárja szemeit. „Ah, sóhajtá, akkor nekem is boldog óráim vannak; akkor azt álmodom, mintha életem álmom volna; mily szép ez, és — tévé hozzá komoran — mily borzasztó rá a fölébredés.” Szívszagatólag ismétlé aztán mindazon önvádakat, melyekkel már évek óta gyötörte magát éjjel-nappal; egy gyermek megható őszinteségével, ki először térdel le a gyóntatószék előtt, bontá ki a derék pap előtt életének egész képét, azaz jobban mondva, csak annak sötét oldalait, melyeket a betegesen fölizgatott kedély sajátságos ügyességével ki tudott keresni. Már mint gyermek atyja tilalmának ellenére, elrontotta fogait a czukorevéssel, ifjú éveit istentelen dorbézolás közben töltötte, s mint férfi, csak hazája romlásán dolgozott. „Nincs hiba nélküli ember” — szólt az érsek megnyugtatólag — „de ön nagy erényekkel is dicsekedhetett, ön mindig jó keresztény volt, jó férj és apa, jó hazafi.” „Nem, nem, — viszonzá Széchenyi — „én senkit sem szerettem, sem nőmet és gyermekeimet, sem hazámat, csak magamat; büntetésre méltó önző valék és a szerencsétlenségbe döntöttem nemzetemet, közvetlen és közvetve; én csábítottam Wesselényit a politikai pályára; az én rábeszélésemre lépett Batthyány ugyané pályára; buzgón közreműködtem Kossuth megkegyelmeztetésében; a mit ők tettek, az közvetve az én művem is. Hogy mindnyájan segítettek a hazát szerencsétlenné tenni s a mellett maguk is szerencsétlenné ettek, az mind az én lelkiismeretemet terheli. Halálom által akartam mindezért megbűnhődni; a Dunába ugrottam, de ez is önzés volt, mert jól tudtam, hogy nagy a májam és nem könnyen merülök el.” Ily hangon folytatá Széchenyi sokáig, önmagát ostorozva, s a bűnök tömegét halmozva egymásra, hogy azzal saját fejét agyonnyomja. Az istenben bízó kedély meggyőző erejével, a hú barát

jóltevő melegségével, a saját tanától bensőleg áthatott pap magasztos nyugalomával vigasztala Lonovics a fájdalomba merült grófot, s emlékezteté őt az irgalmasság végtelenségére. „Nem, nem, — szakítá félbe Széchenyi csüggedten — ennyi bűnt az Isten sem bocsáthat meg.” „Ez a kevélység szava,” — viszonzá Lonovics komolyan — „kevélység volna egy halandónak azt hinni, hogy ő egymaga tetszése szerint s a gondviselés akarata ellen irányozhatta milliók sorsát; kevélység volna azt hinni, hogy az ő bűnei nagyobbak, mint az egész világéi, melyeket az Üdvözítő magára vett s vérével megváltott.” Minél tovább beszélt az érsek, annál észrevehetőbben megnyugodott Széchenyi; végre úgy látszott, a vihar lecsillapult keblében. Oly pillantással, melyből leirhatlan mély hála nyilatkozott, s a nélkül, hogy egy szót szólott volna, szívéhez szorítá a nemes pap kezét. Lassankint más térre vezeté most Lonovics a beteg szellemét, s oly nyugalommal, oly tiszta és éles észszel, mire egy órával előbb még nem tartotta volna őt képesnek az ember, beszélt most Széchenyi Magyarország ügyeiről, s a két híres férfi derülten és bizalmasan cserélé ki eszméit, mintha az 1848. év nem is létezett volna, mintha most is még Pozsonyban ülnének a gróf termeiben, miként a negyvenes években oly gyakran ültek ott.

Lonovics érsek látogatásaival kezdődik sajátkép Széchenyi állapotának javulása; a mi már korábban lassan előkészült, az most örvendetes kifejlésre jutott; a derék férfi és jeles hazafi megtanítá a szerencsétlen grófot arra, mit ez régóta nem ismert s mi szellemi, úgy mint testi üdülésre elkerülhetlen szükség volt. megtanítá — remélni. S a reménnyel visszatért az élet öröme, a külvilág dolgai iránti részvét s a kedv önlényének szűk határain túl terjeszkedő működésre. Széchenyi neje-

nek és gyermekeinek látogatásai gyakoriabbak lettek, habár még most is bizonyos aggodalmas tartózkodással fogadá őket, s bármennyire örült is e látogatásoknak, mégis igyekezett azokat mindig rövidíteni. Lassankint megengedé Széchenyi több barátjának, hogy meglátogathassa, s a mint egyszer híre ment, hogy látogatásokat fogad, tisztelői mindenfelől oda özönlöttek, hogy a sokáig nélkülözött kedves férfiúnak képét megpillanthassák. Széchenyi nem utasította őket többé vissza, sőt mindinkább örömet talált e látogatásokban; hiszen a tudósítások, melyeket kapott, talán nem kevésbé számosak és kimerítőek, de bizonyára őszintébbek s a valóságnak jobban megfelelőek voltak, mint azokat, melyeket a kormány közegei által szerzett. Nemcsak minden Magyarországon megjelenő lapra előfizetett Széchenyi, nemcsak minden itt megjelent könyvet megvétetett, hanem az összes európai irodalom minden kiválóbb termékét, még az Ausztriában akkor „tiltott” könyveket is és pedig ezeket különösen meg tudta magának szerezni. Nemcsak, hogy elolvasta mindezt, hanem bámulatos emlékezőtehetsége meg is tartott abból minden jelentékenyebbet, s még talán soha oly ember, ki szobája küszöbét nem hagyta el, nem állt annyira közepe a világrész szellemi életének, mint Széchenyi István gróf döblingi tartózkodása idejében. Szelleme éles észszel dolgozta aztán föl az olvasottat és hallottat s a közletről és távolról jövő látogatók el valának bájolva, midőn ott, a hol csak egy öreg, beteges embert véltek találni, valóban ismét a „legnagyobb magyart”, a magyarországi reform alkotóját látták maguk előtt.

Ezzel Széchenyi döblingi életének új szakasza kezdődik. Testileg oly egészséges vala, a mennyire ez sokféle organikus és üdült bajai mellett egyáltalán lehetséges volt; a szellem zavarodottságáról azonban nem lehetett

többé szó. Sőt a „sebhelyek” közül — hogy az általunk említett orvos hasonlata mellett maradjunk — sem igen sok volt észrevehető; csak az irtózás, mely szerint félt hosszasabban kimenni a szabad légre, emlékeztetett még arra, hogy az idegrendszer semmi esetre nincs még teljesen megerősödve. Fiai kétszer csalták le a grófot a kertbe különböző ürügyek alatt, hanem mindkétszer csak rövid ideig maradt ott; a meglepődöttség érzete, mely az első pillanatokban vonásain tükröződött, csakhamar bizonyos aggodás és szorongásnak engedett helyet, mely perczről-perczre gyorsan fokozódott, s nemsokára ismét mélyen lehangolva ment vissza Széchenyi szobájába, hol aztán visszatért előbbi nyugodt, derült, hangulata. Bizonyos különbségeket észre lehetett rajta venni legegészségesebb napjaiban is, s ezek most sem multák fölül azon mértéket, mit nála már ez előtt megszoktak az emberek, sőt minden ilyen különbségnek végre meg volt a maga józan értelme. Így például az orvos minden reggelre szabadlevegőben való erős mozgást ajánlott neki; miután azonban Széchenyi nem akart a parkba lemenni, kimérte szobái hosszát, s azután kiszámította, hányszor kell végigmennie, hogy egy fél német mértföldet járjon. Minden reggel kinyitatta tehát minden ablakát (5 szép szobából állt lakása), egy kis urnát tett az első ablakba s zsebeit megtöltötte bizonyos számú apró csontgolyókkal; valahányszor aztán az első ablakhoz visszatért, egy golyócskát vetett az urnába, s ha zsebe üres lett, tudta, hogy a fél német mértföldön átesett. Minthogy e séta alatt kopasz feje megérzette a légvonatot, a közönséges kalapok egyikét vagy másikat pedig vértolulásokban gyakran szenvedő feje nem igen tűrhette, színes papirosból apró kerek sapkákat készített magának — tréfásan „bolond süvegeidnek nevezte — melyek elegendők voltak arra, hogy

a hideg lég közvetlen érintésétől megoltalmazták a fejbőrt, a nélkül, hogy a fejet szerfölött melegítenék. Bútorai is mind az ő utasítása szerint készültek, alakjuk sokfélekép elütött. a közönségesektől, hanem nagyon praktikusak valának s különösen kényelmes fogókkal ellátva. Különös mulatságot szerzett neki egy csoport chronometer. „Mégis különös, szokta egyszer mondani, senki sem fog, ha pénzt ad ki, csak úgy találomra odaadni egy marék pénzt, vagy bankjegyet s nem vigasztalja magát azzal, hogy valamivel több, vagy kevesebb nem tesz semmit; csak az időt, mely pedig sokkal becsesebb s épen pótolhatlan, nem veszik oly szigorúan, egy óranegyveddel több vagy kevesebb, gondolják mindegy.”

Az utolsó szobában állt egy hosszú asztal tele csecsebecsékkal, többnyire a grófné ajándékai voltak, s a gyöngéd férj igazán megható kegyelettel őrzött minden apróságot.

A hálószobában egy kényelmes támlásszék oldalán hosszú keskeny zsák lógott, melyből egy fekete fuvola elefántcsont feje kandikált ki, ott ült Széchenyi magányos óráiban s ábrándozott a lágy hangszer mellett, melyen végtelen finomsággal s mély érzéssel játszott. Most ruhájára is nagy gondot fordított, rendesen kényelmes bő pantalon, török cipőket, s magyar szabású kabátot viselt, mely csak ünnepélyes alkalmakkor pl. ha a grófné, vagy Lonovics érsek ebédeltek nála, engedett helyet egy egyszerű sötét violaszínű bársony attilának. Az ebéd Széchenyinéél egyszerű volt, de választékos, ő maga keveset s csak könnyű ételeket evett; egyebek élvezését nem engedte meg elgyöngült emésztő szerve; az ivásban is szerfölött mérsékelt volt, hanem vendégei számára mindig válogatott jó borai voltak; szerette, ha jól hozzáláttak s dicsérték ételeit és italait, mert a „menü” mindig a gróf sajátkezű műve volt,

melyre sokat tartott. „Fájdalom,” — monda egyszer sóhajtva — „e részben csak rendező lehetek s nem egyszersmind gyakorló művész.”

Így élt Széchenyi saját személyére nézve eléggé kellemes, vidám napokat, s elégültnek, sőt talán bizonyos fokig boldognak érezhette volna magát, ha egy Széchenyi elégültségére és boldogságára ily tisztán személyes jólét elegendő lett volna. De szívében az első helyet hajdan is, most' is hazája foglalta el; s az annak sorsa fölötti aggodás ellenállhatatlanul ösztönözte politikai működésének, újbóli megkezdésére. Bach báró kormányrendszerével szemben való állása már előre el volt döntve.

Alkotmányosság s a magyar nemzetiség megőrzése volt köztudomás szerint mindig a Széchenyi-féle politika két Herkules-oszlopa, s most is az volt. E két alappal nyílt ellentétben állt a Bach-rendszer. Magyarország alkotmányos jogai ignoráltattak, s az országnak, melynek törvényes joga volt arra, hogy soha se kormányoztassék „ad normam aliarum provinciarum”, osztozkodnia kellett az összes birodalommal az absolutizmus-kétes áldásaiban. A magyar nemzetiségnek is nyíltan hadat üzent Bach báró; idegen elemek serege küldetett ki az ország elnemzetietlenítésére. Alkotmányosan és magyarul: ez volt mindig Széchenyi jelszava; absolutistának és nemzetellenesnek jellemzé magát Bach báró politikája. El két irányzat közt engesztelhetlen ellentét létezett. Széchenyi 1848 előtt ismételve kimondá nézetét az ellenzéki politika jogosultsága fölött; Ő maga kijelenté, hogy az ellenzékkel tartott mindaddig, míg a kormány alkotmányellenes, magyarelles utakon járt, aztán abbahagyta az oppositíót, sőt épen ártalmasnak tartá azt, mióta a vezérlő államférfiak legalább becsületes akaratot tanúsítottak, hogy mind az alkotmányra, mind

nemzetiségre nézve meg akarnak felelni az ország kívánalmainak, hanem rögtön újra erélyes ellenzéket ajánl, s maga is résztvesz abban, ha, a mit nem vár, a a kormány ama jóakarató szándékai ismét ellenkezőre változnának. Ez most megtörtént és Széchenyi nemcsak adott szava, hanem benső meggyőződése által is kötelezettnek érzi magát határozott oppositóra. E szándékában megerősíté még egy, ha szabad úgy mondanunk, személyes indok is. Széchenyi köztudomás szerint következetesen arra törekedett, hogy az arisztokrátiát a reformmozgalom élén fentartsa; az arisztokrátiának meg kellett volna ifjodni s egyúttal megifjítani Magyarországot is; a feudalismusnak nyíltan hadat üzent, de egy megtisztult, felvilágosodott arisztokrátiát óhajtott, hogy elszántan vezérelje a nemzetet az ildomos haladás pályáján, ebben látta a nyugodt, folytonos, állandó eredményektől kísért kifejlés biztosítékát. Azonban éppen a magyar arisztokrácia volt az, melylyel Bach báró nemcsak szerfölött lenézőleg bánt, — a lenézés ugyan itt kölcsönös volt — hanem, melyet igyekezett is teljes jelentéktelenségre szorítani le. Ez arisztokrácia súlya idáig három tényezőn nyugodott: magyar volt, gazdag volt s döntő körökben közvetve vagy közvetlen nagy befolyással bírt. Az első tényezőt Magyarország elnemzetietlenítése által kelle hatálytalanná tenni; ha a magyar nemzetiség egyáltalán megszűnik fontos tényező lenni, azzal természetesen megszűnik az arisztokrácia fontossága is, melynek népszerűsége nagyrészt csak a nemzeti törekvésekhez való benső csatlakozásán alapulhat. A magyar arisztokrácia pénzügyei mindig kissé primitív állapotban valának; a robot-gazdálkodásból a pénzbeli gazdálkodásra való rögtöni átmenet által tehát mélyen meg valának rázkództatva; a kormány részéről misem történt, hogy az átmenet nehézségei könnyíttessenek s ha az ország maga

akart magán segíteni „az associatio csodaereje” által, mint Széchenyi szokta mondani, minden ily kísérlet áthághatlan akadályokra talált, mert felsőbb körökben nem bírtak megszabadulni azon gyanútól, hogy e közhasznú, látszólag anyagi érdekekre irányozott törekvések mögött politikai célok lappangnak.

A magyar arisztokratia befolyása végül nem létezett többé a döntő körökben; az antagonizmus közte s a Bach-féle nézetek közt oly merev volt, hogy a magyar uraknak erkölcsileg lehetetlenné vált a közügyek ilyenmő vezetésében résztvenni, törvényszerő ellenzéki működésre pedig nincs tér az absolutizmus alatt. Mindhárom oszlop le vala rombolva, melyeken a magyar arisztokratia politikai jelentősége nyugodott, s ez ép úgy elkésérítette az arisztokrata Széchenyit, mint a hazafi Széchenyit. Mindezeknél fogva a leghatározottabb ellenzékre ingerelte őt az egész Bach-rendszer. Gyakran párhuzamokat vont most e rendszer és Kossuth politikája közt s az összehasonlítás mindig ez utóbbi javára ütött ki. A végezel, gondola Széchenyi, t. i. Magyarországnak a dynastiától elidegenítése, az összbirodalommal való kapocs meglazítása öntudatosan vagy öntudatlan, mindkettőjüknél ugyanez; mit az agitátor néhány gyors csapással igyekezett elérni, azt a reactionarus burocrata lassú aláásással fogja végbevinni; de Kossuth politikája a mellett legalább nemzeti és szabadelvő volt, a mit egyáltalán nem lehetett állítani a Bach politikájáról.

Valamint azonban Széchenyi programja alapvonaliban még mindig ugyanaz volt, mint a súlyos csapás előtt, mely őt sújtá, úgy lojalitása, a dynastiához való ragaszkodása is csorbítatlan kiállta ama válságot. Nem a koronát tette felelőssé, hanem annak tanácsosait Magyarország politikai és anyagi megrontásáért; ellenkezőleg egyedül csak a nemzetnek a fejedelemmel való

direkt kiegyezkedésétől várta Magyarország újjászületését oly súlyos szorongatások után. A mint tehát 1857 tavaszán az a hír terjedt el, hogy ő felségeik körutat szándékoznak tenni Magyarországon, még pedig az oly befolyásos belügyminiszter kísérete nélkül, Döblingben támadt s vitatott meg először azon terv, hogy közvetlen a fejedelemhez kell fordulni, egy közvetlen neki átnyújtott írásban híven kell lefesteni Magyarország helyzetét s tőle a segélyeszközöket — az alkotmányos állapotok helyreállítását, a nemzet részéről teendő tetemes engedmények mellett — kérni.

A petitio létrejött; az aláírások élén a bíbornok-herczegprímás állt, azután a magas aristocratia legfényesebb nevei következtek, ehhez csatlakozának az intelligentia főbbjei, a kereskedelmi kar legtekintélyesebb képviselői stb. E petitio sorsa ismeretes, hivatalosan át sem nyújthatták s egy Bach báróhoz nagyon közel álló személy, azon nyilatkozatot csúsztatá ki ajakán: az aláírók nem látszanak észrevenni, hogy „fejeikkel játszanak.” A magyar akadémia küldöttsége is hiába iparkodott kieszközölni a kormány kívánatára kidolgozott új alapszabályai megerősítését; a jóváhagyás csak azon föltétel alatt lett kilátásba helyezve, ha nagyon lényeges változtatások és korlátozások tételnek. Végre mindjárt a császári pár magyarországi utazása után megjelent egy sugalmazott röpirat: »Rückblick« — visszapillantás az épen lefolyt időszakra, melyben a Bach-rendszer s főleg annak Magyarországon létrehozott eredményei szerfölött dicsőítettek. Ez iratocska nem került a könyvkereskedésbe, hanem csak mintegy 200 példányban nyomtatva, a magasabb körökben s néhány zszurnaliszta közt osztatott ki. Nagy ügyességgel valának itt a dolgok oly módon csoportosítva, hogy a be nem avatott, főleg az, kinek semmi más tudósítás nem áll rendelkezésre, ki tehát

nem is tudhatta, hogy mi hallgattatott el, valóban meglehetősen kielégítőnek képzelhette a magyarországi állapotokat.

Széchenyit legmélyebben fellázítá mindez. Fájt neki, hogy nemcsak meghiúsult a kísérlet, miszerint a nemzet panaszait az uralkodó füleihez juttassuk, hanem még mindig újabb törekvések tétettek a valódi tényállás eltakarására és elferdítésére. A nemes hazafi e felbőszülése jogosult volt. Ma már bátran mondhatni, hogy ha más lett volna ama petitio sorsa, a monarchia sorsa is egészen más fordulatot vett volna a lefolyt évtized alatt, a mint hogy mai nap bizonyára nincs oly osztrák államférfi, — Bach bárót sem véve ki — a ki szerencsének ne tartaná, ha a magyar kérdés még jelenleg is * megoldathatnék az ama petitiókban kijelölt alapon. Az akadémia ügyében, mely iránt Széchenyi, ez intézet alapítója, különös érdeklődést tanúsított, az igazgatóságához rögtön egy éles szavakkal szerkesztett iratot intézett, melyet a nyilvános ülésen kellett volna felolvasni. Az akadémia elnöke, Dessewffy Emil gróf, bár az irat tartalmával teljesen egyetértett, mégis azon nézetben vala, hogy a Széchenyi által szándékolt demonstratio sokat árthatna és semmi esetre sem használhat s Lonovics érsek elküldetett, hogy Széchenyit bírja rá azon levél visszavételére. Jobb kezekre nem lehetett volna bízni a küldetést s a nélkül, hogy a nagy hazafi érzelmeit csak legtávolabbról is megsértette volna, sikerült a tapasztalt jó barátnak kieszközölni Széchenyitől az óhajtott engedményt. De már ama levélnek másolatai országszerte keringtek s nemsokára ezer meg ezer példányban elterjedve, a közönség mohón nyelte el. Az egyfőrfias szó volt ez, mely hosszú idő óta a nyilvánosság

* Ezen munka 1866-ban íratott.

elé merészkedett lépni s csupán csak e levél által egyszerre az ország legnépszerűbb emberévé lett ismét Széchenyi.

De talán még nagyobb gondja volt arra, hogy a félhivatalos „Rückblick” válasz nélkül ne maradjon, s csak azon módról gondolkozott még, hogyan lehessen leghatályosabban ellene fordulni ama röpiratnak. Száraz elmélet, „szavakból állítani össze egy rendszert”, sohasem volt a Széchenyi dolga s a fenforgó esetben még távolabb kellett esni tőle ily szándéknak, már csak azon körökre való tekintetnél fogva, melyekre szorítkozott a „Rückblick” elterjedése s melyek számára kelle tehát a replikának is íratni. Jobban ismerte Széchenyi a világot, mint bárki más, s különösen épen ama köröket, melyek közt a „Rückblick” kiosztatott, tudta, hogy ott inkább mint bárhol másutt, szabályul tekintetik, miszerint tout genre est permis hors'l ennuyeux, egy csomó rhapsodikus, csípős lúgba áztatott megjegyzést vetett tehát a papírra, mely megjegyzések nemsokára egy 500 lapnyi derék kötetre nőttek s 1858. vége felé e cím alatt: „Ein Blick auf den anonymen Rückblick, welcher für einen vertrauten Kreis in verhältnissmässig wenigen Exemplaren im Monate Oktober 1857 in Wien erschien, 'von einem Ungar’” és a mottóval: „Rien ne fait tant de mal dans le monde qu'un mensonge qui ressemble à la vérité” Londonban pillanták meg a napvilágot. E könyvben a Bach-rendszer nem vesszőkkel, hanem igazán skorpiókkal korbácsoltatik; a sugalmazott „Rückblick”-nek minden sora irgalmatlanul széttagoltatik, s mikor az öndicsekvés ily módon megsemmisítve a földön fetreng, akkor Széchenyi a legsúlyosb vádak egész halmazát gördíti rá, melyeket mindenfelől száz apró, meg nagy ténnyel körülsánczol, mintha jó erősen akarná így támogatni, nehogy valamikép ledöntethessenek. A dol-

gokról aztán rögtön áttért a személyekre s elkeseredettsége itt nem ismer semmi határt; még ott is, hol eléggé erős kifejezést talált volna közelében, szándékosan odább megy, hogy még erősebbet keressen; számtalanszor megforgatja a kést a sebben, hogy ellenfele meg ne kíméltessek ama kínok legcsekélyebb részétől sem, melyeket neki okozni képes. Nevezetes, de lélektanilag könnyen megmagyarázható, hogy a harag ily féktelen kitörései, melyek valamit tartalmaznak maguknak a bibliai átkok borzasztó hatalmából, majd mindig a leglágyabb, legérzelemdúsabb, mély fájdalomtól s leírhatlan benső érzéstől áthatott helyeket követik, melyeknek kíséretében aztán amazok annál hatalmasabban hatnak. Ezen, csak lazán egybefüggő rhapsodiák könnyű tréfa s könnyedén csapongó humor hangján kezdődnek s ez előhadat helylyel-közzel meglehetősen durva, finom fülnek szokatlanul hangzó tréfák környékeznek; de minél mélyebbre hat bele Széchenyi tárgyába, annál komolyabbá válik; mindegyre bágyadtabban pillantgat aztán a humor „nevető” szeme, mindegyre jobban elhomályosul a „síró” szem, s mindegyre dúsabban ömlenek forró, keserű könnyei. E fájdalom közepette, miután — mint a színész Hamletben — „annyira belejött a dologba”, hogy a szíve majd megszakadt rajta, Széchenyi hirtelen megfordul mindezen bajok okozói ellen, hogy a gúny és átkok árja alatt megfojtsa őket. Hazája ellenségeinek nem ad kegyelmet, valamint azok sem adtak hazájának . . . Magától értetik, hogy a könyv eltiltatott Ausztriában, mihelyt a rendőrség tudomást nyert annak létezéséről, hiszen akkor sokkal ártatlanabb iratok is a censura tilalma alá estek. Hanem mielőtt a tilalom még kimondatott volna, már a „Blick”-ből néhány példány Magyarországon közkézen forgott; szédszedték az íveket, melyek aztán kézről-kézre jártak, sőt voltak oly emberek, kik

ama bámulásraméltó türelemmel bírtak, hogy az egész. 30 nyomtatott ívnyi könyvet lemásolták, s a hol egy nyomtatott példányt lehetett kapni, drága pénzen fizették. Nevezetes és egyszersmind nagyon jellemző, hogy Bécsben a legközelebb érdekelt körökben sokáig nem tudták, ki a könyv szerzője, Magyarországon megszűnt minden kétség, mihelyt valaki csak az első lapot elolvasta, mert Széchenyi irálya minden előnyeivel és hibáival félreismerhetlen volt. Széchenyi maga mértékfölött szidta e könyvet, „sületlen, triviális holminak” nevezte, mely tele van „gonoszsággal és póriassággal”, hanem ritkán mulasztá, el hozzátenni, hogy azok, kiket illet, másképp nem is érdemeltek semmi jobbat. Gyanítható szerzőjéül majd az, majd amaz emigránst monda, leggyakrabban Teleki grófot, ő maga sohasem vallotta be, hogy ő a könyv szerzője. A mint egyszer nyilvánítottam, hogy szeretném a könyvet bírni, így szólt Széchenyi: „Ismerőseim közül többnek megvan, talán egyikök átengedi nekem az ön részére. Egyébként — tévé hozzá — nagyon okosnak tartom, hogy a szerző legjobb barátai előtt sem jelenti ki, miszerint ő írta; megőrzi őket ezáltal azon kellemetlen alternatívától, hogy bíróság előtti vallatás esetén vagy hazudjanak, vagy egy jó barátjukat árulják el.” S valóban mindnyájan, kik azon időtájban Széchenyivel közlekedtünk, jó lelkiismerettel mondhattuk, hogy — bármennyire meg vagyunk is győződve, hogy Széchenyi a szerző — ő maga soha olyasvalamit nem mondott, se nem tett, a mi ama gyanú tényleges megerősítéséhez hasonlított volna. Mi az intelligens körök nézetét illeti ama könyvről, a legkülönbözőbb ítéletek hozattak arról. Az (F—k.) betűkkel aláírt előszó következőleg jellemzi a szerző álláspontját: „E töredékeket, a mint itt következnek, ama kiválóan tiszteletreméltó s gyakorlatilag magas képzettségű, de rendkívül szerencsétlen magyarok egyike

adta át nekem, kik, a nélkül hogy valamit vétkeztek volna, kénytelenek voltak futni hazájukból. Maga készült épen kiadni a munkát, a mint egyszerre heves, fájdalmas betegség lepte meg. Érzé, hogy szíve megszakad s meghal abban, és nem vala képes kéziratán megtenni ama javításokat, melyeket szükségeseknek tartott; kéziratát bizonyára jobb formába öntötte volna, ha az idő nem sarkalta volna, ámbár, mint nekem monda, s a mint az egész kísérletből látható, a német nyelvben teljesen illetéktelennek érzé magát. Mikor utolszor láttam őt — hazája sorsa fölött keserű könyveket sírva — e szavakat monda nekem: „Vegye ön e tarka-barka aphorismákat, a mint azokat lelki fájdalomban — s időközönkinti reményeimben e papírra szórtam. Égesse el, ha azonban azt hiszi, hogy a sok szalma közt itt-ott holmi értékes dolog is rejtőzik, a mi legalább gondolkozásra s az audiatur et altera pars-ra indíthat, akkor bánják vele tetszése szerint . . . Ezek valának az utolsó szavak, melyeket a halálosan sebesült száműzöttől hallottam. A mint most az egész előttem áll, mindazon helyeken, melyek első pillanatra triviálisoknak látszanak, a legmélyebb fájdalom kifejezését látom; mert a kétségbeeséssel határos fájdalom ép oly tartózkodás nélkül nyilatkozik a durva gúnyban, mint a keserű panaszban.” Kecskeméthy ítélete a „Blick”-et illetőleg sok tekintetben igen találó, többi közt azt mondja róla:

„Sokaknak ma is úgy látszhatik, hogy azon munka nem volt a nagy Széchenyi Istvánhoz méltó. Igaz, hogy nem volt valami méltóságos modorban tartott, s ennyihen megöszült államférfihoz és bölcshöz illő munka. Jellemzése azonban még sem oly könnyű vagy egyszerű. Mindenesetre csak egyoldalúság volna azt ítélni róla, hogy Széchenyit lealázó s vele semmi szellemi rokonságban

nem levő mű volt! Ki azt átlapozá, a legkülönneműbb benyomásokon ment keresztül. Helyenkint magasztosán komoly a könyv hangulata, nemes érzelmekre hevült, a jog szentségétől áthatott, vagy a hazát ért méltatlanságok fölött haragra gyúlt kebel nyilatkozik néhol, de még mérsékletes módon. Másutt elemzése a legapróbb vonásokig szétszedte a Bach-kormány tíz évi munkálkodását ... Ez nem egységes könyv, hanem egyes naplólevelek; egy kedélybeteg kétségbeesésének és haragjának kiáradása, a mint azt napról-napra magának följegyzé; aphoristikus, össze nem függő, szeszélyes, szellemdus és élezés, szomorú és unalmas, mély elméjű és selejtes, aristokratikus és plebejus: eszélyesen számított és megfontolatlan, szóval minden oldalon más jellemű. De alapeszmeje — gyűlölet a systema és annak látszólagos képviselői ellen — ezen vörös fonál húzódik át az egészen, s tartja össze a laza leveleket.” Sokkal tovább megy Gyulai a Kecskeméthy-féle könyvről írt s már említett bírálatában. „Nekünk úgy tetszik” — úgymond — „hogy mindazok az általa ez időben kiadott röpiratok nem méltók az ő alkotó szelleméhez, s ilyesmikre sok más ember is képes lett volna Magyarországon. Lángszeme csak „Blick”-jében nyilatkozik, a humor és satyra e retentő vegyületében, mely egészen illet kedélyállapotához. Ily munkát csak egy mélyen szerető és gyűlölő szív, egy geniális lélek kétségbeesése teremthet. Itt minden, mi Széchenyi lelkében beteg elem volt, táplálhatta, fokozhatta teremtő erejét. Pedig csak ily munka illet egy kétségbeesett államférfiúhoz, egy önkínzó hazafihoz, egy megzavarodott bölcshez, minő Széchenyi volt. A humornak mindig joga volt összeolvasztani a főségest és trivistát, a tragikait és komikait, s a valódi satyra soha sem viselt glacé-keztyűt. Juvenalis és Swift maró gúnya egyesült itt Shakespeare hamleti és leari humorával s

bár Széchenyi töredékes modora nem nyújthat művészi egészét: néhány lapja vetekedik a legnagyobb humoristákéival.” A szellemdús aesthetikusnak e meleg dicséretéhez legélesebb ellentétet képez egy igen kitűnő magyar államférfi ítélete, ki azonfölül Széchenyi legbensőbb barátai közé tartozott s teljesen osztozott ennek véleményében, a Bach-rendszert illetőleg is. „Nem barátkozhatom meg e könyvvel,” — monda — csillogó héj ez, de nincs magva, legfeljebb itt-ott egy kis magocska; szeretem az élczet, mint a fűszert, mértékletes mennyiségben compact ételekhez mellékelve, hanem csupa fűszer magában, nem egészséges koszt, fölizgat, de nem táplál; a „Blick”-ben az élezek és tréfák úgy lógnak egymásba aggatva, mint a denevérek télen; ez tréfás dolog lehet, hanem egy Széchenyi még sem arra való, hogy bolondozzon. Szívesen megengedem, hogy e könyv egy lángész kicsapongása, hanem csak irodalmi kicsapongás az mégis.”

Bármily ellenmondólag hangzanak is ez ítéletek, egyikét sem lehet teljesen helytelennek mondani; különféleségük sajátkép azok álláspontjának különféleségéből ered, kik ez ítéletet hozták. Saját nézetünkhöz mindenesetre legközelebb áll Kecskeméthy ítélete. Minden szóból láthatni, hogy itt oly férfi beszél, ki Széchenyit teljesen ismerte, ki őt „házi köntösben” látta, minden kiváló erényeivel és apró hibáival, míg Gyulai idealizálja a nagyembert s a „Blick”-be helylyel-közzel többet helyez és többet olvas ki abból, mint a mennyit Széchenyi abba belehelyezni s abból kiolvastatni akart. Az államférfiú végül — kinek ítéletét idéztük — a „sárga könyvet” (sárga borítéka miatt így nevezték) ama szigorú mértékkel méri, a melylyel komoly politikai irodalmi műveket mérni lehet és kell is, és e szempontból tekintve, a „Blick” mindenesetre kissé kicsapongónak látszhatik, hanem ily

könyv megítélésénél, mely minden lapján alkalmi mű gyanánt tűnik fel, latba kell vetni a szerző szándékát is, s véleményünk szerint egyáltalán nem volt Széchenyi szándékában, hogy a „Blick” által oly művet teremtsen, mely irodalmi és államférfíui dicsőségének úgy is dus koszorújába egy új levelet tűzzön.

Az 1857. év eseményei az élesen látó államférfit azon meggyőződésre vezérlék, hogy az uralkodó rendszer hordozói szorosán zárt phalanxot képeznek, mely a trón és a nemzet közé beékelve magát, mindenáron megakadályozni akarja a direkt egyezkedést, oly phalanxot, mely épen amaz évben ismét áttörhetlennek bizonyult be, a legerősebb támadások ellenében is. Miután azonban Széchenyi legbensőbb meggyőződése szerint, e phalanx félremozdításától függött Magyarországnak ép úgy, mint a monarchiának java, ama rendszer főembereit tehát a nagyhatású társadalmi körök közvetítése által kellett lehetetlenné tenni. De e körökben a jó élez több szerencsére talált, mint a leggeniálisabb komoly gondolat; s kit oly hős gyanánt bámultak, az, kit a legélesebb vágások ellen rendületlennek tapasztaltak, az kárörvendő kaczagás tárgyává lesz, ha egy sarcasticus ellenség gonosz túsúrásai miatt fészkelődik. E körök számára írta Széchenyi a „Blick”-et s nagyon hibás ama — főleg bécsi körökben elterjedt — nézet, mintha Széchenyi azért választotta volna ama pongyola hangot, hogy a tömegekre hasson. Ez két okból semmikép sem lehet igaz, először: mert annak legnagyobb része, mit Széchenyi elmond, Magyarországon a nélkül is szájról-szájra járt, s némely durva élcze épen onnan vala kölcsönözve: másodsor pedig, mert Széchenyi törekvése soha és semmi esetben nem volt oda irányozva, hogy a tömegeket fölizgassa, legkevésbbé azon időben, midőn az elégedetlenség Magyarországon a nélkül is már aggasztó fokra hágott. Ama

körök azonban, melyeknek oly kevés alkalmuk vala megismerkedni a nép hangulatával, most végre egyszer félreismerhetetlen módon értesítettnek a felől; mind ama száz nagy és apró ügyetlenség, mely Magyarországon elkövettetett, mind az a pikáns megjegyzés és csípős élez, mely ott kering, egy bokrétává köttetik össze, s az előkelő szalon asztalára tétetik. Hadd kérdezzessék pár héten lépten-nyomon: „Olvasta ön ezt, vagy amazt? Nem? Ah ez szerfölött komikus, ezt olvasnia kell!” Hadd teljék meg a levegő lassankint a legmagasabb régiókban is finom, hanem csak bizonyos személyekre nézve ártalmas méreggel, s ha e személyek valahol láttatják magukat, minden ajkon gúnymosolyt lássanak lebegni, mely mintegy reájuk kiáltson: „Szép dolgot hallottunk, vagy olvastunk rólatok.” Hadd égjenek össze lassankint mint az éji lepkék a gyertyalángon, Magyarország ellen-ségei e körökben, melyeket még sem kerülhetnek, míg végre mozdulatlanul és ártatlanul hevernek a földön. Hadd kínozzák őket mindenfelé e kérdéssel: „Igaz az? Eltűrheti ön azt nyugodtan? Nem felel ön rá semmit?” S miután mindezt nyugodtan el kelle tűrniök, miután semmit sem felelhettek reá, mert mind az, a mit Széchenyi a Bach-rendszeréről mondott, irgalmatlanul éles, de teljesen igaz volt, remélte Széchenyi, hogy a megtámadottak végre tönkrejutnak állásuk nevetségessége miatt, s az igazság végre, számos finom csatornán át odáig is elhat, honnan azt oly sokáig mindenáron távol tartam igyekeztek.

E remény teljesült is.

Mikor az 1859-iki események bekövetkeztek, Bach Sándor báró miniszter állása és politikájának legerősebb támaszai már ingadoztak. Ezen események befejezték azt az actiót, melyet Széchenyi István gróf „Blick” című, nagy hatású könyvével megkezdett és egyszer-

smind igazolták mindazt, mit Széchenyi ama munkájában elmondott és megjósolt, Az olaszországi vereségek, de kiváltképen a Magyarországon uralkodó veszélyes hangulat, Széchenyiben azon meggyőződést érlelték, hogy az abszolútizmus napjai meg vannak számlálva. Rechberg gróf hivatalba lépéséhez, kivel már londoni tartózkodása óta barátságot tartott, Széchenyi nem fűzött valami vérmes reményeket, mert biztosra vette, hogy Rechberg és Bach nem fognak sokáig megférni egy kabinetben. Már Bach miniszter tényleges bukása előtt Széchenyi komolyan foglalkozott azon kérdéssel: quid faciendum. Ő az előző években gyakran bebizonyította, hogy nem a negaczió embere és most elérkezettnek vélte a percet, hogy pozitív javaslatokkal lépjen elő.

Ez időben történt első látogatásom Széchenyinél a döblingi tébolydában. Miután ismételt indirekt meghívásokat, melyeket előkelő urak szokott udvariassága gyanánt vettem, nem fogadtam el, egy ízben Hopf kanonok, Lonovics érsek titkára, kit Széchenyi fia gyanánt szeretett, a gróf egy levelét megmutatta nekem, melyben ez őt sürgetve felszólítja, hogy „Falkot élve vagy halva vigye ki a döblingi barlangba” (így nevezte Széchenyi lakását). Még ez este kikocsiztunk a „barlangba”. Már, mikor a park fasorán behajtottunk, kivilágított ablakok hosszú sora barátságosan köszöntött felénk.

— Ez a gróf lakása, — jegyzé meg Hopf kanonok.

A kocszi megállt a Görgen-féle intézet egyik szárnyánál s keskeny lépcsőn fölmentünk a legnagyobb magyar lakására. Az előszobába lépve, élénk hangokat hallottunk, nagyon vidám beszélgetés folyhatott odabenn, mert az egyes szavakat harsogó nevetés követte. Csakugyan többnyire fiatal urak voltak, kik tarka csoportokban mulattak Széchenyi hálósobájában; közepettük

állt Széchenyi. Elémbe jött s mindkét kezét felém nyújtotta. Alig festhetem le a benyomást, melyet a gróf látása reám tett. A kopasz fej, melyet két oldalt gyér, hátrafésült őszhaj környezett, kissé előrehajlott; ugyancsak őszes nagy szakái vette körül mély barázdától szántott arczát. Ki bírná híven leírni ez arcot?! E vonásokban valami végtelen bánat, végtelen fájdalom honolt, melyet szavakkal még megközelítően sem lehet ecsetelni. A gróf bocsánatot kért vendégeitől és a mellékszobába vezetett, bezárva maga megett az ajtót. Miután egymás mellett helyet foglaltunk, sokáig némán tekintett reám.

— Idősebbnek gondoltam önt, — kezdte végre, — hanem csak külseje idegen előttem; egyébként hiszem, hogy ismerem önt évek óta műveiből s gondolom, ön is eléggé ismer engem; mint régi bizalmas barátok beszélgethetünk tehát egymással.

S most a nélkül, hogy feleletemet bevárta volna, csaknem egy teljes óra hosszáig szakadatlan beszélt Magyarország, Ausztria, Európa politikai helyzetéről, a múlttól és jelenről, a jövő kívánalmairól és eshetőségeiről, oly világossággal, annyi szellemmel és tudománynyal s a mellett oly vonzó száz meg száz anekdotával fűszerezett előadással, mint a hogy ezt még senkinél így egyesítve nem láttam. A mit Széchenyi a múlttól és jelenről mondott, természetesen csak alakjára, de nem lényegére nézve volt új; nézetei nem lehetettek mások, mint a milyenek a grófnak az egész világ által olvasható műveiben nyilvánultak; hanem ő oly szellemesen tudta csoportosítani a már ismert dolgokat, hogy a legnagyobb érdeklődéssel kísértem előadását. Még feszültebb figyelemmel hallgattam természetesen a jövőre szóló terveit, ámbár ezek is legalább alapvonásaikban a múltból voltak merítve. Jelszavakról — mint pl. 1847 vagy 1848 —

mit sem akart tudni; úgy vélte, nem létezik semmi törvényes forma, melyben e pillanatban újra lehetne kezdeni Magyarország alkotmányos életét; hol azonban nincs meg a forma, ott a lényeghez kell ragaszkodnunk s ezt a lényeget a *pragmatica sancti*óban látja. E kétoldalú szerződés erejénél fogva az ausztriai császár, mint Magyarország királya köteles alkotmányosan uralkodni, Magyarország viszont köteles a törvényszerű örökösödési rend folytán trónra jutott császárt Magyarország királyául elismerni s a birodalom fennállását egészében megvédeni. Ezen a *pragmatica sancti*óból eredő jogok és kötelezettségek gyakorolhatására kell ez idő szerint új formákat megteremteni ...

— Oktrojálni? — bátorkodtam közbevetni.

— Mit nevez ön oktrojálásnak? Ha azt érti ön ez alatt, hogy a császár vagy egy miniszter, vagy miattam az egész miniszteri tanács előszabja nekem e formát, akkor azt mondom, hogy nem, határozottan nem! Ha azonban oktrojálásnak akarja nevezni ön azt is, ha e forma a korona közt és az ország minden rendéből egybehívott notabelek gyülekezete közt megállapítatik, akkor azt mondom, hogy igen s ha száz ellenvetést tesz is ön, százszor is igen! Egy új paktum konventumra van szükségünk a korona és a nemzet közt, ez az Ariadne fonala, mely a dinasztíát s az országot kivezérli a tömkelegből; minden egyéb csak belevisz bennünket, vagy miután már úgy is benne vagyunk, hát beljebb visz. — Körülbelül így végzé Széchenyi valóban ragyogó előadását, aztán mintegy kimerülten hátrahanyatlott. — Nos, — úgymond — én már beszéltem, most beszéljen ön.

Megjegyeztem, hogy mindazt, mit a múlttól és jelenről mondott, lehetetlen szebben és találóbban elmondani, mint a hogy az imént hallám; a legközelebbi jövő föladatait illetőleg is teljesen az ő nézetén vagyok;

csakhogy, azt hiszem, azoknak, kik a nemzet nevében a koronával egy új, tartós paktum konventumot kötnek, a nemzettől mandátummal kell bírniok.

— Mandátum, mandátum! — pattant föl Széchenyi, — íme ez megint a mi prókatori természetünk, mely annyi bajt hozott már nyakunkra. Mit nevez ön mandátumnak? Nézze csak meg az 1857-iki petíció aláíróinak névsorát; ott találja legfelül a prímást, a kalocsai érseket és több püspököt, majd minden egykori főispánt, azután az Apponyiakat, Zichyeket, Károlyiakat, Eötvöst és Majláthot, Ghyczyt meg Lónyayt, Frólich nagykereskedőt meg Karczag kalapost és száz más minden rendű legjobb nevet; valóban komolyan azt akarja ön nekem mondani, hogy ily gyülekezetnek előbb mandátumra van szüksége, hogy a nemzet nevében szóljon? Azt mondja ön talán, hogy az uralkodó más, hajlékonyabb és kevésbé tekintélyes elemeket hívhatna egybe; de ha a császár egyáltalában elfogadja javaslatunkat, akkor a mi szándékunk szerint fogja azt végre is hajtani; mi megneveznök a bizalmi férfiakat s hiszi ön, hogy mi e küldetésre kevesebb tárgy- s személyismerettel, vagy kevesebb lelkiismerettel bírnánk, mint azok, kiket a vakeset valami választási törvény alapján összeterelt? Ha egyszer az ügy kerékvágásba jutott, akkor mi is határozott szabályokat, a képviselőnek valami kiszabott alakját fogjuk javasolni, hanem ezzel csak bevégezhetjük, de nem kezdetjük a dolgot. Aztán mit akarok én elvégre e notabelek gyülekezetétől? Valami új terhet kell átvennie? Valami új kötelezettséget elvállalnia? Ha csak ön kérdésessé nem akarja tenni a *pragmatica sanctio* érvényességét is; mert ajkkor természetesen vége minden vitatkozásnak, hanem akkor ön a forradalom, tehát a jogtalanság terén állna, én pedig a jog terén. De ha ön elismeri a *pragmatica*

sanctiót s azon kötelezettséget, mely abból reánk származik, akkor semmi egyébről nincs szó, minthogy értekezzünk a koronával valami alkalmas módot illetőleg, hogyan gyakoroltassanak e már létező kötelességek, mi mellett természetesen hangsúlyozni s biztosítani fogjuk saját jogainkat is. Gondolom, mégis csak sokkal okosabb ez, mintha à la Bach kényszerítettjük magunkat e kötelességek teljesítésére — biz azt úgy sem engedik el — s a mellett sokkal többet kell tennünk, mint a mire kötelezve vagyunk, jogainkból pedig semmit sem kapunk ...”

Ámbár még ugyanazon éjjel leírtam lényeges részét annak, mit Széchenyi beszélt, az olvasó mégis természetesen fogja találni, hogy a fentebb közlöttekben alig nyújthatom a legfontosabbnak is akár csak csekély vázlatát. Hanem talán elegendő arra, hogy megösmertessem ama tervet, melynek megvalósításán erélylyel fáradozott Széchenyi. Csaknem két óráig tartó tété à tété után visszatértünk a társasághoz s a ki tanúja volt a vidám és szellemdús társalgásnak, mely most kifejlett s a vacsoránál késő éjfélt utánig folyt, az bolondnak nevezte volna azt, ki azt mondja neki, hogy a bolondok házában vagyunk.

Ez első látogatás utáni reggel Zichy Géza gróf, Széchenyi mostoha fia, levelet hozott nekem atyjától. Bármennyire ellenemre van személyes ügyet ide belevinni, az olvasóra nézve oly események olvasásánál, melyekre nézve helylyel-közzel az elbeszélőn kívül nincs egyéb tanú, talán érdekes tudni, mily viszonyban volt ez a leirt személyiséghez, s csak mivel az alábbi levél e tekintetben némileg jellemző, határozottam el, hogy itt közöljem. E levél így hangzik:

„Biztosítom önt, hogy nagyon, igen nagyon örülök, hogy önnel megismerkedtem s köszönettel küldöm itt

a mi ** -nk levelét s a Kreuz-Zeitungot vissza. Je ne suis pas absolument payé pour voir couleur de rose, azonban félig sem osztom ** aggodalmait. A „becsületesség politikájához” (ilyesmi lőn kilátásba helyezve a berlini Kreuz-Zeitung egyik féléhivatalos cikkében) azt mondom: Hurra! mieux tard que jamais. Hanem hogy 300 évig tartó misztifikációk után a régi nóta e variációja által, habár csak a legkönnyebben hívó magyart is rá lehessen szedni, már ezt bizony kötve hiszem.

Régóta nem olvastam veszedelmesebbet, igazi farkas juhászbundában. Ugyancsak erős követelés, hogy ennek a „zászlóhímezésnek” csak pusztá „ja” meg „ná” szóra (mint a nemes osztrákok oly kedélyesen szokták mondani) higgyen az ember, ha még NB. ezt a zászlót olyan kreatúrák állítják fel, kik az embert sine exceptione csak rászedték és megcsalták s a kik, mint gondolom, nem is tudják tisztán, mi a „becsületesség ...” Mindig örülni fogok, ha fölkeres ön, mert én bizony nem mozdulok! Hanem hozzám ide ki messze van, önnek ideje mindnyájunkra nézve drága; értesítenie kell tehát arról, mikor szerencsélthet látogatásával. Ha ezt kissé előbb tudom — bocsásson meg, hogy minden komédia és czeremónia nélkül beszélek — akkor fiaim közül valamelyik — hiszen váltig van — kocsimmal, vagy valami fiakerrel kihozza önt s aztán visszaviszi, a hova ön akarja. Pl. szívesen látom ebédre, de nem azért, hogy csak együnk, vagy pezsgőzzünk, hanem eszméket cserélhessünk. Reggel 7 órától este 10-ig mindig készen vagyok szolgálatára. Bánjék hát velem amúgy magyarosan, ki hiú bókokra nem pazarolja a drága időt és pezsgőt ritka kivételként fogyaszt csak, rendesen pedig vízzel s egy kis könnyű borocskával él. Mert teljes józanság mindenütt jó, de a politikában conditio sine qua non. Hú haza-

fiúi rokonszenvvel önnek őszinte híve *gróf Széchenyi István.*”

Ezen est óta ritkán múlt nap a nélkül, hogy Széchenyit ne láttam vagy tőle fiainak egyike révén levelet ne kaptam volna. Megajándékozott bizalmával; közölte velem mindazt, mit terveinek megvalósítására szóval vagy írásban tett és én nem győztem eléggé csodálni azon kiapadhatlan buzgalmat és erélyt, mely e kiváló férfiú minden tettében nyilvánult. Az 1859/60-iki télen Széchenyi majd minden politikai notabilitással érintkezett és pedig nem csupán a magyarokkal; többek közt Rechberg gróf is megörvendeztette őt hosszabb látogatással. Miután, a gróf ismételten azon óhajt nyilvánította, hogy meg szeretne ösmerkedni Schmerlinggel, kiről akkoriban a német szabadelvűek igen sokat tartottak, magamra vállaltam, hogy ez óhajt tudomására juttatom ő excellenciájának. És csakugyan néhány nap múlva megjelent Döblingben a főtörvényszéki elnök úr. A két államférfiú közt csaknem két óra hosszat tartott beszélgetés tartalmát, melyet Széchenyi még az este velem közölt, nyilvánosságra juttatni nem vagyok hivatva, hanem azt az egy történelmileg érdekes tényt megemlíthetem, hogy ez idő tájban ismételt értekezések voltak a későbbi államminiszter és Jósika báró közt (Széchenyi eme régi jó barátja közvetítette egykor Széchenyi és Metternich közt a bensőbb érintkezést) és Schmerling s Jósika akkor megegyeztek egy program leglényegesebb pontjaira nézve, melynek alapján készek lettek volna közösen kabinetbe lépni. Hanem Schmerling—Jósika kabinetre döntő körökben akkor még nem gondoltak, s mikor Schmerling miniszter lett, Jósika már rég nem volt az élők között.

Széchenyit valósággal elárasztották oly politikai röpiratokkal, melyekről azt akarták, hogy pártfogása alatt meg-

jelenjenek és a gróf a legtöbb esetben, még anyagi áldozatok árán is készséggel tett eleget a kívánalmaknak. Pártfogása alatt jelent meg Lipcsében Steinackernél a „Zur ungarischen Frage” című röpirat, aztán „Aphorismen” és „Offenes Schreiben an Franz Josef I.” címmel (mindkettő Londonban). Gyulainak teljesen igaza van, mikor azt mondja, hogy ez iratoknak egyike sem volt valami nagyjelentőségű. A „Times”-sal és más európai fontosságú külföldi lapokkal Széchenyi szintén folytonos összeköttetést tartott fenn; ellátta azokat a magyar ügyekről szóló cikkekkkel, melyek részint a saját, részint politikai barátai tollából eredtek. Mindabban azonban, a mit Széchenyi írt vagy a mi az ő védőszárnyai alatt látott napvilágot, soha egy hajszálnyira sem tért el lojális programjától.

Akkortájt egy nagyon elterjedt bécsi lapban cikk jelent meg a magyar arisztokrácia ellen. Ezen cikk magában véve valóban jelentéktelen volt, de Széchenyit annyira boszantotta, hogy rögtön egész röpiratot írt ellene, vagy helyesebben mondva, ama lap szerkesztője ellen. Mi mindnyájan, kikkel ez iratot közölte, tanácsoltuk, hogy ne bocsássa azt közzé. De hiába. A kézirat Lipcsébe vándorolt s nemsokára megérkezett a korrektúra-ív. Széchenyi arra kért, hogy nézzem át. Kezembe vettem a tollat, áthúztam minden lapot elejétől végig s az utolsó nagy betűkkel ráírtam: „deleatur”.

— Mi ez? — szólta Széchenyi boszúsan fölkelve.

— Az egyedüli korrektúra, a mit csinálhatok — viszonzám.

— Nos, ön ** szerkesztőnek barátja.

— Ha barátja volnék, óhajtanám, hogy Széchenyi gróf öt híressé tegye.

— Önnek ugyan különös mániája, nekem mindig kellemtelen dolgokat mondani.

— Ha tudom, hogy excellenciádnak szívességet teszek ezáltal, kész vagyok mindig csak kellemest mondani. — Széchenyi elhallgatott. Egy idő múlva kezét nyújtott és szelíden szólt:

— Hagyjuk pihenni a dolgot.

A röpirat nem jelent meg.

Látva ezen messze elágazó politikai tevékenységet, az ember önkénytelenül kérdezi, miért tette Széchenyi működésének központjává épen a tébolydát? Miután szellemileg teljesen jól érezte magát, miért nem tért vissza családja körébe és vajjon volt-e szándékában ezt későbbben megtenni? Ez utóbbi kérdésre Kecskeméthy határozottan nemmel felel; úgy látszik neki, mintha a gróf fogadást tett volna, hogy élve ,el nem hagyja az intézetet. Nem merném ezt oly határozottsággal állítani. Hogy Széchenyi egyelőre nem változtatta meg lakhelyét, abból magyarázható, hogy sem a politikai helyzetben, sem saját erejében nem bízott még eléggé. Ha az akkori viszonyok közt ismét megjelen a társaságban, csak vezéri szerep lett volna múltjához és rangjához méltó; már pedig az akkori viszonyok között csak az ellenzék vezére lehetett volna. Ilyesminek azonban az akkor még fönnálló abszolutizmus alatt nem volt még semmi törvényes tere; a legelső lépés összeütközésbe hozta volna a gróft a hatóságokkal, a második pedig már aligha lett volna lehetséges. A tébolydában lévő Széchenyitől a nemzet nem kívánhatja, hogy ily veszélyes és előreláthatólag sikertelen szerepre vállalkozzék; tett ő kétségkívül amúgyis többet, mint a mit tőle kívánni lehetett; a nyilvánosság elé lépő Széchenyitől ellenben bizonyára többet követelnek, mint a mennyit a fönnálló viszonyok közt tenni képes lett volna. Emellett még úgy is vélekedett — előttem tett több nyilatkozata feljogosít e következtetésre — hogy

irányadó helyen, ha politikai működéséről értesülnek is, mégis csak jobban eltűrik azt, ha a jelenlegi szűk korlátok között mozog, mintsem azt, hogy a nyilvánosságba visszatérve, mint a „legnagyobb magyar” a nemzet élére vagyis miután akkor az egész nemzet ellenzék vala, az ellenzék élére álljon. Azonkívül, mint említtem, még a saját erejében sem bízott; tudatában volt annak, hogy őt még a legcsekélyebb váratlan esemény is erősen megrendíti s hogy talán még nem elég erős a közélet küzdelmeire.

A kolozsvári múzeumegylet egy bankettjén ugyanis felköszöntötték Széchenyit s elhatározták, hogy erről táviratilag tudósítják a grófot. A sürgöny éjjél után érkezett Döblingbe és Széchenyit álmából költötték fel. E különben igazán jó indulatú figyelem úgy hatott rá, hogy még a következő este is sápadtan, egész testében reszketve és szerfölött fölingerülve, találtam.

— Ha velem még egyszer ilyesmi megesik — monda — megüt a guta.

Végül e szenvedés utóhatásaként bizonyos félelem maradt vissza, hogy az ő személyes biztonsága veszélyeztetve van. (Így pl. az előbb említett [közé nem tett] röpiratra vonatkozólag ezt írta nekem 1859 decz. 16-án: „Az illető, ki e triviális holmit írta, nagyon aggódik, hogy kéziratát fölfedezhetik: kérem tehát, hogy a kézirat mindenesetre megsemmisíttessék, vagy kezeimhez visszaadassék.”)

Ha végre mégis ' győzelmes marad a reakció, az Széchenyivel, az ellenzéki vezérrel, röviden elbánik; az „örült” Széchenyit azonban legfőlebb csak a politizálást tiltják el s ezzel a dolog be lesz fejezve. Hanem mind e körülményekből azt merem következtetni, hogy Széchenyi, ha a dolgok jóra fordulnak, ha az ő elvei diadalra jutnak, reá lett volna bírható, hogy hátat for-

dítson döblingi .barlangjának”. Én legalább nem bírom képzelni magamnak Széchenyi grófot tébolydában 1860, év október 20-dika után.

Ily kedvező fordulat azonban még messze levőnek látszott és Széchenyinek nemsokára oly oldalról kellett az első csalódást tapasztalnia, honnan azt legkevésbé várta volna. A primás nemsokára betöltendő volt papi hivataloskodása ötvenedik évét s Magyarország mágnásai ünnepélyes módon készültek az ősz egyházfő jubileumát megülni. Széchenyi is hivatalos volt ez ünnepélyre: Széchenyi ezt szíves levélben megköszönte és egyúttal sajnálatát nyilvánította, hogy egészségi okokból személyesen nem adhatja át szerencsekívánatait. Széchenyi mindig leleményes volt, ha céljai elérésére eszközöket keresett és úgy ezt az alkalmat sem akarta elmulasztani, hogy ily irányban kihasználja. Midőn egy este Széchenyihez jöttem, ez meglepetésemre elembe tette egy ő felségéhez intézendő fölirat vázlatát, melyet majd a primás s az Esztergomban összegyűlő mágnások imának alá s adnák át a császárnak egy küldöttség útján. Nyolcz nap, azaz, hogy inkább nyolcz este tanácskoztunk e fölirat szövege fölött, hogy abban egyrészt lehetőleg határozott kifejezés adassék a nemzet óhajainak, másrészt minden oly szó kerültesék, mely bármely oldalon megbotránkozást kelthetett volna. Végre a fölirat szövege elkészült; rövidebb volt s kevésbé részletes, mint az 1857-ki, hanem a tartalmát illetőleg meglehetősen megegyező azzal. Zichy Géza gróf kijelentette, hogy kész a letisztázásról gondoskodni. Ekkor Széchenyi váratlanul azt a hírt kapta, hogy szándéka az országban köztudomásra jutott s néhány mágnás ennek következtében elhatározta, hogy nem utazik Esztergomba, nehogy a föliratot alá kelljen írnia. Súlyos csapás volt ez a nagy hazafira. Elszomorodva monda, hogy most már nem

bizik a dolog sikerében. Mindamellet elküdté a fölirati vázlatot Esztergomba; hanem a „demonstrációt” „inopportunosnak” jelenté ki a jelenlevók többsége s Széchenyi elkésérülten nyilatkozott rangtársairól, hogy hivatásukat nem értették meg s annak kezdeményezését, a minek elvégre mégis be kell következni, valószínűleg ismét a zavargó néptömegre akarják hagyni.

Egy második csalódás még jobban fokozta ez elkéserejét. Hübner báró kabinetbe lépése némi reménnyel töltötte el a grófot és a remény az új rendőrminiszter első rendszabályai által még növekedett. Hübner minisztersége azonban csak rövid ideig tartott és általános vélelem szerint, visszalépése azon tótmegyeri gyülekezet következménye volt, melyen ő a magyar konzervatív párt vezető férfiaival találkozott. Az izgatottság Magyarországon a híres protestáns pátens folytán magas fokra hágott. Igaz, hogy kezdetben csak ártatlan tüntetésekben nyilvánult; de Széchenyi ismerte nemzetének jellemét és tudta, hogy az ott egyszer megindult agitációt nem könnyű ismét medrébe szorítani; annyival is inkább, mert Hübner visszalépése a reakzionárius párt győzelmének tekintetett és így az összeütközés veszélye valószínűnek látszott.

Ez időtől kezdve Széchenyi hangulata rosszabbodott; az események minden irányban emlékeztették őt az 1848-ikiakra; úgy látszott, hogy a kormánynak nincs szíve a nemzet panaszai és óhajai meghallgatására, s hogy a nemzet újra közeledik azon ponthoz, hogy erőszakot vegyen igénybe. Az ország és korona közti kölcsönös bizalmon alapuló kibékülés reménye, mely Széchenyi tevékenységének erőt kölcsönzött, mindinkább tűnedezett. Széchenyi egészségi állapota is rosszra fordult és a rosszabbodás fokozódó szeszélyességben nyert külső nyilvánulást. E szeszélyesség alatt különösen

dr. Goldbergnek, az intézet derék másodorvosának kellett gyakran szenvednie.

E szerencsétlen fiatal ember felől (egy Theophrastus Paracelsus junior álnév alatt az ötvenes években megjelent és sokat emlegetett satírának, mely a sarlatán orvosokat gúnyolja, is ő volt a szerzője) határozottan jobb véleménynyel vagyok, mint Kecskeméthy; a menynyire én ismertem Goldberget, igen sok szellemmel és kedélylyel bírt, de persze, beteg kedélylyel és ha az ember a keserű élettapasztalatoktól korán elfásult ifjút ezen állásban látta, inkább azt tanácsolta volna, hogy gyógyítsa előbb meg a saját kedélyét, mielőtt mások gyógyítására vállalkozik. Reá találóan illett: „coecus coecum ducit”. Széchenyi nagyrabecsülte a fiatal orvost és ha szeszélyes pillanataiban meg is bántotta, csakhamar belátta hibáját és kibékült vele.

Egy ilyen jelenet után, — mikor Széchenyi az orvosnak ismét valami sértőt mondott volt, mire ez kalapját véve e szavakkal búcsúzott el a gróftól, hogy ha ő excellentíja rosszul találná érezni magát, értesítse őtet, mert ő külön meghívás nélkül többé ide be nem teszi a lábát — egy ilyen jelenet után látogattam meg Széchenyit s már az ajtónál megbotránkozással mondta el az orvos eljárását.

Én is azt mondtam, hogy dr. Goldberg rosszul cselekedett, rosszul, a mennyiben megígérte, hogy bizonyos esetekben ismét eljön; én az ő helyén — mondám — sohasem jönnék többé; a szegénységnek is megvan a maga jogosult büszkesége s ezt épen oly gazdag embernek, mint Széchenyi István grófnak, jobban kellene tisztelnie, mint bárki másnak. Széchenyi nemes szíve rögtön megértette, mit akartam mondani; azonnal Íróasztalához ült s néhány sort írt dr. Goldbergnek, melyben a következő napra ebédre hívta meg. Az orvos azt üzente vissza, hogy

sajnálja, de beteg s a meghívást el nem fogadhatja. Ez fájts csak igazán Széchenyinek s nem nyugodott meg, míg én magam nem mentem el a szekundárius szobájába s vissza nem tértem azon válaszsza, hogy a doktor úr köszönettel elfogadja ő excellentiája szíves meghívását. Nekem is jelen kellett lenni másnap e kibékülési lakomán és sohasem láttam Széchenyit szeretetreméltóbban, mint aznap; láthatólag jól esett neki, hogy e szívbeli tartozását leróhatta. . . . Ilyen volt ez a „szívtelen, hideg ész embere”.

Dr. Goldberg először figyelmeztetett engem arra is, — körülbelül 1860 február közepe táján volt — hogy előtte ismeretlen okokból a híres pácziens egészségi állapota kedvezőtlen fordulatot látszik venni. Részemről is néhány oly észrevételt tettem, melyek arra bírtak, hogy az orvos ebbeli nézetét oszszam.

Egyszer este Döblingbe jöttem, hová a gróf levélkével hivatott. Az előszobában ült szundikálva a két inas; az egyik álmosan húzta le felöltőmet s azután visszahanyatlott székére; tudta, hogy bármikor bejelentés nélkül bemehetek. De nem léptem be, hanem halkán a legközelebbi nyitott ajtóhoz közeledtem, honnan Széchenyi hálószoabájába be lehetett látni. Ott ült az agg támlás-székében, hátával az ajtó felé fordulva, egyedül, hervadt ajkaihoz emelve elválhatlan kísérőjét, a fuvolát, melyen épen ama mélabús magyar népdalok egyikét fújta, melyek langyos nyári estéken a pusztákon végighangzanak. Néha-néha szünetet tartott s fejét lehajtotta mellére, azután lassan fölemelte megint, mintegy nehéz álomból fölébredve s tovább fújta búsongó dalát. Végre félretette a fuvolát s felállt. Rögtön megpillantott engem s a meglepetés legkisebb jele nélkül hozzám jött; arcza még sápadtabb volt, mint egyébkor szemei pedig gyuladtak voltak, s ki tudja, hány óráig sírhatott már az ősz állam-

férfiú! Széchenyi ez este nagyon el volt érzékenyedve; úgy látszott, mintha valami szokatlan hullámszócsészék s viharzócsészék keblében. A mint egymás mellé ültünk, kezdett ugyan egy pillanatig a politikáról beszélni, hanem aztán megint elnémult s kis idő múlva azon kérdéssel lepette meg:

— Úgy-e bár, ön nagyon szereti családját?

Mosolyogva mondtam igent a különös kérdésre.

A nélkül, hogy ennek további okát adta volna, vagy talán éppen annak magyarázata végett, most saját családi viszonyairól kezdett Széchenyi beszélni, különösen fiairól s ha valaha kételkedtem volna abban, hogy e férfiúban a nagy szellemmel nagy szív is párosult, e beszélgetés elegendő lett volna minden ily kétséget elhárítani. Éjjel elmúlt, — a két fölügyező már félig átaludta éjjeli álmát — mikor a grófot elhagytam.

— Politikáról akartam önnel beszélni, — monda, mikor elbúcsúztam, — de nem bírok, ma nem bírok; szerencsétlenül holnap még egy órára; fontos dolgot kell önnel közölnöm, s gondoskodom arról, hogy egyedül maradjunk.

Másnap este szintén komoly, de sokkal nyugodtabb hangulatban találtam Széchenyit. Nézete a helyzetről nagyon komor volt. A magyarországi események, mind az izgatások a protestáns pártok alkalmából, mind az elfogatások, melyek ez izgatások következtében történtek, mély aggodalommal tölték el őt. Egy befolyásos személyiséget nevezett meg nekem, ki tegnap teljes határozottsággal állította, hogy Ausztria nemsokára második hadjáratot kezd Olaszországban, s bizonyos, hogy nemcsak Lombardiát hódítja meg újra, hanem az egész félszigeten s azon túl is elbánik a „carbonarismusmal”. Széchenyi ezt — tekintve a Francia- és Angolország közti viszályt, melyről oly sokat tudtak

akkor beszélni a lapok — nem tartá lehetetlennek. E vizzályra Széchenyi feltűnően nagy súlyt helyezett, sőt biztosra vette, hogy a háború a két nyugati hatalmasság közt egészen közel van, s hogy előbb-utóbb Ausztria, Porosz- és Oroszország csatlakoznak Angliához.

— Ha létrejön ily koalíció, — úgymond — akkor egyszerre 50 évre vissza vagyunk vetve; Angolországra egyáltalán nem lehet számítani; a kontinensen nem fog tenni semmit az alkotmányosság ellen, de bizonyára mellette se tesz semmit; rossz napokat érünk akkor s magyar hazánknak sokáig nincs akkor semmi remélni valója; de vajjon átéli-e a válságot, vajjon a jobb napokat, ha végre ugyan elérkeznek, úgy fogja-e köszönhetni, mint magyar királyság, a mi legalább még most névszerint, Isten tudja. Éjjel-nappal imádkozom, hogy így legyen! Nem osztottam e komor nézetben; a birodalom pénzügyi helyzetét tekintve, alig volt gondolható egy új olaszországi hadjárat, s a Francia- és Angolország közti háborúra sehogy sem találhattam elegendő indokot. Nem titkoltam el e nézetemet. Széchenyi nyugodtan meghallgatott, hanem arczvonásaiból láttam, hogy nem sikerült megnyugtatnom őt.

— Egyébként — szólt egyidő múlva — nemsokára megtudjuk, hányadán vagyunk.

Lámpát vett kezébe s az utolsó szobába ment, honnan nemsokára néhány teleirt papírlappal tért vissza.

— Én ismerek egy magasállású hölgyet Londonban, — folytatá aztán — ki a Palmerston-ház legbensőbb ismerősei közé tartozik s évenként ez időtájban Parisba megy, hogy a tuilleriák udvari báljaiban résztvegyen. Ez a hölgy késznek nyilatkozott magára vállalni, hogy kézbesíti két levelemet, melyeket elolvasok most önnek; az egyik Palmerston lordhoz, a másik Napoleon császárhoz van intézve.

S most elolvasta nekem Széchenyi a francia nyelven írt két levelet; hangja ünnepélyesen csengett s azon helyeknél, melyek Magyarország sajnálatraméltó helyzetét rajzolták, oly bensőséget nyert, mely engem mélyen meghatott! A két levél tartalma — fájdalom, csak emlékezetből közölhetem — lényegileg egyforma volt, hanem a részletekben különböző. A Palmerstonhoz intézett levélben főleg Magyarországnak Ausztriára, ennek pedig az angol kereskedelemre való nemzetgazdasági jelentősége volt első helyen kiemelve: a Napóleonhoz intézett levélben különösen Magyarország politikai fontossága — a keleti kérdésnek végre is elkerülhetlen megoldását tekintve — hangsúlyoztatott. Mindkettőben egyaránt azt bizonyítgatá Széchenyi, hogy »Ausztria Magyarország nélkül nem állhat fenn; Magyarországot pedig csak akkor tarthatja meg, ha a *pragmatica sanctio* alapján kiegyezkedik vele« itt is, ott is ünnepélyesen erősítette Széchenyi, hogy egészen távol esik tőle legitim fejedelme ellen idegen udvaroknál panaszkodni; sőt inkább meg van győződve, hogy »I. Ferencz József császár régóta más útra lépett volna, ha ismerné a dolgok valódi állását. Hanem tudatlan vagy gonosz indulatú tanácsadók zárva tartják a császár füleit s nem hagyják eljutni oda az igazság szavát. Minden kísérlet sikertelen maradt ez irányban; csak egy út áll még nyitva. Francia- és Angolország nagyköveteinek állásuknál fogva joguk van közvetlenül érintkezni ő felségével; ha magukra vállalnák, hogy figyelmeztessék a fenyegető veszélyekre a kétségkívül jóindulatú fejedelmet, szavuk bizonyára súlyosan nyomna a latban. Ezt az intervencziót kérte Széchenyi a francia és angol kormánytól, melyekbe végreményét helyezte. Nem tudom, mi sors érte e két levelet; hanem emlékezem, hogy olvastam, miszerint a dolgoknak 1860 októ-

ber 20-án bekövetkezett fordulatára a két nyugati hatalom tanácsa is befolyással volt . . .

E közben Döblingben oly esemény történt, mely minden mást háttérbe szorított és Széchenyi életében nemcsak fordulópontra, hanem épen végpontot képezett. Hogy Széchenyi a *Blick* szerzője, azt, habár kissé későn, végre mégis megtudta a rendőrség s e perctől kezdve a vén oroszlan dóblingi barlangjában a legszigorúbban megfigyelték. Dr. Görgenre nézve ez nem volt titok s meglehet, hogy féltében — szívesen elhiszszük, hogy rossz szándék nélkül — többet is mondott, mint a mit tudott s a mi igaz volt, mert nyomatékosan tudtára adták, hogy intézetének fennállásáról van szó, hogy nem hagyhatják meg ott a tébolyda ártatlan czége alatt a politikai összeesküvés tűzhelyét. 1860 márczius 3-án rendőri házmotozást tartottak Széchenyinnél s mintegy féltucat ismerősénél, kik sűrűbben érintkeztek vele. Döblingben jókora készülődést fejtettek ki; bérkocsikon odahajtatott valami 24 hivatalnok és rendőrkatona s körülállták a tébolydát, mintha valami ellenséges vár czernírozásáról lett volna szó.

Reggel 7 órakor belépett Széchenyihez az azóta már elhalálozott Felsenthal rendőrtanácsos, ez expedíció vezére; a grófot már íróasztalánál találta. Széchenyi őt gavallér módjára fogadta; udvarias, előzékeny volt, de egy pillanatig sem engedte a rendőrtanácsos urat megfélemedezni arról, kivel van dolga. Mikor Felsenthal úr a könyvtárt akarta megvizsgálni, Széchenyi kedélyesen vállára tette kezét, mondván:

— Édes uram, ön bizonyosan tiltott könyveket keres itt; ne fáradozzon az úr ezen könyvek megvizsgálásával, előre kijelentem, hogy ezek egytől-egyig tiltott könyvek, mert a mit önök megengednek, az sokkal silányabb, hogysen én ilyesmire pénzemet költenem.

Csak egyszer esett meg, hogy Széchenyi majd elvesztette nyugalmát. A tanácsos úr egy dobozhoz nyúlt, melyet ki akart nyitni; zárva volt. A kulcsot kérte; Széchenyi nem találta.

— Úgy — vélte Felsenthal udvariaskodó mosolylyal — a dobozt, fájdalom, erőszakkal kell kinyitni.

— Azt nem teszik, — szólt Széchenyi, — ez a doboz emlék nőmtől s biztosítom önt, hogy nincs benne semmi.

Széchenyi itt egy pillanatig megállt; remélte, hogy szava, Széchenyi István gróf, a es. kir. kamarás és titkos tanácsos szava minden további kétkedést elhárít, hanem a tanácsos úr még mindig kezében tartotta a dobozt.

— Vigye magával, — viszonzá erre Széchenyi oly hangon, mely Felsenthal urnák is kissé különösnek tűnhetett föl, mert megütődve tekintett föl, — nyitassa ki annak rendje-módja szerint, természetesen az én költ-ségemre, — tévé hozzá keserű mosolylyal Széchenyi s a rendőrtanácsos csakugyan el is vitte.

E kis intermezzót leszámítva, Széchenyi dicsérte Felsenthal magaviseletét, hogy tökéletesen illedelmes és tiszteletteljes volt; természetes, hogy másforma magaviseletet nem is tűrt volna Széchenyi; vén oroszán volt ugyan, de még mindig oroszán!

Valami három óra múlva vége volt a házmotozásnak; sokat elvittek s alig adták vissza egy kis részét évek múlva s csakis a család határozott kérésére. Az első perczen úgy látszott, Széchenyi nem helyez semmi fontosságot ez ügyre; csak miután sokáig gondolkozott fölötte, nyugtalankodni kezdett. Az eseménynek híre futott a városban s természetesen egy halmaz nagytással megtoldva beszélték; ezek a hírek aztán megint visszakerültek Döblingbe és Széchenyit mindinkább növekvő aggodalommal tölték el. Különösen elszörnyedt azon hírre, hogy a kormány összeesküvésnek jött

nyomába, minden szála kezében van már s a húsvét hetében számos magyar mágnást elfognak.

Márczius 3-ika után néhány napra Lonovics érsekkel Széchenyihez valék híva ebédre, kissé korábban jöttem és Széchenyit igen leverten találtam; nem titkolta, hogy a rendőri látogatás búsítja. Azzal akartam megnyugtani, hogy hiszen ő maga legjobban tudja, hogy semmi kompromittálót nem találtak nála s nem is találhattak.

— Édes barátom, — viszonzá keserűen, — a hol a rendőrség oly éclat-val kutat, ott találni akar valamit s a hol találni akar, ott talál is, sőt találnia kell, máskép blamirozva volna s ön jól tudja, hogy egy hatóságnak nem szabad blamírozni magát.

Később, mikor Lonovics megjött, a mennyire lehetett, megnyugodott Széchenyi, sőt az asztalnál jóformán vidámnak is látszott; de én észrevettem, mennyi önuralmába kerül e vidámság.

Ez időtájt kezdődik Széchenyi döblingi tartózkodásának harmadik stádiuma: a visszaesés, ama beteges állapot lassankinti visszatérése, mely őt először vitte oda. Szerencsétlenségre tizenketted napra a döblingi házmotozás után bekövetkeztek az ismeretes márcziusi események Pesten; nagyszerű népdemonstráció történt, a katonaság lött, egy fiatal ember elesett s temetése csak növelte az elkeseredést. A protestáns pátens sem hagyta nyugodni a kedélyeket és mérsékelt férfiak is megdöbbenve tekintettek föl, mikor hallották, hogy még a konzervatív Zsedényi udvari tanácsos, ki pedig a kormányt mindenkor buzgón és önfeláldozóan szolgálta, is elzárattott. Nem szükséges leírnom a benyomást, mit mind e hírek Döblingben tettek s kiemelnem a helyzetnek az 1848-ikival való hasonlatosságát. Szemlátomást rosszabbult Széchenyi testi, lelki egészsége; szívdobogásai gyakrabban jelentkeztek, folyvást szótlanabb lőn s majd mit sem evett már.

Hogy mi ment ezalatt végbe lelkében, arról egy kis eset tanúskodhatik. Széchenyi utolsó szobájában több furcsa kinézésű butor közt egy hosszú, fekete láda is volt, melyet Széchenyi nem tudom már mi czélra készített. Itt ültünk egyszer még néhány látogatóval. A napi beszéd tárgyát akkor Schmid rablógyilkos merénye képezte, ki urát, Hurzot, az irodában meggyilkolta, holttestét szétvagdalta s egy ládába rakva e fölirattal: „Delicatessen” Galicziába szállíttatta. A mi társaságunk is ez esetről beszélgetett, a mint a jelenvoltak egyike, ki történetesen ama fekete ládára pillantott, nevetve fölkiáltott:

— Igazán, ez itt is úgy néz ki, mint valami Hurz-féle láda.

Széchenyi kissé összerezzent, de egy szót sem szólt. Másnap ugyanazon szobában járkáltunk föl s alá; a mint ama ládához értünk, Széchenyi visszaborzadt s mormogá:

— Hallja, az ugyan ostoba élcz volt, a mit a Hurz-féle ládáról ** tegnap mondott.

Én nem azon borzadtam meg, a mit Széchenyi mondott, hanem azon, a mit gondolhatott. Ezt megelőzőleg, mikor egyszer ismét személyes biztonsága iránt aggódott, megjegyeztem, hogy nem igen követik el azt az oktalanságot, miszerint perbe fogják Széchenyit most a Magyarországbán uralkodó izgatottság mellett.

— Igen, igen, — monda — abban igaza van önnek, hanem épen azért félek valami sokkal rosszabbtól.

E komor gondolatok új táplálékot nyertek egy szomorú eset által, mely Széchenyit lelke mélyéig megrendíté. Ebédre hívta testi-lelki barátját, báró Jósikát; szarvasgombát tálaltak föl, mit Széchenyi azelőtt különösen szeretett; most gyöngé emésztő tehetsége miatt ez élvezetről is le kelle mondania. Nem nyúlt hozzá a szarvasgombához, míg vendége derekasan hozzálátott. Alig ért

haza Jósika, panaszkodott, hogy rosszul van, lefeküdt s pár- nap múlva meghalt. Széchenyi vigasztalhatlan volt a hű barát elvesztése felett s mélyen megzavarodott lelke ez esetből is csak a legkomorabb kombinációkat szötte. Bizonyára elengedi az olvasó, hogy tovább rajzoljam, miként nőtt napról-napra Széchenyi betegsége a haza, valamint saját ügyeinek rosszrafordultával. Márczius vége felé Széchenyi Thierry rendőrminiszterhez írt az említett doboz végett s kérte, hogy adják vissza; egyúttal meghívta a miniszter urat látogatásra. Április elején megkapta Széchenyi a dobozt egy levél kíséretében, melyben Thierry a meghívást visszautasítja s többi közt e szerencsétlen frázist is használja: „A tébolyda megszűnt excellenciádra nézve menhely lenni.” Ez igen finom diplomatikus hangzású lehetett, hanem a miniszter úr nyilván elfeledte, hogy oly kedélybeteg, öreg ember, mint Széchenyi, ily sokfélekép magyarázható kifejezésnek mindenesetre a legrosszabb értelmet fogja adni. S úgy is volt. E percztől kezdve Széchenyi egész lényében még a nem avatott szem által külsőleg is észlelhető változás állott be; nem dühöngött s nem jajgatott, mint Döblingbe érkeztekor; némán merengett maga elé s ez még aggasztóbb színben tünteté fel állapotát. Nagycsütörtökön este utolszor voltam Hopf kanonokkal Széchenyiné; feltűnően szeretetteljesen, csaknem, mondhatnók gyöngéden bánt velünk, s elolvasta nekünk, nem tudom már hányadszor, Thierry báró levelét; egyébről, mint a házmotózásról s annak netán lehetséges következményeiről sehogy sem beszélhettünk. Bármily szívesen időztem is egyébként e szobákban, bármily jól éreztem is itt magamat, ez este alig állhattam ki, mintha e különben oly barátságos szobák levegőjében valami tikkasztó hőség uralkodott volna. Tíz óra után báró Babarczy alezredes jött s mi elbúcsúztunk.

Széchenyi az utolsóelőtti szoba küszöbéig kísért ki, ott megállt s utánunk nézett. Az előszoba ajtajánál még egyszer megfordultunk. Még most is látom, a mint ott állt, fájdalmas mosolylyal ajkain; a szoba tetejéről lefüggő lámpa megvilágította sápadt arczát és — nem tudom, jól láttam-e, vagy csak fölhevült képzeletem játéka volt — a bozontos szemöldöktől árnyékolt szemekben két nagy könnycsepp rezgett.

— Adieu, kedveseim! — kiáltott utánunk, aztán megfordult s — utolszor láttuk volt.

Másnap már semmit sem evett. A mint az ételt fölhoradták, egyik inasát, az öreg, hűséges Brachot maga mellé ültette az asztalhoz s a másikhoz így szólt:

— Ma örömet szerzünk a mi öregünknek; én megvendégelem őt s ön felszolgál neki.

Az öreg szolga nem tudta, hová legyen e kitüntetés miatt; hiába ellenkezett, Széchenyi nem engedett s folyton csak azt mondta:

— Megérdemelte azért, a mit velem tett.

Nagyszombaton alig hangzott egy szó is ajkairól. Titkárát, Kisst, ki estefelé jött, kérte, hogy sakkozzék vele. A játék — ámbár Széchenyi már délelőtt is játszott pár órát Zichy Géza gróffal — 7 órától 10-ig eltartott és Kiss, a ki maga is kitűnő sakkjátész volt, távozás közben még monda a cselédeknek, ilyen mesterileg, mint ma este, régóta nem látta már a grófot játszani. Most jó éjt kívánt Széchenyi a két inasnak, az öreg Brach szokás szerint kivitte a lámpát a hálószobából az előszobába s a két inas, miután az előszoba ajtaját kívülről bezárta s a kulcsot zsebre dugta, aludni ment. Egy kis ideig hallották a grófot föl s alá járni, aztán minden csendes lett.

Következő reggel — húsvétvasárnap volt — kinyitotta a két inas szokott időben az előszoba ajtaját; senkit sem láttak, a hálószoba ajtaja zárva volt; zörgettek, eleinte csendesen, aztán hangosabban, semmi hang,

pedig a grófot ez órában már évek óta mindig ébren találták. Leírhatlan ijedtség szállta meg a jó embereket, dr. Goldbergért szaladtak s ezzel mentek be a hálószobába. Mily irtózatos látvány! A karszékében, fuvolája oldala mellett, ült Széchenyi, teljesen felöltözve, szétzúzott koponyával; jobbával még a pisztolyt szorította, melylyel a borzasztó tettet végrehajtotta. Senki sem hallotta a lövést, csak egy beteg, kinek hálószobája a Széchenyié alatt volt, állította, hogy ő hallott éjfél-tájban fönt tompa hangot, mintha a földre esett volna valami.

Hogyan jutott Széchenyi a pisztolyhoz, ez mai napig is talány előttem. Márczius 3-ika előtt megvolt-e már neki? Hogyan került el akkor a rendőrhivatalnokok figyelmét? Ha még akkor nem volt meg, hogyan szerezhette meg később, mikor zavart kedélyállapota azon nap óta az intézet orvosai előtt ismert volt s ennek következtében ismételt értekezések is tartattak köztük s a gróf családja közt?!

Két nappal utóbb könyező szemmel s kimondhatlan fájdalommal szívvel álltuk körül mi, hű tisztelőinek kis csapata, az elfeledhetlen koporsóját a döblingi kis plébánia-templomban. Alig bírtuk még fölfogni, hogy valóban eltávozott közülünk, hogy soha, soha nem látjuk őt többé. Hanem mikor a pap eléneklé „*requiescat in pace!*”, akkor eszünkbe jutott mindaz, a mit szenvedett, hogy idelent nem találhatta föl soha a nyugalmat, melyre beteg szívének oly nagy szüksége volt s néma áhítattal rebegtük:

— Az Úr adta, az Úr el is vitte, legyen áldott örökké szent neve

Magyarországon a borzasztó esemény oly benyomást tett, melyet le sem írhatni. Az első perczben nem akarták elhinni, hogy „a legnagyobb magyar” valóban meghalt s mikor ez iránt nem lehetett többé kétség, a

hitetlenség egyszerre más irányt vett: nem akarták elhinni, hogy öngyilkosság vetett véget Széchenyi életének.

E gyanú újabb tápot nyert egy csoport valóban tragikus eset által, melyek többé-kevésbé összefüggtek Széchenyi halálával. Az öreg Bach pár nap múlva gutaütésben halt meg; hasonló sors érte csaknem egyidejűleg dr. Görgent; Széchenyi titkára, Kiss, a gróf öngyilkosságának hírére megőrült s nemsokára borzasztó halállal múlt ki; valami félévvel utóbb dr. Goldberg is agyonlőtte magát. Erre valóban megfagy a vér ereinkben; sötét, gyászos végzet vonult át e házon; de a ki Széchenyit 1860 április első napjaiban látta, a ki hallotta, hogy folyvást csak a lélek halhatatlansága s azon kérdés fölött töprengett: vajjon vannak-e oly esetek, hol az öngyilkosság nem bűn, az egy perczig sem kétkedik, hogy Széchenyi valóban önkezével vetett véget életének.

A fájdalom és elkeseredettség oly hangulatot szült, melyre nem találni nevet. Az Akadémia küldöttsége Bécsbe sietett, hogy a gróf holttestét Czenkre kísérje; az egész nemzet — férfiak, nők, gyermekek — négy hétig a nagy halottért mély gyászt viselt; nem volt falu, vallásfelekezet, melynek templomában a halhatatlan emlékére gyászistentisztelet ne tartatott volna, s midőn Dessewffy gróf, az Akadémia elnöke, megpendíté azon eszmét, hogy a legnagyobb magyarnak méltó emlék emeltessék, gazdag és szegény sietett, hogy hálaadóját lerójjá azon férfi iránt, kinek Magyarország többet köszönhet, mint a mennyit egyes fiának bármily nemzet valaha köszönhetett.

Emlék! Van-e rá szükség? Neki, kinek neve évtizedek óta ragyog Magyarország történetének minden lapján, ki hazájában, bármerre tekintsen a szem, emlékeket állított magának, melyeknél nagyszerűbbet semmi művész keze nem teremthet. Széchenyinek legméltóbb pantheonja: életének és tetteinek egyszerű története.

ÖSSZEESKÜVÉS A DÖBLINGI TÉBOLYDÁBAN.

(1879).

A tisztelt olvasó jól fogja tenni, ha minél csekélyebb igényekkel fog az itt következő sorok olvasásához. Meglehetősen jelentéktelen csevegés az, a mit nyújtok és távol vagyok attól, hogy az elbeszélendő dolgoknak valami nagy fontosságot tulajdonítsak. De a politikában az úgynevezett nagy események rendesen nincsenek egy darabból faragva, hanem kisebb-nagyobb részletekből összealkotott mozaikot képeznek és a ki a nagy darabokat ismeri, azt talán az apróbbak is némileg érdekelni fogják, főleg midőn oly korszakról van szó, melyben a nyilvánosság tere majdnem egészen el volt zárva, a sajtó-szabadság csak igen korlátolt mértékben létezett, a legfontosabb dolgok titokban készültek és aránylag csekély azoknak száma, a kiknek ezen titkos működéssel közelebbről megismerkedni alkalmuk volt.

Ily korszak volt az, mely 1859. évi július és 1860. évi október hó közt fekszik, azaz, mely az olasz-francia-osztrák háborút befejező villafrancai békekötést követte és az októberi diploma kibocsátását megelőzte.

A mozgalom azon részére nézve, melynek színhelye akkorában maga Magyarország volt, sok érdekes részlet már most is tudva van, és ha ama korszak története

még nincsen teljesen felderítve, ennek oka abban keresendő, hogy nagy része azoknak a férfiaknak, a kik akkor ama titkos mozgalom szálait kezeikben tartották, 1867 óta többé-kevésbé fontos politikai szereplésre lévén hivatva, irodalmi tevékenységre nem tudtak időt szakítani. A mi ugyanakkor a külföldön, nevezetesen az emigratio részéről történt, arra Kossuth Lajos nemsokára megjelenendő emlékiratai kétségen kívül világosságot fognak árasztani. De volt egy meglehetősen elrejtett hely, a hova csak igen kevesen juthattak be és a honnan nem egy érdekes mozzanat indult ki, melynek hatását az ország igen is megérezte, forrását azonban mély homály fedte.

Ezen hely a döblingi tébolyda volt. Széchenyi István gróf akkori lakhelye.

Arról, a mi ottan történt, némely — úgy hiszem — nem épen érdektelen dolgot mondtam el abban a munkában, melyet tizenhárom évvel ezelőtt Széchenyi Istvánról közzé tettem. De vannak oly részletek is, melyek e munkában nem foglaltak helyet, részint azért, mert annak keretébe bele nem fértek, részint pedig azért, mert akkor a viszonyok még korántsem voltak annyira megtisztulva és megszilárdulva, hogy egyes adatokat egyik vagy másik személy veszélyeztetése nélkül közzétenni lehetett volna. Vonatkozik ez különösen amaz irodalmi működésre, melynek a döblingi „barlang” — a mint Széchenyi a maga lakhelyét nevezni szokta — közép-pontját képezte.

Széchenyi István gróf, köztudomás szerint, döblingi szobáit soha el nem hagyta, és így, ha a szellemek általános mozgalmával szemben nem akart teljesen közömbös maradni; a mit a hazáért hön dobogó szíve meg nem engedett, működésének egyedüli terét csak a sajtó képezhette. És e téren ő oly erélyes, oly sokoldalú

agitációt, a legkülönbözőbb eszközök felhasználása körül olyan leleményességet fejtett ki, a milyenre az, a ki a dolgokba nem volt beavatva, ezen testileg teljesen megtört öreg embert soha képesnek nem tartotta volna. Miután úgy a magyar, mint az osztrák sajtó a legszigorúbb cenzura alatt állott és a rendőrség a nevetésességgel határos félelemmel örködött minden nyomtatott szó fölött, a gróf figyelme természetesen, a külföldi sajtó felé irányult és főtörekvése az vala, utat keresni a legtekintélyesebb külföldi lapokhoz és azokat Magyarország jogainak védelmére szánt cikkek felvételére bírni.

A legfontosabb és legtekintélyesebb a londoni „Times” volt, melynek megnyerése végett Széchenyi Béla gróf, a legnagyobb magyar legidősebb fia személyesen utazott Londonba és ott egy időre le is telepedett.

Az idősebb nemzedék talán emlékezik még azokra a szenzácionális cikkekre, melyek amaz időben Magyarország ügyeiről a city lap hasábjain napvilágot láttak.

E cikkek nagyobb részét mi magán levelek alakjában küldtük a fiatal grófnak, a ki azokat az alak igen csekély megváltoztatásával a „Times”-hez juttatta. Brüsszelben báró Jósika közvetítette az összeköttetést az „Indépendance”-al, melynek számára én küldtem cikkeket, és a „Nord”-dal, melynek ellátását Kecskeméthy Aurél vállalta magára. Kezünkben volt a „Kölnische Zeitung”, mely Parison át, főleg Szarvady Frigyes útján kapta meg a neki szánt közleményeket. Ugyancsak a döblingi titkos irodából kerültek ki azok a cikkek, a melyek a „Weser Zeitungéban és a „Hamburger Nachrichten”-ben az elnyomott Magyarország érzelmeinek adtak kifejezést.

Döblingbe ezen lapok közül egyetlenegy sem járt, ne hogy a rendőrség gyanúját oda irányozzuk, de még abból

az okból is, mert azon számok, a melyekben az említett czikkek megjelentek, a rendőrség részéről rendszeren lefoglaltattak és a közönséges előfizetőknek ki nem adattak. Kivétel tétellett azonban a bécsi lapok szerkesztőségeire nézve, ha arra kötelezték magukat, hogy ezen számokat saját munkatársaikon kívül senkinek ki nem adják. Én akkor a „Wanderer” rendes munkatársa lévén, a szerkesztőség az illető lapokat nekem szavának megszegése nélkül kiadhatta, én pedig Döblingbe vittem azokat és a gróf örömmel láthatta, milyen jól működik az a gép, melynek irányrúdját ő tartá kezében.

A hírlapirodalom azonban nem volt az egyetlen tér, a melyre működésünk szorítkozott. Széchenynek az volt a nézete, hogy — miután a külföldi lapok, saját olvasóközönségükre való tekintetnél fogva nem szentelhettek a magyar ügynek annyi tért, a mennyit kívánatosnak tartottunk, — minden 3-4 hétben, egy-egy brochure által fel kell költeni a közönség érdekét. Bátorította őtet erre az a rendkívüli siker, melyet az ő „sárga könyve” aratott, noha ez nem annyira brochure, mint inkább vastag könyv volt, de egészen pamphlet-szerű iránylyal.

Ezen sárga könyv, a híres „Blick”, köztudomás szerint felelet volt egy röpiratra, mely 1855-ben a felségek magyarországi utazása alkalmával, megjelent, s melynek szerzője Mayer Bernát udvari tanácsos volt, az úgynevezett „Vér-Béni „ (Blut-Beni), a ki ezen epitheton ornans-ot a „Sonderbund”-háború alkalmával vitt utálatos szerepének köszönhetette. Ezen Mayer-féle „Bückblick” nem volt más, mint a híres Potemkin-féle falvaknak nyomdai festéssel fehér papíron készített újbóli kiadása határtalan dicsőítése a Bach-féle kormányrendszernek és azon eredményeknek, melyeket e rendszer állítólag Magyarországon elért. Ez annyira felbőszítette Széchenyit, hogy évek óta felhalmozódott epéjét amaz epochalis könyv-

ben öntötte ki, a melynek aztán nem csekély része volt a Bach-féle rendszer megbuktatásában.

A kéziratot Széchenyi Béla gróf személyesen vitte Londonba, a hol a kinyomatás történt és a kész példányokat is, apró csomagokban és egyes ívekben, részint maga a fiatal gróf, részint az öreg urnák más meghitt barátai hozták Bécsbe. A sárga könyvnek egy közjogi függeléke is volt, mely rendkívüli ügyességgel és könnyen áttekinthető módon állította össze a külföldi olvasó számára mind azokat a törvényeket, a melyeken Magyarország joga alapult. A könyv megjelenésekor sokan törték fejüket, vajjon ki lehet ezen függelék szerzője, miután a gróf maga ily dolgokban nem vala jártas.

Ma talán meg lehet mondani, hogy ezen jeles dolgozatot dr. Hopf János készítette, a ki jelenleg a kalocsai érseki káptalan kanonoka,* akkor pedig a félig-meddig száműzetésben élő Lonovics érsek titkára volt és Széchenyi teljes bizalmát bírta. Egyike ez legzeniálisabb és legtudósabb papjainknak, a ki jelenleg Kalocsán az „otium cum dignitate”-t élvezzi; az „otiumot” fájdalom, ugyan oly nagy mértékben, mint a „dignitás”-t. Lonovics halála óta az ő tolla teljesen pihen s ha az e miatti szemrehányást, melyet ezen tisztelt barátomnak magán beszélgetésben annyiszor tettem, itt a nyilvánosság előtt ismétlem, reméllem ő ezt rossz néven nem fogja venni, hanem ebben csak kitűnő, de a hazai irodalom kárára parlagon heverő tehetségének méltánylását fogja fölismerni.

Néhány hónappal a sárga könyv után megjelent a zöld könyv. (Döblingben óvatosság kedvéért szokásban volt ezen könyveket, vagy röpiratokat mindig csak a boríték színe után elnevezni, de a szerző neve, vagy az irat czíme soha sem lett említve.)

* Nem régen halt meg Kalocsán, mint címzetes püspök.

Ezen zöld könyvnek címe „Zur ungarischen Frage”, szerzője pedig” Hollán Ernő voll, „ki jelenleg a honvédek exercíroztatja, akkor pedig, ha jól emlékezem, a déli vaspályánál felügyelő volt, és ezen zöld könyvben Széchenyi inspirációi nyomán egy formaszzerű programot bocsátott közre, melynek pointe-je az volt, hogy sem az 1848-iki törvényeket in integrum restituálni, sem pedig egyszerűen az 1847-iki álláspontra visszatérni nem lehet; hanem hogy a fejedelem és a nemzet közt új „pactum conventum” megkötésére van szükség.

E könyvnek meglehetősen terjedelmes előszavát Széchenyi kívánatára én írtam.

A könyv Lipcsében jelent meg, mint kiadó, Steinacker volt rajta megnevezve, az igazi kiadó azonban az öreg Hartleben vala, a ki 1803 óta a pesti könyvkereskedők élén állott. Ő, daczára annak, hogy német származású volt és egy szót sem tudott magyarul, valódi rajongással csüggött második hazáján. Ezen, különben nagyon konzervatív és csendes természetű férfi volt az, ki azonnal a legnagyobb készséggel vállalkozott ama veszedelmes röpirat kiadására, mihelyt egyszerűen értesíttem, hogy a könyv Széchenyi István gróf megbízásából íratott és hogy a gróf annak megjelenését kívánja.

Nem hiszem, hogy e könyvből csak tíz példány is jutott volna hazánkba.

Grüner úr, a lipcsei osztrák főkonzul, a ki még Metternich és Beust alatt tanulta mesterségét, rögtön denunciálta Bécsben a könyv megjelenését, mely azután a határon szerencsésen le is foglaltatott. De erre mi el voltunk készülve, s ezen irat úgy sem volt Magyarországra vagy Ausztriára számítva, hanem leginkább Németországra, ott pedig csakugyan meg is tette hatását.

Következett azután a „lila” röpirat, ezen cím alatt: „Offenes Schreiben an Franz Josef I.”

Ez néhány lapra terjedő rövid kis iratka volt, de valamennyi közt a legmérgeesebb és annyiban a legveszedelmesebb, a mennyiben bizonyos célzásokat tartalmazott XVI. Lajos sorsára.

Ezt nem mertük Németországban kinyomatni, hanem küldtük Londonba, a hol meg is jelent.

Szerzőjét még ma sem akarom megnevezni, csak annyit mondok róla, hogy ő mindig egyike volt a legnagyobb „pecsovicsok”-nak és ma talán ismét az, de eszes fő és kitűnő hazafi és ha még kellene bizonyíték arra, mily destruktív hatása volt az akkori kormányrendszernek, e bizonyíték megtalálható azon egyszerű tényben, hogy még ily loyales férfiban is annyira felforrt a vér, hogy ilyenmő enunciációkra érezhette magát indíttatva. Ezen röpiratról alább még fogok szólni.

Ezzel körülbelől egy időben Brémában megjelent a vörös könyv, melynek címére már nem emlékezem, de a mely szerzője, Kecskeméthy Auréltre, nézve majdnem végzetteljessé lőn.

Kecskeméthy Aurél köztudomás szerint az ötvenes években és még azon időben is, melyről itt szó van, rendőrségi biztos volt Bécsben. A magyar forradalom után, családos ember létére kenyér nélkül állván, elfogadta ama hivatalt, melylyel Bécsben megkínálták.

Eszemágában sincs boldogult barátomnak ezen elhatározását helyeselni, de tény az — és még igen sokan élnek köztünk, a kik arról tanúságot tehetnek, — hogy miután egyszer — elég helytelenül — ezen odiosus állást elfogadta volt, abban sok kellemetlen dolgot hárított el hazánktól és nevezetesen egyes íróktól, a kiknek feje felett, talán a nélkül, hogy magok sejtették volna, már a Damokles kardja függött. Ő neki éles és merész nyelve volt, melyet főnökeivel szemben sem szokott hüvelyben tartani; az akkori rendszer képviselői pedig

minden megátalkodottságuk daczára is, oly élénk érzéssel bírtak az általuk képviselt rendszer jogtalanságának, hogy ezen merész föllépés nekik a legtöbb esetben imponált és tanácsosabbnak vélték, oly kímélet nélküli embert, a milyen Kecskeméthy volt, függő állásában megtartani, mint nyílt ellenséggé tenni.

Talán kevesen tudják, hogy mikor Frankenburg Adolf először ki akarta adni a „Bolond Miska” naptárt, ennek lefoglaltatása már elhatározott dolog volt és hogy Kecskeméthy a maga felelősségére bocsátotta szabadon ezen, az akkori körülmények közt hallatlan merészséggel írt humorisztikus naptárt, a mire aztán egy igen-igen magas állású úr Budáról azt írta Bécsbe — az illető levelet később nekem megmutatták —: „Wenn Hofsecretäre (Frankenburg akkor titkár volt az udvari kancelláriánál) solche Dinge schreiben und Polizeicommissäre sie durchlassen, dann kann man nicht regieren.”

Széchenyi nemcsak azért kívánt Kecskeméthyvel megismerkedni, mert ez utóbbit mindenki szellemdús embernek dicsérte, hanem azon okból is, mert általa — Kecskeméthy a censurai hivatalban levén alkalmazva, a hol a külföldről beérkező könyvek megvizsgáltattak, illetőleg lefoglaltattak — az öreg gróf minden tiltott könyvnek birtokájba., Juthatott, úgy, hogy midőn később a Döblingben tartott házmotozás alkalmával a rendőrségi hivatalnok egyebek közt a gróf könyveit is kezdte megnézegetni, Széchenyi — mint azt Széchenyiről írt munkámban elbeszéltem — teljes joggal mondhatta neki:

„Ne fáradozzon az úr ezen könyvek megvizsgálásával, előre kijelentem, hogy ezek egytől-egyig tiltott könyvek, mert a mit önök megengednek, az sokkal silányabb, hogysen én ilyesmire pénzemet költenem.”

Döblingben mindazonáltal Kecskeméthy saját neve alatt nem ismerték azok, kik a gróf mumusaihoz nem tartoztak.

Az inasoknak, mikor Kecskeméthy először megjelent, azt mondta a gróf:

„Ez az úr a pölöskei nótárius és valahányszor ide jön, csak így fogjátok nekem bejelenteni.”

Azon általános irodalmi mozgalom, melynek — mint mondom — gyúpontja a döblingi tébolyda volt, Kecskeméthyt is magával ragadta. Ő nemcsak külföldi lapokba írt, miként ezt már említém, hanem végre egy brochure-t is adott ki, melynek költségeit Széchenyi viselte.

És ez volt az utolsó, mely közvetlenül vagy közvetve a döblingi „barlangból” kikerült.

A rendőrség régóta éber figyelemmel kísérte a Döblingben be- és kijárókat, sőt szokott ügyetlenségével egyenesen meg akarta vesztegetni egyikét azon két tébolydai szolgának, kik Széchenyi rendelkezésére voltak adva. Azt kívánták tőle, hogy minden látogatást jelentsen fel tüstént a rendőrségnél és minden ilyen följelentésért bizonyos jutalmat ígértek neki, hanem az öreg, becsületes szolga, Széchenyit rendkívül szerette, könyezve ment be a grófhöz és azonnal elmondta neki az ajánlatot, valamint azt is, hogy határozottan visszautasította.

— Tüstént menjen a rendőrséghez, — monda neki Széchenyi — és jelentse ki, hogy meggondolta a dolgot és az ajánlatot elfogadja, és valahányszor valaki hozzám jő, a kit maga nem ismer, jöjjön be és én a nevét meg fogom mondani; így legalább az igazat fogja megtudni a rendőrség, holott, ha maga el nem fogadja, más valakihez fordulnak, ki Isten tudja, milyen hazugságokat fog referálni.

A rendőrség tehát, a mint mondom, körülbelül tudta, hogy kik járnak Széchenyihez, de nem tudta, hogy különben mi történik ott; ámbár sejthette, hogy nem épen a fennálló rendszer megszilárdítására irányzott törekvések azok, a melyeknek színhelyét a döblingi tébolyda képezte.

Széchenyi maga is lassankint nyugtalankodni kezdett. A hozzá járó mágnások közül egyik-másik figyelmeztette, hogy magas körökben már mindenféle, nem épen kedvező dolgot beszélnek róla és látogatóiról.

Az öreg úr ki is adta a jelszót: hogy a tőlünk kiinduló mozgalmat egyidőre fel kell függeszteni. Izgatottságát látván, nem mertem neki megmondani, hogy ez alkalmasint már késő, Hozzám ugyanis már 1860 február vége felé eljött egy befolyásos állásban levő barátom és óvatosságra intett, mert egy magas állású úr azt mondta volna neki, hogy »még csak egy embernek megérkezését várják, azután kiperzselik majd azt az egész fészket».

Hogy ki legyen az az „egy ember”, azt ismerősöm nem tudta megmondani.

Később megtudtuk.

1860 márczius 2-án este megérkezett Hollán Ernő és a „Wandl”-ba szállt, márczius 3-án reggel pedig fogantatosítva lett a nagy razzia, óriási rendőrségi apparatus kifejítése mellett, házmotozás tartatván Döblingben, Széchenyi István gróf lakásán, a „Wipplinger Strasse”-ban Széchenyi grófnő szállásán, azután nálam, Kecskeméthy-nél, Hollánnál a „Hotel Wandl”-ban, Guthercz ügyvéd-nél, Görgen orvosnak, a döblingi intézet tulajdonosának ipjánál, valamint magánál Görgen orvosnál is.

Ilyen házmotozás az akkori időben nem volt ám tréfa-dolog. Rendesen kemény per, biztos elítéltetés és hosszú fogság szokta ezt követni.

Ilyesmire mi is el voltunk készülve, ámbár a márczius 3-iki házmotozásnak, véletlenül, de csakis véletlenül semmi eredménye nem volt.

Két helyen ugyanis a rendőrség már nagyon közel volt ahhoz, hogy ellenünk szóló bizonyítékokat kapjon keze közé. Midőn Széchenyi grófnő lakását átmotozták, egy zárt ajtóhoz érkeztek; ez azon szobának ajtaja volt, a melyben a gróf mostoha fia, Zichy Rezső gróf, akkorában cs. kir. huszárcapitány lakott, ki az előtte való este Olaszországból megérkezett s kinek az időközben történetkről semmi tudomása nem volt.

Zichy gróf még ágyban feküdt, midőn a rendőrséf közegei kopogtak.

— Ki az? kérdé a gróf.

— A rendőrségtől vagyunk, tessék kinyitni, — vala a válasz.

— Én gróf Zichy huszárcapitány vagyok és a rendőrséghez semmi közöm. Van-e önöknek meghatalmazásuk a katonai parancsnokság részéről?

— Nincs, — hangzott a válasz a zárt ajtón kívül.

— Akkor szerezzenek maguknak ilyen parancsot, mert a ki e nélkül ide be akarna jönni, azt kidobom.

Erre a rendőrök egyike elfutott, hogy a térparancsnokságtól a kívánt meghatalmazást megszerezze, Zichy gróf pedig kiugrott ágyából és a szobában körülnézván, egy csomó röpiratot pillantott meg egyik szögletben.

Ez azon lila röpirat volt, melyről fentebb szóltam. A fiatal gróf mintegy ösztönszerűleg fogta az egész csomót és a kályhába dobta. Mire azután a rendőrhivatalnok a térparancsnokság meghatalmazásával visszajött, Zichy gróf kinyitotta ugyan az ajtót, de a szobában már semmi gyanús nem volt található. A rendőri közegek érezték ugyan az elégett papír szagát, de

miután ezen szagot protocollumba venni nem lehetett, eredmény nélkül távoztak.

Ennél sokkal nagyobb veszélyben forgott Kecskeméthy Aurél, a ki mint említtem, a vörös brochure szerzője volt.

Az írói hiúság arra indította, hogy legalább néhány barátjával tudassa, miszerint ő a kérdéses röpirat szerzője. Ő épen hivatalában ült és cifra betűkkel pingálta röpirata egyik példányának borítékára a dedikációt, melylyel azt egyik barátjának meg akarta küldeni.

E pillanatban belép szolgálja, jelentvén neki, hogy jöjjön rögtön haza, mert lakásán a rendőrség házmotozást tart.

Ha az illető hivatalnokok nem azt hiszik, hogy ő még otthon van, hanem először hivatalában végzik a kutatást, megtalálták volna ott azt a néhány példányt, és azoknak borítékán Kecskeméthy sajátkezűleg írt azon vallomását, hogy ő a szerző.

Természetes, hogy Kecskeméthy is rögtön elégette ezen könyveket, mielőtt hivatalából hazament és így nála sem találtak semmit. De azért ő még sem szabadult ki oly könnyen a veszedelmes helyzetből.

Pár napig minden csendes volt és már is azt kezdtük remélni, hogy a fürgeteg elvonult fejünk fölött a nélkül, hogy a villám valamelyikünkre lecsapna; de midőn néhány nappal később déli 12 óra után hazajöttem a takarékpénztárból, melynek akkor titkára voltam, nőmnél ott találtam Kecskeméthy feleségét, a ki a kétségbeesés hangján mondta el nekem, hogy férjét délelőtt a rendőrség elé idézték és ott rögtön le is tartóztatták.

A szegény asszony fájdalma leírhatatlan volt. Hozzám fordult, mint az egyetlen emberhez, a kitől még segílyt várhat. Nekem magas állású barátaim voltak, és én megígértem a szerencsétlen asszonynak, hogy rögtön meg fogok tenni mindent férjének kiszabadítására.

Ebédemet otthagya, futkostam Pontiusától Pilátushoz, de mindenütt csak azt az általános ígéretet nyertem, hogy az illetők a lehető el fogják követni kivan atom teljesítésére.

Este hat órakor sikerült Weber udvari tanácsost, a bécsi rendőrség akkori főnökét (jelenleg csehországi helytartót) hivatalszobájában megtalálni.

Ezen — burocratikus modora daczára is értelmes, humánus és szeretetreméltó hivatalnok, igen udvariasan fogadott és beszédéből azt véltem következtethetni, hogy ő maga is röstelli az egész házmotozási dolgot és ámbár a rendőrség főnöke, ő ez esetben mégis csak mint egy felsőbb parancs végrehajtásának eszköze működött.

Határozott ígéretet ő sem tett, de becsületszavát adta, hogy a mi hivatalos kötelességével megfér, az meg fog történni.

Többet nem lehetett tennem, visszamentem Kecskeméthy lakására.

Ott a szegény nő sírva, rimánkodva feküdt a pamlagon, körülötte állottak apró gyermekei, a kik természetesen nem tudták, mi történt, de szívszaggatóan jajgattak, mert anyjokat jajgatni hallották.

Az asztalon egy szál gyertya égett és az egész jelenet, midőn beléptem, oly benyomást tett rám, melyet soha életemben elfelejteni nem fogok.

Kevés szóval elmondtam a nőnek, hogy semmi biztos választ nem hozok, de legalább némi reményt. A gyermekeket ágyba vittem, aztán szó nélkül leültem egy székre a szoba egyik szegletében és vártam a jövődő dolgokat.

A mély csendben körülöttem csak a szerencsétlen asszony zokogása halatszott.

Óra múlt el óra után, — semmi nesz!

Mikor tizet ütött az óra, magam is lemondtam minden reményről, legalább ezen napra. Fél 11 órakor erős csengetés hallatszott kívülről.

A nő felugrott, ugyanazon perczen kinyílik az ajtó és a szegény asszony felsikoltva dől férjének karjai közé, a ki maga is sírva mint a gyermek, szorítá őt kebléhez.

Kecskeméthy Aurélról sokszor az állították, hogy ő cynikus, semmi mélyebb érzelmre nem képes.

A ki őt ezen megrendítő pillanatban látta, az bizonyosan módosította volna ezen kemény ítéletet.

Én zajtalanul az ajtó felé vonultam és szó nélkül távoztam, nem akarván egy harmadik személy jelenléte által zavarni ezen édes keserves viszontlátás ünnepélyes pillanatát. Kecskeméthy perét nem is folytatták tovább, de hivatalát elvesztette és államszolgálatba ezentúl nem léphetett.

Midőn Andrássy gróf egyszer az ő kineveztetését hozta javaslatba, legirányadóbb helyen azt a feleletet nyerte: Kecskeméthy kétségkívül tehetséges ember és ha ön azt gondolja, hogy az államnak hasznos szolgálatot tehet, használja fel őt és fizesse meg jól, de hivatalnok nem lehet többé az, a ki egyszer bármily okból és bármily körülmények közt hivatalos esküjét megszegte.

Milyen volt a házmotozás lefolyása Döblingben, azt Széchenyiről írt könyvemben részletesen elmondtam és lélektanilag iparkodtam indokolni azon még ma is fennálló nézetemet: miszerint a gróf öngyilkossága ama házmotozásnak közvetett következménye volt.

A közvélemény, a melynek ösztöne a fődologra nézve ritkán szokott tévedni, helyes nyomon járt, midőn azt állította, hogy Széchenyit a bécsi rendőrség megölte.

Nem ölte meg úgy, a mint nálunk sokan hitték, hogy valamelyik bérencze által szegeztette volna a pisztolyt a legnagyobb magyar honszerető keblének, de igenis

megölte, midőn egy betegeskedő öreg embert policziális vexációk tárgyává tett és azon félelmet ébreszté fel benne, melynek a gróf nem egyszer kifejezést is adott, hogy t. i. egy éjjel el fogják vinni Döblingből és hogy ő nyomtalanul el fog tűnni.”

Midőn Thierry akkori rendőrminiszter, Széchenyihez írt levelében ezen szavakat használta: „Das Irrenhaus hat aufgehört für Sie ein Asyl zu sein —” ez vala azon tőr, melylyel a rendőrség ezen nemes szívet halálra sebezte és azon pisztoly durranása, melylyel a gróf aztán életének véget vetett, nem magát a katasztrófát, mely sokkal korábban kezdődött, hanem annak csak zárpontját jelezte.

Alkalmam volt később a miniszteri levél ama végzeteljes passzusáról valakivel beszélni, a ki az akkori időben döntő szerepet játszott és részben még ma is játssza, ez azt monda nekem, hogy a dologban végzetes „félreértés” volt, hogy az osztrák rendőrségi miniszter nem azt akarta mondani: hogy már most el fogják hurczolni Széchenyit döblingi menhelyéből, hanem csak meg akarta inteni a jövőre nézve, hogy agitációit ne folytassa, mert ezeknek következései ellen a tébolyda őt nem fogja többé megvédhetni.

Az illető még azt a kérdést is intézé hozzám:

— Vajjon ön a mi helyzetünkben némán tűrte volna-e ugyanazt, a mit önök tettek?

Az én feleletem erre egyszerűen ez volt:

— Az önök eljárása csak éveken át követett rendszerüknek logikai következménye volt. Ez igaz, de én önök helyzetében hasonlót azért nem tehettem volna, mert soha egy perczig sem hittem volna oly rendszer helyességében és tarthatóságában, mely még egy Széchenyi Istvánt is először konspirációra, azután pedig öngyilkosságra kényszeríteni képes volt.

„EMLÉKEZZÜNK RÉGIEKRŐL.”

(1885).

Mióta én a hírlapirodalom terén foglalkozom, a sajtószabadság három fázison ment keresztül. Az első a *Bach-korszaké* volt. Akkor fennen hirdették ugyan a sajtószabadság elvét és mintegy büszkélkedve kürtölték ki, hogy a „cenzura el van törölve”. Volt is sajtótörvény a papíron, mely azonban sohasem alkalmaztatott. Én legalább sajtóperre az akkori időből nem emlékezem, de a papíron álló bírói eljárás mellett volt más valami, a mi az „adminisztratív rendszabály” ártatlan nevét viselte. Ez abban állott, hogy nem a bíróságnak, hanem a politikai hatóságnak jogában állott, ha neki valamely lapnak magatartása nem tetszett, minden további indokolás, vagy egyes konkrét eset megjelölése nélkül az illető lapot „meginteni”, azután rövidebb vagy hosszabb idő múlva ezt a megintést ismételni és ha, ugyanesak a politikai hatóság felfogása szerint, a lap magatartása e második megintés daczára sem változott, magát a lapot néhány hétre, néhány hónapra, vagy akár néhány esztendőre is felfüggeszteni. Mikor ekként valamely lap ily megintéssel boldogíttatott, annak kiadója természetesen odafutott a politikai hatósághoz, kérdezősködven, vajjon mitévő legyen, hogy a megintés ismétlődése s az

ez ismételt megintést követő felfüggesztés ellen megóvhassa magát? Akkor neki a legnagyobb arczzal azt válaszolták, hogy erre nézve részletes utasítást adni bizony vajmi nehéz dolog, hogy a hatóság erre nem is kötelezhető, a szerkesztőnek a feladata arra vigyázni, hogy „illojális” dolog az ő lapjában napvilágot ne lásson; de ha éppen kívánja, különös gráckiaképen meg fogják engedni egy rendőrségi hivatalnoknak, hogy a lapnak minden egyes számát a megjelenés előtt átnézze és abban előre megjelölje a kifogásolható helyeket, melyeknek eltávolítása aztán a megintés veszélyét is, elhárítaná a laptól.

Más szavakkal ez cenzura volt in optima forma, csak azzal a különbséggel, hogy Metternich alatt ezt a cenzurát a hatóság mint ötet megillető jogot nyíltan gyakorolta, Bach alatt pedig még mintegy kegyelmi tény gyanánt tüntették fel, a melyért az illető lap még köszönettel is tartozik, mint olyasméért, a mire a hatóság kötelezve nincs és a mit csak jóakaratból tesz. Az én kedves Kemény Zsigá barátom, mikor a „Pesti Napló” szerkesztését átvette, természetesen borzadt e gráckiától; a maga naiv kedélyével arra számított, hogy az a tisztességérzet, mely ő benne megvolt, a hatóságban is meglesz és a maga részéről legnagyobb óvatossággal szerkesztvén a maga lapját, de a cenzurának azt alá nem vetvén, lehetetlennek tartotta, hogy ezt a lapot, mely oly mérsékelt, oly higgadt, oly jóakaró hangon írt és másfelől az országnak nemcsak legtekintélyesebb, hanem úgyszólván egyetlen nagyobb politikai közlönye volt, lehetetlennek tartotta, mondom, hogy ezt a lapot a hatóság felfüggeszteni merné. Csalódott! Megkapta az első megintést, a mire még óvatosabb lett, a nélkül természetesen, hogy a lap hazafias szellemén változtatott volna.

Pedig épen ez a *szellem* volt az, a mi az akkori hatalmasakat zsenírozta.

Megkapta erre a második megintést. Most amúgy is gyöngéd kezére felhúzta a bársony keztyűt és még jobban suaviter lett in modo, de az osztrák önkényuralom uszályhordozójává nem aljasította le magát. Akkor azután megtörtént az, a mit ő lehetetlennek tartott volt, tudniillik a lapot felfüggesztették, már nem emlékezem határozottan, hat hétre, vagy két hónapra és erre azután Zsiga barátom is beadta a derekát és alávetette magát a cenzurának, miután nem volt egyéb választása, mint vagy ezt tenni, vagy pedig végkép lemondani a lap folytatásáról és így megfosztani a magyar embert még attól az egyetlen olvasmánytól is, mely benne egyfelől az alkotmányos érzületet, másfelől a viszonyok jobbra fordultába vetett reményt fentartani képes volt. Mikor ezen elhatározását velem közölte, — én akkor Bécsben laktam és a „Pesti Napló” vezércikk-írója voltam, — arra kértem őt, hogy időről-időre küldje be nékem a rendőrség törléseivel ellátott kefelevonatokot, hogy némileg tájékozhasam magamat arra nézve, vajjon mit szabad még írni, mit nem. Ő ebbeli kívánatomat teljesítette és ha majd valaki az akkori kornak történetét meg fogná írni, ezen kefelevonatok, melyeknek egy része még most is birtokomban van, e tekintetben igen érdekes adalékot szolgáltatnának. Nem akarom túlságos mértékben igénybe venni az olvasók türelmét, de hogy a mai kor fíának némi fogalma legyen az akkori állapotokról és azokról a rendkívüli nehézségekről, a melyek közt nekünk akkor hírlapírói pályánkat meg kellett futnunk, legyen szabad e rendőrségi törlésekből legalább egynéhányat megemlítenem.

Kiragadok egy pár hasábot az 1859-ik évnek július havából. Ott találok a következő újdonságot: „E hó

4-ikén egy osztrák parlamentair jött két dzsidás kíséretében a francia főhadi-szállásra. Az említett parlamentair Ferencz József császár önkezüleg írt levelét hozta.” Ez kitöröltetett és plajbászszal mellé van írva: „Bitte es zu beseitigen.” Ugyanazon hasábon van egy másik hír: „Napoleon császárnak bemutatnak egy zuávot, ki egy osztrák zászlót elfoglalt, miután előbb a zászlótartót és az ezred ezredesét lelőtte.” E szavak: „és az ezred ezredesét” ki vannak húzva a megjegyzéssel: „Bitte wegzulassen.” Tehát magában a tényben, hogy egy osztrák zászlót a francziák elfoglaltak, a rendőrség semmi kifogásolni valót nem talált, hanem igenis abban, hogy az illető zuáv nemcsak a zászlótartót, hanem az ezredesét is lelőtte, holott minden szabályszerűen szervezett agyvelő gondolkozása szerint az ezredesnek csak dicsőségére válhatott az, hogy a zászlót el nem hagyta és e bátorságáért életével lakolt. A külföldi rovat a következő szavakkal kezdődött: „Mialatt a fegyvernyugvás megkötetett a nélkül, hogy ezen ténynél Piemontrol említés tétetett volna, a római tartományokban csodálatos dolgok vannak készülöben.” Ez ki van húzva és melléje téve „Wegzulassen.” E bevezető szavak után következett a római tartományokban készülö dolgok részletes elősorolása. Ez ellen *nem* történt kifogás; hanem hogy miért kellett azután kima-radni ama semmit sem mondó bevezető soroknak, arról nekem még ma sincs sejtelmem. A francia császárné anyjáról, Montijo grófnéről, az mondatik, hogy: „az Orsini-merényletig nem bírta veje, Napoleon császár kegyét, de ezen esemény óta és azon nagy szeretetnél fogva, melyet a császárné akkori bátorságteljes magaviseletével a népnél kivívott, anyja ismét kegybe jött.” Töröltetett azzal a megjegyzéssel: „Dieses bitte wegzulassen.” Más helyen egy *porosz* lap után közöltetnek

némely hírek állítólagos vizsgálódásokról, melyek Napoleon Lajos császár és Victor Emánuel király közt támadtak volna. Az egész cikkecske töröltetett: „Hat unbedingt wegzubleiben.” — Ugyanezen számban a hivatalos, mondj: *hivatalos* „Prager Zeitung” egy közleménye szórói-szóra van lefordítva ezzel az egyszerű bevezetéssel: „A hivatalos „Prager Zeitung” következő tudósítása némi világot vet a napi eseményekre.” Az egész közlemény töröltetett: „Bitte für heute es zu beseitigen, es könnte übelgenommen werden.” — Én magam a július 13-iki számba vezércikket írtam, mely tele volt malíciával, melyet azonban, miért, miért nem, a rendőrség keresztülbocsátott öt apró szócska kivételével. A cikk bevezetése ugyanis így szólott: „A ki előtt azon különféle, nagy részben ellenkező várakozások — egyfelől aggodalmak, másfelől *remények* — ismereteseek, mik a mostani háborúhoz köttettek, annak könnyű megítélni azon benyomást is, melyet a legújabb események: a fegyverszünet és a mi azt követte, a különféle körökben tehetek.” Az olvasó kétségkívül azt gondolja, hogy a rendőrségi törlés áldozatául azok a szavak estek, melyek az osztrák-francia-olasz háborúhoz kötött *reményekre* vonatkoznak, világos lévén, hogy ez alatt főleg Magyarországnak abbéli reménye volt értve, miszerint az abszolutisztikus Ausztriát odalent jól el fogják páholni és hogy ily vereség után Magyarország irányában Bécsben engedékenyebbek lesznek. Nem! Az említett szavaknak eme jelentőségéről a rendőrségnek — úgy látszik — még sejtelve sem volt, hanem kitörülte e szavakat: „és a mi azt követte.” Miért tette ezt? Sokáig törtem rajta a fejemet, törje kérem a tisztelt olvasó is a magáét, meglehet, hogy nálamnál szerencsésebb lesz, de én mindez óráig nem bírtam rájönni a törlés okára. Elég lesz ebből ennyi annak bebizonyítására, hogy

van egy oly állapot, mely még a legszigorúbb törvény-nél is rosszabb, tudniillik: *a törvény-nélküliség*. Nem is küldtettem fel magamnak sokáig ezeket a törléseket, mert egyáltalában nem tudtam magamat szerintök tájékozni, hanem ellenkezőleg arra a meggyőződésre jutottam, hogy ezekben a törlésekben sem ilyen, sem amolyan rendszer nincs, hanem csak *egy* van benne: ostobaság! Midőn egyszer erre nézve tisztában voltam, a követendő út is világosan állott előttem. Sohasem neveztem meg többé egyenesen azt a személyt, vagy azt a tárgyat, vagy azt az országot, a melyről szólni akartam, hanem más név előrebocsátása mellett elmondtam az elmondandókat és legnagyobb örömömre azt tapasztaltam, hogy az olvasóközönség tökéletesen megértett és alattomban nemcsak annak örvendett, hogy az igazságot megmondtam, hanem annak is, hogy a rendőrséget minden nap felültettem. Ezek az akkori rendőrtisztek egyébiránt talán nem is voltak valamennyien oly korlátolt eszűek, hogy keresztül ne láttak volna a szitán, hanem mint tősgyökeres bürokraták csak saját felelősségökre gondoltak. Ha én Dániáról és Schlesvig-Holsteineről, az amerikai Egyesült-Államok éjszaki és déli tartományairól szóltam, az az osztrák bürokrata, ha kérdőre vonták, bátran mondhatta főnökének, hogy ezekhez a dolgokhoz neki nincs köze s hogy a neki adott utasításban nem foglaltatik az, hogy akár Dánia, akár Schlesvig, akár az éjszaki, akár a déli Egyesült-Államok mellett neki állást kell foglalnia; azért pedig ő nincs fizetve, hogy a sorok *közt* olvasson és azon törje a fejét, vajjon egy teljesen ártatlan passzus alatt mit *érthetne* a kevésbbé ártatlan olvasó. így tehát még e valóban bozasztó törvény nélküli állapot mellett is lehetett irni, hanem persze csak tollal és nem, a mint most néha-néha megtörténik — bunkóval. Ezzel persze nem

azt akarom mondani, hogy ez valami irigylendő állapot volna és hogy ma hálával tartoznánk az Úristennek és a kormánynak bármely rossz sajtó-törvényért is, mert hiszen volt idő, midőn semmiféle törvény nem volt, hanem csak azt akartam kimutatni, hogy mi öregebbek alios vidimus ventos és így nem egykönnyen szoktunk megijedni, ha nekünk a sajtószabadság veszélyeztetéséről beszélnek.

Következett aztán a sajtószabadság azon második stádiuma, melyet nekem át kellett élnem és melyet *Schmerling* lovag inaugurált. Ő az előleges cenzurát, a mely pedig, miként a mondottakból látható, mintegy kegyelmet képezett a lapokra nézve, megszüntetvén, kijelentette, hogy a sajtó kizárólag a törvény alá helyeztetik. Milyen volt ez a törvény, annak részletes kimutatása nagyon messzire vezetne, csak annyit mondok róla, hogy az engem mindig Talleyrand eme mondására emlékeztetett: adjatok nekem két sort a legbecsületesebb ember leveléből és én egy kis magyarázat mellett a levél íróját az akasztófára viszem. A Schmerling-féle sajtótörvény alapján a legártatlanabb újdonságért annak szerzőjét akár milyen súlyos büntetésre lehetett elítélni. Egy ilyen törvény már magában véve is baj és majdnem rosszabb, mint a törvény teljes hiánya, mert alkalmat szolgáltat törvénytelen cselekedetekre a törvényesség köpenyét borítani. E bajt csak egy dolog enyhíthette volna némileg, tudniillik az, ha a politikai sajtóperekben esküdtszék ítél, mert ez az intézmény mégis némi kilátást nyújtott volna arra, hogy a törvény magyarázatánál a legtöbb esetben az igazság még sem fog arczul csapatni. Ezt Schmerling lovag igen jól tudta és ámbár ő 10 évvel előbb mint igazságügyminiszter a liberálist játszotta, 1861-ben államminiszterré kinevezetvén, arról, hogy politikai sajtóperekben a zsüri Ítéljen, hallani sem akart,

azt állítván, hogy a független bírák jellemében is megvan minden megkívántató garancia. Milyen volt ez a garancia, ezt is sajnosan tapasztalni volt alkalmam. Én 1850 óta szolgáltam a nagy bécsi takarékpénztárnál, melynek Schmerling lovag elnöke volt. Tíz éven át, azaz a mióta Schwarzenberg Bódog hg. miniszterelnök őt a kabinetből kiakolbóltotta, ő excellenciája a malcontentusok közé tartozott — és ő malcontentus volt mindaddig, míg nem nevezték ki ismét miniszternek — ez első tíz év alatt, mondom, köztünk a legjobb viszony volt, sőt még én voltam az, a ki közvetítte Széchenyi István gróf és Schmerling lovag találkozását a döblingi tébolydában; de midőn — mit talán más alkalommal fogok bebizonyítani — e nagyon középszerű államférfiú mindenható miniszterre kineveztetett, e viszony megváltozott. 1861 kezdetén az új államminiszter nagy estélyt adott, melyen az én hivatal béli közvetlen főnököm is jelen volt. Schmerling úr félrevonta ezt az igazgatót s fél óráig magyarázta neki, hogy én milyen felforgató irányt követek, meghagyván neki, hogy engem ő excellenciája nevében megintsen és figyelmeztessen, hogy ha ez irányt meg nem változtatom, abból nagy baj lesz. Midőn a miniszter ez üzenetét átvettem, röviden kijelentettem, hogy mint takarékpénztári titkár Schmerling lovag elnöknek parancsait elfogadom és teljesítem, de mint írónak nekem az államminiszterhez semmi közöm nincs; én a törvény határain belül igyekszem maradni, ha pedig elég szerencsétlen volnék e határokon túl lépni, tessék engem a bíróság elé állítani. Nem is kellett sokáig várakoznom e kívánatom teljesítésére. Én akkor a bécsi „Wanderer” számára írtam vezércikkeket és egy alkalommal élesen, azaz oly módon, melyet akkor élesnek neveztek, de a mely ma nevetségesen szelídnek tűnnék fel, kikeltem a pestmegyei adminisztrátor kinevez-

tetése ellen. Egyszer épen ebédnél ülven, kapok ismeretlen kéztől egy czédulát, melyre e szavak voltak írva: ma délután öt órakor a rendőrség házmotozást fog tartani a „Wanderer” szerkesztőségében és ott a pest-megyei adminisztrátorra vonatkozó cikknek kéziratát fogja keresni. E czédulát rögtön elküldtem a „Wanderer szerkesztőjének, Grasz Móricznak, a ki természetesen a nyomdába sietett, az apró darabokra nyirbált kéziratot összeszedte és megsemmisítette, szerencsétlenségre ott felejtvén, vagy észre nem vévén annak egy kicsi darabocskáját, mely mindössze két vagy három sort tartalmazott. Öt órakor a rendőrség kiküldöttjei megjelentek, a házmotozás megtörtént és már is re infecta el akartak távozni, midőn egyik rendőr észreveszi az említett kis papírszeletet és azt olvasni kezdvén, ráismer, hogy az az inkriminált cikkhez tartozik. Megjegyzem, hogy e papírszeleten nem volt az én kezem írása, mert nekem már Bécsben is szokásom volt cikkeimet diktálni és e végre rendes írnokot tartottam, egy cs. kir. diurnistát, ki délelőtt valamely hivatalban aktákat másolt, délutánonként pedig én nálam az én úgynevezett forradalmi cikkeimet írta. A „Wanderer” szerkesztője, ki különben is minden tekintetben lovagias ember volt, tudomással bírván arról, hogy a lefoglalt papíron nem az én kezem írása található, a vizsgáló bíró előtt határozottan megtagadta a cikk szerzőjének megnevezését és az egész felelősséget magára vette. Mind a ketten, én is, ő is, azt gondoltuk, hogy így legalább nekem bajom nem lesz. Én a szerkesztőnek emez áldozatát el nem fogadtam volna, ha az osztrák sajtótörvény is a fokozatos felelősséget állapította volna meg úgy, hogy ha a szerkesztő a cikk szerzőjét megnevezi, csak az utóbbi vonatik kérdőre, a szerkesztő pedig nem. De ott egészen másképen állott a dolog. Ott a

kiadó, szerkesztő, szerző, sőt még a lap terjesztője is mindannyian felelősök és így a szerkesztőn semmit sem segített volna az, ha vele együtt engemet is felelősségre vonnak. Nagy csodálkozásomra egy pár nap múlva engem is megidéznek a vizsgálóbíró elé — ha jól emlékszem, Heisz volt a neve — ki azt a kérdést intézte hozzám: vajjon az inkriminált cikknek én vagyok-e szerzője? Meglehet, hogy az imént mondottaknál fogva nem cselekedtem okosan, de ama pillanatban gyávaságnak tartottam volna hazudni és így határozott igennel feleltem. Erre a vizsgálóbíró kezét nyújt e szavakkal: „tudtam, hogy ön bátor ember és hogy önnel szemben nem szükséges az igazság kiderítése végett holmi apró fortélyokhoz folyamodni ...” E szavakat akkor rögtön figyelembe sem vettem, de megértettem azokat a tárgyalás előtti napon, midőn az akták közt, a kéziratnak megtalált darabjához ragasztva, az én írnokomnak ő általa sajátkezűleg írt lakcímét megpillantottam. A dolog ugyanis a következő módon történt. Egyszer, midőn a hivatalból hazajövök, nőm azt mondja nekem, hogy egy öreg asszony kereste Mayer diurnistát, a ki nálam írni szokott, arra akarván őt kérni, legyen szíves neki — annak az ismeretlen öreg asszonynak — egy bizonyos folyamodványt megírni, melyet ő valamelyik hatósághoz beadandó lesz. Midőn nőm erre azt viszonzta, hogy Mayer csak délután szokott hozzánk jönni, az öreg asszony azt felelte, hogy ő még szolgálatban áll és délután nem szabadulhat hazuról, tehát kéri Mayer urat, legyen szíves neki adressesjét fölírni, ő — az asszony — majd másnap reggel fog érte eljönni. Dictum, factum. Én semmi rosszat nem gyanítva, a diurnistával fölíratam lakcímét, az öreg asszony másnap délelőtt eljött érte s én e magában véve teljesen jelentéktelen dolgot régen elfelejtettem volt, midőn — a mint mondom — ezt az

adresszet megtaláltam az ellenem folytatott per aktái közt, melyek a tárgyalás előtti napon a vádlott által való megtekintés végett az úgynevezett „védők szobájában” kitétettek. Akkor tüstént világossá lett előttem, miszerint amaz asszonyt a rendőrség küldte hozzám, aztán írnom írását, mely az adresszén látható volt, összehasonlította a cikk kéziratának írásával és így képes volt konstatálni, hogy azt a cikket csakugyan az én írnom írta, tehát a cikk szerzője én vagyok. Ha én a szerzőséget tagadom, ezen az utón rám bizonyították volna, hogy hazudtam. Erre vonatkoztak a vizsgálóbírónak előbb említett elismerő szavai. Ugyan kérem, mit tetszik mondani a sajtószabadság ezen neméhez? Egy pár hét múlva a végtárgyalás megtartott. A vádlottak padján ült Seyfried lovag, mint a „Wanderer”-nek (habár csak névleg) felelős szerkesztője, azután Grasz Móricz, mint annak valódi szerkesztője, azután én, mint a cikk szerzője, a nyomdász pedig csakis betegsége következtében lett a megjelenéstől fölmentve. A tárgyalás részleteiről nem akarok szólni, de igenis a bíróság összeállításáról. Annak elnöke Schwarz tanácsos volt, kinek határtalan ambícióját, rendjel- és címvágyát mindenki ismerte. Az egyik votáns Exéli főtörvényszéki bíró volt, a kit a bécsi törvényszékhez beosztottak, mert ő a magyarországi események következtében elvesztette azt az állást, melyet előbb — ha jól emlékezem, — Sopronban elfoglalt volt. Ez ember szíve mélyéből gyűlölte a magyarokat már akkor is, mikor itt volt és még inkább, mikor innen kiszorított és hogy e két úri emberrel szemben, kiknek elfogultságáról senki sem kételkedhetett, a részrehajtatlanságnak látszatát megmentsék, a bíróság harmadik tagjául Wagner Camillo tanácsos küldetett ki, a ki a liberalizmus hírében állott. Államügyész akkor

Limbacher volt, a ki a büntető törvény kidolgozása végett az igazságügyi minisztériumhoz volt beosztva és így az én sajtóperemben Wögerer Henrik tanácsos által helyettesítették őtet. Wögerer azelőtt szintén Magyarországon volt törvényszéki bíró és ugyancsak a magyarországi események következtében állását vesztvén, Bécsben újabb alkalmazásra várt. Hanem ebben az emberben Schmerling úr csakugyan csatlakozott. Wögerer úr, a kihez engem később valódi barátság kötelékei fűztek, már akkor is őszinte barátja volt a magyaroknak, itt az országban nyelvünket tökéletesen megtanulta, olyannyira, hogy Szalay történetét németre fordíthatta, mely fordításból néhány kötet meg is jelent. Milyen furcsák az élet útjai! Ezt a fordítást én ajánlottam föl Eötvös bárónak, a ki azt a Szalay-család javára kiadatta és én revideáltam ezen munkáját ugyanannak a férfiúnak, a ki sajtóperemben mint közvádoló állott velem szemben. Hanem nem is erőltette meg magát ebben a perben, csak annyit tett, a mennyire kötelességszerűen kénytelen volt, és mikor reám ki volt mondva a „vétkes” és az államügyész a büntetés nemére és mértékére nézve javaslatételre lett felszólítva, Wögerer nemes egyszerűséggel kijelentette, hogy ő csak az elv érdekében kívánta az én elítéltetésemet, de büntetési indítványt nem tesz, ezt teljesen a bíróságra bízván. A három bíró visszavonult s miként utólag a leghitelesebb forrásból értesültem, a következő módon szavaztak: az én Exeli uram mint első szavazó, két évi súlyos börtönt, minden héten egy böjtnapot és a tudori rang elvesztését indítványozta. Wagner Camillo ennek ellenében két havi egyszerű fogságot minden súlyosbítás nélkül proponált; utóvégre elfogadtatott mint középút, Schwarz elnök indítványa, mely hat havi börtönre, havonkint egy böjtnappal és a tudori rang elvesztésére szólt. Én ezt az ítéletet feleb-

bezem a főtörvényszékhez, megvallom a siker legkisebb reménye nélkül. Miért voltam oly reménytelen, elmondom, mert ez a legeredetibb és legjellemzőbb az egész dologban. *Még mielőtt a végtárgyalás megtartatott volna*, Kemény Zsigától kaptam egy levelet, mely még most is birtokomban van: ebben ő elbeszél nekem, hogy Zsedényi Ede, a ki mint konzervatív ember, a bécsi hivatalos körökben persona gratissima volt, lejött Pestre és a kaszinóban Deák Ferenczcel és Kemény Zsigával találkozáván, itt természetesen az én sajtóperemről kezdtek beszélni. Erre Zsedényi nekik határozottan kijelentette, hogy hiába való minden lépés, melyet tennénk, mert megállapított dolog az, hogy engem az első instánzia hat havi börtönre, havonként egy napi böjtöléssel és a tudori rang elvesztésére fog elítélni, hogy a második instánzia ezt az ítéletet egész terjedelmében egyszerűen meg fogja erősíteni, hogy azután az úgynevezett „rendkívüli revízió” útján az akták a legfőbb törvényszék elé fognak kerülni, mely a hat hónapot háromra fogja leszállítani és a böjtölést elengedni. Ismétlem, hogy a mint a kezemben levő levél mutatja, Zsedényi ezt *akkor* beszélte, mikor még a végtárgyalás napja sem volt kitűzve és a mit ő a kaszinóban mondott, az szórói-szóra beteljesült. Az országos főtörvényszék megerősítette az első bíróság ítéletét, a legfőbb törvényszék pedig három hónapra szállította le a börtönbüntetést és a böjtölést elengedte. A tudori rang elvesztése az osztrák törvény szerint a börtönbüntetésre való elítéltetésnek következményét képezte és így a bécsi törvényszék erre vonatkozó értesítése leküldetett a budapesti egyetemhez, mely engem annak idején tudorrá graduált volt. És itt hálásan meg kell említenem, hogy az akkori rector magnificus, a ki nem volt más, mint *Pauler Tivadar*, később igazságügyminiszter, emez érte-

sítést válasz nélkül egyszerűen félretette, kijelentvén, hogy ő nem ismer oly magyar törvényt, mely ez esetben bárkinek is a tudorok sorából való kitörlését követelné. Erre talán azt fogják mondani, hogy ebben semmi sincs, hogy ez természetes dolog és hogy mindenki ugyanezt tette volna. Pedig hát nem így van. Ma könnyű így beszélni; de akkor csakugyan bátorság kellett hozzá, a törvényteleniséggel szemben a törvényes álláspontot védeni és Pauler Tivadar nem csekély személyes felelősséget vállalt magára, midőn a bécsi törvényszék átiratát teljesen mellőzte. Schmerling urnák volt annyi esze, hogy ezt a kérdést tovább nem bolygatta. És itt ismét kérdek: mit szólnak t. olvasóim az olyan igazságszolgáltatáshoz, a mely négy napi végtárgyalást tartat ugyan, de már hetekkel előbb megállapították az ítéletet, akármilyen legyen is a végtárgyalás lefolyása.

Egyébiránt ezen egész sajtópert senki sem jellemezte jobban, mint a magyar jogász vil ágának egyik disze, *Csemegei Károly*, ki akkor egyszerű aradi ügyvéd és Pompéry János lapjának jogász-munkatársa volt. Szegény János barátom, ki mindig oly melegen érdeklődött az én ügyeim körül, kétségbeesett, midőn az én elítéltetésről értesült és desperációjában *Csemegei*hez fordult azon kérdéssel, hogy hát quid faciendum. *Csemegei* e kérdésre a következő levéllel felelt, melynek eredetijét Pompéry nekem átküldte:

Aradon, 1862 márczius 29-én.

Tisztelt barátom Uram!

Csak undorral lehet végigtekinteni azon törpe jelenésen, mely a Falk-pernek elnyomorított torzalakjában előttünk áll.

Nem tudja az ember, hogy a gyávaságot aposztrofálja-e inkább, mely itt a védők és a bíróság részéről a jogászt meglepi, s mit ily csodálatos harmóniában együtt csak Bécsben lehet találni.

Magyarország közjoga állott a bécsi Landesgericht előtt: és ezen Wiedenfeld (ez volt az én védőm) nem bírt bátorsággal a törvényszéknek fülébe dörgegni, hogy itt nem egy osztrák paragrafus értelmezéséről, nem egy hírlapi cikk élesebb vagy gyöngébb szavainak tépeléséről, egy mondat hegyezéséről van szó: itt Magyarország joga — vagy ha úgy tetszik — jogfelfogása áll szemközt a bécsi felfogással. Itt törvények, régi szent törvények; itt egy eredményben és viszontagságban nagy történet; itt a múlt és jövő szövetkezve állanak s nyilatkoznak; s az ítélet, mely a bűnöst állapítja meg, *a magyar közjog, a törvény felett tör pálczát és egy ország fölé nehezedik a bírói ítélet súlyával*, mely ennek ellenében törvénykönyvét nyitja fel s az ítéletet nem törvényei reprodukciójának, hanem megtámadásának fogja tekinteni.

Nem volt a védők egyikének sem bátorsága a kivételes törvényeket a jog szempontjából tárgyalni s még azon bátorsággal sem bírtak, hogy a *Kúriának* óvását helyezték volna a vád szofizmái ellen; holott itt az ország legfelsőbb bírósági tekintélyére támaszkodva utasíthaták volna vissza az egyoldalú ellenséges fejtegetéseket.

És ezen elnök, ez nem tartózkodott a vádat Magyarországra magára kiterjeszteni, ő adta a példát, hogy itt Magyarország szempontjából lehet csak a kérdést tárgyalni, miután ő monda három ízben az *Unbotmässigkeit Ungarns* nagyjelentőségű igéjét; és a védők gyávák voltak a mutatott irányt nem követni s az elnököt, épen az ő kifakadásai következtében, azon térre szorítani, hová

ő ment először s honnan az egész vádeset más világi-
tásban tűnt volna fel.

Szóval nyomorultnak tartom az egész tárgyalást, sőt szégyenpír fut át arczomon, ha ennyi szemtelen-
séget büntetlenül, visszautasíthatlanul dölyfösködni tapasztalok ... de most már késő, e tárgyról irai nem lehet s Falkon a törvény útján nem lehet segíteni. *Ő elítéltetett volna, ha angyalok védik is, mert őbenne Magyarországot akarták elítélni, s a főtörvényszék ép azon szellemet képviseli, mely Schwartz urat elnökké tette.* A tárgyat megsemmisíteni lehetett s ez kötelesség volt, de a bécsi felfogást ép oly kevésbé lehet megváltoztatni, mint *North* idejében az angol rögeszmét Amerika ellenében. Falkon csak amnesztia segíthet.

Mint mondtam, e tárgyról most lapba nem lehet írni; mert bármily gyöngéden bánnék vele az ember, ha csak a Landesgerichtet meg nem dicséri, épen azon bűnbe, vagy inkább azon kelepczébe esik, melybe Falk.

Le siècle des cent jours, monda Laine, mi annyit jelent, hogy: nagypéntek van.

A jövő hó elején Pesten leszek, s ezen időt alkalmul fogom használni becses levelében érintett tárgyak iránti értekezésre. Ki is mindig maradok

őszinte barátja:

Csemegi.

Jellemző az akkori sajtószabadságra nézve, hogy mielőtt a börtönbe vándoroltam, titkári minőségemben elmentem Schmerling lovaghoz, mint a takarékpénztár elnökéhez és kérdeztem, vajjon a fogság idejére kérjek-e a takarékpénztár igazgatóságától szabadságotatást? Ő excellenciája erre azt felelte: ha ön három havi börtönre van

ítelve, a takarékpénztár igazgatósága csak nem mondhatja, hogy önnek nem szabad oda bemenni, így tehát ne tegyen semmit, én majd rendbe hozom a dolgot.

El is hivatta rögtön közvetlen főnökömet, meghagyván neki, hogy az én távollétem egyszerűen ignoráltassék. Midőn azután tíz hét múlva a börtönből kiszabadultam — ő felsége a három hónapból két hetet elengedni kegyeskedett — ismét elmentem Schmerling úrhoz, jelentvén magamat mint berukkoltat, a mire ő excellenciája atyai hangon azt mondta nekem: „látja, én előre megintettem, de nem hallgatott rám; sajnálom, hogy így kellett eljárnom, de remélem, hogy ez önnek tanulság lesz a jövőre nézve.” Erre én kellő tisztelettel és nyugodtan azt válaszoltam: „Excellenciád eljárása semmi mélységre nem szorul; itt hatalmi kérdésről van szó; ön az erősebb és mint ilyen, hatalmával élt, szemben velem, a gyöngébbel. Ha talán a hatalmi viszonyok valamikor másképpen fordulnának, nem állok jót érte, hogy a hatalom akkori birtokosai nem fognák-e ugyanezt tenni politikai ellenfelekkel, de a mi engemet illet, én más szellemben nem írhatok, mint a milyenben eddig írtam, akármi legyen is a következése.” Erre Schmerling úrnak eddig oly nyájas arckifejezése rögtön megváltozott és ő igen hideg és merev hangon csak annyit mondott: „Ha így van, sajnálom!” És midőn ezután arra figyelmeztettem őt, hogy a takarékpénztár igazgatóságának sok tagja nem helyesli azt, hogy én úgy szó nélkül tíz hétig távol maradtam a hivatalból és hogy ötöt mint elnököt a legközelebbi ülésben ez iránt interpellálni fogják, ő excellenciája ingerülten felelt: „Engem? Miközöm nekem az egész dologhoz?” „De hiszen megkérdeztem excellenciádat, vajjon tegyek-e jelentést az igazgatósághoz és kérjek-e tőle szabadságot?” „Nos, igenis” — az volt a válasz — „én meg azt mondtam rá, hogy az igazgatóság

csak nem tagadhatja meg önnek kiadatását; ha a bíróság elcsuktatását elrendeli. Többet én nem tettem.”

A legközelebbi igazgatósági ülésen az ügy csakugyan szóba jött. Voltak olyanok, a kik azt mondták, hogy én diffamáló dolgot nem tettem, hogy ez az egész ügy nem tartozik a takarékpénztárra és a napirendre való áttérést proponáltak; mások, nevezetesen Schmerling úr személyes barátai, arra hivatkoztak, hogy a szolgálati szabályzatban van egy passzus, a mely azt mondja, hogy a ki *büntett* miatt elítéltetik, az elbocsájtandó és miután ama szabályzat politikai és nem politikai büntettek közt különbséget nem tesz, elbocsáttatásomat indítványozták. Nota bene: majdnem 15 évi szolgálat után, mely alatt minden esztendőben egy-két dicsérő dekrétumot kaptam az igazgatóságtól. Schmerling úr egy szót sem szólott, mely által legalább azt a gyanút elhárította volna magától, mintha ő egyik politikai ellenfelét anyagi exisztenciájában akarná megsemmisíteni, hanem szavazásra bocsátotta a kérdést. Az elbocsátás mellett volt hét szavazat; ellene szintén hét szavazat állott; még csak egy szavazó volt hátra, Jägermayer vászonkereskedő, a kinek híres boltját a Grabenen olvasóim közül bizonyosan sokan ismerik. Ez az úr azt monda: „Mielőtt szavazatomat adnám, egy kérdést kell tennem. Igaz-e az, hogy ennek az embernek nyolcz gyermeke van?” Azt felelték neki, hogy igaz. „No hát — monda Jägermayer — én ezt az urat személyesen nem ismerem, de tudom, hogy ő becsstelenítő cselekvényt nem követett el és hogy én valakit, a ki 15 évig dicséretesen szolgálta intézetünket és a kinek nyolcz gyermeke van, egyedül politikai okokból koldussá tegyek, ez nem fér össze az én lelkiismerettemmel. Én tehát az elbocsátás ellen szavazok.”

És ennek az egy szavazatnak köszönhettem azt, hogy nem lettem családostól az utczára kidobva. Nem tudom,

vajjon életben van-e még Jägermayer úr és még akkor is, ha él, e sorokról aligha tudomást fog nyerni, de én hálatartozást véltem leróni, midőn az ő akkori eljárását itt a nyilvánosságnak átadom.

Így bántak tehát velünk, tisztelt olvasóim, akkor, mikor úgynevezett sajtószabadság volt és a kormány részéről a maga érdekében indított sajtóperekben is úgynevezett független bírák ítélték.

A sajtószabadság harmadik stádiuma, melyet czikkem elején említettem 1867-iki évvel kezdődött, de erről ezúttal nem szólok, mert azt mindnyájan úgyis ismerjük.

ELKÉSETT TÁRCZALEVELEK.

(BÖRTÖNLEVELEK POMPÉRY JÁNOSHOZ, AZ „ORSZÁG”
CZÍMŰ LAP
SZERKESZTŐJÉHEZ.)

(1862).

I.*

1861. nov. 2.

(Fk.) Kedves barátom! Azt kívánod, írjam le körülményesen, hogy mint élek itt a „vasketrecz”-hez címzett hotelben, miként Osiecki fogolytársunk, a „Postep” szerkesztője, mostani tartózkodási helyünket nevezni szokta. Igaz, hogy valamikor ilyennemű Ígéretet tettem, és ime — teljesítem is, hanem úgy, miként Q. Fabius Labeo, a ki Antiochusnak megígértvén, hogy hajórajának felét visszaadja, minden egyes hajót kettémetszetett és egyik felét vissza is adta; vagy miként a rómaiak, kik

* Ezen börtönleveleket a következő sorok kíséretében közölte az „Ország” című lap szerkesztősége: „Üdvözljük régóta nélkülözött jeles munkatársunkat, s velünk együtt üdvözlí az összes magyar olvasóközönség. Fogsága eseményeinek e tárczalevelekben adott enyelgő, humoros leírása örvendetesen bizonyítja, hogy a szenvedés nem volt képes megtörni kedélyét: sötét képeket rajzol, de — mondhatni — oly fényes jó kedvvel, hogy a rajz szinte felderül, s a mi tisztelt barátunknak szenvedés volt, abban mi — gyönyörködünk. De már gyönyörködhetünk is: hiszen a szenvedés elmúlt, és — quae fuit durum páti, meminisse dulce est.”

megígérték, hogy Karthágót kímélni fogják és midőn mégis feldúlták, azt mondták „per Carthaginem, quam liberam fore promiseram, Garthaginienses intelligi non urbem et solum”; vagy miként Mohamed, ki Negráponte bevétele után azon ígéletét, miszerint a parancsnok fejét kímélni fogja, akként teljesíté, hogy a szegény ember testét dereka táján metszette ketté; vagy miként Tamerlan, ki Sz. Sebestyén városát megadásra bírta azon ígélet által, hogy az őrség vérének egy cseppet sem fogja ontani és aztán elevenen temettette el a katonákat; vagy — de ezen „vagy”-oknak vége-hossza nem volna, ha mindazon perfid szőszegéseket elő akarnám sorolni, miket a világ hatalmasai az ígéletteljesítés színe alatt 5-6 ezer év óta elkövettek. Tehát csak azt mondom, hogy ígéletemet én is teljesítem, de csak betű szerint, azaz élményeimet írom le; de egyelőre nem igen fogod hasznát vehetni, mert e sorok börtönöm ajtaján ki nem juthatnak, vagy csak úgy juthatnának ki, ha azokat bírői cenzurának vetem alája. Ez utóbbi esetben pedig épen oly kevésbé kellenének Neked e levelek, mint a hogy nem kellett szerencsétlen Széchenyinknek a censura által megengedett könyvek.

Azért ne hidd ám, kedves barátom, hogy én a cenzura ócsárlói közé tartozom, nem! — most kevésbbé, mint valaha. Jótékony intézmény az, nem csak, mint Metternich hívé, a nagy tömegre nézve, mely ez által egy „erkölcsrontó irodalom” mótelyétől ment marad, hanem még inkább az íróra nézve, ki legalább azon megnyugtató tudattal bír, miszerint nem kell minden pillanatban arra készülni, hogy kénytelen lesz bármily szegényes hajlékát hónapokra a fentemlített hotellel fölcserélni és nejét, gyermekeit barátjai jószívűségére bízni, ha csak történetesen kis talentuma mellett nagy pénzsákokkal nem bír. Pedig a ki ilyenekkel bír, az

mai időben bizony nem lép a hírlapírók sorába; quem Dii oderunt s a többi.o

„Nem hiszem”, monda nekem a minap a fentevezett, kimeríthetlen jókedvű lengyel szerkesztő, kivel a „köz-sétálás” alkalmával találkozom, „nem hiszem, hogy még valamikor absolutismus alá juthatnánk, de ha igenis, akkor adja az ég, hogy legalább addig tartson, a míg én élek, mert valahányszor még átmenet történt absolutismusból alkotmányosságra, ez mindannyiszor szabadságom 8-9 hónapjába került; 1849-ben, midőn a márcziusi alkotmányt kaptuk, Lembergben bezártak, mert azt hitték, hogy a magyar forradalmárokkal egy húron pendülök és midőn az alkotmányosság most másodszer váltá fel az absolutismust, ismét én voltam első, kit hat hónapra tömlöczbe dugtak.”

Bölcselmi szempontból ez persze nagyon önző felfogás. A bölcsészek, azok t. i. a kik nincsenek bezárva, azt mondják, hogy az egyén köteles feláldozni magát az egészért; azon pogány szokásra emlékeztetnek, miszerint valami nagy szerencsétlenség idején az irigy istenségeket áldozat által kell kiengesztelni és még kitüntetést is látnak abban, ha valakit oly nagybecsűnek tartanak, hogy épen neki szánják Polykrates gyűrűjének szerepét. Sőt egy igen magas állású úr, midőn a birodalmi tanács egyik tagja a bebörtönzött journalisták mellett szót emelt, azt monda: „Ej, ne bántsa, hisz azok az urak szinte vágyódnak egy kis martyriumra. Azóta ismételten leszálltam szívem mélyébe, bele világítottam annak legrejtettebb redőibe, a nap és éj minden órájában tapogattam — sit venia verbo — lelkem üterét, de ama martyrsági viszketegnek legalább én bennem legkisebb nyomára sem tudtam akadni. Bármily inmelodicus legyen is gyermekeim hortyogása, az én prózai fülemnek ez mégis mennyei zene a börtön-ajtóm előtt fel s alá

járó, vagy ablakom alatt álló ör hurákolásánál; és a kávé, bor, sör nélkülözését sohasem tartottam mulhatlanul szükségesnek arra, hogy hazámfiái jó véleményére szert tegyek. Sőt, ha ez volna a hazafiság legmagasabb hatványának ismertető jele, nem akarok jobb hazafi lenni azon százezreknél, kik reggeli kávéjukat egész kényelemmel szörpölgetik, aztán hosszú szára pipára gyújtanak, délben és estve jól esznek, isznak és aztán kényelmes ágyban nyújtják ki pihenésre fátadt tagjaikat.

Tehát szó, a mi szó! Ama magasállású férfi csalódní méltóztatik, midőn azt hiszi, hogy mi akár egy cseppet vágyódtunk ezen martyrságra, hanem persze, a midőn az elkerülhetetlenné lett, elég emberségünk van, azt férfiasan eltűrni, csakhogy nem panasz nélkül. Ez pedig, úgy hiszem, szabad lesz, mert — bizonyos urak állítása szerint — csak a márczius előtti időre vonatkozott a német költő ama szava: „Laut zu klagén wagt er kaum, nach altem Brauch in Österreich.” Mindazonáltal elővi-gyázat okáért magam mellé teszem a büntető codexet és miként a kis Ovid, midőn apja a verscsinálásért ütlegelte, rimánkodását ama híres hexameterbe ölté: „parce pater virgis, jam nunquam carmina dicam”, így én is bajaim elmondásában a büntető törvény metri-káját fogom szemmel tartani, nehogy Scyllába essem, midőn Charybdis kellemetlenségeit akarom leírni.

Azonban ne félj, hogy a lamentatio túlságosan keserves lesz. Kis ujjamat adnám érte, ha Jean Paul lehetnék, de ámbár nem vagyok az, legalább egy cseppjével dicsekedhetem azon humornak, melylyel a gondviselés tuláradásig tölte meg gyakran ama nemes keblet és ezen humor ama mentő hólyag, melyet lelkem köré kötök, hogy az a kedvetlenség posványába végkép el ne merülhessen. A mit nem tanultam az öreg Werner „philosophiai praelectio”-iból, — a mint deák korom-

ban jól magyarul mondani szoktuk, — arra megtanított az élet, nem évenkénti négy forint iskolapénzért az igaz, hanem számtalan keserű tapasztalás, csalódás, remény-meghiúsulás árán. Azt állítom, hogy minden ember — még a legbolondabb is — valamikor okossá lenne, csak hogy sokan ezt az időt meg nem élik. — Az okosság első stádiuma pedig: nem desperálni semmiféle helyzetben, hanem erős testi mozgás által a vért gyorsabb keringésre kényszeríteni, a mi legbiztosabb óvszer minden sötét gondolatok ellen. E stádiumot szerencsésen elértem. Börtönöm 4 □-ölnyi területét megosztom Grasz barátommal, a Wanderer volt szerkesztőjével; ismered őt és komoly puritan jellemét, melynél fogva, ha virág-vasárnapján kivételesen nevetni talált, még karácsonykor is szidja magát ezen »ostobaságért.« Komoly munkával mindketten naponként csak 3-4 órán át foglalkozunk, a többi időt azzal töltjük, hogy ő neje számára a „Bazar” hímező mintáit pingálja ki, míg én tuczatonként nyelem el a fogházi könyvtár „Erbauungsbücher”-jeit és „Moralische Schriften”-jeit. Egyszerre azonban úgy találom, hogy gondolataim már régen nincsenek ott a könyv mellett, hanem künn járnak, a hova hatolni legalább szellememet nem gátolhatják. Aztán eldobom a könyvet, felugrom és azt mondom: jöjjön bácsi, tánczoljunk egyet; erre ő megvető tekintettel felel, melyben az ily indítvány feletti teljes „sittliche Entrüstung”-ja tükröződik. Megpróbálom aztán őt erővel megfogatni, a mi rendesen nem sikerül, mert ő csépre-kapára termett tenyeres-talpas legény. No aztán — ámbár bizony egy cigány se hegedül — én magam járom egyedül; ő egy ideig morog a bolondság felett, majd-majd felém kacsingat, leteszi az ecsetet, vonásai mosolyra derülnek, és míg én végképen átizzadtam, a mi börtönünk temperaturájánál fogva csakis ily heroikus

eszközök által létesíthető, ő is felkel, föl s alá jár, aztán adomákat mondunk el egymásnak és a jó kedv legalább egy pár órára biztosítva van. Persze, olyan ez a jó kedv, mint bizonyos államok alkotmányossága; szemre megjárja, csak megmarkolni nem szabad, különben— nesze semmi, fogd meg jól! Azonban mégis megfeledkezünk egyről-másról, és csúffá teszszük azt a híres bölcsészt, a ki azt állítá, hogy az ember mindent megtanulhat, a mit csak akar, de tetszése szerint akár csak egy betűt is felejtani — ez nincs hatalmában.

Ma azonban — ma nem tánczolkok én se! Ma halottak napja van, az ég hamuszínű, mintha havazásra készülne, tagjaink dermedtek, mert a reglement szerint csak — nem tudom november, hányadikán kezdenek fűteni, a szokott commotióra pedig semmi kedvem sincs; a testtel együtt megdermed lelkem is. A temetőt látom magam előtt és egy halkán imádkozó nőre gondolok, ki talán e perczben térdel ott künn anyja sírján . . . Nincs kedvem tovább irni. Felmászom az observa tóriumra, azaz függőleg a falhoz támasztott két szalmazsákunkra és homlokomat a vasredőzet hideg rudjaihoz nyomom. Alant a rendőrségi katona áll, félreismerhetlen szláv típusszal arczán. „Készt ábi!” kiált ő. Gondolataimba merülve, nem találom ki azonnal, hogy a szívélyes megintés nekem szól. Ő mindjárt egy quint-tel fokozza fel hangját. „Versteh' mi nit? Augenblickli készt ábi!” Most eszembe jut, hogy az ajtómon függő Vorschrift szerint nem szabad az ablakhoz felmászni . . . Megyek, jó fiam, megyek! „Gesetz und Ordnung muss sein!” Leveletem azonban csak holnap folytatom — folytatom pedig nem mintha azt hinném, hogy bárkit is érdekelnének az én személyes élményeim, hanem mivel az, mit mondandó vagyok, — holmi csekély változatokkal — politikai írónk nagy részének — „legújabb története!”

II.

1861. nov. 3.

Az osztrák büntető törvény 15. §-a ekként szól: „Elsőfokú börtönre elítélt fegyencz vas nélkül, de szorosan elzárva őriztetik, élelmezésre nézve pedig úgy tartatik, miként ezt az ily fegyenczeknek szánt fogházak rendje, az eziránt fennálló vagy még külön kibocsátandó külön rendeletek szerint magával hozza; senkivel sem szabad találkoznia felügyelő jelenléte nélkül, valamint oly nyelven sem szabad beszélnie, mely a felügyelő előtt érthetetlen.” Nagy gonddal tanulmányoztam börtönbe menetelem előtt e cikkelyt, mert hisz tudtam, hogy a legközelebbi három hónapra nézve e kevés sorban foglaltatik polgári és emberi jogaim összege. Kerestem az említett „külön rendeleteket”; de sehol sem tudtam rájuk akadni, mert tudni kell, hogy Ausztriában valami általános — törvény jellegével bíró — börtönrendszer nem létezik; hanem minden koronaországban a politikai hatóság e tárgyban saját belátása szerint intézkedik. Örömmel haliam egyfelől, miszerint Bach báró tíz év előtt egy rendeletet adott ki arra nézve, hogy miképen kelljen bánni az úgynevezett politikai foglyokkal; hanem arról is értesültem, hogy 1858 óta e rendelet hatályon kívül lépett és most politikai és aljas bűnösök közt semmi különbség nem tétetik. De hát miképen bánnak aljas bűntevőkkel? Ezt is mind e napig csak praxisból tudom; valami hiteles okmány birtokába, mely erre nézve felvilágosításokat ad, mindeddig nem juthattam, és így máig sem tudom szabatosan, mit lehet jogosan igényelnem és mit kell kegyelemnek tekintenem. Lengyel kollegánk, ki azonban súlyos börtönre van ítélve, a fegyenczek ruháját hordja, tőlünk a mienket nem szedték el s úgy

hiszem, ez már „kedvezmény”, mert a börtönrab — akár egyszerű, akár súlyos börtön mellett — fegyenczruhát viselni köteles. Kalapomat és pénzemet elvették, de órám nem bántották; alkalmasint ez is kedvezmény, ámbár én chronometer nélkül is jól tudtam volna, hányat ütött az óra. Az ágy három deszkából áll, mely fent s alant két vasrúdon nyugszik, rajta egy szalmazsák, szalmavánkos, lepedő és pokrócz — punctum. Van még két lócza, egy víztartó edény fából és — egy meg nem nevezhető butor, voilà tout! A legelső csatát az ágyneműért kellett vívnom. A ki az utóbbi 15 év alatt folyvást journalista volt, az valóban nem szokott hozzá, hogy ágya rózsákon vettessék, hanem az ilyen szalmazsák oly bázis, melyet még azon kollegáink sem fogadnának el, a kik különben azt prédikálják: hogy minden adott alapot el kell fogadni. Az első küzdelem azzal végződött, hogy saját matraczom, paplanom és két vánkosom ünnepélyes bevonulását tarthatta új domiciliumomba, de a dunyha, mint áldozat ott maradt a csatatéren; ezt semmi áron nem akarták keresztül bocsátani. „De már miért nem, mikor én az egyszerű paplan alatt fádom?” kérdem. „Nem lehet!” „És mi okból nem lehet?” „Es macht zu viel Aufsehen”, ezzel becsapódott az ajtó és a vita olyformán végződött, mint a porosz kamaraké; becsapják az ajtót és ez aztán a legsúlyosabb érv, mert lehetetlen ellene kifogást tenni. Végre megnyugodtam sorsomban, mert máris a második csatára kelle készülnöm. A börtön-fogoly saját pénzén sem eheti azt, a mit tetszik, hanem a házi kosztra van utalva. Dél tájban ugyanis egy rozskenyeret, két mázolatlan agyagfazekat és egy fakanalat hozott a felügyelő. „Mire való ez?” „Egyik a leves, a másik a főzelék számára.” „Hát hús?” „Csak vasárnaponkint adatik” „Hát reggel mit kapunk?” „Itt van a kenyér.”

„Hát este?” „Ott van a kenyér.” Tehát kenyér, leves és főzelék, ez 24 órára való eledel. Étél-ital dolgában soha nem voltam epikuräus, barátaim eleget boszankodtak, hogy e tekintetben oly igen-igen „józan” vagyok és lakmározásoknál rendesen igen szomorú szerepet játszottam; hanem a mi sok, az sok vagy helyesebben a mi kevés, az kevés! Fogtam a fekete kenyeret, a cserepekkal és fakanállal együtt és nagy udvariasan visszatettem a bámuló felügyelő kezébe. „Jelentsen be holnap reggelre a főorvosnál”, tevém hozzá. Másnap reggel elvezettek a főorvoshoz, kit arra kértem, eszközölje ki, hogy a betegek ételét, azaz minden nap egyszer levest és húst kapjak, többre úgy sem vágyódom. „Jöjjön hozzám a koródába, — monda ő — ott én vagyok az úr, ott meg lesz elégedve az élelmezéssel.” „Köszönöm, de míg végső szükség nem kényszerít rá, azaz míg komolyan meg nem betegszem, nem szándékom az ön szíves ajánlatával élni; azonban, ha három napig a fegyenczek ételével kellene táplálkoznom negyednapra bizonyosan ott volnék az ön domíniumán.” „Ezt én is mondtam az elnöknek.” „Hát ő mit szolt rá?” „Hogy nem is üdülés végett jöttek ide az urak.” Délfelé bejött a felügyelő. „Mi lesz az ebéddel?” kérdé. „A mi tegnap volt.” Ő hallgatott. „Úgy-e, — folytattam — önnek kötelessége jelentést tenni, ha valaki készüléteket tesz, magát felakasztani?” „Igenis!” „Vagy méreg által kivégezni magát?” „Igenis!” „Tehát tegyen jelentést, hogy én 24 óra alatt nem ettem semmit és inkább éhen halok, mintsem ezen kosztal élnék.” Harmadnapra sem történvén semmi intézkedés, levelet írtam az elnöknek, melyben udvariasan, de határozottan kijelentem, hogy én azt a főzeléket nem eszem, nem ehetem, — hogy nem hiszem, miszerint szándékában állhatna, a szabadsági büntetést egészségi büntetéssel tetőzni; és

utószor kérem, hogy e bajon segítsen. Valami egy óra múlva ismét a főorvoshoz hívtam, ki először is mentetetőzött, ne higgyem, hogy ő ellenezte volna kívánatom teljesítését, sőt hogy épen ő volt legerélyesebb szószólóm, — örömeire szolgál közölhetni, hogy ezentúl naponkint egy tál levest és egy darab marhahúst fogok kapni, és hogy ezentúl végképen az ő belátására bízott annak eldöntése, hogy minő étel adassék a politikai foglyoknak. Arról, hogy ezek saját költségükön tetszésük szerint élelmezhessek magukat, természetesen még most sincs szó, hanem némi önmegeelégedéssel mondhatom, miszerint utánam jövő kollegáim számára azt az egyet kivívtam, miszerint legalább mindennap egy darab húshoz lesz szerencsájük és a ki, mint én, a legfőbb törvényszék által elengedett három böjtnapot mégis így mai á propos egyhuzamban kiállani kénytelenült, az — és csakis az — meg fogja becsülni ama vívmány értékét. Hogy bajom nem lett, az újra bizonyítja, milyen jó az a magyar — constitutio!

Eggedd meg, hogy itt egy perczre megállapodjam és néhány megjegyzést csatoljak az imént elősorolt tényekhez. Ne félj, hogy általában a sajtóperekről és az ezekben hozott ítéletekről fogok szólni; nem vagyok valami nagy bölcs, de nem is oly nagy sz . . . szeleburdi, hogy a jégre mennék táncolni. Tegyük fel, hogy ez a mai világ le meilleur des mondes és hogy bizonyos dolgok, melyek nekünk épen nincsenek ínyünkre, csakugyan hasznosak és szükségesek; hogy elromolnánk, ha — miként bizonyos ételeket — helylyel-közzel hűvösre nem tennének. Hanem — est modus in rebus, vagy szabadon fordítva: ez a modor csakugyan rébusz!

A büntetés mindig valami relatív; a mi egyikre nézve büntetés, azt a másik kaczagja és megfordítva. Azon „Wiener früchter-ek, kik rendesen a Stadtgraben-

ben szoktak hálni, nemcsak fel nem veszik, hanem még jótéteménynek is tekintik, ha — főleg télen — meleg szobában, tiszta lepedőn és szalmazsákon hálhatnak. A napszámos, kinek ebédje egy darab kenyérből és vöröshagymából áll, lukullusi ebédnek nézi, ha minden nap meleg levest és főzeléket, vasárnaponként pedig egy darab húst is kap, mely szabadlábbon létekor hónapjában talán egyszer látogatja meg éhes gyomrát. A ki alig bír annyi rongygyal, hogy didergő tagjait fedhesse vele, az nagyon kényelmesen érzi magát, ha itt inget, gatyát, posztónadrágot stb. kap. Ezen urakra nézve tehát mindez jótétemény és hogy annak el is ismerik, mutatja azon körülmény, hogy őszkor szinte tódulnak ide és a legjobb kedvvel dúdolnak itt reggeltől estig. A felügyelők már ismerik ama „Stammgast”-okat és a mienk egész naivsággal mondta a minap: „Az én téli vendégeim már mind itt vannak, csak kettő hiányzik még”, másnap pedig nevetve jelenté, hogy ez utóbbiak egyikét már is sétálni látta az inquisitusok sorában. Beszédbe ereszkedvén egy ily törzsvendéggel, mint ez időben nagyon tisztelt collegámmal, tőle egyebek közt a következő, igen eredeti fejtegetést hallottam: „nyáron odakünn is megélek, hanem ősz felé lopnom kell; ha nem kapnak rajta, akkor a lopott jószágból elélek télen át, ha rajta kapnak, ide bejutok és aztán így is jól van.”

Ellenben a magunkféle ember miként érzi magát ily helyzetben? Már az ily helyen való tartózkodás, minden egyebet mellőzve, valódi kín! Csak egyetlen tényről akarok emléteni. Egy éjjel — bizonyos okokból az ablakot még éjjel is nyitva kellett hagyni — tehát egy éjjel, valami egy óra tájban, szokatlan lárma ver fel álmamból; jövő pillanatban a felsőbb emeletek egyikében, ablakot hallok felrántani és egy hang lekiált az udvaron: „Hejh, katona, itt valaki felakasztotta magát; mi nem merünk

hozzányúlni! Most lótás-futás, dörömbölés, ajtó felrántás-beccsapás következett, a mi majdnem negyedóráig tartott, míg a szerencsétlent a koródába szállították át. Ezt a jelenetet száraz szavakkal adom elő; a kiszínezést mindenki képzelmére bízom és csak azt kérdem: vajjon gyöngédebb kedélyhúrozatú emberre nézve az ily éj nem nagyobb gyötrem-e, mint ama fásult szívű ficzkókra nézve akár egész hónapi fogság? Közömbös-e én előttem, hogy kis lányomnak, ki egyik iskolatársával veszekszik, ez utóbbi azt mondja: „Oh, csak te beszélj még, a te apád a criminalban van.” Közömbös-e én előttem az, hogy családomtól három hosszú hónapra el kell válnom, előttem, ki családja körén kívül örömet, boldogságot nem ismerek? Közömbös-e előttem nóm sápadt arca, kisírt szeme? Közömbös-e az, hogy az élet minden kényelméről le kell mondanom, hogy — ha történetesen rosszul érzem magamat — a legegyszerűbb könnyítést is nélkülözniem kell? Közömbös-e előttem, hogy én, ki nagyrészt tollam után élek és kinek, hogy az események színvonalán tartsam magamat, naponkint 40-50 újságot kell olvasnia, hónapokon át nem látok lapot? ... Azt hiszem, mindez oly szomorú, hogy valóban nem szükséges ezen bajokat még holmi törzsurások, apró fejtegetések, étel vagy ágynemű körüli csetepaték, aljas gonosztevékkeli találkozás stb. által súlyosbítani. Számtalanszor eszembe jut, hogy talán én is úgy járok majd, miként Frankenburg barátom, ki 1849-ben valami csempészővel együtt be volt zárva és a kit, midőn egyszer egy nővel a Burgthoron kísétált, hátulról egy rongyos egyén — ama dugárus — karon fogja és fenhangon azt mondja neki: „Na szo Frankenburg, szán szo su wider herausz?” Igazságos akarván lenni, el kell ismernem, miszerint annyiban haladás történt, a mennyiben legalább egy szobába nem dugnak oly ringy-

rongy néppel, a milyenhez egyebek közt dr. Wolfnak, a tudós régiségbuvárnak szerencséje volt, midőn valami 12 év előtt egy röpiratért bezárták. A szegény tudós szobatársasága egy vén és egy fiatal tolvajból állott, kik Wolfot ugyanazon szerepre kényszeríték, milyent fodrászoknál a fejkötő-báb szokott játszani, t. i. a tudósnak oda kellett állani, az öreg tolvaj pedig gyakorlatilag instruálta a fiatait, hogy miképen kelljen a zsebkendőt a hátulsó zsebből kihúzni, a nélkül, hogy a kabát szárnya megmozdulna. Mondom, e tekintetben kis javulás történt; de nem lehetne-e egy lépéssel tovább menni és ha már így nagyban folynak a sajtóperek és elitéltetések, nem lehetne-e ezeknek áldozatait egy külön épületben elhelyezni akként, hogy ama lator néppel ne kelljen találkozni? Nem lehetne-e ilyenmő foglyokra nézve általában a közönséges „házrend”-től eltérni?

Azon börtönrendszer, melyet a mi országos választmányunk húsz év előtt kidolgozott, még az aljas büntető iránt is annyi gyöngédséggel volt, hogy nem csak elkülönítette, hanem a felügyelőt eskü által arra kötelezte, miszerint a bebörtönözöttek neveit el nem árulja. Ezt mi nem kívánjuk, mert nem követtünk el olyasmit, a mi nevünket becstelenítené. Mondom, mi sokkal szerényebb igényekre szorítkozunk, vagy — mit gondolsz édes barátom — tán elfogulttá tesz mostani helyzetem és talán még az a kevés, a mit kívánunk — nagyon sok, túlságos, teljesíthetlen?!

Ezeket elmondva, nem pro domo mea szólok; mert e sorok úgy is csak akkor láthatnak napvilágot, a midőn a domus mea megszűnt azonos lenni a cs. kir. bécsi orsz. törvényszék fogházával. A jövőről sem akartam ezzel gondoskodni, mert semmi kedvem nincs ily megpróbáltatáson még egyszer keresztül esni. Hanem szólok a journalistika félreismert méltóságának érdekében!

Franciaországban a haute volée köreiben minden lépten-nyomon találkozni egy-egy journalistával; mi szegényebbek vagyunk és nem vágyódunk a Börne által annyi maró élczczel jellemzett „les plus hauts cercles” patchouli illatos légkörébe, de azért még sem szükséges, hogy az emberi nem seprejével egy kádba vetessünk.

III.

1861. nov. 6.

Beethoven „Fidelio”-ja mindig kedvencz dalművem volt; e remek mű legremekebb része azonban a szabad levegőre bocsátott foglyok kar-dala. Ha a währingi temetőben pihenő „bolond muzsikus,” miként a bécsiek egykoron nevezték, csak azt az egyetlen kar-dalt írja is, az utóvilág minden ellenmondás nélkül a halhatatlanság babérját fűzte volna a boldogtalan férfi homloka köré. Rafaelról azt mondák, hogy, ha kezek nélkül születik, mégis nagy festesz lett volna belőle; Beethovenról ilyesmit nem csak fel lehet tenni, hanem bizonyossággal és tapasztalásból mondhatni, mert ő — a hangok mestere, kinek keblében a dalok kiapadhatlan forrása buzogott, — siket volt; zenéjét, mely millió szívekbe örömet, vigaszt öntött, ő maga nem hallhatta, soha nem élvezhette azon kéjt, mely a művészt megragadja, midőn a conceptio és kivitel közti harmóniát látja, hallja, erezi. És e férfiú, ki a világtól elzárkózott, ki csillapíthatlan búját magánosan horda napokig, hetekig hegyen-völgyön át, kinek keble senki előtt fel nem tárult és senki érzelmeit magába fel nem szívhatta, e férfiú, ki mindent csak magából meríthetett, a külső életből semmit sem, kit a nagyok dolyfe és a kicsinyek nyomorúsága embergyülölő remetévé tett, és a ki a tél legzordabb napjain kiment a Heiligenstadt mögötti erdőbe,

hogy ott halhatlan symphoniában sírja ki kebelrázó
 fájdalmát, e férfiú mégis utólérhetlen remekséggel tudta
 hangokban festeni az emberi kedély örömeit is, és a ki
 valamikor szabadságát nélkülözni kénytelen volt, az,
 midőn Fidelió-ban a börtönök ajtai megnyíltak, midőn
 a rabok kilépnek és ujongással üdvözlik a kék eget, a
 tündöklő napot, az Isten szabad levegőjét, az felkiál-
 taná: „Igen, igen, ez valóság, ez nem képzelem játéka,
 hanem mély emberi érzelem ihletteljes tolmácsolása!”
 E kar-dal jutott eszembe, valahányszor börtönünk
 ajtaja megnyílt, hogy magános hajlékunk tikkasztó leve-
 gőjét legalább fél órára szabadabbal cserélhessük fel.
 Nyáron reggel, este fél-fél óráig tart a „közséta”; október
 1-től fogva pedig déli egy órától kettőig. Ez több, mint a
 mennyit a mi hazai börtönrendszerünk engedélyezni
 akart, mely a szabad levegőben mozgást hetenkint csak
 háromszor engedte meg és az orvos véleményezésétől
 tette függővé; itt — rossz időjárást kivéve — a fogoly
 mindennap legalább egyszer bocsáttatik az udvarra,
 hogy ott egy pár zöld fát, egy darab kék eget lásson.
 A mellettem levő börtön egyik szerencsétlen lakója, egy
 vén hajós Felső-Ausztriából, ki kilencz hónap óta mulat
 e kietlen helyen és csak három hónap múlva fogja
 viszontlátni bérezés szülőföldjét; ő, a ki úgyszólván
 születésétől kezdve, tehát majdnem 68 éven át szabad
 levegőben, a Duna hátán tölte életét és mindig rosszul
 érezte magát, valahányszor a téli fagy arra kényszeríté,
 hogy „szárazföldi patkány”-nyá legyen, ezen ember
 pokoli kint szenved itt, dohos börtönében, melynek szűk
 terében egy féltucat semmirekellő gyerkőcczel kell
 osztzkodnia. Ha ezt a vén embert láttad volna, midőn
 a gyönyörű októberi napokon az udvarra lépett, karjait
 ég felé emelve, boldog mosolylyal ajkai körül, öröm-
 könnyeivel bágyadt szemében és mintegy halk imát

rebegve pillantván fölfelé, nem lehet, hogy szíved megne indult volna, nem lehet, hogy ne mondtad volna magadnak: e vén ember most élénken érzi mindazt, a mit a vén „bolond muzsikus” oly utánozhatlanul tudott hangokba önteni. A szegény hajós története igen egyszerű: hozzájött egy ismeretlen egyén, ki két ládának — mely állítólag vásznat tartalmazott — Bécsbe szállítására nézve szerződött vele. Midőn hajósunk Nuszdorfba érkezett, a két láda tulajdonosa nem volt ott, de ott volt helyette a fináncz, ki a ládákat feltörte és miután azok dohánynyal voltak telve, hajóstól lefoglalták, a szállítót pedig a törvény szerinti háromszoros vámilleték megtérítésére kötelezték. Ez valami harmadfélezer forintba rúgott és a szegény hajósra, kinek annyi garasa sincs, a hány forintot kellett volna fizetnie, másfél évi egyszerű fogságot róttak, a miből aztán kegyelem útján fél-esztendőt elengedtek. Rendesen az udvar keleti végére állt és onnan kezdett erős léptekkel és gondolatokba merülten nyugat felé sétálni. „Errefelé van az én szülőhelyem, — szokta ilyenkor szomorú mosolylyal mondani — most azt képzelem magamnak, hogy hazamegyek! ...” Mi pedig nem háborgattuk a jó öreg ábrándozását.

Hadd szóljak még valamicskét többi „collegáim”-ról is, kikkel együtt sétáltam. A bécsi országos törvényszék fogházának öt tágas szárnya van: vizsgálat alatt levő nők és férfiak, elítélt nők és férfiak és az ötödik a betegek számára. Az úgynevezett „Inquisitentrakt” földszintjén azonban tizennyolcz börtön van, mely e házban körülbelül ugyanazt a szerepet viszi, mint a ti lapjaitokban a „vegyesek” rovata; oda hozatik mindaz, a ki máshova be nem illeszthető. Az 1. számú börtön tulajdonképen nem börtön, hanem siralomház, a hol — mellékesen szólva — a halálra ítélték töltik utolsó óráikat; ez volt az első látvány, melylyel beléptemkor

találkoztam és nem mondhatnám, hogy az nagyon vidítólág hatott volna lelkemre; a 2. számú börtön a kovácsműhely, a hol a lánczokat koholják; a többiek nagy részében nagyon fiatal gonosztevők laknak, kiket az öregektől elkülönítenek, hogy végkép meg ne rontassanak; aztán van két börtön az egyszerű fogságra ítélték számára, milyen például az én hajósom; ott többnyire fiatal gyerekek vannak, kik még nem érettek a börtönre. Mondtam már, mily tragikai alak az én öregem, ha sétálásra kilépett; azonban a humorisztikus háttér se hiányzott, ezt pedig ama 6-7 rongyos gyerek képezte, kik vele együtt bukfenczezve és kurjongatva tódultak ki az ajtón. Minden börtönben van egy „Stubenvater”, azaz oly fogoly, ki szűk területén a csendet és rendet fentartani köteles; a numero 17 — mi 16 szám alatt voltunk beszállásolva — tehát a numero 17 Stubenvaterje természetesen az öreg hajós volt, ki nem egyszer félig siránkozva, félig nevetve mondá nekem: „Rettegetes, mit nem visznek véghez egy hosszú nap alatt ezek az apró betyárok; reggeltől estig nem tehettem le kezemből a pipaszárát, mert ha az egyiket úgy eldöngettem, hogy ő valami fél órára megcsücsül, már a másikat kell megdolgoznom; egyébiránt — legalább kis commotiót teszek.” Nem is hazudott; a falon keresztül minden negyedórában hallottuk az ily executiót kísérő lármát és az öregnek káromkodó basszus hangját. Aztán ott volt közelünkben az „Einsamkeit” és a „Corrections-Arrest” oly fegyenczek számára, kik egyebütt nem fértek meg bőrükben és vagy magánosan, vagy harmad-, negyedmagukkal a padozathoz lánczoltattak, vagy a börtönélet kéjelmeinek másnemű fokozásaiban részesültek. Ezen urak társaságában sétáltunk mi naponkint; a fegyenczhad „zöme” a szomszéd udvarban tartá sétáját; hanem meg kell vallanom, hogy ezen nyers ficzkók irányunkban

bámulatos szerénységgel viseltettek, még a „Corrections-Sträflinge” is, a gazemberek crémeje, kiktől az egész ház retteg, magokat a felügyelőket sem véve ki. úgy látszik, ösztönszerű tudatuk van arról, hogy a Zeitungschreiberek — miként bennünket neveztek — még sem egészen az ő kategóriájukba tartozók, ámbár az osztrák törvény szerint mi csak olyan Verbrecherek vagyunk, mint ők. Bennünket megszólítani soha nem mertek; ha utunkban álltak, csendesesen kitértek, szóval, nem mondhatom, hogy akár csak legkisebb alkalmatlanságot okoztak volna, kivéve azt az egyet, mely már magából a velők való együttlétből származik, a miről ők azonban nem tehetnek. Álljon itt még egy tény annak kiderítésére, mily kevés remény van arra, hogy e fogság javítólag hasson akár csak a legfiatalabbakra is. Azon gyerkőcök egyike, kik az én öregem pipaszára alatt álltak, hosszú fűszálakból lánczot csinált magának, mit lábain megerősítvén, egyik Correctionsträfling háta megé állt és így követte ennek minden lépését a legfurcsább hirtalozások közt. „Mit csinálsz?” kérdem. „Hát úgy van az, — monda leírhatlan szemtelenséggel — hogy én potomságért többé nem záratom be magamat, hanem már most valami nagyot fogok kipróbálni, a miért majd lánczra vernek; ezért gyakorolom magamat a lánczon járásban.” Itt t. i. a lánczot csak lábon hordják, még pedig úgy, hogy mind a két czövekszeg befelé van fordítva és folyvást egymásba ütközik, ha a rab járás közben jobbra-balra kifelé nem veti lábát. Ezt a mesterséget tehát a haszontalan pimasz, ki alig lehetett 14 éves, idejekorán meg akarta tanulni . . . Nem vagyok képes leírni az undort, mit e semmirekellő szemtelen szavainál éreztem!

Séta közben sokszor inarticulált hangokat hallottam, melyek az udvarra szolgáló ablakokból látszottak szár-

mazni és miket kevés percz múlva hasonló hangok, de nyilván más oldalról eredők, követtek. „Micsoda kurjongatás ez?” kérdem a felügyelőt. „Hjah, monda ő, ezt meggátolni nem vagyunk képesek; ez discursus, melyet a törzsvendégek folytatnak egymással egyik börtönből a másikba és mit csak ők képesek megérteni; Isten tudja, miképen értesül egyik a másiknak hollétéről, sőt ismételt kísérletek daczára még azt sem tudjuk kikutatni, melyik börtönből erednek ezek a hangok, mert egyik szobatárs soha nem árulja el a másikat.” Nemsokára e tekintetben még érdekesebb felfedezést tettem. Egy estve a szobatársammal sakkozván, a falon halk kopogást hallánk, mely rövid félbeszakításokkal majdnem negyedórán át tartott és szakasztott mása volt azon kopogásnak, melyet a táviró szokott okozni. Másnap megkérdeztük azon fegyenczet, ki börtönünket tisztogatta, vajjon mit jelent e különös kopogás. Eleinte nem igen akart szólni; miután azonban régen megígértük neki, hogy kiszabadulásunkkor egy pár forintot fogunk számára letenni és egyszersmind az iránt is megnyugtattuk, hogy el nem áruljuk, ő a következő közleményt tette: mihelyt a „törzsvendégek” egyike megérkezik ide újra, estve, midőn tudja, hogy minden fogoly a maga börtönében van, mind a jobb, mind a bal oldalfalon, mind pedig (a seprőnyél segedelmével) a felső padolaton kopogás által a maga nevét és börtönének számát tudatja az egész házzal, mert a szomszéd börtön lakói azonnal ugyanezen módon terjesztik tova a vett közleményt; e végre külön a-b-c-jök van, melynek betűi a kopogás különféle változatai által fejeztetnek ki. Ha valamelyik börtönben — nevezetesen a még vizsgálat alatt levők-nél — a megérkezettnek egy bűntársa van, ez azonnal viszonozza a közleményt nemcsak nevének és börtön-számának tudatásával, hanem egyszersmind arról is

étesíti a másikat, vallott-e már valamit és mit, vagy pedig mit hazudott a bíró előtt. Innen magyarázható az, hogy két bűnrészes, ámbár az Inquisitentrakt két ellenkező szárnyán voltak elhelyezve, meglepően összhangzó vallomást tett, melyről utóbb kisült, hogy füllentés volt. Ez újnemű telegrafia kulcsát a mi fegyenczünk semmi áron nem akarta elárulni; e tekintetben bámulatosan becsületértzők ezek a gazemberek! A közlekedés ily nemének, mely sokszor nagyon nehezíti a bírói vizsgálatot, meggátlására a meglévő fogházaknál nincs mód, az újaknál pedig csak azt lehetne tenni, hogy a falak közt üres tér hagyatik, mely a hangterjedést akadályozza . . .

Beléptemkor a fogház igazgatója, Verwalter, épen szabadságidejét élvezte. Az igazság érdekében meg kell vallanom, hogy visszatérte óta helyzetünk tetemesen enyhült; alkalmam lesz még e humánus és finom miveltségü derék magyar ember előzékenységére visszatérni. Itt a sétálásról lévén szó, csak azt említem, hogy az igazgató a felügyelőknek meghagyta, miszerint bennünket — Graszt, meg engem — a köz-sétáláson kívül naponkint még 1-2 óráig az ő magán kertecskéjében sétáltassanak. Ez engedelemmel természetesen nagy köszönettel éltünk, és ez időtől fogva eleinte elég kedvezőtlen egészségi állapotunk szemlátomást javult. Ezen testi enyhítést még egy lelkivel is tetézte a fogház-igazgató, melyről legközelebbi levelemben fogok szólni. Nem szándékom ez urnák itt bókolgatni; csak egy ténytet, mely mutatja, hogy ő csakugyan „ember a gáton” és igazán hozzáért nehéz hivatalához. A fentemlített telegrafiáról régen tudomása volt, hanem legújabban egyes esetekből kiderült, hogy az inquisitusok a fogházon kívül történő dolgokról, még olyasmit is tudnak, a miről lehetetlen volt itt levő vagy ideérkező társaik által érte-

sülni. Az igazgató, senkinek nem szólva, feltette magában, hogy e rejtély kulcsát meg kell találnia és — megtalálta. Ugyanis a bebörtönzötteknek, kiknek nem szabad dohányozni, künn levő rokonaik vagy ismerőseik, burnótot, és miután a süly vagy vérveszély (scorbut) itt majdnem járványos, ez ellen óvoszerűen szolgáló citromot vagy narancsot küldhetnek. Átmotozták tehát a burnótot és egyik papírtölcsér belseje csakugyan az inquisitushoz írt levélnek mutatkozott. A burnót behozása megtiltatott, a fentemlített rejtélyes tünetmények ritkábbak lettek, de nem szűntek meg egészen. Most a citromokat és narancsokat kezdték felhasogatni és egyiknek belsejében — a mi a héján alig volt észrevehető — egy lúd-tolltok darabját találták, ennek belsejében pedig jó vékony tekercsbe összegöngyölgetett, és nagyon finom papírra írt levelet. Természetes, hogy ezentúl a citrom- és narancsküldésnek is meg kelle szünni. Mennyi leleményesség és talentom rejlik e gazfiakban és mennyi hasznot hajthattak volna ezzel az emberiségnek, ha tehetségüket más irányban hasznosítják. Aztán vajjon e tévútra tértek közt hányan vannak, kiket nem természeti hajlam, hanem egyedül a nevelés és oktatás elhanyagolása tett azzá, a mivé lettek?!

IV.

1861. nov. 10.

Idéztem az osztrák büntető törvény 15. §-át, de még nem szóltam második részéről, mely a rabnak ismerőseivel való találkozására vonatkozik. Magába a börtönbe itt — a felügyelőn kívül — senki be nem juthat, sőt még azon folyosókba sem, hová a börtönök ajtai szolgálnak; e tilalom még a felügyelő családjára is vonatkozik. Az ember itt a szó teljes értelmében el van zárva a világtól és Bécs közepén úgy érzi magát, mintha

la Trappe zárdában laknék, csakhogy a zárdai jellem itt igen furcsa módon a kaszányáival párosul. Kétszer hetenként — szerdán és csütörtökön — van az úgynevezett „Besprechung;” a látogató jelenti magát a főfelügyelőnél, megjelölve azon foglyot, kivel szólni akar. Délutáni három óra tájban ezen látogatók tutti quanti egy szobába bocsáttatnak, a másikba pedig a megjelölt foglyok vezetettek; a két szoba közt van egy üres tér, a hol az illetők találkozhatnak és a főfelügyelő jelenlétében néhány perczig beszélgethetnek. Senki sem fogja túlzott érzékenységnek venni, ha azt mondom, hogy sem magam nem voltam hajlandó, ama rabok közé vegyülni, sem nőmet vagy barátaimat nem akartam a „látogatók” sorában látni, már csak az „odeur” okáért sem; orrom e tekintetben teljesen arisztokrata. Meg is engedtetett, hogy ama „horae legales”-ekén kívül fogadhassak látogatásokat a fogház-igazgatósági irodában. Beléptem utáni napon jött egy barátom, kit már állása teljesen biztosíthatott azon gyanú ellen, mintha ő conspirálni akarna velem. Aztán eleitől végig fenhangon folyt a társalgás; mindazáltal egy alárendelt hivatalnok a szó teljes értelmében nyakunkon volt és orrát közénk dugta. Nőmnek meghagytam, hogy az első izgalmas napokban ne látogasson meg, hanem írjon; barátom néhány percz múlva levelet vont ki és e szavakkal kézbesíté: „ez nejtől van,” de a hivatalnok azonnal a papír után nyúlt és felbontá. Megnézte az aláírást, a mi ellen semmi kifogásom nem volt; azt gondoltam, most vissza fogja adni a levelet, de ő egész kényelemmel olvasni kezdte. „Uram,” mondtam, „nem képzelheti-e körülbelől, hogy mit irhát egy nő 24 óra előtt bebörtönözött férjének?” „Bocsánatot kérek,” válaszolt ő hidegen, „de kötelességemet kell teljesítenem” és ezzel utolsó betűig átolvasta a levelet. Megvallom, egész önmérsék-

lésemre vala szükségem, hogy meg ne feledkezsem arról, miszerint e pillanatban egyszerű börtönrab vagyok — semmi egyéb! A fogház-igazgató hazaérkezésével ez megváltozott; ő kinyilatkoztató, hogy kedden és szombaton délután szabad ideje lévén, örömet áldoz 1-2 órát, hogy az ő szobájában és egyedül az ő jelenlétében beszélhesek nőmmel, és ő valóban a leggyöngédebben gyakorolta ilyenkor a törvényszabta felügyelést, minek viszonzásául meghatalmaztam őt minden látogatót visszatartatni, a ki az említett órákon kívül jelentkezne, miután az ő szívességét nem lehetett minden perczen igénybe vennem, más felügyelet alá pedig nem akartam állni. Szolgáljon ez mentségemül azon hazámfiaink irányában, kik meg akartak látogatni és az igazgató részéről azon választ nyerték, hogy én minden látogatás ellen tiltakoztam! részvételökért úgy is teljes szívemből köszönetet mondom.

Curiosum gyanánt megemlítem, hogy két hónap előtt számomra a „Sürgöny” és „Hírnök” egy-egy száma érkezett ide, mely mai napig a vizsgálóbíró kezében van; mi van benne, nem tudom, mert a két lapszámot, a mint mondom, még nem láttam, de nem hiszem, hogy oly szörnyű dolgokat írt volna akár Kecskeméthy, akár Török barátom, hogy azoknak elolvasása — még nyolcz héti kihülés után is — bennem a „jámbor gondolkozásmód tejét” megronthatta volna. Hogy általában semmi újságot nem szabad olvasnom, már mondtam; a te „Ország”-od előttem mind e perczig saisi kép és bármily buzgón imádkoznám is: „jöjjön el a te Országod”, az bizony el nem jó hozzám, míg én ő hozzá nem megyek — ki a szabadba!

De már nem untatlak további részletekkel, nem írom le körülményesen, miként mosom poharamat, késemet, villámat, kanalamat, miként melegítem fel esténkint a

lámpa fölött azt a kis ételt, a mit szűk ebédemből vacsorára félreteszek, nem mondom el, hogy borotva-fenőmet, pemecsemet, szappanomát kiadták, de a borotvákat lefoglalták, tollkésemet azonban ismét nem bántották, mintha ezzel nem, hanem épen csak a borotvával megszethném el nyakamat, úgy hiszem, már a fentebbiekből láthatad, hogy elég szomorúan és kényelmetlenül élek itt. Igazságtalan volnék, ha tagadnám, hogy udvariasan bánnak velem és minden könnyítést megengednek, a mely a „házrend”-del megfér, de e házrend oly szigorú, hogy abból a legjobb akarattal sem préselhetni ki tűrhetőbb életmódot. Egyet-mást bátor voltam auf „eigene Faust” és minden hosszas kérdezősködés nélkül elintézni; így például az ajtóban mindjárt első nap egy kis lyukat vettem észre, melyen át a folyosón czirkáló őr minden perczben bepillant a börtönbe; ezen lyuk elé vastag papírt ragasztottam, hogy a „Széppel” (így nevezik itt a rendőri katonákat) kíváncsisága ellen ótalmazva legyen; nem tudom följelentette-e egyik vagy másik ezt a hallatlan merényt, elég az, hogy a papír még ma is ott van és eddigelé nékem senki sem szólt róla. Hanem elvégre is nagyon csekély „vívmányok” ezek, és elég baj, hogy még ily dolgokat is, „engedményének, „nyereségének kell tekinteni.

Általában meg nem foghatom, mit czéloz a büntetés ily módja, mely a politikai és aljas vétkeket ugyanazon kaptára veri. A bebörtönzés célja: elriasztás vagy javítás. Az elriasztási elméletet régen elhagyta a tudomány, mint teljesen tarthatatlant; hol és mikor lopnak például többet, mint — nyilvános akasztás alkalmával? Aztán itt naponkint tapasztalni, hogy az ily fogház nem elriasztó intézet, hanem „hohe Schule der Gaunerei”. Tehát javítani akarnak? Jól van! De még az aljas gonosztevő sem vétkezik azért, mivel nem tudja, mi bűn, mi nem, és így

a fogház még ily emberekre sem szokott javítólag hatni, hát még azokra, kik olyasmiért bűnhődnek, a minek véttségéről nincsenek meggyőződve! Sőt nem kell-e attól tartani, hogy a tárgyilagos ellenzék még megmérgeztetik személyes ingerültség és boszúvágy hozzájárulása által; mert végre emberek vagyunk mindnyájan, és ki tudja, elég higgadt-e mindenki annak szemmel tartására, hogy a történetben ritka, mint a fehér holló, azon államférfi, a ki ellenmondást túrni hajlandó, ha — az elnyomás hatalmában áll! Gyökeresebb „purificatio” valóban nem képzelhető, mint a milyent Bach-Schwarzenberg kormánya vitt véghez, a régi ellenzéki elemek így vagy úgy árthatlanokká tettek; hogy újak ne keletkezzenek, arra a közvélemény megfojtása által minden el lón követve, a mi csak lehetséges volt, és mégis — honnan vette magát az az ellenzéki szellem, mely 2-3 év óta nemcsak minálunk, hanem még az úgynevezett örökös tartományokban is nyilvánult? És legyünk őszinték! — vajjon az ellenzék mindig kizárólag csak elvies volt, és nem fokoztatott-e föl tetemesen azon személyes elkeseredés által, mely a hajdani politikai üldözöttek és családjaik; barátjaik keblében hátramaradt? Én részemről mindeddig jóformán mentnek érzem magamat az ily elkeseredéstől, de azt sem veszem észre, hogy meggyőződésem valamiképen változott volna — legalább eddig nem; majd meglátjuk, mi lesz utóbb? Eszembe jut itt Streitberger wollzeilei vendéglős, kinél — emlékszel még? — hajdan annyi jó pezsgőt ittunk. A derék ember francziául akart tanulni és oly tanítót fogadott, ki egy hírlapi hirdetés szerint 24 óra alatt képes ama nyelvet megtanítani. Pár hét múlva azt mondtuk neki: „Nos Streitberger, hogy állunk a francziával?” „Bizony — monda ő utánozhatlan mosolylyal — már most magam is kíváncsi vagyok; ma vettem a 23. órát

és még semmit sem tudok: jetzt bin ich doch neugierig auf die vierundzwanzigste Stund' ...” Én is kíváncsi vagyok fogságom harmadik hónapjának hatására.

Azonban úgy veszem észre, hogy a tilosban kezdek járni és a „vonal alatt” politikába elegyedem; hiába — naturam furca expellas stb. Mindazáltal erőt veszek magamon és visszatérek tárgyamra. Nem hinnéd, pedig úgy van, hogy itt nincs unalmasabb nap, mint a vásár- vagy ünnepnap. Mise reggelenként tartatik, egyik a nők, a másik a férfiak számára; vásár- és ünnepnapokon még prédikáció is van, még pedig mondhatom, jó prédikáció, mely minden tekintetben hozzásimul a furcsa hallgatóság felfogási képességéhez. Valóban különös benyomást tesz az emberre, ha a templomban egybegyűlt 3-400 férfiún végigpillantván, eszébe jut, mennyi gonoszság pontosul össze ez egy helyen, ha ezen arczokat vizsgálja, miknek nagyobb része egy Hogarth ecsetére volna méltó. Prédikáció alatt itt-ott köny csillog egy-egy hallgató szemében, de a többség formyszerű vásárt tart a templomban. A „Münzeinheit” itt egy rozskenyér, mely öt újkrajczár értékét képviseli; ezzel foly a cserebere. A dohányozás tiltva van az egész házban; e helyett „matsker”-t rágnak, azaz bagót, mit a felügyelőktől vagy rendőri katonáktól koldulnak ki. A kik többet dolgoznak, mint a mennyire kötelezvék, azok minden szombaton valami külön ételt rendelhetnek magoknak; ez ételek mindegyikének ára öt krajczárban van megállapítva, ekként egyik egy darab kolbászt, a másik egy kis szalonnát, a harmadik sajtot kap, mások egy csomó „matskert” gyűjtenek, mit aztán — ezek az eladók a templomba hoznak; a vevők pedig a hét alatt megtakarított kenyeret rejtik kurtkájuk alá és most kezdődik a vásár. Templom után a foglyok ismét börtöneikbe záratnak, a honnan egész nap ki nem jönnek,

míg hétköznapon reggel és délután a különböző dolgozó termekbe vezetnek, a honnan déli féltizenkettő, és estve fél hatkor térnek vissza. Ekkor mindig nagy zsbongást, dúdolást, kurjongatást és lánczsörömpölést stb. hallunk ajtónk előtt, és ehhez annyira hozzászoktunk, hogy vásár- és ünnepnapokon szinte érezzük ennek nélkülözését és nyomasztónak találjuk a künn uralkodó csendet. A példabeszéd azt mondja: rossz mulatság, minek a gyermek nem örül; több joggal mondhatni: rossz mulatság, minek a börtönrab nem örül. Aztán, miként tudod, a fogház tőszomszédságában van a nagy Alser-kaszárnya, a honnan hétköznapokon folyvást vagy dobszó, vagy zene hangzik át hozzánk; vásárnapokon ezt is nélkülözzük és csak későn este halljuk azt az egyhangú méla trombitálást, mely most a „czapistráng” helyébe lép! Ad vocem „czapistráng”, nesze egy kulturhistóriai jegyzet, melyre a minap egy régi könyvben akadtam. E szerint a „czapistráng”, vagy helyesen „Zapfenstreich” a múlt század elején keletkezett. A közkatonák, t. i., kik akkor üstököt viseltek, nem úgy — miként a tiszték — selyemszalaggal tartották együvé, hanem kis tokban hordták, melyet „Zapfen”-nek neveztek; lefekvés előtt aztán a czopfot meg kellett kenni és kifésülni, a mire dobszó adott jelt; ezt a mütéit „Zapfenstreichen”-nek nevezték, és az illető dobjelt „Zapfenstreich”-nak. Ha nem hiszed, vond kérdőre Braun von Braunthal urat, a ki így közli.

Itt a fogházban legaliter (nekünk e tekintetben teljes szabadság adatott) az esti harangszóval végződik a nap és ez aztán csakugyan megható pillanat. A közel alserkülvárosi templom nagy harangja első szokott megkondulni; ennek szavába belevegyülnek aztán a köz-kóroda és a mi fogházunk harangjai. E perczben megnyílik itt minden ablak; minden börtönben nagy feszület függ,

mely előtt a Stubenvater letérdel; körülötte térdelnek fogolytársai és most néhány száz torokból az „ave Mária” hangzik ki a sötét ég felé. Néhány percz múlva a harangok elnémulnak, az ablakok bezáródnak, a kis lámpák az egyes börtönökben (az inquisitusok nem kapnak lámpát) eloltatnak, a foglyok kemény szalmazsákjukra fekszenek és ott alusznak, ha nem is a jámborok álmát, de mégis oly mély álmat, melyet sok becsületes ember irigyelhet tőlük. Tíz órakor kezdődik az első „ronde,” minden börtön felnyitattik és megvizsgálattik, a mi éjjeli két órakor ismétlődik. Bennünket ettől is megkímélnek, de aludnunk mégis csak keveset lehet; mert künn az ívezett és márvánnyal kövezett folyosón egyre konganak a nehéz lépések; a felügyelők említett körmenetelén kívül a rendőrségi káplár, úgyszólván, minden pillanatban vizsgálja az egyes öröket (a ki elalszik, negyven botot kap); a folyosó óriási vasajtai egyre nyikorognak és becsapódnak, szóval, egész éjjel oly zaj van, hogy gyöngébb idegzetű embernek azt lehet mondani, mihelyt ide belép: „lasciate ogni speranza” félig-meddig tűrhető álomra!

Látod, édesem, ez a mi életünk! Unalmas napok, nyugtalan éjek; csak az a szerencse, hogy minden emberi reactió daczára az idő mégis — halad. Ha aztán valamikor kiszabadulunk innen, talán egy pár ősz szálal több lesz hajunkban, hanem sok tapasztalásban is gyarapodtunk; akkor talán még némi önmegelegetéssel pillantunk vissza a mostani napokra, megemlékezvén Göthe gyönyörű szavairól:

„Geniesse was der Schmerz dir hinterlies,
Ist Noth vorüber, sind die Nöthe süß.”

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉLETÉBŐL.*

(1891).

Eötvös József egyéniségét egynéhány szóval lehet jellemezni: hazáját hön szerető magyar államférfiú, egy német bölcsész, eszével és egy világgöltő kedélyével. Ő benne szép harmóniára egyesültek oly tulajdonságok, a melyek különben egymást ki szokták zárni és az ellentétek ez összhangja őt nem csak rendkívül érdekessé, hanem századunknak nem csak hazánkban, de általában egyik kimagasló alakjává tette. Ezért legvonzóbb feladataim közé tartozott éveken át annak beható tanulmányozása, miként lehetett az, hogy ily ellentétes irányok ugyanazon egy jellemben feltalálhatók és egymással kibékíthetők voltak. Azt hiszem, megtaláltam a kulcsot, mihelyt főleg boldogult barátom, Trefortnak, Eötvös sógorának szíves közlései nyomán megismerkedtem azon viszonyokkal, a melyek közt Eötvös fölnevelkedett. Engedjék meg tehát, hogy az ő fiatalkori környezetét néhány vonással jellemezzem.

Valamint hazánk történetének első korszakában a hírhedt hét magyarka, úgy e század első negyedében a „hat ambuláns” sokáig tartó, bár épen nem kedvező

* Az aradi Kölcsey-egyesületben tartott felolvasás.

emléket hagyott hátra. E „hat ambuláns” alatt köztudomás szerint ama királyi biztosokat értették, a kik alkotmányellenes újonczozással és adóbehajtással voltak megbízva. E hat királyi biztos egyike báró Eötvös Ignác koronaőr volt, Eötvös Miklós tábornok fia, azon tábornoké, a ki még Mária Terézia alatt az osztrák örökösödési háborúban, mint a szatmármegyei nemesi fölkelés vezére kitűnt és később császári kir. tábornokká nevezetvén ki, fiága számára a bárói méltóságot is megnyerte. Báró Eötvös Ignácot királyi biztosi minőségben Nyitramegyébe küldték, ott pedig megérkezése alkalmával oly kíméletlen módon fogadtatott, hogy Uzsovic János alispánt és Lucskay Ignác szolgabírót, mint az ellenzék főkolomposait, lánczra veretve börtönbe hurcoltatta. Ez a rosszul alkalmazott erély azonban nem dicsekedhetett a kívánt sikerrel, sőt ennek ellenkezőjét érte el, mert midőn Eötvös a megyei gyűlésen megjelent, az ott jelenlevő nemesség ingerültsége elérte a tetőpontot és abban a pillanatban, midőn a királyi biztos a terembe lépett, valamely szálas legény hirtelen mellen ragadta és alkalmasint agyon is verik, ha a vele levő katonatisztek meg nem mentik. Nem követem még tovább hátrafelé az Eötvös-család genealógiáját s nem akarom hosszan vitatni: vajjon e család ősapja volt-e amaz Eötvös, a kinek neve Magyarország történetében először 1439-ben fordul elő, midőn a budavárosi német és magyar polgárok közti czivakodásban Eötvös János nevű magyart az ellenfél megtámadta és megöle, holt tetemét pedig a Dunába veté. Valószínű, hogy az Eötvös-család, a mint neve is mutatja, eredetileg polgári származású volt, a mi e család értékét ép oly kevéssé csökkenti, a mily kevéssé növelte azt a családnak nemesi rangra emeltetése.

Midőn báró Eötvös Ignác királyi biztosi pályáját,

mely épp oly rövid, mint dicstelen volt, befejezte, Borsod-megyében levő sályi jószágára vonult vissza, érezvén, hogy az a készség, melylyel az alkotmányellenes kormány szolgája volt, politikai pályáját mindörökre elrontotta. Ezentúl ő már csak tudományos foglalkozásnak élt s néhány jogi munkát is hagyott hátra, mint gyümölcsét azon magános óráknak, melyeket távol honfitársaitól, kiknél legnagyobb mértékben népszerűtlen volt, jószágán töltött vala.

Ennek az Eötvös Ignácznak unokája volt József. Eötvös József 1813 szeptember 3-ikán Budán született, a hol atyja az udvari kamara tanácsosa volt. Életének első éveit a kis Eötvös részint Budán, részint Ercsiben töltötte, a hol nagyatyja: Lilien báró megtelepült vala. Eötvös igen korán kezdett tanulni, nem valami kényszer következtében, hanem mivel eleven szelleme foglalkozásra vágyódott. Hét éves korában már Schiller munkáit olvasta, szenvedélyesen látogatta a budai színházat és gyermekes képzeletében mindenféle terveket készített nagy költeményekre és drámákra, melyeket később írandó lett volna, mert eszménye, a legnagyobb dicsőség, mely szerinte elérhető volt, abban állott, hogy nagy író lehessen. A szellem ily korai fejlődése gyermekeknél helylyel-közzel elő szokott fordulni; de akkor rendesen karöltve jár a test bizonyos gyöngeségével, a kedély bizonyos betegségével, mintha a természet az egyensúlyt helyreállítandó, a testtől el akarná vonni azt, a mivel a szellemet szaporította. Eötvösnél nem volt így. Ő nem csak igen csinos és ép, hanem egyszersmind pajzán fiú is volt, a kinek csintalanságaival környezetének nem egyszer gyúlt meg baja. Ez a környezet igen sajátos volt és e környezetben található föl úgyszólván kézzelfogható magyarázata ama kedély- és szellemiránynak, a melyet később rajta ész-

lelhattünk. Eötvös maga, valahányszor fiatal éveire és ama nagyon érdekes emberekre emlékezett vissza, a kikkel akkor érintkezett, e gyönyörű anyagtól annyira meg volt hatva, hogy élete utolsó korszakában azzal a gondolattal foglalkozott, miszerint a Göthe-féle „Dichtung und Wahrheit” modorában emlékiratait meg fogja írni; oly szándék, mely — fájdalom! — kivitelre nem került és így irodalmunk nélkülözi e munkát, mely mindenestre nem csak béltartalmánál fogva lett volna kiváló értékű; hanem azon szempontból is, hogy egy igen érdekes korszak jellemzésére, valamint hazánk egyik legnagyobb fiának életleírására igen becses anyagot szolgáltatott volna.

Eötvösnek nagyatyja anyai részről Lilien báró volt, Westphaliából származott német nemes, ki egyideig az osztrák hadseregben mint lovaskapitány szolgált. Ez a Lilien báró erőteljes, eredeti jeles természet volt, határozott szellemű és fáradhatlan szorgalmú férfi, ki Ercsiben a mezőgazdaságot nagyszerű módon folytatta, de egyszersmind konzervatív a szó legszorosabb értelmében. Ő saját személyére nézve az államban, valamint az egyházban a régi formákhoz ragaszkodott és azokból soha semmit nem akart engedni; mások irányában azonban csupán nyájasság és szeretetreméltóság volt s bármennyire buzgólkodott is saját meggyőződése mellett, szintoly türelmes volt a más meggyőződése iránt. Főelve az volt, hogy a nemes embernek egyszersmind becsületes embernek kell lenni minden tekintetben; oly elv, melyet ő mélyen vésett unokájának kedélyébe, s a mint a tapasztalás mutatja: nem eredmény nélkül, mert bármily kifogást tehetett is később akár az irigység, akár a rosszakarat ez unoka ellenében, de ez utóbbinak hosszú és mozgalmas nyilvános életében nem volt egyetlen egy percz, a midőn bárki is jellemének tisztaságát gyanúsí-

tani merészkedett volna. Ez a Lilien báró az Ercsi-kolónia központját képezte, mert ámbár neje születésre magyar volt (Szapáry grófné), a Lilien-féle ház légköre mégis műveltségre és gondolkozásmódra nézve minden ízében német maradt. Még Eötvös édes anyja is, amaz asszony, kit fia a szó teljes értelmében bálványozott (neki ajánlotta utolsó munkáinak egyikét is: a „Gondolatok”-at), bár a nemes nőiség által szelídített alakban, de mégis apjának egész jellemét örökölte volt. Ezt a nőt alig lehet jobban jellemezni, mint ama kevés szó által, melyet ő egyszer fiához írt és a melyet ez jelszó gyanánt tűzött a „Gondolatok” homlokára: „Soha ne higj oly gondolatban, melynek szived ellene mond.” E művelt és széles olvasottságú, a mellett nyájas és emberszerető nő, a ki gyermekét határtalan szeretete által annyira magához tudta lánczolni, igen jelentékeny befolyással volt Eötvös jellemére. Ugyanez áll — bár csekélyebb mértékben — két női rokonról, kik sokat fordultak meg Ercsiben. Az egyik Eötvös báróné testvérje, egy Lilien báró neje volt, a másik unokatestvére, született Szapáry grófné, ki később egy Teleki grófhoz ment nőül. Mind a két asszony, mint a kortársaktól tudom, testi bájakban nem bővelkedett és miután ezen kortársak igen udvarias öreg urak, képzelhetjük, mit akartak ők ezzel mondani. De mindnyájan megegyeznek abban, hogy ez a két nő ritka élességű és tisztaságú észszel volt fölruházva, mind a német, mind a francia irodalomban szokatlan jártassággal bírtak és egyszerűsmind érdeklél viseltettek minden félig-meddig jelentékeny esemény irányában, mely bárhol a világon történt. Ez — ha úgy szabad modanunk — a Lilien-féle párt volt, melynek székhelye Ercsi vala és a melyet bizonyos értelemben német pártnak is lehet nevezni, annyival inkább, miután a házban mindenkor igen sok külföldi

is szokott megfordulni, kikkel az öreg úr mindenféle gazdasági és iparbeli kísérletekbe bocsátkozott. E kísérletek — úgy látszik — nem szolgáltatták a várt anyagi eredményt, mert tudtukra az öreg Lilien báróból sohasem lett gazdag ember; de mégis szolgáltatták ama váratlan eredményt, hogy az ercsi-i családi életben sokkal tágasabb látkör honosult meg, mint a milyen akkorában még a magasabb rendűeknél is szokásban volt és hogy a fiatal Eötvös már leggyöngédebb korában is sok oly emberrel érintkezhetett, kik a világot látták volt és a kiknek mindegyike egy-egy szakban kitűnő ismeretekkel bírt.

Áttérek most a főntebbiekkel majdnem ellentétes áramlatra, melyet ismernünk kell, hogy Eötvös József későbbi jellemét teljesen lehessen megmagyaráznunk. A Lilien-féle párt befolyása alatt Eötvös mindenesetre igen tisztességes, igen művelt, igen szorgalmas ember lett volna; de a haza java iránti buzgalom, a nemzet és annak nyelve iránti hő szeretet ezen az utón alig fogná magyarázatát találhatni. Eötvös jellemének hazafias oldala a szülői és nagy atyai ház azon másik áramlatára vezetendő vissza, mely főleg az atya és az atyai részről való nagyszülők által volt képviselve. A nagyatyáról már szóltunk. Nálánál érdekesebb volt azonban neje, Eötvös nagyanyja, születésre nézve Szepessy bárónő, igazi magyar jellegű, pompás asszony-alak, a milyenek típusa ma már jóformán kihalt.

Teljes ellentétben a Lilien-ág német csoportjával, ez a nő szíve mélyéből gyűlölt mindent, a mi nem volt magyar. Ő maga csak törte a német nyelvet és azt állította, hogy valamennyi német összevéve — a méltóságos bárónő azon merész hozzáátétellel kísérte e kimondását, hogy még Ferencz császárt sem veszi ki — batkát sem ér és hogy egyes-egyedül az öreg Lilien báró az

egyetlen egy tisztességes német ember. Ez az asszonyság saját házában ép úgy uralkodott, mint a XV. századbeli feudális úrnők. Ő mindig a mindkét nembeli cselédek egész serege által volt környezve, kik közt szigorú fegyelmet tartott, de a kiknek, ha kötelességüket megtették, igazán anyai szeretetet szentelt, mely anyai szeretete oly messzire ment, hogy a férfi- és nőcselédeket, a nélkül, hogy azokat megkérdezte volna, egymásközt össze-vissza házasította, úgy, a mint neki tetszett. A mellett e nő igen vallásos volt. Családja és nagyszámú cselédsége számára mindig külön házi káplánt tartott, rendszeren az egi káptalan által odaküldött ferenczi- vagy minorita-rendű szerzetest, kinek naponkint misét kellett olvasnia, de a ki fölött az erélyes nő ép úgy zsarnokoskodott, mint a háznak bármely más lakójával szemben, a kit nevezetesen ő henyélni sohasem engedett, nehogy ez másoknak rossz példát adjon. A papot egyházi működésének befejezése után a házban és a gazdaságban mindenféle szolgálatra alkalmazták. Az illető tisztelendő úr ezért minden tekintetben kellemes ellátásban részesült, de a mint mondám: szigorú fegyelemnek is volt alávetve; sőt az is megtörtént, hogy a méltóságos bárónőnek egyszer meggyült a baja az egi érseki káptalannal azért, mert ő méltósága szabadságot vett magának — nem tudom, mi okból — az onnan házi kápláni minőségben hozzáküldött tisztelendő urat sajátkezűleg felpofozni.

Eötvös József atyja: Ignác, szintén nagyon eredeti áiak volt. A külformákkal nem sokat törődött, de a mellett igen művelt férfi volt. A latin irodalomban, a magyar történetben és a magyar jogban teljes jártassággal bírt és rendkívüli emlékezőtehetséggel dicsekedhetett. Ő sokat beszélt és igen élénken, néha-néha szellemdúsan is és szerette is magát beszélni hallani.

Sokszor megtörtént, hogy egy látogatóját az ajtóig kísérte, ott pedig bőbeszédűségével még egy óráig fel-tartóztatta. Mint hivatalnok Eötvös Ignác báró igen kitűnő volt és nevezetesen — a mint ez a régi korbeli magyar hivatalnokoknál sokszor szokott előfordulni — igen élénk dialektikával bírt, a mely persze nem egyszer tett tilos kirándulásokat a szofisztika terére is. A kép-nek kiegészítésére mulhatlanul szükséges volna még Eötvös József nevelőjéről, Pruzsinszkyról is beszélnem, a kit Pulszky Ferencz egy régebben megjelent cikkben igen érdekesen ismertetett.

Ezen Pruzsinszky a József császár korszakából való liberális magyar ember volt. Ő résztvett a Martinovich-féle összeesküvésben vagy legalább ily részvétellel vádolták. Halálra is volt ítéelve, de később megkegyelmeztek neki és néhány évig börtönbe zárták. Ily megkegyelmezések előttem mindenkor, mint a legnagyobb ostobaságok tűnnek fel, melyeket egy deszpota kormány elkövethet. Humanitási tekintetekről ily kormánynál természetesen nem lehet szó. Egyszerűen híjával vannak a bátorságnak, rendszerüket a legvégső következményekig keresztül vinni, vagy helyesebben utoljára ők maguk is átlátják, hogy ha minden ellenségüket a másvilágba akarják átszállítani, alig maradna alattvalójuk. így aztán félrendszabályokhoz nyúlnak és ezzel még rosszabbá teszik a dolgot, mert ellenségeiket nemcsak hogy ártalmatlanokká nem teszik, hanem még inkább elkese-ritik, így volt ez Pruzsinszkyval is. A börtön szenvedései az amúgy is kissé excentrikus férfiút a legnagyobb elkese-redettséggel töltötték el, mit még azon körülmény is fokozott, hogy fogsága alatt a halál elragadta nejét, azt az egyetlen lényt, a kihez ő gyöngéd szeretettel ragasz-kodott vala. Egyébként ez a Pruzsinszky igen alapos műveltségű férfi volt a XVIII. század látkörével, a ki

Voltaire-t és Rousseau-t csodálta, de Göthét ki nem állhatta, ennek verseit badarságoknak nevezte és ha fiatal növendéke lelkesedéssel mondta el a nagy német költőnek valamelyik versét, hahotára fakadt és arra kérte a fiút, hogy az Isten irgalmáért hagyjon neki békét ezekkel az otromba rímekkel. Mindamelllett Pruzsinszky derék és értelmes, bár rideg és nagyon prózai ember volt. Csak lassan-lassan hatolt be az ő elkomorult kedélyébe a melegebb érzelemnek egy sugara s ez a fiatal növendéke iránti szeretete és ragaszkodása volt, viszont Eötvös is utolsó lehelletéig barátságos és hálás indulattal emlékezett meg mindig e nevelőjéről.

Hanem furcsa nevelési rendszere volt ennek a Pruzsinszkynek; s ha még bizonyításra szorulna az, hogy mily okos és felvilágosult nő volt Eötvös anyja, ez kiderülne már abból az egyetlen tényből is, hogy ezt a nagy tudományú és tiszta jellemű, de külső modorára nézve meglehetősen élvezhetetlen embert éveken át tűrte meg fia mellett; sőt nemcsak hogy megtűrte, hanem nagyon meg is becsülte és minden alkalmal kitüntette. Pedig nem egy dologban Pruzsinszky nézetei homlokegyenest ellenkeztek a bárónő nézeteivel, így például az utóbbi nagyon szerette, ha az ifjú József báró szintén megjelent az anyja által rendezett estélyeken, melyeken az arisztokrácia és a bürokrácia legkiválóbb tagjai találkoztak. Pruzsinszky többször meghivatván, mindannyiszor kosarat adott a bárónénak, úgy hogy az ifjú báró egyedül szokott részt venni e mulatságokban. De ha a fiú azután késő éjjel álmosan szobájába jött, még erős exament kellett kiállania nevelője előtt, a ki tudakozódván az estélyen történekről, minden alkalommal az abban részt vett társaságnak felületeségét és ürességét ostorozta. Egyszer a fiú azt beszélte el nevelőjének, hogy az estélyen általános beszéd tárgya

egy igen magasállású magyar államférfiúnak imént bekövetkezett halála volt s hogy mindenki e haláleset fölötti mély sajnálkozásának adott kifejezést. „Pedig nagy gazember volt!” jegyzé meg szárazon a nevelő. Néhány héttel később ez ismét megkérdezé növendékét, vajjon beszélnek-e még mindig ama magasállású férfiú haláláról. A fiatal Eötvös azt válaszolá, hogy már senki sem szól róla. „No lám,” — monda Pruzsinszky — „pedig igen ravasz és befolyásos gazember volt. Te sohasem leszesz sem oly ravasz, sem oly befolyásos és a mint látod, még ez az ember is már néhány héttel halála után teljesen el van felejtve.” A Martinovics-féle összeesküvésről, mely a szegény ember életének boldogságát megtörte volt, Pruzsinszky nagyon ritkán szólt, hanem szerette növendékét kivinni a budai vérmezőre, a hol annak idején az összeesküvők ki lettek végezve. Egyetlen egyszer mégis erőt vett az érzelem a szegény emberen. Megállott egy helyen, a hol két gyalogút egymást keresztben vágta s a legmélyebb fájdalom hangján monda: „Itt öt becsületes magyar hazafi lett kivégezve. Senki sem állított nekik emléket, hanem a népnek lábai akaratlanul is keresztet tapostak a földbe. Majd eljő az az idő, a mikor ezek az emberek is emléket fognak kapni; de ez az emlék egy akasztófából fog állani és azon fel fogják majd akasztani az afféle embereket, a milyen egykor majd te belőled is lesz.” A fiú félnéken nézett fel nevelőjére, a nélkül, hogy e szavak értelmét felfogta volna. De megkapta nemsokára a magyarázatot. Pepi bárót a budai gimnáziumba küldték, ott pedig, mint nagy úrnak a fiát, a tanár azonnal az első padba ültette; de ugyanazon pillanatban, mindazok a gyermekek, kik ott ültek, odahagyták helyeiket és csak egyetlen egy zsidó fiú tartott ki Eötvös oldala mellett. Mikor azután Eötvös megkérdezte a fiúkat, hogy vajjon

ő mit vétett nekik, azt a feleletet kapta, hogy ők egy *hazaárulónak* unokájával nem akarnak egy padon ülni. Eötvös magánkívül volt. Haza sietett és sírva mondta el nevelőjének a történeteket, megkérdezvén őt, vajjon igaz-e, hogy kedves öreg nagypapája hazaáruló. „Bizony ez igaz, monda Pruzsinszky, még az apád is az s te is az leszesz, hiszen nem is tudsz tisztességesen magyarul beszélni.” A kis Eötvös elpirult. E perctől fogva minden erélyével rávetette magát a magyar nyelv megtanulására és kizárólag ezen a nyelven társalgott mindazokkal, kik azt értették. Néhány hóval később, mielőtt a tanár az osztályba lépett volna, Eötvös Pepi felmászott a padra és kérte társait, hogy az óra után néhány perczig maradjanak még, minthogy valami közölni valója van. A tanóra bevégeztével a szegény kis Pepi felmászott a katedrára — ő maga beszélte sokszor nevetve, hogy ő akkor oly kicsiny volt, hogy a feje alig nézett ki a párkányon felül — és szilárd hangon kijelentette iskolatársainak, hogy nagyapja és apja nem voltak ugyan hazaárulók, hanem igenis a császár szolgálói voltak; de ő megesküszik az élő Istenre, hogy ő csak hazáját fogja szolgálni, és családi nevének népszerűtlenségét majd hazafisága által ki fogja törölni. Ezek a szavak gyújtottak. A bajtársak lelkesült éljenekbe törtek ki, a kis szónokot vállaikra vették és így vitték ki a folyosóra, a hol szerencsétlenségökre az iskolaszolgával találkoztak, a ki az egész komédiáról rögtön jelentést tett. Másnap az egész osztály, élén a kis Eötvössel, karczerbe vándorolt.

Ez volt Eötvös József fiatalkori környezete, és ha szemügyre vesszük kedélyének egész irányát, szellemi tehetségeit, érzési és gondolkozási módját, azt fogjuk találni, hogy azokban híven tükröződnek vissza az atyai és anyai benyomások, melyeket neveltetése hagyott benne

hátra. A szorgalmat és munkaszeretetet, a humanitást és szeretetreméltóságot, a melyek jellemének egyik kiváló vonását képezték, a Lilien-családtól örökölte, az eleven-séget és szónoklati tehetséget, a szanguinikus véralkatot, a haza iránti szeretetet és ragaszkodást az Eötvös-család ültette keblébe; az igazán szabadelvű gondolkozási mód, a nép iránti szerete az elnyomás bármely módja — akár fölülről, akár alulról jöjjön az— elleni gyűlölet azon tanulságokban és példákban gyökerezett, melyeket évek hosszú során át nevelőjétől nyert vala.

A gymnázium elvégezte után Eötvös az egyetemen folytatta tanulmányait. Itt két kortársával nagyon sokat érintkezett. Az egyik rossz, a másik jó szelleme volt; az egyikkel mindenféle csínyt követett el, a másikkal komoly dolgok felett tanakodott. Báró Palocsay Tivadar, kiben lord Byron ferdeségeiből és Heine csípős gúnyjából meglehetősen sok volt, Eötvössel nem egy rossz tréfát követett el. Egyebek között csak azt az egyet említjük fel, melyet Bécsben ottlétük alkalmával rendeztek.

A' két fiatal ember sok magasrangú, élteesebb uraknak szerelmes leveleket küldött egy és ugyanazon napon, melyekben a schönbrunni kertben „légyott”-ra hívták meg őket. Az öreg urak pontosan megjelentek, a fiatalok azonban a megjelölt helyen bokrok mögött gyönyörködtek abban, hogy a rászédettek órákon át esőben fel s alá sétálgatván, várták a hölgyeket, kik természetesen sohasem jelentek meg.

1830-ból még egy másik történet emléke maradt fenn. Ugyanis ez évben jött Ázsiából ama kellemetlen vendég, mely miatt valamennyi tanintézet és így az egyetem is bezáratott. A kolera annyira megzavarta a hatóságok fejét, hogy a legtarkább rendeletek bocsájtattak ki, melyek egymással homlokegyenest ellenkeztek. Így a pesti egyetem tanulóinak haza kellett utazniok, de

együttal elzárattott a híd, hogy Budára át ne hatoljon a ragadós betegség. A Dunán túl lakó tanulók tehát a legnagyobb bajban voltak; az egyetem előtt összegyűltek. Palocsay, Eötvös kebelbarátja lóra szállt és megparancsolta a dékánnak, hogy adja ki az egyetem zászlóját, melylyel aztán a lelkesült ifjúságot a híd felé vezette; ott az őrséget jól elverték és lefegyverezték és a fiatal emberek Budára vonultak, honnan aztán mindenfelé elszéledtek. Másnap egy nagy néptömeg szintén megkísérlette erőszakkal utat nyitni magának a hídon, de a katonai őrség már meg volt szaporítva és így nem sikerült a megrohanás.

Ámbár Eötvös ez időben Ercsiben időzött, ama benső viszonynál fogva, mely őt Palocsayhoz fűzte, Eötvöst tartották az egész zavar intézőjének és a kormány hitben még megerősödött, mivel Eötvös arcán kék folt volt. Hiába erősítette, hogy egy szamar rúgta meg őt, a kormánykörökben szilárdul hitték, hogy ő a vétkes és azért nem szűntek meg őt forradalmárnak tekinteni.

Eötvös másik barátja, a szó legnemesebb értelmében barátja, Szalay László, ez idő tájt még sokat foglalkozott a költészettel; a két fiatal ember sok irodalmi tervet csinált a jövőre nézve és igen különös, hogy Eötvös, ki minden ízében költői természet volt, ugyanezt tette föl Szalayról és így oly tehetséggel ruházta föl, melyet a szellemdus és kiváló tehetségű történetíró teljesen nélkülözött.

Igen jellemző Eötvös és Szalay baráti viszonyára a következő történet, melyet ők magok mondtak el nekem. Az 1830-iki év augusztus havának egyik napján — Eötvös és Szalay 1813-ban születvén, akkor 17 évesek voltak — Szalay tele tömött útitáskával Eötvöshöz rohant. Kérte barátját, hogy gyorsan öltözködjék és kísérje el a Margit-

szigetre. Odaérve, Szalay egy félreeső rejtett helyet keresett fel. Ott letelepedvén, Szalay fölbontotta útitászkáját és egy csomó újságot húzott ki abból. Ezek a párisi júliusi forradalom részletes leírását tartalmazták. A két ifjú mohón olvasta el az újságokat. Ekkor Szalay lelkesen fölkiált: „Barátom! Ürítsünk egy poharat a nemzetek szabadságára!” Ezzel egy üveg pezsgőt és két poharat vont elő a táskából és aztán a két ifjú órák hosszáig időzött amaz elhagyott helyen, a nagy politikai események fölött csevegve.

E közben beesteledett. Az ifjak feje fölött a hold szelíd fénye világított, lábaiknál a Duna habjai megtörtek. Szalay ekkor tárczájából két levelet szakított ki és az egyiket barátjának nyújtván, monda: „Íme, ird erre nevedet!” maga is ugyanezt tette. Ezután a két nevet palaczkba tevén, ezt jól bedugaszolta és a Dunába dobta. „Így”, monda utánuk pillantva, „ezek messze, messze úsznak, egészen a Fekete-tengerig és tudja az Ég, még hová; elvégre mégis megtalálja valaki és így legalább ezen a módon leszünk nevezetes emberekké.” A két barát megölelte egymást és nemsokára Pestre vitte őket a csónak. Vajjon megtalálta-e valaki ama palaczkot, arról senkinek sincsen tudomása; de hogy a két fiatal ember nevezetessé lőn, azt tudja minden művelt ember a világ egyik végétől a másikig.

Eötvös és Szalay, a mint említém, egykorúak voltak és benső barátságuk, az utóbbinak — Szalaynak — 1864-ben bekövetkezett haláláig tartott. Mind a két híres ember szíves volt engemet, ki náluknál 15 évvel fiatalabb voltam, barátságával megtisztelni és örökké felejthetetlenek maradnak előttem azok az épp oly élvezetes, mint tanulságos esték, miket én e két férfiúval — rendszeren csak hárman voltunk jelen — Eötvös lakásán töltöttem. Ez estéken sok érdekes dolgot mondtak el nekem.

Ezekről a dolgokról azonban most nem akarok megemlékezni, hanem csak egy apróságot szurok közbe Szalay Lászlóról. Egy alkalommal, midőn ismét Eötvösnél összejöttünk, ott valami újonnan bemázolt butor erős terpentinszagot terjesztett. Szalay erre vonatkozólag valami megjegyzést tévén, Eötvös azt monda rá: „No Laczi, most nem mehetsz ám a hét választó fejedelemhez.” Én tudtam ugyan gyermekkoromból, hogy régebben „a hét választó fejedelemhez” címzett vendéglő létezett Pesten, de azért Eötvös megjegyzését még sem bírtam megérteni. Tudakozódtam tehát, hogy mit jelentsen az. Erre Eötvös a következő históriát beszélte el nekem. A harminczas évek vége felé Szalay László, mint gya-j korló ügyvéd nyitott irodát, a mely sok klienst hozott ugyan neki, de pénzt egyáltalában nem, mert Szalay a legtöbb esetben vonakodott honoráriumot elfogadni, azt mondván: „Én csak oly pereket vállalok el, a melyeknél meg vagyok győződve, hogy klienseimnek igazuk van; már pedig az igazság megvédéseért nem engedem magamat megfizettetni.” Egyszer megnyert egy pert oly ember ellenében, a kinek kimondhatatlan szegénységéről az aktákból meggyőződött. A nyertes fél, Szalaynak kliense, igen szép honoráriumot küldött, de Szalay ezt rögtön összepakkolta s elküldte annak a szegény ördögnek, a ki ellen az említett pert megnyerte volt. Máskor a pesti mázoló czéh bízta meg egy per vitelével és midőn Szalay a pert megnyerte, a czéhnek egy deputációja megjelent előtte s köszönete nyilvánítása mellett át akarta neki adni a tiszteletdíjat, a mit Szalay állhatatosan visszautasított: „Önök szegény mesteremberek — monda — és inkább rászorulnak a pénzre, mint én.” Erre a czéhnek elöljárója legalább arra kérte a fiatal ügyvédet, hogy ha valami mázolni valója lesz, szíveskedjék majd hozzáfordulni s ő sze-

rencsésnek fogja magát érezni, ha az ügyvéd urnák egy kis szolgálatot tehet. „No Isten nevében — monda Szalay — ezt már nem utasítom vissza, tegye magát érintkezésbe Miska inasommal, az ő szobájában van egy ruhaszekrény, ezt mázolja be alkalmilag, de csak akkor, ha nem leszek itt, mert a terpentin szagát ki nem állhatom.” Ez tavaszkor történt. Ősszel Szalay kirándulást tett Székes-Fehérvárra Ágost testvéréhez, ki később a pesti váltó-törvényszék elnöke lett. A kirándulásnak két hétre kellett volna terjednie, de Szalay nem igen jól érezvén magát, már két nap múlva hazatért. Alig lépett be a ház kapuján, már egy penetráns szag ütötte meg orrát s midőn lakása ajtaját kinyitotta, úgy érezte magát, mintha valami terpen ingyárba lépne. A derék mázólo-czéh az ő távolléte alatt „viribus unitis” az összes ajtókat, ablakokat, szekrényeket, szóval mindazt, a mihez pamacsuk hozzáférhetett, bemázolta. Miska ravasz mosolylyal jött ura elé, azt hívén, hogy ez egészen el lesz ragadtatva a meglepetéstől; Szalay azonnal kitalálta, hogy mi történt. Szó nélkül ment oda a szekrényéhez és kiürítvén az uti-táskát, melyet magával hozott volt, ebbe tiszta fehérmeműt rakott s laconice ezt mondta: „Miska, én a legközelebbi két hét alatt „a hét választó fejedelem”-nél lakom”. Az ajtó mellett az útitáskával kezében még egyszer megállott; szomorú pillantást vetett bútoraira és azután tragikomikus hangon monda inasához fordulva: „Látod Miska, így van az, ha az ember haszonleső!” No, hogy egy ilyen haszonleső ember, mint ügyvéd meg nem gazdagodhatott, azt tán nem szükséges bizonyítanom. Ezen „haszonlesés” is egyike volt azon kötelékeknek, melyek Eötvöst és Szalayt összefűzték. Mert Eötvös a haszonlesés mesterségéhez épen oly jól értett, mint Szalay. 1841-ben a nem rég meghalozott Wodianer

báró Eötvösnek, a ki akkor már híres felsőházi szónok volt, egy pénzügyi műveletet ajánlott, mely által a leg-tisztességesebb módon sok pénzt lehetett nyerni; ha jól emlékezem, arról volt a szó, hogy Eötvös mint alapító vegyen részt az akkor éppen alakulóban lévő lánchíd-részvénytársulatban. Az ajánlat egészen tisztességes, Eötvösre semmiképen kompromittáló nem volt; mindazonáltal ez pillanatnyi habozás nélkül azt válaszolta: „Szégyenleném magamat, ily pénzt elfogadni.” „Ha ön szégyenli magát ily pénzt elfogadni, báró úr, akkor önből sohasem válik gazdag ember!” válaszolá a bankár és igazat mondott: Eötvös egész életében nem fogadott el egy garast, melyet tisztességes munkájával nem keresett volna és valóban sohasem lőn gazdaggá.

De térjünk vissza Eötvös fiatalságára. Az akkori idő szokása szerint természetesen neki is az állam szolgálatába kellett lépnie, a mire egyébiránt semmi kedve nem volt. Nagyon is ágaskodott ellene, de apja azt monda neki: jó, nem fogsz hivatalnok maradni, de legalább a konczipistaságig vidd fel, azután ott hagyhatod az államszolgálatot. Erre a fiatal Eötvös apja, ki időközben alkanczellárrá lett kinevezve, bemutatta őt gróf Reviczky Ádám akkori magyar kancellárnak. Ez utóbbi öcsémnek szólította a fiatal Eötvöst, és „per tu”, nagyon leereszkedő hangon beszélt vele. Erre a kis Eötvös válaszában a hatalmas kancellárt is bátyám uramnak szólította és szintén tegezte, a mire apja, valamint az excellenciás úr is majdnem hanyatt vágta magát. Ezen első találkozás után Eötvös természetesen nem igen nagy mértékben élvezte Reviczky kancellárnak kegyét. De jött azután egy esemény, a mely Reviczkyt teljesen kibékítette. Az osztrák és magyar államférfiak közti súrlódások már akkor is napirenden voltak és főleg igen gyakran fordultak elő az akkori

udvari kamarai elnök, Taaffe gróf, a volt osztrák miniszterelnök atyja és Reviczky magyar kancellár között. Taaffe nagyon dölyfös arisztokrata, Reviczky pedig újdonsült gróf volt és így kettősen érzékenyen vette, ha Taaffe úgy „en bagatelle” bánt vele. Egyszer Taaffe egy igen impertinens hangon tartott jegyzéket küldött a magyar kancelláriához. Reviczky meghagyta az illető tanácsosnak, hogy lehetőleg goromba választ írjon. De hát a tanácsos úr félvén a hatalmas Taaffe haragjától, mézbe mártotta tollát és nagyon gyöngye feleletet írt, melyet Reviczky dühösen viszalökött. Fordult ő azután egy második és egy harmadik tanácsoshoz, de mindezekkel ugyanazon módon járt. Ekkor eszébe jutott a kis Eötvös. „Küldjétek ide a viczekancellár fiát!” kiálta dühösen Reviczky. Eötvös megjelent. „Pepi akarsz-e koncipista lenni?” kérdé Reviczky. „Hogyne akarnék, válaszolá Eötvös, midőn tudom, hogy akkor ott hagyhatom az államszolgálatot?” „No hát akkor írd erre a jegyzékre egy disznó-goromba feleletet és megteszlek koncipistának.” Eötvös megírta a feleletet, mely csakugyan a gorombaságnak netovábbját képezte. Taaffe dühös volt. Reviczky örömtől sugárzott és Eötvöst azonnal tiszteletbeli koncipistának nevezte ki, mire Pepi uram haladék nélkül összeszedte sátorfáját és örökre vett búcsút a kancelláriától. Ő általában kissé rátartós volt, főleg az osztrák urakkal szemben. Nagyon jellemző az ő első találkozása Schmerlinggel. 1863-ban Eötvös az akkor felette hatalmas államminiszternél az alföldi ínség ügyében látogatást tevén, ottlétének egész ideje alatt szorgosan került a politika érintését. De távozása előtt a hatalmas miniszter túlsúlyának érzetében gúnyosan azt kérdezte Eötvöstől, mikor fogják már az ő, t. i. Eötvös elvtársai a jelenlegi minisztériumot felváltani. Eötvös mosolyogva válaszolá: „Ha mi szabad-

elví magyarok váltanók fel a jelenlegi minisztériumot, ez önökre nézve nem volna eléggé boszantó; előbb az *ó-konzervatívoknak* kell a jelenlegi minisztériumot megdönteni, akkor fognak csak a szabadelvűek Magyarországon a kormányra jutni.” Schmerling erre dölyfös modorában azt monda: „Majd meglátjuk, kedves Eötvös!” A- kis Eötvös e perczben egy fejfel magasabbnak érezvén magát, monda: „Igenis meglátjuk, kedves Schmerling!” Schmerling elpirult, érezte, hogy esztelenséget követett el, és egyszerre Eötvöst excellenciásnak czímezte... „Köszönöm” — monda Eötvös — „én épp oly kevésbé vagyok excellenciás, mint önnek kedves Eötvöse!” és ezzel már az ajtón kívül volt.

Miután tőle a politikai röpiratoknak meglehetősen hosszú sora megjelent volt, 1865-ben lépett először ismét mint hírlapíró saját neve alatt a napi politika terére és miután ő az akkori Deák-párti közlönynek, a „Pesti Napló”-nak magatartásával nem tudott mindenben egyetérteni és nem is akarta magát a merev párt-diszciplínának alávetni, ő maga szándékozott egy politikai és közgazdasági hetilapot kiadni. Először sógorát, Trefort Ágostont tolta előtérbe, hogy az folyamodjék engedélyért, mert akkor engedély nélkül lapnak megjelenni nem lehetett. Szegény Trefortot kétszer is elutasították azzal a valóban bámulatos indokolással, hogy politikai és nemzetgazdasági tartalmú lapot egyszerre nem lehet engedélyezni. Erre azután Eötvös maga folyamodott és ezt nem merték visszautasítani. Keleti Károly volt a lapnak névleges szerkesztője, báró Eötvös József a tulajdonosa, én nekem pedig minden számba egy cikket kellett írnom, a mely havonkinti négy cikkért — ez az akkori időben fényes tiszteletdíj volt — havonkint 100 forintot kaptam. Ez az irodalmi összeköttetés még szorosabbra fűzte a köztünk fennállott

barátság kötelékeit, és a mint már a királynéről írt kis cikkemben is megemlítem, alig múlt el nap, hogy Eötvöstől levelet ne kaptam volna; s miután sem ő, sem én semmiféle sporttal nem foglalkoztunk és sem egyiknek, sem másiknak nem volt annyi felesleges ideje, hogy azt üres levelek írására fordíthattuk volna, talán nem kell mondanom, hogy Eötvös levelei igen komoly és fontos politikai dolgokra vonatkoztak.

Már más helyen megemlítettem, hogy, a mit most utólag nagyon sajnálok, rendes naplót soha nem vezettem, de érdekes emberekkel folytatott beszélgetés után néha-néha feljegyeztem egy röpke lapra az ily beszélgetés tartalmát. Egy ilyen lap, melynek létezéséről sejtelmem sem volt, a minap véletlenül akadt kezembe és ott egy rakás érdekes adatot találtam, mely majdnem mind Eötvösre vonatkozik. Az ő politikájának egyik alapeszméje köztudomás szerint az volt, hogy Ausztriának minden áron magához kell ragadni a vezérszerepet Németországban, mert minél szorosabb az örökös tartományoknak viszonya a német államokkal, annál kevésbé lehetne Magyarországot ebbe belefoglalni és annál könnyebben lesz megadható Magyarországnak az önállóságnak azon mértéke, melyet neki alkotmánya biztosít. 1860-ban Eötvös ezen eszmét egy Lipcsében Brockhaus kiadónál megjelent röpiratban tüzetesen tárgyalta, de már ennek megjelenése előtt néhány hónappal, majdnem közvetlenül a villafrancai békekötés után, ő egy emlékiratot dolgozott ki, melyet Eszterházy herceg közvetítésével Rechberg gróf akkori külügyminiszternek nyújtatott át. Abban ő sürgősen kérte a külügyminisztert, bírná rá Ő felségét, hogy ez a német mozgalom élére álljon és nevezetesen a frankfurti „Bundestag” helyébe, melyben csak a kormányok voltak képviselve, léptessen egy parlamentet, melyben a kormányok képviselői mellett

a különféle államok lakossága által választott képviselők is ülnének. Rechberg néhány napig nem nyilatkozván ezen emlékiratról, Eszterházy herceg kérdést intézett hozzá, mire Rechberg azt válaszolta: „Kedves herceg, a mit báró Eötvös ír, az mind igen szép, hanem erről majd harmincz esztendő múlva beszéljünk.” 1860 december havában Eötvös, már nem emlékezem, mily okból audiencián volt Ő felségénél. Ezen audiencia közvetlen tárgyának elintézése után Eötvös lassan és óvatosan átvitte a beszédet a magyarországi viszonyokra, és miután látta, hogy Ő felsége nem idegenkedik az efféle beszélgetéstől, Eötvös neki bátorodott és a hazánkban akkor uralkodott viszonyokra nézve a felséges urnák amúgy magyarán megmondta az igazat. A császár nyugodtan hallgatta végig, aztán ezt mondta: „De már most szeretnék öntől egy pozitív dolgot hallani, valami programot, melynek alapján ön a magyar kérdés megoldását garantírozni képes volna.” Eötvös válasza ez volt: „Felséges uram, vegye erélyesen kezébe a német kérdést és én kezességet vállalok a magyar kérdés kielégítő megoldásáért.” A császár felszólítására Eötvös most részletesen fejtegette, hogy a német mozgalom egyelőre még csak lassan halad, de hogy azt többé feltartóztatni nem lehet. A németek erős központi hatalmat, a szövetségben való képviseltetést követelnek. Ha ez nekik meg nem adatik, akkor egy válságos pillanatban majd magok fogják magoknak megalkotni és akkor Ausztria, miként 1848-ban ismét azon helyzetbe jönne, hogy egy forradalmi parlamentbe követeket kell küldenie. Jobb volna tehát ezt megelőzni. Minél tovább beszélt Eötvös, annál nagyobb lett a császár izgatottsága, Arcza kipirosult, aztán felugrott és nagy léptekkel fel és alá járva, azt kiáltá: „Micsoda, én képviselőket, népképviselőket küldjek Frankfurtra? Soha, soha, de soha!”

Ezzel az audienciának vége volt. Egy pár nappal, miután Eötvös ezeket velem közölte volt, hozzám jött Haynald Lajos akkori erdélyi püspök és egyebek közt azt beszélte nekem, hogy ő aznap délelőtt Ő felségénél audiencián volt és ez alkalommal szórói-szóra ezt monda neki a császár: „Kürzlich war Eötvös bei mir. Der Mann hat mir persönlich recht wohl gefallen, aber er ist Poet. Idealist. Denken Sie, will der, dass ich Deputirte nach Frankfurt schicke.” A németországi viszonyok aztán úgy fejlődtek, a mint ezt Eötvös előre mondta volt és Bécsben mindinkább gyanús szemmel kezdték nézni azon szerepet, melyet Poroszország játszik, de azért még sem fogadták el Eötvös tanácsát, mert azt, hogy a döntés többé nem a kormányok, hanem a népek kezében van és hogy ezek nem szeretik ugyan a poroszt, de azért mégis nemcsak ezzel, hanem még az ördöggel is szövetkeznének, ha ez által kívánataik teljesítése biztosíthatnák, ezt Bécsben még mindig nem akarták átlátni. Próbálták tehát a dolgot ismét egyedül a fejedelmek segítségével nyélbe ütni és Poroszországot oly kötelékbe szorítani, mely reá nézve bármily önző törekvések valószínűségét lehetetlenné tenné. Összehívták tehát 1863-ban Frankfurtba az úgynevezett »Fürstentag“-ot, melyre a porosz király egyszerűen el nem jött, mi által ama kongresszus fiaszkója már előre is meg volt pecsételve, ámbár az ausztriai császár Frankfurtban már is hajlandónak mutatkozott a német szövetség szerkezetét úgy átalakítani, a mint ezt Eötvös három évvel előbb proponálta volt; csakhogy itt ismét bebizonyult az, a mit Eötvös igen sokszor mondott magáról, t. i., hogy az ő fátuma az, miszerint eszméit, ha először fölveti, perhorreszkálják, de aztán rövidebb-hosszabb idő múlva igenis elfogadják, csakhogy rendszeren olyan időben, amikor azok elkéstek és akkor többé nem használnak.

Mikor a császár Frankfurtból Bécsbe visszatért, ott kivilágították ugyan a várost és minden lépten-nyomon lehetett transzparenteket látni azzal az ismert öt betűvel: A. E. I. O. U., de a legtalálóbbról kritikát a bécsi nép humora gyakorolta, a mikor azt monda: Ezen öt betű nem azt teszi „Austria erit in orbe ultima”, hanem azt „Auch eine Illumination ohne Ursache”. Azonban daczára a frankfurti kongresszus ezen csekély eredményének, Eötvös és Kemény mégis sokat reméltek attól Magyarország érdekében; ők azt mondták, hogy a német mozgalom most gyorsabban fog haladni, hogy Ausztria akarva nem akarva bele fog sodortatni és akkor a Magyarországra való visszahatás el nem maradhat. Ennél fogva Eötvös ismét Bécsbe ment és ott az irányadó körökben azt proponálta, hogy az ins ég alkalmával hivassék össze ad hoc a magyar országgyűlés. A császár személyesen fogná azt megnyitni, a feliratban a nemzet bizonyos előzékenységet tanúsíthatna és a többi magától jönne. Hogy Schmerling akkori államminiszter ellenállása által ezen terv meg ne hiúsíttassék, Eötvös azt proponálta, hogy azon ürügy alatt, miszerint az inségügyben talán a Reichsrathal bizonyos tárgyalások lesznek folytatandók, a Felsővel együtt Schmerling is jöjjön le Pestre. Ezzel Eötvös elejét akarta venni Schmerling azon gyanújának, mintha az egész terv ellene volna irányozva és hogy a Felsővel urat nálunk Isten tudja miféle fondorlatokba akarnák belevonni. És most az az érdekes eset történt, hogy midőn egyik régi barátomat, a ki már akkor is bizalmi állást foglalt el Schmerling oldala mellett és még ma is magas hivatalt visel Ausztriában, arra kértem, hogy tervünket kéz alatt közölje Schmerlinggel, ez másnap azzal a válaszszal jött vissza, hogy az államminiszter épen nem idegenkednék Eötvös tervének keresztülviteléről, de hozzátette,

hogy ő gróf Forgách Antal akkori magyarországi kancellárral is beszélt a dologról, Forgách azonban kijelentette, hogy ő ezen tervet minden erejéből ellenezni fogja, nyilván azon okból, a melyet természetesen be nem vallott, mert alapos oka volt attól félni, hogy ha ama terv valósul és a magyar nemzet fejedelmével kibékül, az ő (Forgách) működésének vége van. És az egész dolog csakugyan meghiúsult nem a német államminiszter, hanem a magyar kancellár ellenállása folytán.

És most áttérek Eötvös leveleire, a melyekből mindenekelőtt egyet akarok ismertetni, mert ez az egész embert jobban jellemzi, mintha egy egész kötetet írnék róla. 1865 október elején Eötvösről egy cikket írtam a bécsi „Wanderer”-be, mire tőle a következő levelet kaptam:

Svábhegy, 1865 október 6.

„Tisztelt barátom! Épen a „Wanderer” cikkét olvastam el, midőn az ön levele kezembe jött. Hogy a cikk jól esett és hogy azt olvasva nemcsak szerzőjét, de azt is megismertem, hogy az nem hideg dicséret, hanem baráti nyilatkozat, csaknem felesleges mondanom és azért nem is tudom, mi kifogásom lehetne ellene. Talán túlbecsül — és ez úgy is van — törekvésem rezultátumára nézve, de nem a mi szándékaimat illeti. Elől akartam járni arra, hol az igazságot találni reméltem és öntudattal lemondtam a tapsról és elismerésről, ámbár az jól esett volna és így elmondhatom, hogy nem értem el annyit, mint ön felteszi és nem használtam oly sokat, de legalább utána törekedtem és a ki mindig valami magas után nyúl, az, ha apró legény is, legalább anynyira emelkedik, a mennyire természete szerint lehetséges. Mi jövőmet illeti, azt hiszem, ön a barátság optimizmusán át nézi azt. Bennem fekszik-e a hiba,

vagy másokban, nem tudom, de annyi bizonyos: nincsen semmi talentumom a népiesség-szerzéshez. Tudva nem ártottam életemben senkinek és mégis akárhányan hivatásuknak tekintik, hogy nekem ártsanak. Most is, mit előre láttam, megtörtént. A „Hon” lefordítva az „Ostdeutsche Post” cikkét (ezen Falk tollából eredt cikknek történetéről részletesen szól Kónyi Deák Ferencnek általa kiadott beszédeiben) a legmalicziózusabb módon közli azt és épen azért ismétlem kérésemet, vigyázzon a cenzurális lapokra, hogy azt a kis popularitást, melylyel még bírok, ne rontsák meg. Magamért fel se venném, mert oda jutottam, hogy nem egy fülemile, de egy pacsirta éneke is inkább gyönyörködtet, mint 500 ember éljenzése, hanem érzem magamban, hogy bizonyos dolgok keresztülvitelére másoknál képesebb vagyok és ehhez a popularitásnak egy bizonyos fokára szükségem van.

Mi jelen helyzetemet — azaz politikai helyzetemet — illeti, az úgy jellemezhető, hogy D. (Deák) most is egy bizonyos féltékenységet árul el irányomban (tudja Isten miért), de egyébiránt minden pontban józanul szól, egyes és épen a legfontosabb kérdésekre nézve ugyanazokat mondja nekem, mint saját nézeteit, melyeket múlt ősszel én beszéltem neki és melyek akkor inyére nem voltak. Én erősen meg vagyok győződve, hogy ő az ügynek fontos szolgálatot fog tenni. Érti a pillanat fontosságát, tudja, hogy viszonyaink kiegyenlítését kivülről senki sem bírja keresztülvinni és így ő fogja megtenni és ezzel bevégezni politikai pályáját. Két hosszú beszélgetés után meg vagyok győződve arról, hogy benne a nagy ambíció feltámadt és mióta ezt tudom, nyugodt vagyok. A feladat tehát, támogatni őt, saját eszméimet lassankint belecseppetgetni és általa preparálva és feleresztve hozni a publikum elébe. Kel-

lemetlen szerep — gondolja ön — és eszembe jut, a mit ön a minap egyszer nekem írt, mennyire nehéz, hogy az egyik Radeckzy legyen, a másik Benedek maradjon. (Ezen levél 1866 előtt íratott és akkor Benedek csak mint Radeckzy hadtestparancsnoka volt ismeretes.) Higyje el, én is máskép szeretném, mert Radeckzy a rendjeleket és Benedek csak a sebeket kapja, de ki tehet róla, hogy a nagy szereposztó nekem épen a hálátlant szánta. De ha valamit tenni akarok, el kell fogadnom és az ember ezt is megszokja, főképp ha eszébe jut, hogy az bizonyosan már másoknak is jutott és a história nagy emberei mellett talán igen sokszor egy kis ember állott, kit senki nem nevez és ki hazája kifejlődésére talán ép oly befolyást gyakorolt, mint e pillanatban én. Ha országgyűlés előtt talán az Akadémia megnyitására lejöhetne, véghetetlenül szeretném, hogy mindenről szólhassunk.

Ég áldja meg önt, a napokban többet.

Tisztelve nejt, híve

Eötvös.”

Meleg rokonszenvvel viseltetett Eötvös iránt felséges királynénk is. Erre vonatkozólag felolvasok néhány sort Eötvös leveleiből, a melyek azt bizonyítják, hogy azon rajongást, melylyel a királyné Eötvös művei iránt viseltetett, a miniszter-poéta teljes mértékben viszonzta.

A tanórák, melyeket ő Felségének adtam, kevéssel a koronázás előtt megszűntek, mert a Felségek akkor Pestre leutaztak. 1867 május 14-éről Eötvös a következőket írja nekem:

„Magas tanítványa virágokkal fogadtatott és napról-napra nő a lelkesedés, mely irányában nyilvánul. Valamint hiszem, hogy soha egy országnak nem volt királynéja, ki ezt inkább érdemié: úgy tudom, hogy soha nem volt olyan, kit így szerettek; és én a jövőhöz való

bizalmat épen ezen érzésre alapítom. Az érzelmek, legalább a népnél, sokkal nehezebben változnak, mint meggyőződései; és én mindig úgy voltam meggyőződve, hogy ha egy korona, úgy mint 1848-ban a magyar, széttört, azt csak a nép szívében ébresztett nagy érzelmek lángjai forraszthatják össze. Három századon át megkísértettük a *hittel*, azután megpróbáltuk a *remény-nyel* is több ízben, de egy még hátra volt, az: hogy a nemzet a dinasztíának valamely tagját igazán, szíve mélyéből *szeresse*; és minthogy ezt most elértük, nem aggódom a jövő iránt. Ön talán mosolyogva mondja, hogy poéta vagyok. Meglehet. Valóságos arisztokratát és excellenciás urat ő felsége minden hatalmával sem csinálhat belőlem. De ön meg fogja vallani azt is, hogy minden poétaságom mellett elég jól láttam előre a dolgokat; és hiszem, most sem fogok csalódní. Az Ég áldja meg önt . . . őszinte barátja

Eötvös.”

Két héttel később, 1867 május 28-ikán ismét ezt írja: „Hivatalom (Eötvös akkor mar vallás- és közoktatásügyi miniszter volt) legkedvesebb kötelességének tartom, hogy tisztelt tanítványát időről-időre egyes tanintézetbe kísérem. Nem vagyok barátja a czeremóniáknak és soha nem hittem volna, hogy ily funkciót kellemesnek tarthatok. De a császárné semmiben nem hasonlít hasonlóihoz. Előtte a tisztelet, melyet egy nemes nőiség iránt érzünk, háttérbe szorít minden egyebet; és hódolatunkban nincs semmi, mi a császárnét illetné. Önnek nincs fogalma azon lelkesedésről, melylyel főképp a nép alsó osztályai hozzá ragaszkodnak. Ha valamely intézetet megnézve kocsijához visszatér, mely körül az alatt nagy népcsoport alakult, a tömeg fanatikus akklamációval fogadja nagy asszonyát, és én; kire minden, mi a szívből jó, mélyen hat,

elfelejtem, hogy egész életemen át az ellenzékhez tartoztam és pár hónap múlva — wenn der Mohr seine Schuldigkeit gethan — valószínűleg ismét ahhoz fogok tartozni. Örülök a lojális érzések ezen kitörésén, mintha legalább udvarmester lennék. Mint látja, az udvari levegő még demokratikus lelkemre is megteszi hatását; szerencsére eddig a tisztelő rokonszenv, melylyel magas tanítványát kísérem, nem terjedt tovább. Az Ég áldja meg önt . . . híve

Eötvös.”

És midőn azután a koronázás bekövetkezett, a kedves ember öröme határt nem ismert. A koronázás napján, 1867 június 11-ikén, a következő levelet írta hozzám, mely hű tükörképe az ő egész jellemének:

„Tisztelt barátom! Bármennyire el vagyok foglalva, az nem lehet, hogy szívem örömeiben legalább néhány szót ne írjak. Nem hittem volna soha, hogy koromban (ő akkor 54 éves volt) még ily boldognak érezhessem magamat, főképp politikai események által. De a mi most történt, az sok fáradságnak, hosszú küzdelemnek és számtalan keserűségnek díja s így nem érzem magamat érdemetlennek ezen jutalomra. Az amnesztia, mely így adatott ki, a királynak határozata a 100 ezer arany felett, mely neki koronázási ajándéku adatott, befejezi a művet és bátran merem állítani: hogy az 1848-iki forradalom be van végezve és belőle csak az egyenlőségnek kivívott elve és nemzeti becsületünk, melyet vele arattunk, maradt meg. Még sok munka vár ránk, veszélyek környeznek a külföld részéről; de Kossuth levele, melynek legtágabb körben elterjedését megengedtük és az agitátor fiai, kik a koronázás alatt nyugodtan nézték az ünnepélyt, bizonyítják, hogy biztos alapon állunk és így megküzdehetünk a veszélyek és nehézségekkel. Isten áldja meg önt a sok fáradságért, melylyel

győzelmünk kivívásához járult! Isten áldja meg buzgó tanítványát, ki mint egy áldás jött körünkbe és kinek kedves arczárói egy szebb jövőnek reménye mosolyog ránk! Vele szemközt az egész nemzet költői érzettel telik el, mert hiszen csak egy valódi költészet van e porvilágon és ez: a szeretet. Híve

Eötvös.”

Midőn az imént idézett levelek egyikében azt monda Eötvös, hogy ő belőle soha igazi arisztokrata és excellenciás úr nem lesz, az nem volt pusztá frázis, a mint ezt a következő kis esemény is bizonyítja. 1870 áprilisban halotti ünnepély készült Batthyány Lajos gróf emlékére. Az akkori magyar kormány megmagyarázhatatlan közönnyel nézte e készülődéseket, sőt egyik-másik jelenségből azt lehetett következtetni, hogy titokban még röstelli is a dolgot. Nagyon természetes, hogy minél inkább visszavonult a kormány, annál erélyesebben vette kezébe ezt az ügyet a szélsőbal; ámbár a ki Batthyány Lajost ismerte, az csak mosolyoghatott, midőn a nevezett párt magának vindikálta hazánk szabadságának e nagy mártírját. Én akkor már Pesten voltam és nagyon mérges cikket írtam, melyben erősen megtámadtam az összes kormányt, hogy nem ő vette kezébe a dolgot, hanem hagyta azt ellenzéki tüntetésül felhasználni. Képzeltetni, hogy kormánykörökben dühösek voltak rám; csak az én Eötvös barátom volt az, a ki nem csak hogy ebben a dühben nem osztozott, hanem még az nap, május 4-ikén, a következő sorokat írta nekem:

„Tisztelt barátom! Még azon benyomás hatása alatt, melyet mesteri cikke rám tett, fogadja köszönetemet azon élvezetért, melylyel azt olvastam. Minden, a mi a maga nemében tökéletes, nem maradhat hatás nélkül és ilyen ezen csak kiterjedésére nézve kicsiny mester-

műve, mely az egésznek nemes hangjától az egyes részletekig — ide számítva a kormánynak adott mellék-dőfést is — a művészre mutat. Nem ismerek jobbat e nemből még öntől sem és így meg fogja bocsátani a vén írónak, ki még a zsurnalizmusban is kontárkodott, ha ezt kimondja és még azon esetben sem veszi tola-kodásnak, ha a vén író véletlenül egyidőre miniszter is . . . Híve

Eötvös.”

Úgy hiszem, hogy az Úristen napja még kevés emberre süttött, a ki aktív miniszter létére ilyen alkalmából ily levelet írni képes lett volna.

Még csak egy levelet olvasok fel, mely annyiban aktuális érdeklődéssel bír, a mennyiben, habár csak röviden, a megyei közigazgatás kérdésével foglalkozik, ámbár az, hogy miként vélekedik a világhírű „Falu jegyzője” szerzője a régi megyéről, senki előtt kétséges nem lehetett. A levél 1867 április 29-éről van keltezve és így szól:

„Tisztelt barátom! A német közmondás: „Wem Gott ein Amt gibt, dem gibt er auch Verstand”, mint sok más, a mi Németországban helyes, nálunk nem alkalmazható, legalább reám nem; én eddig csak az észnek tetemes megfigyatozását tapasztaltam. Naponként kevesebb jut eszembe és ha így haladok, nem sokára rám illik, mit a bécsiek N.-ről mondtak:

Er ist Minister,
Wenig liest er,
Und was er liest, vergisst er.

Annyira azonban még most sem jutottam, hogy a sok excellenciás czímet az ön levelében ne sokaltam volna meg. E sallang jó az adreszre, de a levélben nem szeretem, mert miután Isten segedelmével tovább fogunk levelezésben maradni, mint az én excellenciás-

ságom tart, jobb, ha a régi stílusnál maradunk. Egyáltalában, mint ezt tegnap választóimnak is megmondtam, Eötvös József akarok maradni, ámbár az előbbi kancellár jónak látta nevemet a hétszemélyes tábla ülnökének ajándékozni (t. i. Eötvös József septemvir a báróságot elnyervén, most két báró Eötvös József létezett), minek következtében, mióta az bárónak neveztetett ki és leveleim hozzá, az övéi hozzám hordatnak. A 67-es bizottmány munkálata fordításának nyomdai számlája a miniszterelnökhöz küldendő, ki egyébiránt jövő szerdán vagy csütörtökön Bécsbe jön és a kivel együtt én is feljövök. Szóval többet mondhatok közdolgokról, annyi azonban bizonyos, hogy minden esetre sokkal rosszabbul is mehetnének. Üres pénztárral és igen közepszerű erővel csodákat művelni nem lehet, de a ki a megyék eddigi eljárását figyelemmel követi, az meg fogja vallani, hogy a helyreállítás nagy experimentuma jobban sikerült, mint 1861-ben. Fognak-e a megyék igen czélszerű adminisztratív szerkezetnek mutatkozni, az más kérdés. Műveltségi állapotaink mellett nem tartom valószínűnek, hogy 52 oly tisztikart állitassunk fel, mely a jelen kor szükségeinek megfelel és talán sokan, a kik most a megyéért rajongnak, úgy fognak járni rövid idő múlva, mint az járna, ki kedvesét 18 évig nem látta és az alatt róla álmodva, őt még mindig imádja, míg vele nem találkozik és meggyőződik, hogy talán saját Ízlése és még inkább kedvese azóta megváltozott; de ezen változás mindenestre csak később várható, most még a mézesheteket éljük és én igen örvendetes jelenségnek tartom, hogy eddig még nem ütötték be senkinek a fejét. Május 2-án remélem, találkozunk, vagy legalább 3-án keressen fel reggel a „Károly főherczeg” szállodában; ha csak nem

kerülök ágyba. Tegnapelőtt is ott voltam, tegnap választottak és ma ismét csehül érzem magamat.

Őszinte barátja

Eötvös.”

A mit e levelek után talán felesleges mondanom. Eötvös a fényes külsőségeknek soha sem volt barátja. Midőn mint miniszter bevonult a régi budai ország-házba, az ő hivatalszobája meglehetősen egyszerűen volt bútorozva. Elnöki titkárja azt kérdezte tőle, nem volna-e czélszerű új bútorokról gondoskodni. Eötvös tagadólag rázta a fejét. „Új *aktákat*” — monda — „hozhatnak nekem akár mennyit, de új *bútorokat nem*. Az új bútor új embereknek való, én pedig már nagyon régi ember vagyok; azonkívül édes atyám azt mondta egyszer, midőn a helytartósági épület házfelügyelője új íróasztalt akart hivatalába tétetni: kedves öregem, hagyja ezt; mert ha az ember szorgalmatos akar lenni, akár egy nyújtó-deszkán is lehet dolgozni.” Hogy az ily emberrel a hivatalon kívül való érintkezés a lehető legkellemesebb, barátjaira nézve a vele való együttlét mindenkor igazi élvezet volt, az magától érthető. Az utóbbiakkal szemben sokszor a legragyogóbb színekben tört ki az ő költői lelke. Mikor egyszer gyalog sétáltunk a Sváb-hegyen, váratlanul egy hatalmas zivatar lepett meg bennünket, mely azonban rövid záporosó után ismét elmúlt. Az eső ellen egy fabódéban találtunk menedéket; azután nem sokára a nap ismét kijött, a felhők szétfolytak, a zöld leveleken csillogva és reszketve függtek az esőcseppek és balzsamos illat tölte be a léget. Midőn a fakunyhóból kiléptünk, Eötvös megállott, arczát, melyet mintegy dicsfény folyt körül, az ég felé emelé és az elragadtatás hangján kezdé szavalni Hölderlin gyönyörű szavait: „A mi történik, gyönyörből történik és békével végződik. A világ disszonanciái olyanok, mint a szerelmesek czívódásai. A viszály közepette ott

van a kibékülés és a mi szét volt választva, újra találkozik. A szívnek hulláma nem tudna oly szépen föl-tajtéckzani, ha a sors, ez a néma régi szikla, néha-néha útját nem állana.” Azután elnémult s úgy látszott, hogy magában tovább szövi a gondolatok fonalát. Csak lassanként tért vissza a valóságba; azután pedig mosolyogva fordult hozzám e szavakkal: „Látja, még nem felejtettem el régi kedvencz klasszikusaimat.” Élénk szelleme folyvást dolgozott s gondolatainak árja kimeríthetetlen volt: azoknak röptét a bürokráciai munka egyhangúsága legkevésbé sem akadályozta. Miniszteriumában egyszer ülést tartottak az ő elnöklete alatt. Joanovics György, akkori államtitkár, épen a görög egyház valamely unalmas ügyét referálta; ezalatt Eötvös folyvást irkált és tanácsosai nem tudták maguknak megmagyarázni, hogy mi érdekelheti őt annyira ebben a görög egyházi ügyben. Hanem néhány percz múlva odanyújtotta a teleirt papírt Kárffy tanácsosnak, a ki különös kedvence volt és ez csodálkozva olvasta a következő sorokat: „A világon két hatalom van, mely még a hegyeket is helyökről tovamozdítani képes: a hit és a hitel. A mi napjainkban sokan úgy vélekednek, hogy a hit már elvesztette hatalmát és egyedül csak a hitel uralkodik. De nem sokára eljő megint az az idő, a midőn az emberek csalódásukat fel fogják ismerni, mert akkor igen sok ember lesz a világon, a kinek többé nincs hitele, de a hit meg fog nekik maradni és ebben fogják vigaszukat találni.” Más alkalommal egy hivatalos iratsomót küldött át Kárffynak és az azt összekötő madzag alá egy kis czédulát dugott, melyen a következő szavak voltak olvashatók: „Valamint a fa minél mélyebbre ereszti gyökereit a földbe, annál magasabbra emeli egyszersmind ágait az ég felé, olyannak kell lenni a mi tudományunknak is. Minél tovább behatolunk annak

mélységeibe, annál inkább kell gondolatainkat az ég felé emelni.” — Számtalanszor közölte velem a leggyönyörűbb gondolatokat, melyek az általános audiencia alatt eszébe jutottak. Képzelték, hogy ezek az audienciák — sokszor egy nap alatt 100 személy is megjelent előtte — Eötvösnek élénk szellemét kifárasztották. Néhanéha azonban az ily audienciák alkalmával tréfás jelenetek is fordultak elő. Egy alkalommal egy körülbelül 50 éves, ép, erős férfi jelent meg Eötvösnél. Elmondta előtte saját életének végnélküli történetét, részletesen kimutatta, hogy ő tulajdonképpen mindent tanult és mindent tud és végre arra kérte a minisztert, adjon neki tanácsot, hogy most mihez fogjon. Eötvös türelmesen végighallgatta s azután a legnyájasabb hangon mondott ezen szavakkal bocsátotta el: „Ha ön, ki az imént kimutatta nekem, hogy mindent tanult és mindent tud, 50 éves korában utóvégre mégis kijelenti, hogy nem tudja mihez fogjon, akkor talán nem fog csodálkozni, hogy én, ki csak keveset tanultam és nem sokat tudok, erre azt válaszolom önnek: hogy én mégkevesébbé tudom.” Szíve jóságáról ezer meg ezer apró történetkét mondhatnék el önöknek, a melyekről még a kortársaknak sem volt tudomásuk, az utókor pedig még kevesebbet fog azokról tudni, ámbár az ilyen dolgok talán jobban megérdemelnék, hogy megőriztessenek, mint valamely hódítónak véres tettei, a ki holt testeken és füstölgő romokon építi fel hatalmát. Volt egy árva fiú, a ki ritka szellemi tehetség mellett nagyon könnyelmű fráter volt és végre mindenféle apróbb korhelységek miatt oda jutott, hogy a tanári kar azt indítványozta, miszerint az illető Magyarország valamennyi gymnáziumából kizárassék. Midőn az erre vonatkozó előterjesztés Eötvös elé került, ő magához idézte a fiút és egy órán át tartotta magánál. Ez óra multával a fiatal ember megtörve,

könybe lábadt szemmel hagyta el a miniszter szobáját, a ki igenis elrendelte, hogy a fiú büntetését kivegye, de a gimnáziumokból kizártni nem engedi. Ez az akkori fiatal ember ma a fővárosnak legügyesebb és legtisztel-
tebb ügyvédei közé tartozik. Ha néptanítók jöttek hozzá audienciára, sokszor félóráig tartotta őket magánál, legélénkebb részvétellel hallgatta meg életük regényét és a hol csak lehetett, tanácscsal és tettel segítette őket. Egyszer egy alapítványi jószágbeli írnok meghalálozván, az illető referens előterjesztette ama rendelet tervezetét, mely szerint az illető özvegynek a szabályzat értelmében 18, mondj tizennyolcz forint évi nyugdíj volt engedélyezendő. Eötvös egy ideig némán bámult a papírra. Egyszer, kétszer, háromszor elolvasta az előterjesztést. A titkár, a ki még most is él és a ki maga mondta el nekem ezt a történetet, csodálkozással látta, hogy a miniszter szemében köny ragyog.

Végre Eötvös megragadta a tollat és a 18 mellé még egy nullát írt. „Lássa, — monda a felindulástól reszkető hangon — e szabályzat csak 18 forintot engedne meg, de az Úristen ez esetben túl fogja magát tenni a szabályzaton. Ilyen nyomor esetére én az égben egy szeparát kontót nyitottam magamnak és úgy remélem, annak hováfördítését valamikor a Mindenható előtt igazolni képes leszek. „ És ezt az aranyszívet a világ nem tudta megbecsülni, a mint szellemét nem tudta megérteni. A kik nálánál kisebbek voltak, nem akarták megengedni, hogy ő nagy legyen és legnemesebb tervei elé ezer *meg ezer* akadályt gördítettek, úgy, hogy ő egyik hozzám intézett levelében e fájdalmas panaszra fakadt: „Nőm és gyermekeim körén kívül alig van egy oly életviszony, melyet nekem meg ne keserítettek volna.”

1871. január 5-én, tehát körülbelül négy héttel halála előtt — ő már ágyban fekvőbeteg volt — egyik leányom

eljegyzéséről értesítettem őt. Ő rögtön, az ágyban, a következő választ írta, és ez egyszersmind az utolsó levél, melyet tőle kaptam:

„T. barátom! Tegnap vettem a jelentést az örvendetes eseményről, mely családjában készül. Miután hosszú idő óta beteg vagyok és valószínűleg még egyideig nem találkozunk (fájdalom, soha többé nem találkozhattunk!) csak írásban fejezem ki legőszintébb szerencsekívánatomat. Adjon az Ég a szerencsés mátkának, kit még mint gyermeket láttam annyi boldogságot, hogy ön minden politikai boszúság közt is, ha reá gondol és boldogságát látja, a sorssal kibékülve érezze magát. Mondja kérem kedves nejének tiszteletemet . . .

híve

Eötvös.”

Négy héttel később eltemettük. Ő elköltözött az örökké való atyához, hogy ott előbb említett szeparát kontóját rendezze és meg vagyok győződve, hogy a mérleg még tetemes felesleget mutatott az ő javára. Egy költői monda szerint minden ember, mielőtt e világra születik, a paradicsomban időzik; midőn azután onnan kilép, a kapu mellett álló angyal ujját rányomja az ember felső ajkára, hogy a ki angyal volt és most a mi fájdalomtelt világunknak polgárává lesz, elfelejtse mindazt, a mit a paradicsomban látott s hogy az ottani örömökre való visszaemlékezés ne tegye elviselhetetlenné e siralomvölgy nyomorait. Remélem, hogy a kegyes Gondviselés ama kapu mellé is, a melyen át mi innen visszajutunk ismét a paradicsomba, ugyanily jótékony géniust állított és hogy ez rózsás ujját ismét rányomta az atya hajlékába visszatérő költőnek ajkára, hogy ez, megfejtkezvén minden szenvedésről, minden bánatról és bánatalomról, a mit idelent ki kellett állania, tisztán és zavartalanul élvezhesse a halhatatlanok boldogságát.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉS AZ 1867-TKI KIEGYEZÉS.

(1892).

A magyar király koronáztatása sohasem volt pusztaszertartás, hanem ünnepélyes megerősítése azon kétoldalú szerződésnek, mely a magyar nemzet és a dinasztia közt kötött; az Úr színe előtt megújított ígérete annak, hogy valamint a nemzet sértetlenül fentartani szándékozik mindazon jogokat, melyek az alkotmány értelmében a királyt illetik, úgy viszont a király is eskü által megerősített fogadást tesz, hogy az országnak alkotmányos utón létrejött törvényeit tiszteletben fogja tartani és mások által is tiszteletben tartatni.

Az 1867-iki koronázás fokozott fontosságot nyert még azáltal is, hogy azt egy 18 éven át tartó, alkotmány nélküli állapot előzte meg és hogy azon kétoldalú szerződéses viszony, mely a nemzet és dinasztia közt, valamint a Habsburg-ház uralkodása alatt álló többi királyságok és országokkal szemben addig fennállott, valamennyi érdekelt fél közös egyetértésével az úgynevezett kiegyezés által nem egy lényeges pontban módosítva lett. Ezen kiegyezés éveken át tartó tár-

gyalásoknak volt eredménye, melyeknek hiteles története még teljesen megírva nincsen és egyhamar nem is lesz megírható, mert egyfelől vannak tekintetek, melyek ez idő szerint még a legfüggetlenebb író tollát is megbénítják, másfelől az anyag sincsen még teljesen együtt, habár annak igen jelentékeny számú és nagyfontosságú részei már jelenleg is a nyilvánosság előtt fekszenek. Ezen eddigelé ismert adatok megérdemelt dicskoszorút fonnak úgy Deák Ferencz, mint Andrássy Gyula gróf homloka köré és már magokban is teljesen elégségesek arra, hogy ezen két férfi nevét halhatatlanná tegyék Magyarország történetében.

Voltak azonban a kiegyezés létrehozása körül elévülhetlen érdemei még egy harmadiknak is, a kiről aránylag keveset tud és keveset szól a nagy fiai iránt különben oly hálás nemzet és *ez báró Eötvös József*. Ő egész életében a szerénységnek volt mintaképe és a mennyire csak lehetett, háttérbe vonult, eszméinek diadalán örvendve még akkor is, ha az abból származó dicsőséget mások aratták. Engem sem vezet azon szándék, hogy a jelen igénytelen közleménnyel boldogult barátom emlékét dicsőítsem, a mire az különben sem szorul, de úgyhiszem, hogy a hazai történetírásnak általában és főleg annak, a ki majdan valamikor a legújabb kor történetét fogja megírni, hasznos szolgálatot teszek az alább következő levelek közzététele által, melyeket csonkítatlanul és még a magántermészetű részleteket sem hagyva ki, adok át a nyilvánosságnak, nemcsak mivel az irányzatosságnak még látszatát is kerülni akarom, hanem mivel a kép teljességéhez ezen magokban véve talán jelentéktelen részleteket is szükségeseknek tartom.

Kiindulási pontul veszem az 1865-ik év tavaszát, vagy szabatosabban szólva, Deák Ferencz híres húsvéti czikke

megjelenésének idejét, mert a kiegyezésre irányzott nyilvános akció — a titkos előzményekről talán más alkalommal szólok — tulajdonképen ezen cikk megjelenésével vette kezdetét.

Maga Eötvös már öt évvel előbb, kevéssel a villafrancai békekötés után, nemcsak magával volt tisztában a követendő útra nézve, hanem azt a nyilvánosság előtt is megjelölte. Az ő programja dióhéjba szorítva a következő volt:

AZ osztrák császár álljon a Németország egységére irányzott mozgalomnak élére és miután a németek rokonszenve csakis alkotmányos és szabadelvű rendszer által nyerhető meg, iparkodjék létrehozni egy központi német parlamentet, melyben az osztrák örökös tartományok képviselői is részt vennének. Ennek szükségszerű következménye aztán az volna, hogy — ily német parlamentben a magyar korona országainak képviselői nem foglalhatván helyet — a habsburgi monarchia belsejében a cenzalizációt meg kellene szüntetni, a magyar alkotmányt helyreállítani és hazánkat az öt törvényesen megillető önállóságban részesíteni; a törvényeszerű állapot ezen helyreállítása után ugyancsak alkotmányos úton a mindkét fél közti viszony volna szabályozandó.

Ezt tanácsolta Eötvös ismételten a hatvanas évek elején. Ezen tanácsot azonban Bécsben nem követték akkor, midőn az ő eszméinek megvalósítása még lehetséges volt, hanem igenis megkísérlették 1863-ban a frankfurti *Fürstentaggal*, mely Ausztriára nézve óriási kudarczczal végződött, mert az eszélyes Poroszország akkor már annyira fölényben volt, hogy azt többé visszazszorítani nem lehetett. Mindazonáltal ezen fiaskónak és az annak következtében egyre fokozódó porosz fenhéjázásnak, melynek veszedelmes voltát Bécsben lassan-

kint felismerték, mégis azon jó következménye volt, hogy legalább az említett program második részével, t. i. Magyarország kibékítésével kezdtek odafenn komolyan foglalkozni és már csak némi biztosítékot kívántak arra nézve, hogy ha a magyar nemzet felé kezet nyújtanak, onnan rideg visszautasítással nem fognak találkozni.

Ezen aggodalom megszüntetése volt a húsvéti cikknek célja, melyben történelmi példák által ki volt mutatva, hogy valahányszor a dinasztia és Magyarország közt komolyabb viszály támadt, ezt mindig csak az uralkodót környező rossz *tanácsadók* okozták és mindannyiszor a *fejedelem* személyes jóakarata és belátása volt az, mely ezen viszályt mindkét fél megelegedésére megszüntette, vagy hogy a húsvéti cikk szavaival éljek: „valahányszor Magyarorszáiban súlyosabb megelegedetlenség mutatkozott s ezen megelegedetlenség bizalmatlanságot és talán különválási vágyakat is ébresztett, azt majd mindig az *osztrák államférfiaknak* a magyar alkotmány mellőzésére intézett tanácsai és törekvései okozták és mindig a *fejedelemnek* lelkiismeretes igazsága és mélyebb belátása orvosolta a bajt, állította helyre ismét a bizalmat és ragaszkodást.”

Midőn e cikk napvilágot látott, Eötvös falun időzött, hol a nemzetiségi kérdéstről írandó munkáján dolgozott.

Deák Ferencz cikke 1865 április 16-án jelent meg. Öt nappal később Eötvöstől a következő levelet vettem:

Pest, április 21. 1865.

„*Tisztelt barátom!*

Tegnap jöttem vissza az alföldről, hol a húsvéti ünnepeket töltöttem. Ezért nem válaszoltam előbb leveleire. Miután hetenkint két ív a kiadót kielégíti s Ön

a honoráriumot mindig általam fogja kapni, úgy hiszem, nem lesznek nehézségei s én azon leszek, hogy Lauffernél kivigyem, miszerint könyvét Bécsben nyomtassa. Ön nem hiszi, mennyire lekötelez, hogy e terhes munkát elvállalja. *

Így legalább barátom főmunkája méltó alakban jő a német közönség elébe. Saját iratomnak ma 5-ik ivét korrigáltam magyarul, a fordításból még nem láttam semmit, nem is erre vagyok annyira kíváncsi, mert ez jó lesz, hanem inkább ítéletére. Nem egy kissé nehézkes-e az egész? Reményilem, olvasóimat jobban mulattatja, mint engem a korrigálás; engem néha szörnyen unat az egész. De miután a tárgygyal húsz évig foglalatostkodtam, természetes, hogy nekem minden elcsépeltnek látszik et tout genre est bon hors l'ennuieux. Mindenesetre írhattam volna mulatságosabban e tárgyról is, de *e kérdésnél puskapor között járunk* s egy szikra romboló lehet.

Ezt kell talán elmondani recenzenseimnek, ha majd elmondják, dass in dem Ganzen keing Funke Geist zu finden ist. Nálunk a nehézkesség s unalmasság oly népszerű, hogy végre az is, kinek természettől e tulajdonokhoz hajlama nem volt, azokat megszerzi magának s ezen iratom, mint ön látja, nagy előmenetelt mutat e szép kvalitásokban.

Még egy más bajom van. Eddig nincs címem. A gyermek ma-holnap megszületik s nem tudom, hogy hívják, „A nemzetiség kérdése”, vagy „A nemzetiség kérdése Magyarországon”, vagy nem tudom hogyan?

* Itt Szalay *Magyarország történetének* fordításáról van szó, melyre Falk Miksa vállalkozott volt. Szintúgy Eötvösnek akkor toll alatt levő munkájának (A nemzetiségi kérdésről) egyszerre magyar s német nyelven kellett megjelenni és a német fordítás szintén F. Áikra volt bízva.

Azért kérem, adjon tanácsot, csak szeretném, hogy a cím mentül egyszerűbb legyen.

Deákkal, mióta visszajöttem, még nem szóltam. Czikke egészben véve jó hatást tesz, mert *mint a biblia mannájánál, mindenki azon isiinek találja, mely neki legkedvesebb*. Egy rész a *birodalom* érdekeit, melyek mindenk fölé emeltetnek, más az *ősi álláspont* megtartását, a harmadik *Schmerlingre* irányzott s találó csapást lát benne, de az egésznek azon jó hatása mindenesetre volt, hogy marasmusunkban egy kissé elektrizált. Ha a Napló a megkezdett diskussziót folytatná, e lépésnek nagy következei lehetnének, de ehhez nincs kilátás. írja meg, ha ideje van, személyes nézetét — híve

Eötvös.”

A húsvéti cikk a bécsi lapokban mindenféle magyarázatokra adván alkalmat, az akkor Bécsben megjelent *Debatte* szerkesztője, Ludasy Mór lerándult Pestre és Deák Ferenczcel folytatott ismételt beszélgetés alapján lapjában három cikket tett közzé, melyekről a „Pesti Napló” május 23-án úgy nyilatkozott, hogy a *Debatte* cikkei „nem tekinthetők ugyan pártprogramnak, hanem azoknak írója mégis a valósággal egyezőleg elmondta azt, mit a magyar liberális párt itteni táborában hallott”. Erről aztán Eötvös nekem a következőket írja:

Svábhegy, május 24. 1865.

„Tisztelt barátom!

Nevetségesen hangzik, de mégis igaz, legalább két hét óta készülök íráshoz s mindedig nem jutottam hozzá. Hosszasan akartam írni könyvemről, melyet Ön fordítani szíves volt s politikai viszonyainkról, melyek zavartabbak, mint — reménylem — könyveim, de még

ma sem érek reá; annyi s nagyrészt kellemetlen apróság veszi időmet, hogy még ma is csak rövid észrevételeket közlök s gondolataim kiegészítését Önre bízom.

Mi mindenekelőtt könyvemet illeti, szeretném, ha annak bírálatában kettő emeltetnék ki:

1-ször az, hogy azon barátságos mód, melylyel a nemzetiségekről szólok, nálam nem az újabb események s azon kívánatnak következése, hogy magamnak a nemzetiségek között barátokat szerezzek, hanem hogy e tekintetben mindig úgy gondolkoztam s nyilatkoztam s már 1843-ban a „Falu jegyzője”-ben, melyben sebeinket leleplezem, reá mutattam erre is. Ennek bebizonyítására megküldöm Önnek a „Falu jegyzője” legújabb kiadását s megjelelem az 1-ső kötet megfelelő lapján a helyet, mely erre vonatkozik és szórul-szóra úgy maradt, mint az első kiadásban.

2-szor. Szeretném, ha a bírálatban főfigyelem fordítatnék a könyv befejezésére s pedig azért, mert a mit ott mondok ki, az politikai meggyőződésem kvintesszenziája. Azon gondolat, hogy a magyar nemzetiség csak úgy tarthatja fenn magát, ha az a nyugoti civilizáció zászlaját hordja Európa ezen részében s egyéniségét azon eszmék szolgálatában tünteti ki, melyekért a művelt világ többi népei küzdenek; e gondolat volt huszonöt év óta vezérfonala összes politikai tevékenységemnek s az fog maradni ezentúl is. Valamint a nemzetiség kérdésében, úgy minden kérdésnél *azon párton álltam, fogok állni mindig, mely a szabadságért küzd, s úgy vagyok meggyőződve, hogy midőn ezt teszem, egyszersmind, a speciálisan magyar érdeket mozgítom elő.* Ha ezen nézet hibás, akkor elhibázott egész tevékenységem is.

Vannak, kik mindent kizárólag a magyar szempontból tekintenek s kiket korunk haladása csak annyiban

érdekel, a mennyiben nemzetünk állására befolyást gyakorolhat. Én saját jövőmet az egésznek jövőjétől külön gondolni nem tudom. Mások csak a magyar nemzet egyéniségéért aggódnak, én meg azért, hogy e nemzeti egyéniség *magához méltó helyet* foglaljon el. Én lelkesülök nemzetemért, mert úgy vagyok meggyőződve, hogy az a nagy *szabadsági* küzdelemben, melyhez közeledünk, Európa népeinek huszárja lesz, ki mindig az elsők között küzd. Azon gondolatért azonban, hogy századokon át zsinórozott ruháinkat megtartva, mint Leibhuszárok szolgáljunk valakinek s ezimeres tarso-lyunkat, a csörgő kardot és forgós kalpagot fitogtassuk, *ezen* jövőért én lelkesülni *nem* tudok; s ha csak *ezen* jövő várna reánk, nem adok egy jó szót azért, mit Széchenyi nemzetiségünk zománczának nevezett.

Jól tudom, hogy ezen felfogás oka, hogy soha eddig oly népszerűsége nem emelkedtem, minő másoknak jutott. De végre is minden embernél, ki a politikában meggyőződését követi, az elhatározó az ő individualitása s én az enyémet nem változtathatom meg s hogy eljárásom megértessék, szükséges, hogy ezen állás-pontom ismertessék. Lehet-e ezt röpiratom bírálatában elmondani, czélszerű-e? Azt Ön, irántam való barátságáról teljesen meg vagyok győződve, jobban íté-leteti meg nálamnál, de nekem úgy látszik, nem ártaná, ha ezek elmondatnának, már csak azért is, mert kulcsul szolgálhatnának minden lépésem megítélésére, melyet, ha csakugyan új politikai élet kezdődik, tenni fogok.

Politikai viszonyainkról — *strictissime ad arnicas aures* — csak annyit mondhatok, hogy Deák programja s főképp az, hogy a Debatteban jelent meg, nemcsak a határozati pátrnál, hanem a legtisztább vérű feliratiaknál is rossz hatást szült. D. teljes meggyőződésem szerint

ártott *magának*, az ügynek azonban bizonyosan *nem*. *A program ezen formában elfogadhatatlan*. Ha viszonyainkat tisztába akarjuk hozni, az első, hogy e viszonyok *természete* iránt tisztában legyünk s D. nyilatkozatában hiányzik azon precízió, melyet minden program főkéllékének tartok.

Ama legfontosabb kérdés: mily esetekben bír azon közös testület, mely a közös ügyek tárgyalásával megbizatik, *elhatározó* szavazattal, nem bízható a véletlenre, vagy egyesek önkényére. De már az, hogy D. bizonyos kérdésekre nézve *szólt* s ez által a diskusszióknak kapuit megnyitotta, a *legnagyobb fontosságú* s az bizonyos, hogy a Napló bármint védelmezze magát, hallgatási politikáját ezentúl követni képes nem lesz.

Mi engem illet, július 1-én fogok heti lapomhoz, ebben számolok múlt télen adott ígéretére. Mielőtt hozzáfogunk, ha csak lehet, feljövök egy pár órára, Bécsbe, hogy egymással szóljunk. D. *mindent a fejedelemtől vár, én több bizodalmat helyezek azoknak belátásába, kik Ausztriában a szabadságot akarják* s ha már hízelegnünk kell, hogy „politikuskok” legyünk, inkább a Reichsrath hozzánk szító pártjának akarok hízelegni.

A helyzet újnak látszik, de nem egészen az. Mint a reformáció korszakában a protestánsok, úgy korunkban az alkotmányosság hívei egy közös ügyért küzdenek. Miért ne fognánk tehát kezét, főkép miután ama régibb kor tapasztalásai (1620-ban) megmutatták, mit várhatunk, ha egymást elhagyjuk.

De elég már; úgyis alig képzelhetem, hogyan fogja firkálásomat elolvasni s ha elolvasta, összefügetlen mondataimat megérteni. De átkom, hogy mindig sietnem kell. Oly

* Ez *Politikai Hetilap* cím alatt 1865 júl. 1-én csakugyan meg is indult.

rövid az élet s az embernek annyi dolga lenne. Ég áldja meg Önt, írjon nemsokára s írja meg privát ítéletét könyvemről; mentül szigorúbb, annál jobban szeretem, mert annál igazságosabb lesz. Híve

Eötvös.”

„U. i. A „Falu jegyzője”-vel együtt elküldöm „Reform”-omat, mely 1846-ban jelent meg. Ha ideje volna, olvassa el, sok érdekest fog benne találni, főképp azon állásra nézve, melyet már akkor elfoglaltam. Meg fog győződni, hogy nem vagyok oly inkonzekvens, mint sokan hirdetni szeretik. Az egy magyar példányra szükségem lévén, Henzelmann kegyetlenül rossz fordítását küldöm. — —

Amaz időben még Bécsben laktam és takarékpénztári hivatalom mellett a *Wanderer* főmunkatársa lévén, szerettem volna az irányadó magyar politikusokkal szóban is eszmét cserélni. Tájékoztatásom céljából azonnal magam nem rándulhatván Pestre, azt írtam Eötvösnek, hogy a nevezett lapnak egy másik munkatársát, dr. Schlesinger orvost fogom leküldeni, a ki előtt teljes őszinteséggel nyilatkozhatik.

Körülbelül ugyanazon időben jelentkezett nálam egy Herzog nevű zsrnalista (később a *Montags-Revue* szerkesztője), a ki szintén le akarván rándulni Pestre, arra kért, hogy egy pár bemutató sort adjak neki Eötvöshöz, a mit meg is tettem. Ez aztán, miként a következő levél mutatja, egy kis Quiproquora szolgáltatott alkalmat, de egyszersmind arra is, hogy Eötvös *már két évvel a kiegyezés létrejötte előtt* röviden bár, de a legnagyobb szabadsággal körvonalazza a maga kiegyezési programját, mely aztán két évvel később mindenünnen el lett fogadva.

Pest, június 10. 1865.

„Tisztelt barátom!

Schlesinger, a kiről Ön írt, nem keresett fel vagy legalább nem talált meg, ellenben levele következésében bajba jöttem. Pünkösöd hétfőn egy zszurnalista-ember keresett fel, Öntől bemutató kártyát hozva. Nem is igen olvastam Ön ajánlatát s nem kérdeztem a nevét, de meggyőződve, hogy Schlesingerrel van dolgom, többet szóltam vele politikáról s csak később tudtam meg, hogy ő Herzog. Ez magában nem baj, mert nem mondtam neki semmit, mit bármely osztráknak nem mondtam volna, a szomorú csak az, hogy mint épen most látom, az „Ostdeutsche Post”-ból, a szegény embernek nincs intelligenciája.

A kiegyenlítésre nézve szó szerint ezeket mondtam neki: *

„Der richtige Standpunkt, auf welchem ein Ausgleich möglich ist, ist der:

Dass von Seite Oesterreichs das Prinzip der *Echts-continuität* und daher die Gesetze des Jahres 1848, die nur eine Weiterentwicklung unserer Verfassung sind, *in ihrer ganzen Ausdehnung als zu Recht bestehend anerkannt werden*, dass von unserer Seite *dasselbe für die Verfassung vom 26-ten Februar geschehe*, indem wir als Grundsatz aufstellen, dass, nachdem diese Verfassung durch den Kaiser frei gegeben wurde, dieselbe weder *zurückgenommen, noch im Wege des Octrois verändert werden kann*, indem alle Dispositionen dieser Verfassung *insofern sie Oesterreich betreffen und daher nicht mit den ungarischen Gesetzen in Widerspruch stehen*, nur in der

* A levél itt következő része németül van írva, nyilván azért, hogy szóról-szóra fel lehessen olvasni a Kuranda, az „Ostd. Post” szerkesztője előtt.

durch die Verfassung vorgeschriebenen Form verändert werden können.

Ueberall, wo eine Verfassung besteht, sind wir gegen jedes Octroi, in Oesterreich so gut als bei uns.

Was die Behandlung der beiden Theilen der Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten betrifft, so ist für diese weder in den Gesetzen vom Jahre 1848 gesorgt, noch stand dem Kaiser das Recht zu, darüber ohne Einverständnis mit Ungarn durch die Verfassung vom 26-ten Februar zu bestimmen. Die Art, wie diese gemeinsamen Angelegenheiten zu behandeln sind, ist vielmehr das Object der *Vereinbarung beider Legislationen*; d. h. des ungarischen Landtages und des engeren Reichsrathes, die darüber entweder direct (durch Commissionen) oder durch die beiden Ministerien zu verhandeln haben.

Es versteht sich von selbst, dass insofern einzelne Bestimmungen der Gesetze des J. 1848 eine zweckmässige Behandlung der gemeinsamen Angelegenheiten unmöglich machen, oder mit den Interessen des Gesamtstaates und der constitutionellen Freiheit der transleithanischen Länder nicht zu vereinigen wären, wir bereit sind, alle jene Modifikationen in diesen Gesetzen vorzunehmen, welche mit den Interessen und der constitutionellen Richtung Ungarns verträglich sind, wie denn auch der letzte Landtag dieses klar ausgesprochen hat."

Hogy szó szerint ezeket mondtam, azért jót állok. Mióta ugyanezt a Pester Lloydban írtam, annyiszor mondtam el különböző embereknek, hogy könyv nélkül tudom. Herzog úr mit csinált belőle, azt az Ostdeutsche Postban olvashatja. E rektifikációt nem azért írom, hogy vele valami zajt csináljon. Annyi nagy dolgok forognak szőnyegen, hogy az Ostd. P. cikke el fog hangzani. Egyébiránt nem akarom Kurandát csalódásba

hozni s azt sem kívánom, hogy trotlinak tartson; azért igen le fog kötelezni, ha ezeket pro illius privata notitia vele közli. Roppant el vagyok foglalva s azért csak most láttam a cikket is s mindjárt írni akartam Önnek, egyébiránt a napokban új levelet küldök lapom iránt. Ég áldja meg Önt, mondja kedves nejének tiszteletemet.
Híve Eötvös.

Ha pár sorral válaszolhat, igen le fog kötelezni.”

Nem kevésbé érdekes nyilatkozatra adott alkalmat .ugyanabban az időben a „Breslauer Zeitung” egyik cikke, melyre vonatkozó levelében Eötvös valódi látnoki tehetséggel előre mondja a dolgok azon fejlődési menetét, mely szórói-szóra be is következett.

Svábhegy, június 17. 1865.

„*Kedves barátom!*”

Ha a zszurnalisztikához nem sok szimpátiát érzek — természetesen kivételekkel, mert hisz mi ketten is azok vagyunk — okom van rá s a „Breslauer Zeitung”, melyet velem közöl, nem fogja megváltoztatni nézetemet. Hiheti-e Ön, hogy Wiener Vilmost, kiről a lap szól, sohasem láttam, hogy az magát nálam nem mutatta be s hogy e szerint az egész konverzációból, melyet vele állítólag tartottam, *egy szó sem igaz*. Miután a „Neues Fremdenblatt”, melyből a Breslauer korrespondenciáját vette, engem nem nevez meg, legczélszerűbb lenne talán, ha a „N. Fremdenblatt”, szerkesztőjét erről értesítené, sőt felszólítaná, hogy e tévedést maga rektifikálja, mit, megvallom, szeretnék. Nem azért, hogy az ó-konzervatívok haragját kikerüljem. Ezen urakkal rég tisztában vagyok s nem vágyódom szimpátiájok után, de azért, mert az, a mit szájamba tesznek, nemcsak nem mondatott általam, de valósággal ellentéte nézetemnek. Miután általan véve a szabadság győzelméhez bizalmam van,

azért meg vagyok győződve arról, hogy a jövő azon eszméké, melyekért küzdöttem. E jövőt sem elleneink intrikái, sem pártunk egyes hibái nem ronthatják meg, de elveink győzelme nem hetek vagy hónapoktól függ, hanem a dolgok természetében fekszik s így azon kérdés: hetek vagy hónapok után hívatik-e össze az országgyűlés, pártunk állására sokkal kisebb befolyást fog gyakorolni, mint azt a Breslauban felhozott „magyar államférfiu” felteszi.

Mi a közelebbi jövőt illeti, *most is azt hiszem, hogy az az ó-konzervatívoké leend* s a császárnak pesti tartózkodása e részben befolyással lehet. Mert a pártot a császárnál popularizálta s mert mindenesetre nevezetes manifesztáció, mely arra mutat, *mennyire vágyódik a nemzet a kiegyenlítés után.*

Ha — a mit hiszek — az ó-konzervatívok, a többség előítéleteit kiméivé, a formákban lehetőségig engedékenyek s a dolgokat úgy vezetik, hogy a dualizmus külsőleg fentartassék, *a többség sokkal engedékenyebb lesz a korona túlnyomó befolyása iránt, mint azt hiszszük.*

Az emberek többsége, kik politikával foglalkoznak, két dolgot akar: 1-ször, hogy a *hosszú vitatkozás úgy fejeztessék be, hogy látszólag a magyar győzzön*; 2-ször, hogy *becsülettel ismét hivatalt vállalhasson* s a mint látom is, az ó-konzervatívok gondoskodni fognak, hogy e két dolog meglegyen. Hogy e pártnak győzelme szükségkép a birodalom osztrák részében az alkotmányosság megszorítását vonja maga után s éppen azért *nem definitív, hanem csak pihenő pont, melyről később vagy előbb új agitációk terére megyünk át*, — ezt nem vonom kétségbe, sőt ha Plener még többször ily kölcsönökre szorul, valószínűleg nem soká fogunk pihenni konzervatívaink vezetése alatt. De csak a legközelebbi időszakról szólva, itt a valószínűség az ő uralmuk mellett

szól. Mi engem illet, mindez nem zavar lépéseimben. *Oda jutottam, hol egész nézetemmel kell fellépnem s én tenni fogom*, akár ismét néhány becsületes emberrel magam maradnék, ámbár, mint Ön helyesen jegyzi meg, ettől nem kell tartanom.

A nemzetiségi kérdésben kijött iratom e részben mérlegül szolgál. Ámbár Deák és mások nem mulasztottak el semmit, mi föllépésemnek árthatott volna s a „Pesti Napló”, sőt még a „Hon” is azért nem szólt eddig könyvemről, hogy az ócsárlóknak szabad tért engedjen, a könyv még a legmagyarabb közönségnél is jobban hatott, mint gondoltam s legalább nem öltem meg magamat vele, mint naiv barátaim, nagyokat sóhajtva, jósolták

Ha ez irat németül megjelenik kérem, főképp azon részét (a befejezést) emelje ki, hol nézeteimet a magyar nemzet feladatáról mondom el. Kissé poétikusnak látszik az egész, de meggyőződésem szerint praktikus is és tisztán jellemzi állásomat. Mint eddig, úgy ezentúl *azoknak egyike leszek, kik a szabadság nagy csatájában magyar sereg élén küzdenek, azon öntudattal, hogy a magyar nemzetnek dicsősége azon résztől függ, melyben a közös győzelem neki köszönhető.*

S most még néhány szót lapomról. Júliustól kezdve minden hétfőn jelenik meg és számolok ígéretére, hogy hetenkint a bécsi dolgokról egy cikket küld.

Igen le fog kötelezni, ha cikkelyeit úgy küldi, hogy azok a szombat reggeli postán megjőjjenek s így az első ivén a vezércikk után nyomassanak ki. Küldje a cikkeket a „Politikai Hetilap” szerkesztőségéhez. Jelenleg (mert szegények vagyunk) hónaponként csak 50 frtot küldhetek; ha, a mint reménylem, a 3000 előfizetőn túlmegyünk, megduplázom. Főaggodalmam az, hogy Ön júliusban falura megy. Bizony szüksége van a nyugalomra s jól teszi, ha e hónap alatt Keménynek nem ír; de

vajjon négy cikk egy egész hónapban nem fér-e össze pihenésével? Bizony csaknem indiszkrécziónak tartom még a kérést is, de Ön oly könnyen ír s mi cikkelyeit oly nehezen nélkülözők! Lapomra csaknem életkérdés, hogy főkép most kezdetben Ön velünk legyen és Ön barátja nemcsak elveimnek, de személyemnek is. Tehát ne tagadja meg kérésemet s kérje meg kedves nejét, hogy ne haragudjék nagyon reám, hogy békét nem hagyok.

Mi az írandó cikkek irányát illeti, az instrukció felesleges, röviden csak azt mondom:

Hogy éppen nem osztom D. nézetét, ki mindent a magyar királytól vár, sőt hogy ellenkezőleg mindent csak az alkotmányos Ausztria népeitől remélek s csak ennek képviselőivel kezdet fogva akarok elérni s hogy ennél-fogva azt kívánom, hogy a birodalom két részének érdek-közössége mentül világosabban kiemeltessék és szimpatikus szövegek, melyek mellettünk akár a Reichsrathban, akár a zsunalisztika mezején felhangzanak, lapunkban mindig visszhangra találjanak.

Barátaink irányában még gyengeségeiket is el kell viselnünk.

De sokat írtam, többet, mint olyannak, a ki nyolcz pohár karlsbadi vizet iszik, írni kellene s mint Ön elolvashat. Igen kérem, válaszoljon s nyugtasson meg mentül előbb, számolhatok-e cikkelyeire? — Híve

Eötvös.”

Általában amaz időben az újságok sok bosszúságot okoztak Eötvösnek, a mi a hozzám intézett következő levélben is kitörésre jut:

Pest, október 10. 1865.

„Tisztelt barátom!

Most veszem észre, hogy e levél előszava nem igaz, mert nem Pestről, hanem a Svábhegyről írok; azonban annál igazabb, hogy rég nem vettem levelét s mert a

hiba bennem fekszik, azért írok, hogy levelezésünk mentől előbb ismét folyamatba jöjjön. Ön azóta az egész birodalommal kapott össze és nemcsak a korona cseszkát, de a teutonok hadjáratát is uszítá magára. Az első természetes helyzetünk, de a másikat sajnálom s őszintén megvallva szeretném, ha Ön a sógorokat kissé megczirógatná. Kemény ezt természetesen nem teheti, mert nem lép érintkezésbe Önnel, de Ön maga néhány finom tournurevel ismét mindent a jó kerékvágásba hozhat. Igen sok önuralomra van szükség, hogy a bécsi lapoknál türelmünket ne veszítsük. A „N. Freie Presse” s főképp az „Ostdeutsche Post” engem is kihoz sodromból és sokszor egy kis káromkodással könnyíték szívemen, midőn szemtelenségeiket elolvasom; de el kell túrnunk mindent, mert a birodalom viszonyainak békés kiegyenlítése konstitucionális úton *csak úgy lehet-őges, ha a magyar s német elem kezét fogják*. Ha mi össze-veszünk, az abszolutizmusnak s a szlávoknak győzelme biztos s én meg vagyok győződve, hogy a német zszurnalizmusnak egy része *teljes öntudattal* dolgozik e cél felé.

Általán véve, ha az időszaki sajtónak működését látom s meggondolom a hatást, csaknem kételkedni kezdek a sajtószabadság hasznán. Ez természetesen köztünk marad, de annyi bizonyos, hogy ha a sajtószabadságnak eredményeit csak Ausztria után kellene megítélnünk, a többség másképp ítélné ezen instituczióról. Ennyi rosszakaratot s kívánságot látva, sokszor elundorodom. De mint mondtam, el kell túrnunk s el fogjuk túrni s kérem Önt is: kerüljön minden keserű szót, legalább ne mondja senki, hogy a súrlódásokra *mi* adtunk alkalmat.

Eddig a Gorrespondenz-Bureau embere nem volt nálam.* Én is azonnal Gregussra gondoltam s azt

* A bécsi távírdai iroda akkor pesti levelezőt keresett s Falk Eötvöshöz utasította.

hiszem, el fogná vállalni. Mindenesetre jó korrespondent fogok szerezni az intézetnek s gondoskodni fogok, hogy jól legyen értesítve, mi a jövő országgyűlésnél még fontosabb, minthogy a főügyek nagyrészt komitülésekben fognak tárgyalatni. Az eredményre nézve, már tudniillik az országgyűlés eredményére nézve, Kemény pesszimista, mint mindig, Csengery is, *de én reménnyel nézek a jövőbe s ha nem csalódom, Deák is, ámbár mást mond.* Hogy nehéz küzdelmeken fogunk keresztülmenni, az kétségtelen, nekem úgy látszik, nem a határozatiak, hanem a kormány ellen. Én legalább azon alkotmányos kontesztációkat s a ragaszkodást a 48-iki törvényekhez, nem tudom őszintéknek hinni. Mit mond Ön ahhoz, hogy *csaknem minden megyében három-négy mágnás ajánlkozik követnek?* Nem bámulatós-e, hogy lordjaink maguk vetik meg a lordok házát? Alig képzelhetnék erősebb izgatási eszközt a főrendi tábla ellen. Három hete, hogy csaknem mindig rosszul érzem magamat s csak most akarok hozzáfogni Szalay felett tartandó beszédemhez. Bár oly jól tudnám megírni, mint Ön essayét,* melyet ma harmadszor végeztem el. Ég áldja meg! — Híve

Eötvös."

1866 február 8-án a válaszfelirati bizottság a képviselőház elé terjesztette az ismeretes felirati javaslatot, mely Deák Ferencz tollából folyt. Hogy az egyike a legkitűnőbb államiratoknak, arra nézve véleményeltérés nem volt; hanem két pontra nézve igenis szétágaztak a nézetek. A Deák-pártnak meglehetősen nagy és igen tekintélyes része ugyanis először nem helyeselte Deák Ferencznek azon kívánságát, hogy a felirati javaslat *diskusszió nélkül* fogadtassék el, legalább a Deák-párt

* Szalayról épen akkorában jelent meg Falk Miksától egy hosszabb dolgozat az Österr. Revueban.

részéről. Másodszer ugyanezen kitűnő tagjai a pártnak nem helyeselték azt, hogy a feliratban a monarchia *nagyhatalmi állásától* nem tétetik említés. Ezen elégtel-
lenek közé tartoztak: Eötvös József, Andrassy Gyula, Lónyay Menyhért, Csáky László, Szapáry Gyula, Gorove István, Horváth Lajos, Kerkápoly Károly, Somsich Pál, Zichy József stb. Ezek hol egyik, hol másik elvtársnál konventikulumokat tartottak, melyeknek alkalmával Deák ellenében meglehetősen ingerült hangulat nyilvánult. Még Andrassy Gyula is azon keserű szavakra fakadt: „A helyzet, melyet Deák készít, reám nézve oly nyomasztó, hogy ha sokáig így tart, *kénytelen leszek magamnak más utat keresni.*” Kísérletet tettek az elégtel-
lenek Deák Ferenczet kapacitálni, de ez határo-
zottan visszautasította őket, kijelentvén, hogy ő senkit sem gátolhat ugyan a szólásban, de megmarad azon kívánsága mellett, hogy diskusszió *ne* legyen; ha pedig valaki a nagyhatalmi állás kimaradása miatt támadólag nyilatkoznék ellene, ő az ellen a legnagyobb határozottsággal fel fog szólalni. Eötvös mindazáltal nem engedte magát megfélemlíteni, hanem február 16-án tartotta híres felirati beszédét. Ennek hatásáról ő maga három nappal később hozzám intézett levelében következőleg nyilatkozik:

Pest, február 19. 1866.

„*Kedves barátom!*

Végzetem, hogy csaknem minden levelemet bocsánatkéréssel kell kezdenem, de a legjobb szándék mellett mindig kifogyok időmből és csúnya szokása az embereknek, hogy ilyenkor mindig a barátok ügye marad el, mert engedékenységre számolunk. Soha inkább, mint most, nem voltam elfoglalva. Deák nem akarta, hogy diskusszió legyen s így egész tevékenységemre és erélyemre volt szükségem, hogy azt előidézsem. Legjobb

barátaim elhagytak, sőt nehezteltek, mert magamat a szólástól lebeszéltetni nem engedem. De végre keresztülvitettem szándékomat s nagy lépést tettem előre nemcsak azért, mert prakticze megmutattam, hogy végre én is keresztülvihetem akaratomat, de mert nagy előny, hogy a *hatalmi állás*, melynek megemlítése az adresszében kerületetett, sőt melyről szólni mot d'ordre által tilos volt, nemcsak általam emeltetett ki, de most a diskuszióknak egyik főrészt képezi. Ha egyszer a magyar törvényhozás a konstituczióális érdekek ugyanazonosságáról győződik meg s *átlátja, hogy Ausztriának hatalmi állása saját jólétünk sine qua nonja, a kiegyenlítés* — nem mondom: *azonnal — de biztosan sikerülni fog* s ezt legalább a képviselőház többségénél elértem. Egy beszéd által?! Bármilyen kérkedően hangzik, mégis úgy van s pedig azért, mert a ház többsége, már mielőtt szóltam, erről meg volt győződve és csak az kellett, hogy valaki a bátorsággal bírjon és kimondja (mindezt természetesen csak ad amicas aures írom Ön orientációjára). Beszédemet nem extemporizáltam, mert kevés van benne, mit előbb nem irtam volna fel, de azon formában, melyben elmondám, csak szolás között csináltam össze. Nagyon veszélyes tereumon jártam s így nem tudtam előre, mit s mennyit mondhatok, míg a beszéd hatását láttam. Mondja ezt kérem Grasznak* is, ki tőlem a beszédet kérte s kinek csak azért nem küldhettem fel s nem is válaszolhatok, mert nincs időm.

A bécsi zsurnalizmus ez ízben úgy viselte magát, hogy megcsókolhatnám — azaz feleségeiket azon esetben, ha a 40 éven túl nincsenek. Ha hiúbb lennék, oly ítéletek, hogy „nézeteimet a világ minden részeiből szedegtettem össze”, rosszul esnének s boszankodnám a tréfákon,

* A *Wanderer* akkori szerkesztője.

melyeket képviselőtársaim a felett csinálnak, hogy beszédem „németeimnek”, kiket annyira becsülok, még sem tetszik. Tegnap egész este a klubban ezzel mulattak s egymásután felolvasták a bécsi lapok ítéletét, de beszédem hatását semmi sem emelheté inkább, semmi nem bátoríthatta volna a többieket úgy, hogy e térre kövessenek s azért Isten áldja meg az Alte és a Neue Presset és az Ostdeutsche Postot velük együtt (a Wanderert nem olvasták rám, mert az alkalmasint megelégszik). Igen szeretném, ha jövő heti lapomban egy levelet írna a bécsi hangulatról, melyben kiemelné, hogy a népstimmung más és szintén a konstitucionális érdekek egységéről van meggyőződve; reflektálhat e mellett beszédemre, csak természetesen ne dicsérjen nagyon, más-képen nem adhatom. Sietek az ülésbe s így csak röviden ismét bocsánatot kérek, hogy az ide mellékelt 100 frtot ily későn küldöm, de elfelejtettem. Nem kissé veszedelmes-e az oly feledékenység, mely már pénzküldésre is terjed? De nagyon vénülünk! — Híve *Eötvös.*”

Ugyanezen évi (1866) ápril elején Eötvös az Akadémia elnökévé lett megválasztva. Frankenburg akkori udvari kanczeliáriai titkár által értesülvén, hogy e választás legfelsőbb helyen jóváhagyatott, ezt táviratilag tudattam Eötvössel, a ki erre a következő levéllel felelt:

Pest, április 8. 1866.

„*Tisztelt barátom!*

Mindig jól esik, ha valamely körbe lépünk s az első, kivel találkozunk, régi ismerős, ki barátságosan kezet szőrit s így az Ön telegrammja, bár nem váratlan hirt hozott, kellemesen lepett meg. Mondjon érte Frankenburgnak is köszönetet. Mi magát az állást illeti, most, midőn az elnökséget egészen saját belátásom szerint vihetem, meg fogom kísértetni a létező erőkkkel mit

vihetek ki. Annyi bizonyos, hogy az állásnak egész fontosságát belátom. Mindig az volt meggyőződésem, hogy nemzetünk jövője tisztán kultúra-kérdés, tehát attól függ, vajjon civilizáció tekintetében a népeket, melyek között lakunk, mennyiben haladjuk túl? S itt a dolgok természeténél fogva az Akadémiát illetné az első szerep. De mit és mennyit fogok kivihetni, az más kérdés és félek, itt is úgy járok, mint mindenben: hogy t. i. tisztábban látom másoknál, mit kellene tenni, de másoknál kevesebbet viszek ki. Kedélyem s elmém jó vagy rossz tulajdonai okozzák-e ezt, azt magam se tudom, de a tény tagadhatatlan és talán mert vénülök s ilyenkor érzékenyebbé válunk, néha nagy levertséget érzek, mely nem megy annyira, hogy törekvéseimet megszakítsa (látni fogja, hogy például éppen most az iparegyesülettel bajlódom s leveleket s felszólításokat küldök szét több száz intézethez és egyebekhez), de végre fáradtnak érzem magamat s miután életemnek más jutalma úgy sem lesz, vágyódom a nyugalom után.

Politikai körben a dolgok úgy állnak, mint közönségesen. Most sem kétkedem, hogy a dolgok jóra fognak fejlődni, mert azt a helyzet úgy hozza magával. De *lassan* és nem is oly jóra, mint ez kevéssel több észszel hatalmunkban állana. Ön levelei a Hetilapban a legjobban hatnak. *A legfontosabb az, hogy köztünk s a lajtántúli szabadelvűek között valaha egyetértés jöjjön létre* s erre az ön bécsi levelei sokat tesznek.

A jövőben jó lesz, ha Ön azon befolyásra reflektál, melyet a német kérdés saját ügyeinkre szükségkép gyakorolni fog. Holnapi lapunkban e tárgyról szólok. Nagyon jónak tartanám, ha egy, vagy ha lehetne több bécsi német lapban kiemeltetnék az, hogy az események nézeteimet igazolják s hogy én voltam az első, ki már 1861-ben, sőt előbb, a német kérdés megoldásának

szükségét előre láttam s azon nézetből indultam ki, hogy az osztrák birodalom belső alakításánál mindig azon viszony tekintetbe vételével kell haladnunk, melyet Ausztria Németországban elfoglal s melyről lemondania nem lehet. Ennek felemlítése a bécsi lapokban erősítené helyzetemet itt; úgy is egész állásomat azon kis tekintélynek köszönöm, melylyel a külföld előtt bírok. Itt *eltűrnek*, mert látják, hogy a határon túl egy bizonyos fokig becsülnek s nem igazolhatnák, ha éppen semmibe se vennének. Azonban valóságos állásomnak már lapom is mérlegéül szolgál, melynek előfizetői *nem* növekednek. Részint ezért s hogy a sok kellemetlenséget kerüljem, mely a lapnak vasárnapi szedésével jár, a lapot, ámbár az újszttendeig hétfőn fog megjelenni ezentúl is — már szombaton készíjtjük el — s azért kérem, küldje cikkét mindig úgy, hogy a pénteki postával nálunk legyen. Ha ideje van, azaz, ha nem volna is, de egy pár perczet talál, írjon néha, valóságos jótéteményt tesz velem; *ámbár reggeltől estig emberek között vagyok, nem képzeli, mennyire izolálva érzem magamat*. Ide mellékelve küldök 100 frtot, pro Marti et Aprili. Ég áldja meg Önt. Mondja nejjének tiszteletemet s ne felejtse őszinte barátját

Eötvöst.”

Miként már e levél is mutatja Eötvös csak kedvetlenül folytatta a „Politikai Hetilap” kiadását; e levélben még arról szól, hogy lapja újszttendeig fogna megjelenni, időközben azonban arra határozta el magát, hogy már 1866 július 1-vel megszűnteti.

Ennek okait a következő levelében adja elő, mely egyzersmind a német kérdésre nézve is igen érdekes megjegyzéseket tartalmaz:

Június 17. 1866.

„Kedves barátom!

Ide mellékelve küldök 100 frtot s egyszersmind azon szomorú jelentést, hogy a Hetilap e hó végével megszűnik. Csak méltányos, hogy ily esetben az apa azoknak, kik meghalt gyermekének legnagyobb jótéveői voltak, köszönetet mondjon s ezt teljesítem, midőn Önnek hála-mat fejezem ki s pedig kétszeresen, mert tudom, hogy buzgó közreműködését főkép irántam érzett hajlamának köszönöm.

Az okok, melyekért a lapot megszüntetem:

Mert 1. nincs időm, hogy azt jól vezessem.

2. Mert a jelen pillanatban heti lapnak nincs hatása.

3. Mert már is 1700 frtot vesztettem s nem vagyok eléggé gazdag, hogy ezen időtöltést folytassam.

Egyébiránt a lapnak volt némi hatása is és Bismarck legalább teljesíté Önnek azon jövendölését, hogy a nagy német kérdés küszöbén állunk s végre e kérdés mikénti eldöntésétől függ egész jövőnk.

S most még egy kérést. Az, hogy Önhöz írásban intézem, leginkább bizonyítja bizodalمامat, de tudom, hogy ebben ép oly helyesen cselekszem, ép úgy nem csalódhatom, mint politikám kombinációiban.

Ön ismeri politikai pályámat.

Egyik főkelleme abban áll, hogy miután egyes kérdéseket én inicziáltam s mellettök éveken át küzdöttem erélyesen, *végre elveim győztek, de mások dicsőségére.* így jártam a városi kérdéssel, a parlamentáris kormánynyal, a nemzetiségek egyenjogúságának kérdésével, egyszóval: mindig. Tagadhatlan, hogy a német kérdés megoldásának közeledését s azon összeköttetést, melyben az a magyar kérdéssel áll, senki nem említette nálamnál elébb és többször és határozottabban. Tulajdonkép ez volt 1860-tól kezdve egész politikám sarkköve s azon pont, melyből

kiindulva a dualizmusnak szükségét hirdetem. Miután Ausztria harczának oka nem más, mint hogy állását Németországban ne veszítse el s miután ennél fogva szükségkép a dualizmus eszméjéhez kell áttérnie, igen óhajtanám, ha az, mit e kérdésben tettem, feledékenységre ne menne. Nem hiúságból óhajtom ezt, de azért, mert ha a közönség figyelmeztetik, hogy e kérdésben senki nálamnál helyesebben nem látott, ez erősíti állásomat s én, ha lehetne, most kívánnék erős állást, hogy azt saját eszméim előmozdítására használjam fel. Nem tudom, megvan-e iratom „Die ungarische Frage aus dem Standpunkte der Einheit Deutschlands”. Ha nincs, elküldöm e napokban keresztkötés alatt. Igen szeretném, ha ezen iratról most a bécsi lapokban szólnának. Korszerű, habár öt esztendő előtt írtam. Minden, mit Ausztria állásáról Németországhoz s a porosz és osztrák viszonyról mondok, még maiglan illik. Ön befolyása által ezt talán eszközölhetné s nagy barátságot tesz nekem s úgy hiszem, nagy szolgálatot az ügynek is, melyet most semmi nem segíthet inkább elő, mint azon meggyőződésnek terjesztése, hogy *ki a birodalom dualisztikus alakítása ellen küzd, tulajdonkép Bismarck politikáját segíti elő*. Ég áldja meg Önt, várva válaszát s bár hosszú legyen! Híve

Eötvös.«

Nagyon tartok tőle, hogy az olvasó türelmét végkép kimeríteném, ha az 1866-iki levelekből még többet is közölnék, pedig van azok közt még sok érdekes.

Átmegegyek tehát a koronázási évre, Azon trónbeszéd, melylyel az osztrák birodalmi tanács május 22-én megnyitott és mely Beust báró tollából folyt vala, főleg száraz hangja miatt a Wanderernek nem tetszett és a nevezett lap ebbeli nézetének nyílt kifejezést is adott; de ez viszont Pesten nem tetszett, a mit Eötvös, ki akkor már *miniszter* volt, a következő levélben adott tudtomra:

Budán, május 24. 1867.

„*Kedves barátom!*”

A Wanderer tegnapi számában keményebben nyilatkozik a trónbeszédről, mint bármely oppozicionális lap. Elvonatkozva attól, hogy nézetem szerint nincs igazsága: mert az, ha a schwungvolle frázisok hiányzanak, főképp Ausztriában, hol azoknak bőségében voltunk, inkább érdem, de magában az, hogy éppen a Wanderer nyilatkozik így, kit irányunkban barátságos lapnak ismer a világ s kiről sokan felteszik, hogy a magyar kormány intenczióit ismeri, nagy baj s igen természetesnek találom, *ha Beust ez iránt keserűen panaszkodik*. Miután a cikk megjelent, nem tudom, miként lehetne segíteni rajta, de csak arra akarnám kérni, miként befolyását a Wanderernél arra használja, hogy ily dolog ezentúl ne történjék. Abstrahálva minden egyébtől, a Wanderer szava mindig fontossággal fogna bírni, már csak azért is, mert az összes bécsi zszurnalisztikában nincsen lap, mely jellem tekintetében vele mérkőzhetnék. A Wanderer becsület dolgában mint valóságos unikum áll a többi bécsiek között s azért meg vagyok győződve, hogy a magyar kormány rosszalása vagy megalégedése ott, hol bizonyos .nézetek forognak kérdésben, Grasz szerkesztőre nem fogna bírni semmi befolyással, de úgy vagyok meggyőződve, hogy azon politika, melyet a Wanderer képvisel, *nem kívánja, hogy Beust tekintélye csonkíttassék*, sőt azon elvek, melyekért e lap küzdött, csak gyengítettnek, ha B. állása megrendítettik, mi okvetlenül bekövetkezik, ha éppen a liberális és a magyar érdekeket elismerő lapok nyilatkoznak ellene. A cenzuráltáknál s kik hozzájuk szítanak, úgy sem számolhat pártolásra. Ha e sorokat el bírja olvasni, csakugyan nagy mester, de ha ez Önnek nehezebbre esik, mint a sorok között olvasni s így sok időt tölt firkálással, annál

tovább kénytelen reám gondolni. Mit mond a pátens megszüntetéséhez? — Sokat dolgoztam e tárgyban, de sikerült s még jobb következtetéseket fog előidézni, mint magam gondoltam, mert számtalan beszélgetés és levélírás által végre odavittem a dolgot, hogy a patentális községek nagy száma még a konvent előtt visszalép s hogy ez a patentalista papokat nyílt karokkal fogadva, még egy szemrehányással sem fogja illetni. Ég áldja meg Önt — híve *Eötvös*. ”

Saját tevékenységéről mint vallás- és közoktatási miniszter, Eötvös a következőleg nyilatkozott:

„*Tisztelt barátom!*

Ma feltettem, hogy nem dolgozom semmit s nem is tettem mást, mint hogy a délelőtt legnagyobb részét a botanikus kertben töltöttem s a tanár nem lévén otthon, a kertészlegény pedig nem ismervén, többet tudtam meg, mint kultuszminiszternek szokása. Nemcsak dolgozni nem akartam, de írni sem, hanem hazatérve, kezembe vettem a Magyarország-ot,* láttam Ön nevét, elolvastam cikkét s ott találtam a szép pirostojást számomra s most leültem, hogy megköszönjem, mert ámbár nem vagyok hiúbb másoknál — legalább író- és politikus-társaimat értem — de jól esik, ha itt-ott egy okos embernek eszébe jut, hogy bizonyos dolgokat, melyekről most a verebek is csiripelnek, én mondtam ki először az országban s hogy célként mertem kitézni magamnak oly dolgokat, melyek akkor még reménynek is nagyoknak látszottak. Ebből láthatja, hogy bármit beszéljenek egyesek, nem látom a jövőt oly borúsnak s nem mondok le a jövőről, habár Strossmayer azt állítja is, hogy ahhoz nincsen jogunk. *Meg vagyok elégedve helyzetünkkel* s hiszem, vagy inkább érzem — mert vannak instinktusaim,

* Pompéry János által szerkesztett nagy politikai napilap, melynek Falk Miksa szintén főmunkatársa volt.

— *Hogy szebb jövőnek megyünk elébe s így kedélyi állapotom jó, de annál rosszabb a corpus delicti. Májam Karlsbad után sóvárog, fejem zug, lábaim romlanak; egyáltalában mint rokkant katona fogok résztvenni a győzedelmes sereg diadalmenetében. Annyira el vagyok foglalva munkával, hogy alig győzöm. De carpe diem Jóska, carpe, quam minimum credula postero s előremegyek 24 lóerővel. Ha csak őszig tartom ki, annyit fogok tenni, hogy ha a szolgálatból elbocsátanak és a régi kocsisokat fogadják vissza, ezek Augiás istállójukat nem is ismerik meg és bizonyosan soha többé oly jól, so kannibalisch wohl, mint Göthe mondaná — nem fogják érezni magukat. Őszig, ha Isten megsegít, a pátenis ügye rendben lesz, a szerb iskolák s egyházak szervezve s pedig az illetők megalégedésére — és a zsidó zsinat összehíva. Ezeken kívül, hogy mulatságomls legyen, rendezem a fundáczióális javakat, felépítem a Lipót-templomot, építek egy nagy kémiai laboratóriumot az univerzitás számára s visszaállítom a győri jogakadémiaát. Ennyit, ha élek, bizonyosan teszek, ha idő marad, van még más dolgom is. De ebédre hínak s enni is kell; így elég mára. Költeményeimet elküldtem s leírva a lobo-gót* is. Nagyon szeretném, ha jól fordíthatnék, talán mert szeretem e művemet, talán mert bizonyosan utolsó versem, talán mert két strófa fiamtól van, ki akkor tizenhárom esztendő volt s jótállok nem találja ki senki, melyik?*

Húsvét vasárnapján 1867.

— Ég áldja meg Önt, — szeresse hívét

Eötvöst.”

* Itt „Zászlótartó” című költeményét érti, melynek kinyomtatása a rendőrség által meg nem engedtetvén, akkor még csak kéziratban létezett. Eötvös a költeményt azért küldötte kéziratban Falk Miksának, ki akkoriban a felséges asszony magyar nyelvtanára volt és előtte naponként megjelenhetett, hogy a királynéval megismertesse és ily módon a nyomtatási engedélyt kieszközölhesse. L. a „Királyné”-ről című cikket.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA.*

A kiegyezés létrejöttével és az azt követő koronázással — kevéssel utána 1867 végén én is visszatértem hazámba — Magyarország történetének új szakasza vette kezdetét és az újonnan feltámadott alkotmánya által biztosított szabadságát és függetlenségét ismét élvező magyar államnak élére azon férfiú lépett, a kit addig is az elért eredmények oroszlánrésze megilletett: *gróf Andrassy Gyula*, egyike nemcsak a legjelentékenyebb, hanem egyszersmind a legérdekesebb személyiségeknek, a kiket monarchiánk újabb története felmutatni képes. Ezen férfiú megérdemelné, hogy neki egymagának szentelhetnék egy egész felolvasási estét, de nagy sajnálatomra az idő már annyira előrehaladott, hogy gróf Andrassy képéhez én már csak néhány futólagos vonást vagyok képes szolgáltatni. Macaulay azt beSzéll, hogy Lady Holland szalonjában egyszer Metternich herceget Mazarin-nel hasonlították össze. Erre Talleyrand azt jegyezte meg: Mazarin bíbornok sokszor ámította az embereket, de sohasem hazudott, Metternich azonban mindenkor hazudott, de soha nem ámított el senkit. Nos hát gróf Andrassy nem hazudott soha, de nem is

* Töredék a bécsi Műbarátok Körében „Mindenféle visszaemlékezések” cím alatt tartott felolvasásból.

volt soha szándékában valakit elámítani. Közte és Bismarck közt azon közös vonás volt, hogy ő is minden teketória nélkül valódi nevén szokta volt nevezni a dolgokat és véleményét nem diplomatikusoknak látszani akaró körmönfont szólamokban, hanem nyíltan és egyenesen, sőt néha-néha nagyon is drasztikus alakban juttatta kifejezésre. Úgy hiszem, hogy ezen tulajdonságoknak köszönhetette azt a bizalmat és hajlamot, melyet Bismarck herczeg irányában tanúsított és mely nemcsak a herczeg parlamenti beszédeiben nyilvánult, midőn ezen beszédekben Andrásst a legmelegebb dicséretekkel a szó legteljesebb értelmében elárasztotta, hanem egyszersmind a magánlevelek egész sorában, melyek közül néhányat olvasni alkalmam volt és melyeken az érzelem oly melegsége árad végig, a milyenre én a vaskancellárt soha képesnek nem tartottam volna. Abban az időben, a mikor gróf Batthyány Lajos Andrassy Gyula leányát Ilona grófkisasszonyt eljegyezte, Bismarck épen egy nagyon súlyos betegségből kezdett felépülni. Az első levél, melyet a rekonvaleszens írt, Andrassyhoz volt intézve. A herczeg a legszívélyesebb szavakkal fejezte ki szerencsekívánatait és aztán tréfásan hozzátette, reméli, hogy Ilona comtesse jövődöbeli férjének megválasztásában époly szerencsés lesz, a milyen annak idején szülői választásában volt. A német birodalmi kancellárral való szívélyes viszony mindazáltal soha nem akadályozta Andrásst abban, hogy még ama hatalmas férfival is nyíltan és határozottan szóljon. Midőn még az u. n. három-császár-szövetség fennállott és Oroszország a keletre irányzott terveivel mindig világosabban kilépett, oly tervekkel, melyek monarchiánk érdekeivel homlokegyenest ellenkeztek, de ennek daczára is az említett szövetségre való tekintettel Bismarck részéről is pártoltattak, ez utóbbinak Andrassy egyszer a következőket monda:

„ez a história nekem nem tetszik és kezd mindinkább terhemre lenni s ha ez még továbbra is így megy, akkor egyszer feldöntöm azt az egész vityillót, a melyet három-császár-szövetségnek szoktak nevezni és akkor ismét szabad levegőnk lesz”. Midőn aztán Bismarck mintegy mentegetődzve hozzátette, hogy az oroszok az ő mellének szegzik a pisztolyt, Andrássy nevetve monda: hadd süssék el, nincsen rajta gyutacs.

Hogy Andrássy, mikor még iskolába járt, ott nem valami kiváló helyet foglalt el, azt ő maga se titkolta soha. Két iskolatársa, a kikkel én szoros barátságban állottam, ismételve mondták el nekem, hogy Andrássy a maga osztályában mindig körülbelül az utolsó helyek valamelyikére került. Hanem persze, másfelől ő olyasmivel bírt, a mi hasonlíthatatlanul többet ér, mint minden elméleti tudomány: némelyek intuitionak, mások instinktusnak nevezték, én egyszerűen lángésznek nevezem. Elég ahhoz, ő a legnehezebb és legbonyolódottabb helyzetekben, is csodálatos egyszerűséggel tudta magát tájékozni és mindenkor a helyes utat megtalálni.

A boldogult Hoffmann báró, a maga eredeti bécsies modorában egyszer azt monda Andrássyról, ő „a háromnegyed tizenkettőre embere”, a mivel Hoffmann azt akarta mondani, hogyha a zavar legmagasabb fokát elérte, a döntés órája pedig közvetlenül előttünk állott, a nélkül, hogy valaki a megoldásnak valami lehetőségét maga előtt látta volna, Andrássy ezen utolsó pillanatban mindig talált egy kiutat, mely aztán utólag helyesnek is bizonyult. A mit Andrássy Deák Ferenczről mondott, azt bátran lehetelt ő róla is elmondani, hogy t. i. minden zsebe tele van Kolumbus-tojásokkal. Rendes bürokráciai munkára, miként ez az imént mondottakból is kiderül, ő nem volt teremtve, a stílusnak sem volt nagy mestere, sőt még azzal az adománynyal sem bírt, hogy

eszméit világosan és szabatosan, gondosan kiczirkalmazott periódusokban kifejezésre juttassa. Hanem ő ily pillanatokban mindig talált egy-egy szellemdús aperçut, mely jobban világította meg a situációt, mint bármely hosszú czifra beszéd.

Igaz, hogy azoknak, kik vele együtt dolgozni kénytelenek voltak, sok bajt okozott. Mikor még magyar miniszterelnök volt, már nem emlékezem melyik ügyben, királyi proklamációt kellett a horvátokhoz intézni, Andrassy az esti vonattal szándékozott Bécsbe menni, hogy ezen proklamáció tervezetét Ő felsége elé terjessze. Az utolsó pillanatban alig egy órával elutazása előtt Horváth Boldizsár akkori igazságügyminisztert, a kabinet stílisztáját, magához hívatta és a proklamáció fogalmazására kérte fel. Horváth a mellékszobába ment és aránylag rövid idő múlva ismét megjelent egy igen csinosan kidolgozott irattal, mely tele volt diplomatai finomságokkal és ügyes fordulatokkal. Midőn ezen tervezetet Andrassy előtt felolvasta, az utóbbi — a mint ezt mindig tenni szokta, ha ideges, vagy türelmetlen volt — ujjával haját kezdte feldúlni és nem épen barátságos hangon monda: „Ez igen szép, hanem én mégis másképen gondoltam a dolgot.”

„Hát te miképen gondoltad?” kérdé Horváth.

„Hja, ha én ezt megtudnám mondani,” felelt Andrassy ingerülten, „akkor azonnal papírra is vethetném és akkor nem volna szükségem tereád. Próbáld csak még egyszer, de másképen megcsinálni a dolgot.” Ezzel Horváthot ismét betolta a mellékszobába és mögötte becsukta az ajtót.

Félóra múlva Horváth egy második fogalmazvány nyal jött ki, melyet Andrassy előtt felolvasott. Ez most még nagyobb nyugtalansággal futott fel és alá a szobában és ismételten kiáltott: „Ez nem az! Ez nem az, a mit

én gondolok. Hát csakugyan nem tudod ezt másképen megcsinálni?”

Most már Horváth is dühös lett, odavágta Andrásynak nem épen szelíd hangon azt a magyar közmondást, hogy néma gyermeknek az anyja sem érti meg a fájdalmát és kalapját vette, hogy távozzék. „Bravó”, kiáltott Andrassy örömtől sugárzó arczczal, „most találok a kellő hangulatban, most menj be és csináld meg.”

Az igazságügyminiszter meglehetősen dühösen berohant a mellékszobába, becsapta maga mögött az ajtót, az íróasztal mellé ült és ott egy jól megpaprikázott proklamációban adta ki mérgét. Midőn ezt azután Andrassy előtt felolvasta, ez Horváth nyakába borult és ujjongva kiáltott: „Látod, ez a helyes, így gondoltam én a dolgot, ilyen hangon kell ezekkel az emberekkel beszélni”.

Nekem magamnak is nem egy, az imént említetthez hasonló jelenetem volt Andrassyval. Midőn Beust gróf a maga hivatalos és félhivatalos közlönyei által hirdettette, hogy nekünk nem lesz kifogásunk, ha északi Németország porosz vezetés alatt egyesül, de hogy mi sohasem fogjuk túrni, hogy Poroszország a majnai vonalon túl menjen, Andrassy magához kérte kabinetjének bouquetjét, a mint Ő Eötvös József báró vallás- és közoktatásügyi minisztert nevezni szokta és engem is meghívott. Hárman megbeszéltük aztán behatóan az egész európai helyzetet és utóvégre megállapodtunk abban a nézetben, miszerint Magyarországnak nem áll érdekében Németországnak előrehaladó egyesülését akár a Majnán túl is, bármily módon akadályozni. Megígértem, hogy másnapra ily értelemben tartott cikket fogok közzé tenni a Pester Lloydban. A cikk megjelent és abban egyebek közt az volt mondva, hogy nem képzelhető, miszerint Beust gróf a majnai vonal mellett akarná magát engagírozni, mert ő sokkal ildomosabb férfi, mintsem olyasmit akar-

hatna, a mit ki nem vihet, kivinni pedig csak azt képes, a mit Magyarország is akar és Magyarországnak eszé-
 ágában sincs a majnai vonalért akár egy katonát, akár
 egy garast áldozni. Lapomnak ezen száma déltájban
 érkezett Bécsbe. Este Andrássy nagyon izgatottan jelent
 meg nálam, megmutatván Festetich Györgynek (a ki
 amaz időben a felség körüli magyar miniszter volt)
 egy telegrammját, a melyben ez azt közli, hogy kutya
 van a kertben, hogy Beust gróf egészen magánkívül
 van az említett cikk miatt, a melyért egyenesen
 Andrássyt teszi felelőssé és ez értelemben panaszt is
 tett ő felségénél. Andrássy azt kérdezte tőlem, mi az, a
 mit nézetem szerint tenni most kellene. Válaszom az volt,
 hogy én lapom legközelebbi számában nyilatkozatot
 fogok közzé tenni oly értelemben, hogy, miként ezt
 már sokszor kijelentettem, a Pester Lloyd teljesen füg-
 getlen lap, mely mindenkor és mindenben kizárólag
 saját szerkesztőségének nézeteit tolmácsolja, minél-
 fogva a lapban megjelent cikkek tartalmáért csak
 engem és kizárólag csak engem lehet felelőssé tenni.
 „Jól van,” monda Andrássy, „ezt ön megteheti, de
 vajjon mit tegyek én?”

„Semmit se,” volt az én válaszom, a mire ő azt
 viszonzá, hogy ez mégsem megy; hogy Beustet valami
 módon le kell csillapítani és hogy ő (Andrássy) valamelyik
 félhivatalos lap számára kommunikét fog íratni. Ezzel
 visszament Budára és azonnal magához idézte egyik
 bizalmas hírlapíróját, Kecskeméthy Aurélt. Ennek kel-
 lett volna megírni azt a megnyugtató kommunikét.
 Kecskeméthy talán tízszer próbált ezen feladatnak meg-
 felelni, de az ő fogalmazványait Andrássy egytől-egyig
 elvetette. Mikor aztán Kecskeméthy kijelentette, hogy:
 „il est au bout de son latin”, Ludassy urat hívatta a gróf,
 hanem ez ugyanabban a sorsban részesült. Mindaz, a

mit írt, a papírkosárba vándorolt. Későn este Andrássy ismét nálam termett és ingerült hangon közlém velem, hogy sem Kecskeméthy, sem Ludassy (köztudomás szerint mindkettő igen ügyes hírlapíró volt) nem tud írni. Én azt feleltem neki, hogy mindkettő nagyon jól tud írni, hanem persze a circuli quadraturát ők sem tudják megcsinálni. „Kegyelmesuram,” folytatám, „olyasmit akar desavualtatni, a mit tulajdonképen nem akar desavualtatni, mert azzal tökéletesen egyetért; ilyesmi pedig lehetetlenség, a mit senki sem képes teljesíteni.” Végre Andrássy maga is belátta, hogy igazam van és kis gondolkodás után monda: „Igaza van, nem íratok semmit, hanem holnap reggel személyesen felmegyek Bécsbe, hogy a dolgot rendbe hozzam.” Másnap reggel csakugyan elutazott. Hogy Bécsben mit tett, azt én nem tudom; hanem a dolog legalább külsőleg ki lett egyenlítve. Persze, csak külsőleg, a két államférfi: Beust és Andrássy nézetei közt oly nagy volt az ellentét, hogy a köztük létező örvényt állandóan áthidalni nem lehetett. Beustben még mindig élénk volt Poroszország elleni régi gyűlölete és ő nagyon is hajlandó volt Franciaországgal szövetkezni, hogy a porosz hatalom folytonos gyarapodásának gátat vessen, Andrássy pedig monarchiánk részéről szigorú semlegességet kívánt, legfeljebb egy kis poroszbarát színezettel. Míg ő magyar miniszterelnök volt, addig közvetlen befolyást nem gyakorolhatott ugyan a külpolitikára, de a kiegyezési törvény értelmében a külpolitikára is a monarchia két állama kormányainak, illetve a két miniszterelnöknek beleegyezése kívántatik és ezen törvényszabta határon belül Andrássy csakugyan a maga teljes súlyát vetette latba, hogy nézeteinek érvényt szerezzen. Ez annyival hangosabban szól az ő államférfiúi tárgyilagossága mellett, mert ő emigráns korában sokat érintkezett III. Napoleon udvarával, a hol mindenkor a

legnagyobb kitüntetéssel fogadták. Nem lehet mondani, hogy a grófnak inkább Németország felé hajló politikája akkor Magyarországon valami nagyon népszerű lett volna. Minálunk — egészen eltekintve a két nemzet jellemében és véralkatában észlelhető némely hasonlóságtól — a Franciaország iránti rokonszenv a Rákóczi korszak óta úgyszólván hagyományos, másfelől pedig a magyarországi szabadelvű párt közelfekvő okokból nem kívánhatta, hogy Ausztria teljesen kiszoríttassék Németországból, a minek pedig múlhatlanul meg kellett volna történni, ha Németország porosz főnökség alatt egyesül. Nekem magamnak is nem egy kemény küzdelmem volt Andrássyval, mert azon lap, melynek élén állottam, egyáltalában nem titkolta Franciaország iránti rokonszenvét, sőt mi több, a grófnak hitvese a szelleműs Katinka grófnő szintén a francia oldal felé vonzódott. A németeknek 1870 augusztus 10-ikén Weissenburg mellett kivívott győzelme után Wacker-Gotter báró, ez idő szerint belgrádi német követ, akkorában főkonzul Budapesten, megjelent gróf Andrássynál azon közléssel, hogy Porosz- és Oroszország között a szövetségi szerződés minden egyes pontjában meg van állapítva és csak a két fél aláírását várja, mely Poroszország részéről abban a pillanatban fogna megadatni, melyben monarchiánk semlegességéből kilépne. Erre gróf Andrássy azt válaszolta: ha ön, báró úr, ezt velem mint magánemberrel közli, nagyon hálás vagyok ezen érdekes újdonságért. Hivatalosan azonban nem vehetem azt tudomásul, mert én nem vagyok külügyminiszter s így arra kérem önt, hogy e tekintetben Beust grófhhoz szíveskedjék fordulni.” Mellesleg mondva ugyanazon a napon a bécsi porosz követ hasonló közleménnyel jelent meg Beust gróf előtt. Ezen válasz vétele után Wacker-Gotter báró, a ki különben nagyon szeretetre-

méltó és szellemdús férfi, de néha-néha apró malíciákban találja örömét, Andrassy Katinka grófnénál jelentette be magát, kinél — ismervén a kegyelmes asszony Franciaország iránti rokonszenvét — ezekkel a szavakkal lépett be:

„Kegyelmes asszonyom, igazán kétségbe vagyok esve, hogy excellenciádnak nagyon kellemetlen hírt kell hoznom. Weissenburg mellett megvertük a francziákat.”

„Oh, sohase genírozza magát, kedves báró,” felelt a grófné, „abban a győzelemben ön teljesen ártatlan.”

Ő felsége elnöklete alatt Bécsben tartott miniszteri tanácskozás alkalmával igen heves összecsordulás történt Beust és Andrassy közt, melynek következtében mindinkább elterjedt azon nézet, hogy Beust állása tartahatatlanná lett, és hogy senki más, mint Andrassy, nem lehet az ő utódja. Midőn egyszer azt kérdeztem ez utóbbtól, vajjon mi igaz ezekből a kombinációkból, ő azt felelte: „Én sohasem fogok szántsándékkal oly helyre állni, a melyről tudom, hogy ott egy tégladarab fog a fejemre esni. De ha ilyen szerencsétlenség megtörténne velem akaratom és szándékom nélkül, az én koponyám elég erős lesz, hogy azt kiállhassa.” Midőn aztán 1871 nyarán Ferencz József császár és király Vilmos császárral Ischlben és Gasteinban találkozott, politikailag is közeledés történt köztünk és Németország között, melynek következtében Beust gróf 1871 november 6-ikán elbocsáttatott, egy héttel utána pedig az a bizonyos téglakő csakugyan ráesett az Andrassy fejére.

Azon tevékenység, melyet Andrassy gróf, mint külügy-miniszter kifejtett, a történelemé, mely bizonyosan méltányolni fogja koncepczióinak nagyszerűségét, és azoknak genialis keresztülvitelét. Ő maga rendkívül komolyan vette feladatát és bár ő mindig tagadta, a sok izgalom, melylyel új hivatala járt, egészségének egyáltalában nem

vált előnyére. Egyszer azt beszélte nekem, hogy 1878-ban, mikor Bosznia és Hercegovina okkupációját kellett megvalósítani, sok éjen át az izgatottság következtében nem hunyta be szemét, végre pedig hálószobájába egy hideg vízzel töltött kádat helyeztetett, melyben sokszor éjfélkor megfürdött, hogy azután legalább néhány órát aludni tudjon. Alantasai irányában jó és kegyes főnök volt, habár néha-néha a lehetetlent kívánta tőlük, miként ezt rendesen az oly főnökök teszik, a kik maguk nincsenek hozzászokva, hogy dolgozzanak. Ezalatt természetesen csak az anyagi munkát értem, mert a szellemi munkát Andrassy egymaga végezte, a mi aztán némelyeknél azon véleményt keltette, mintha ő egyáltalában nem dolgoznék. Úgy látszik ő maga is hallott ezekről a hírekről, mert egy alkalommal, midőn épen Teschenberg és Dóczy udvari tanácsosok voltak nála, a következőket mondta: „Én olyan vagyok, mint a Mayer Jodokus (Andrassy szenvedélyesen szerette a régiségeket és igen sokat járt egy híres bécsi antiquariusához, Mayer Jodokus úrhoz, a kinek boltja a Wollzeileben volt és itt Karlsbadban is tartott fióküzletet), a kinek boltjában én a tulajdonoson kívül még soha élő lényt nem találtam, a ki azonban ennek daczára is az egész világgal érintkezésben áll és egyike a leghíresebb antiquariusoknak.” Ezen perctől kezdve Teschenberg és Dóczy maguk közt beszélgetvén, Andrassyt mindig csak Mayer Jodokusnak nevezték, a mi egyszer egy igen mulatságos jelenetre adott alkalmat. Az imént nevezett két udvari tanácsos rendesen együtt reggelizett a „Három futár”-hoz címzett csemegeboltban. Egyik napon Dóczy-nak nagyon soká kellett várnia társára és midőn Teschenberg végre megérkezett, Dóczy hangosan kiáltott feléje, hogy hol maradt ilyen sokáig? „Mayer Jodokus nem eresztett el,” volt Teschenberg válasza. Abban a pillanatban a

mellékasztaltól felkel egy úr és a két udvari tanácsoshoz közeledik. „Bocsánatot kérek, uraim”, monda, „hanem önök az imént említettek egy nevet, a mely nem tartozik a mindennapiak közé, sőt én azt hiszem, hogy kívülem egyáltalában senki sem viseli ezt a nevet. Én vagyok t. i. Mayer Jodokus és nagyon érdekelné megtudni, ki az a másik Majer Jodokus.” Teschenberg és Dóczy természetesen hangos hahotára fakadtak, a mihez aztán a nyert felvilágosítás után Mayer Jodokus úr is csatlakozott.

Nem zárhatom be e sorokat a nélkül, hogy gróf Andrássy nemes, majdnem azt mondhatnám lágy szívérről meg ne emlékezném. Mesés összegeket költött jótékony czélokra; midőn magyar miniszterelnök volt, egyik koldus a másik után jelent meg előtte, mert ő nem engedte meg, hogy ezek elutasíttassanak. Ezek között nevezetesen nagy számmal voltak olyanok, a kik 1848-ban az akkori honvédseregben szolgáltak, vagy — nem szolgáltak, mert ebben a tekintetben igen nagy volt a szédelgés. Andrássy többet-kevesebbet, de mindenkinek adott valamit, aztán néha-néha kétségbeesetten berohant elnöki titkárához, Vértessy Sándorhoz, hogy tőle 5 frtot kérjen kölcsön, mert van valaki nála, a kinek erre az 5 fitra sürgős szüksége van, az ő (Andrássy) tárczája pedig üres. Ez a bőkezűség annyira ment, hogy utóvégre családi tanácsot tartottak és Andrássy beleegyezésével azt határozták, hogy ily jótékony czélokra minden reggel bizonyos összeget fognak tárczájába tenni, de ennél többet aztán nem is szabad elköltenie.

Ő gavallér volt a szó legszebb és legnemesebb értelmében. Teljesen képtelen volt valami aljasságot elkövetni, vagy akár csak felfogni, hogy másvalaki ilyesmit elkövetni képes. E tekintetben az ő jelleme teljes összhangzásban volt a mi felséges királyunkéval és nem csekély részben ez összhangnak köszönhető, hogy közte

és a felséges úr között oly benső személyes barátság fejlődött, a milyen talán még sohasem létezett egy uralkodó és annak minisztere közt. Azon megrendítő katasztrófa után, mely a koronaherczeg életének vetett véget, Andrássy Bécsbe utazott és audienciát kért ő felségétől, hogy részvétét kifejezhesse. Magától értődik, hogy ezen audiencia azonnal engedélyezve lőn. Midőn Andrássy belépett, — ő felsége kegyes volt ezt nekem 1889 márczius elején egy udvari ebéd után személyesen elbeszélni — a Felsőúri úr elébe ment és kezét nyújtott neki. Andrássy egy pillanatig mereven nézett maga elé és nem volt képes egy szót szólani. Azután a könnyek árja tört ki szemeiből és zokogva hajtotta le fejét a császár és király kezére. „Úgy sírt, mint a gyermek,” e szavakkal végzé be ő felsége elbeszélését és azután a megindulástól rezgő hangon tévé hozzá: „még sohasem vált oly nehézé nyugalmat megőrizni, mint abban a pillanatban.”

GRÓF ANDRÁSSY GYULA KELETI POLITIKÁJA.

(1892).

Ez a cím — nehogy a tisztelt olvasó utólag szemrehányást tehessen nekem, én magam mondom meg előre — ez a cím sokkal többet ígér, mint a mennyit az itt következő sorok teljesíteni képesek lesznek. Gróf Andrassy Gyula keleti politikája a maga egészében oly nagyszabású, minden részletében pedig oly szellemes és érdekes volt, hogy annak jellemzését egy hírlapi cziIK szűk keretébe szorítani merőben lehetetlen. Erről könyvet, vagy könyveket kellene írni — ha lehetne. De nem lehet mindaddig, míg teljesen szabad használatra meg nem nyitattak a cs. és kir. házi, udvari és állami levéltár titokzatos helyiségei, ezt pedig nemcsak az a nemzedék nem fogja megélni, a melyhez én tartozom, hanem alkalmasint még az utánunk következő sem. A történetírás tehát még jó sokáig azokra a töredékes közlésekre lesz utalva, melyek nem hivatalos részről olyanok által jutnak nyilvánosságra, a kik a boldogult külügyminiszter keleti politikájának egyik vagy másik részletéről tudomással bírnak. Ez indított engem e sorok megírására, melyek szenzációs leleplezéseket nem tartalmaznak, de talán egyik-másik nem érdektelen adalékkal egészíthetik ki azt a képet, melylyel felejthetetlen hazánkfia keleti politikájáról eddigelé bírunk.

Az utolsó úgynevezett vörös könyv, ha jól emlékezem, 1878-ban lett a delegáció elé terjesztve, de habár az abban foglalt diplomáciai okmányok történetíróra nézve kétségtelenül nagy értékkel bírnak, mégis hiányoznak belőle épen olyanok, a melyeket én gróf Andrassy Gyula keleti politikájára nézve nagyon jellemzőknek tartok. Az 1877-8-ik orosz-török háború kitörését megelőzőtt korszaknál nem akarok sokáig időzni, de legalább futólag meg kell emlékezniem egy jegyzékről, melyet gróf Andrassy még 1876 szeptember 17-én monarkiánk londoni képviselőjéhez, Wolkenstein grófhoz intézett. Köztudomás szerint akkor Montenegró, Bulgária, Szerbia, Hercegovina stb. teljes lázadásban lévén, sőt a porta ellen nyílt háborút viselvén: az európai hatalmak úgy egymás közt, mint a portával a feltételek felett alkudoztak, melyek a béke helyreállítására alkalmasak volnának. Sir Andrew Buchanan, Angliának akkori bécsi nagykövete, gróf Andrassyval az angol kormánynak egy tervét közölte, melynek lényege az volt, hogy a lázadó keresztény tartományoknak adassék meg bizonyos *köz. igazgatási autonómia*.

Ezt a tervet Andrassy a fentemlített jegyzékben részletes bírálat alá vette és határozottan ellene nyilatkozott, Ez alkalommal a következő érdekes vallomást teszi. „Korántsem szándékozunk Törökország lételét érintetetlen dogmaként (dogme immuable) hirdetni: teljesen érthetőnek és igazolhatónak találunk oly politikát, mely — úgy vélekedvén, hogy a török uralom feltartóztatlan bukás elé megy (est vouée á une ruine irréparable), — már most is azokkal a politikai kombinációkkal foglalkozik, melyek ezt a bukást követni fogják. E feltevés mellett azonban le kell mondani a török birodalom integritása fentartásának eszméjéről és tisztában kell lenni magával

az iránt, hogy ezt az utat követve, nem éretnék el a jelenlegi nehézségek kiegyenlítése, hanem az egész keleti kérdés formászerűen napirendre tétetnék és a mozgalom minden ponton megindíttatnék. A meddig az ember erre nincsen elhatározva, addig bizonyos határokon túl menni nem lehet.”

Andrássy nyilván *nem* volt „elhatározva” ily radikális eljárásra és azért a következő ellenjavaslatot tette: a porta köteleztetnék általános fegyverszünetet engedélyezni és rögtön békét kötni Szerbiával és Montenegróval az alatt a feltétel alatt: hogy *Szerbia* teljes területi és politikai integritását megtartja, bizonyos kártalanítási összeget fizetvén a szerb hadsereg által török területen elhamvasztott falvakért, — hogy az Alexináctól Belgrádig menő *vasút* kiépítését és üzemben tartását Szerbia vállalná magára, — hogy *Montenegróval* a béke a status quo ante bellum alapján megkötessék, hogy a *lázadó tartományok* a porta által már a lázadás kitörése előtt elfogadott reformokban részesíttessenek és hogy hasonló engedmények követeltessenek *Bulgária* részére is. Tudva van, hogy Andrássynak ez a javaslata sem vezetett célhoz. Két hónappal ama jegyzék kelle után, 1876 november 13-án hat orosz hadtestet mozgósítottak. Az 1876/7-ki téli hónapok alatt Konstantinápolyban tartott konferencia is eredménytelen maradt, mivel a porta a keresztény alattvalói javára kívánt biztosítékokat megtagadta és az 1877 márczius 31-én a hatalmak részéről elfogadott jegyzőkönyvet is visszautasította. Erre aztán 1877 április 24-én Oroszország hadat üzent Törökországnak.

Körülbelül egy hónappal utána 1877 május 29-én gróf Andrássy jegyzéket menesztett Beust grófhhoz, a kit időközben monarkiánk londoni nagykövetévé nevezték ki. Ebben a jegyzékben igen érdekesen fejtegeti, hogy *miért*

nem tett kísérletet arra, hogy Oroszországot a háború megindításában megakadályozza. Nem tette azért, mert nem lehet a statusquo fentartása mellett kardoskodni, melynek fentarthatásáról senki sincsen meggyőződve; nem tette, mert a háború kitörésének ténye magában véve nem képez oly veszélyt, melynek elhárításáért még egy európai háborútól sem kellene visszariadnia; végre nem tette, mert valódi veszély csak a háború *következményei* által keletkezhetnék, *melyeknek korlátozása pedig az európai hatalmaktól függ.* így állván a dolog, Andrassy csakis a harmadik ponttal, t. i. a háború netaláni következményeivel foglalkozik és részletesen *elődja, melyek* volnának azok a következmények, melyeket Ausztria-Magyarország semmi körülmények közt eltérni *nem* volna hajlandó. Nem tűrhetné:

1. hogy valamely keresztény hatalom kizárólagos protektorátust gyakorolhasson a Balkán-félsziget keresztény népei felett;

2. hogy a háború eredményeinek végleges megalkotása az európai hatalmak befolyása nélkül történjék és a Balkánfélsziget keresztény népeinek konstituálása valamely egyes hatalom által oktrojáltassék;

3. hogy Oroszország a Duna jobb partján bármely területet szerezhessen;

4. hogy Románia Oroszországba bekebeleztessek, vagy az orosz uralomtól függővé tésessék;

5. hogy a nevezett országokban valamely secundo-genitura, legyen az akár orosz, akár osztrák-magyar, megalapítottassék;

6. hogy Oroszország Konstantinápolyt a maga birtokába ejtse;

7. hogy a Balkán-félsziget nem-szláv elemeinek rovására nagy szláv állam alapítottassék, a megengedhetőnek

maximuma abban állván, hogy a török uralom alatt levő tartományok benszülött főnökök (Oberhäupter) alatt önállósíttassanak.

Fejtegetése folyamán Andrássy továbbá a leghatározottabban kijelenti, hogy pállandó orosz uralmat sem Bulgária felett, sem bárhol a Duna jobb partján meg nem tűrhetünk” és szintúgy meg nem engedhetőnek jelentette ki, hogy „orosz csapatok, habár csak ideiglenes katonai rendszabály alakjában Szerbiába bevonuljanak.” Hozzá teszi Andrássy, hogy *mindezekről Oroszországot értesítette* és midőn Oroszország ennek daczára is megindította a háborút, ez kezességet nyújt arra nézve, hogy a czár az imént említett feltételekkel *egyetért*, mert különben nem hozta volna Oroszországot oly katonai helyzetbe, melyet bizonyára elkerült volna, ha *nincsen* szándékában az osztrák-magyar érdekeket meg *nem* sérteni. De hát ha ez a feltevés az események által *nem* igazoltatnék, ha az orosz kormány talán valamely belső áramlat következtében nem volna képes Ausztria-Magyarországnak imént említett érdekeit tekintetbe venni, vajjon akkor el van-e határozva a mi monarkiánk és kész-e azokért az érdekekért egész erejével és *ha szükséges még fegyveres kézzel is síkra szállani?* Andrássy e kérdés elől sem tér ki, hanem röviden és határozottan azt mondja: „*Unsere Antwort daraufist entschieden: Ja.*”

Valamivel tovább időztem ennél az okmánynál, mert ez Andrássy keleti politikájának alapvonalait tünteti fel és már egymaga is fényes czáfolatát képezi az annak idején többfelől hangoztatott szemrehányásnak, mintha Andrássy keleti politikája nem volna eléggé világos és határozott. A fentemlített jegyzék természetesen közölve lőn az angol külügyminiszterrel, a ki teljesen egyetértett annak tartalmával, csak két kifogást tett. Az egyik az, hogy semmi bizalommal nem viseltetik az orosz ígéretek

íránt, melyeket „frázisoknak” nevezett; másodszer úgy vélekedett, hogy ha máris egyes bevégzett tényekkel állandunk szemben, nagyon nehéz lesz mással, mint pusztá szavakkal közbelépni és hogy azért *Oroszországot már a Balkán átlépésétől vissza kellene tartani*. E kifogások elsejének jogosultságát 1877 június 22-ről kelt válaszában Andrássy sem tagadta. A czár szavában — monda — feltétlenül bízunk ugyan, de ez sem hagyhatja számításon kívül bizonyos belső áramlatok és a netaláni orosz győzelmek által lánggra lobbantható nemzeti mozgalomnak befolyását; mindazáltal hozzá teszi: „Egy pontra nézve azonban feltétlen bizalmunk van, t. i. Ausztria-Magyarország és Anglia együtt bármely időpontban is *elegendő anyagi erővel* fog bírni, hogy el *ne* fogadja a háborúnak oly következményeit, melyek érdekeinkkel ellentétben állanak;” megemlíti továbbá, hogy Oroszországnak tudtára adta, miszerint nemcsak Konstantinápoly-nak Oroszország által való végleges birtoklását teljesen kizártnak tartja, hanem a városnak *ideiglenes* megszállását sem fogná megengedhetni, a mire Novikov bécsi orosz nagykövet ép oly határozottan kijelentette, hogy *Sándor császárnak eszeágában sincs Konstantinápolyt akár csak ideiglenesen is megszállani*. Érdekes, hogy Andrássy tudtommal ebben a jegyzékben szól először arról a lehetőségről, hogy bizonyos körülmények között Ausztria-Magyarország is oly helyzetbe juthatna, mely reá nézve érdekeinek biztosítása céljából *anyagi garanciák igénybevételét is* tehetné szükségessé. *Miben* állhatnának ezek az anyagi garanciák, arra nézve Andrássy ebben a jegyzékben csak negatív választ ad, részletesen kifejtván azokat az okokat, hogy sem Szerbiának, sem Romániának általunk való megszállása ama célnak meg *nem* felelne. *Bosznjáról és Hercegovináról ez alkalommal még nincsen szó*; csak az okmány vége felé fordul elő még a következő passzus:

„Arra az esetre, hogy ha a béke a Balkánon innen nem jönne létre, Oroszország saját eljárására nézve szabad kezet tartott fenn magának és ebből, úgy hiszszük, úgy magunkra, mint Angliára nézve hasonló szabadság következik, hogy érdekeinket szemmelátható ténykedés által (durch einen ostentiblen Akt) megóvjuk.”

Ebből a rendkívül érdekes jegyzékből, mely homlokán a „*geheim*” jelzéssel van ellátva, még két dolgot, mint Andrásyra nézve igen jellemzőt szeretnék felhozni. Hogy ő azt az inszinuációt, mintha nekünk Romániát kellene megszállanunk, határozottan visszautasította, már említettem. Nagyon jellemző azonban e visszautasítás indokolása. Andrásy kifejti, hogy Romániának általunk való megszállása korántsem volna oly lépés, melyet egy vonalra lehetne tenni azzal, hogy ha p. o. az angolok Gallipolit megszállják.

„Gallipoli nincsen orosz hajók által megszállva és azok által meg sem szállható; Romániában pedig orosz csapatok vannak és hogy ezt az országot megszállhassuk, az orosz hadsereget meg kellene támadnunk és azt onnan kiszorítanunk; ez azonban nemcsak érdekeink megóvására irányzott lépés volna, hanem maga a háború, még pedig nem közönséges értelemben vett háború, hanem — minthogy mi ép úgy mint Anglia az orosz hadseregnek ebbe a fejedelemségbe való bevonulását megengedtük — orv-háború, háború egy guetapens alakjában; ilyen háborút mi kerülni akarunk.”

Ez a néhány sor is azt mutatja, hogy Andrásy nemcsak mint magánember, hanem mint politikus is — merő ellentétben a czéhszerű diplomatákkal — tetőtől-talpig gentleman volt.

Még érdekesebb az a párhuzam, melyet Andrásy ugyancsak az említett okmányban egy angol-orosz és osztrák-magyar-orosz háború közt van:

„Anglia, mint tengeri hatalmasság abban a helyzetben van, hogy eljárásában nem kell tekintettel lennie arra, vajjon Oroszország abban ellenséges irányt lát-e vagy sem. E két állam közt való háború könnyen szorítható egy előre meghatározandó vonalra és e tekintetben igazat kell adnom annak a mondásnak, mely a Nagybritánia és Oroszország közt való ellenségeskedést a farkas és a czápa küzdelméhez hasonlítja. Ezek egymással szemben kimutatják a foguk fehéret, amúgy melleleg egyszer-másszor bánthatják is egymást, hanem utóvégre is mindegyikök visszavonul a maga természetes elemébe és ezzel a harcnak vége. Az Anglia és Oroszország közt való háború mindig természetes korlátját fogja találni a két állam földirati feltételeiben. Egészen másképp áll a viszony köztünk és Oroszország között. Mi ketten közvetlen „szomszédok vagyunk, nekünk egymással vagy békében, vagy hadilábon kell élnünk. E két állam közt a háború nem volna egyetlen egy hadjárat által eldönthető, hanem nemzedékek örökölnék ezt, egyik a másiktól; vége pedig nehezen lehetne más, mint a két állam egyikének vagy másikának teljes szétromboltatása (Zertrümmerung). Mielőtt ilyenmő küzdelem megindítatik, kell, hogy nemcsak múltékony természetű, hanem elkerülhetetlenül kényszerítő okok létezzenek, melyek csakugyan elháríthatatlannak tünnetik fel az összeütközést; csakis ebben az esetben lehet egy lelkiismeretes kormánynak monarchiánk erejére apellálni és mindenért mindent kockára tenni.” Szó szerint idéztem ezt a nyilatkozatot, mely nem a nyilvánosságra szánt, hanem ismétlem, *titkos* okiratban

foglaltatik, hogy Oroszországban lássák, mennyire igaz-talanok voltak Andrásy irányában, midőn éveken át azt hirdették róla, hogy ő magyar ember léte minden áron bele akarta sodorni a monarchiát az Oroszország ellen viselendő háborúba, és hogy az ő egész külpoliti-kája arra az egy jelszóra vezethető vissza: „*revanche pour Világos*”.

Az 1877-iki orosz-török háború eseményei a nagy közönség előtt ismeretesek. 1878 január 31-én Driná-polyban fegyverszünet kötött; midőn pedig az angol hajóraj ennek daczára is a Márványtengerbe bevonult, az oroszok is Konstantinápoly elé nyomultak, melynek közelében 1878 márczius 3-án a hírhedt san-stefanói békét kötötték. Ezzel Andrásy, úgy látszik, megér-kezettnek vélte azt az időt, a midőn azon általa ismét-elten hangsúlyozott álláspontját, mely szerint a békekötésnek nem szabad az európai hatalmak hozzájárulása nélkül megtörténni és hogy a háború eredményei európai „szentesítés alá bocsátandók, *gyakorlati érvényt kell sze-rezni*. A delegációkkal 1878 márczius 9-re hívták ismét össze és mindjárt az első ülésben gróf Andrásy rövid előterjesztést tett, melyben azt mondja, hogy a fenforgó viszonyok közt nincsen kizárva az az eshetőség, hogy a közös kormány kénytelen lehetne a monarchia érdekei-nek megóvása végett rendkívüli rendszabályokhoz folya-modni. Ez esetben a közös kormánynak abban a hely-zetben kell lennie, hogy a rögtön támadható költséget fedezhesse és azért felhatalmazást kér arra, hogy az ebbeli kiadásokat 60 millió forint erejéig fedezhesse. Ezzel az összeggel nem holmi beszerzések eszközöltet-nének a hadsereg felszerelésének kiegészítésére, hanem a közös kormánynak megadatnának az eszközök, hogy saját felelősségére idejekorán oly intézkedéseket tehessen, melyek a hadsereg szervezése által nyújtott előnyök

gyors értékesítése által egyedül alkalmasak arra, hogy a monarchia minden veszély és meglepetés ellen biztossítsák. Andrassy tehát a következő határozatot indítványozta:

„A közös minisztérium felhatalmaztatik, hogy — a monarchia két állama kormányaival egyetértőleg — az elutasíthatlan és sürgős szükség esetén felmerülő rendkívüli hadi költségeket 60 millió forint erejéig folyósíthassa. Ez összeg fedezésére nézve alkotmányos utón fog gondoskodás történni.”

A magyar delegáció ezt az előterjesztést az egyesült négyes albizottsághoz utasította, mely engem választott meg előadójának, egyszersmind azt határozván, hogy a tárgyalást még az nap szombaton délután 4 órakor megindítja. Andrassy előterjesztése nyomtatásban csak délután lett kiosztva és én, mihelyt azt átolvastam, tisztában voltam magammal az iránt, hogy ily alakban ez a határozati javaslat el nem fogadható; sőt ha a többség részéről is elfogadhatnák, az ellenzék, melynek élén akkor gróf Apponyi Albert és Szilágyi Dezső állottak, nem fogná azt magáévá tehetni. Délután 4 órakor a négyes albizottság bizalmas ülése csakugyan megkezdődött gróf Andrassynak egy expozéjával, melyet ő szokása ellenére írásban hozott magával és papírból olvasott fel. Midőn előadását befejezte, az elnök nyilatkozásra hívta fel a tagokat. Mély hallgatás. Végre Szilágyi Dezső legmalíciózusabb mosolyával azt jegyzé meg, hogy nézete szerint az *előadót* illetné meg az első szó. Az én tisztelt barátom alkalmasint már előre is örült annak az élvezetnek, melyet ő a hallgatóságnak nyújtani fog, midőn én a — miként mondám — szerintem is tarthatlannak látszó határozati javaslatot mint jó mameluk mégis védelmezem, ő pedig aztán — a mi reá nézve még erősebb ellenféllel szemben sem volna nehéz feladat — engem

szétmarczangol. Én azonban, a mint a német mondja: megszagoltam a pecsenyét és kijelentettem, hogy csak kevéssel az ülés előtt vévén a határozati javaslat szövegét, a felett még nem gondolkozhattam és így a tárgyalás elhalasztását kell kérnem. A bizottság erre rá is állt és Tisza Kálmán indítványára azt határozta, hogy a külügy-miniszter előterjesztését másnap (vasárnap) 1 órakor fogja tárgyalni. Mi kormánypárti delegátusok ülés után azonkívül megállapodtunk abban, hogy egy órával előbb, t. i. vasárnap 12 órakor báró Orczynál fogunk értekezletre összejönni, hogy magunktartása iránt megegyezzünk. Engem pedig Andrassy arra kért, hogy még ez Orczy-féle bizalmas konferencia előtt délelőtt 11-kor jöjjek el hozzá, hogy a dolgot megbeszéljük. Másnap az említett órában megjelentem Andrássynál és röviden kijelentettem, hogy az én meggyőződésem szerint, bármennyire tiszteljük és szeretjük őt személyesen, bármily nagy bizalommal viseltetünk is az ő politikája iránt, de mint alkotmányos érzelmű képviselők ily teljesen elmosódott és a parlamentarizmus elveivel kirívó ellentétben levő, a képviselőtestületek ingerenciáját teljesen mellőző határozati javaslatot elfogadnunk nem lehet. Ha pedig megtennők, az ellenzék mindenesetre kisebbségi véleményyt fogna beadni, a mi főleg a külföld előtt nagy részben megsemmisítené a megszavazásnak erkölcsi értékét. Andrassy mintegy megmerevülten nézett reám.

— Tehát mit akar? — kérdé ingerült hangon.

Azt válaszoltam, hogy, ha megengedi, fogok neki más formulázást előterjeszteni, mely lényegben az övével azonos, de jobban felel meg az alkotmányosság követelményeinek és nézetem szerint az ellenzék részéről is elfogadható volna.

— Hát olvassa fel — monda ő mogorván.
Felolvastam a következő határozati javaslatot:

„Azon esetre, ha a keleti események tovább fejlődése a monarchia érdekeinek érélyesebb megvédése céljából az osztrák-magyar haderő mozgósítását elutasíthatatlan és sürgős szükséggé tenné, a közös minisztérium felhatalmaztatik, hogy — haladék nélkül igénybe vévén az alkotmányos képviseleti közegek törvényszabta közreműködését, — időközben is a monarchia mindkét állam területe kormányaival egyetértőleg az ama mozgósításra megkívántató kiadásokat 60 millió forint erejéig saját felelősségére megtehesse.”

Erre Andrassy felugrott ezzel a felkiáltással:

— Ha önök ilyen határozatot akarnak hozni, akkor *keressenek maguknak más külügyminisztert!*

Én *összepakoltam* irataimat és nyugodtan válaszoltam:

— Miután sokkal könnyebb más előadót találni, mint más külügyminisztert, én a bizottságot arra fogom kérni, hogy más előadót választani szíveskedjék.

Erre Andrassy ideges fel- és alájárását félbeszakítván, elembe állott és még mindig ingerült, de mégis kissé szelidebb hangon monda:

— Hát ez micsoda beszéd? A politikában sem érzékenykedni, sem *idegesnek* lenni nem szabad.

Ez utóbbi szavak oly férfi szájából, kinek én éppen idegessége miatt nem egyszer tréfás szemrehányásokat tettem, oly vidítólag hatott rám, hogy hangos kaczagásra fakadtam. Erre ő is elnevette magát, ismét íróasztala mellé ült és nyugodtan mondta:

— No halljuk még egyszer és beszéljünk okosan.

Kezdődött aztán köztünk egy hosszú disputa; minden egyes szóért küzdenem kellett, a vége pedig az volt, hogy Andrassy azt mondta:

— Most üljön ide az íróasztalomhoz és fordítsa le németre azt a maga dicső határozati javaslatát, hogy azonnal elvihessem ő Felségéhez.

Megtettem és aztán siettem — már félegyire volt — a báró Orczynál tartandó konferenciára. Ott nem igen nyájas arczokkal fogadtak a várakoztatás miatt, melynek okát Tisza Kálmánon kívül senki sem ismerte. Midőn aztán kijelentettem, hogy a külügyminiszter által beterjesztett határozati javaslatot *nem* tartom elfogadhatónak és annak helyébe az enyémet proponáltam, kitört a vihar. Első szónok *Baross* Gábor volt, a ki ingerült hangon fejtegette, hogy a képviselőtestületeknek belevonása ily kérdésbe merő képtelenség és oda konkludált, hogy ő az eredeti előterjesztést elfogadja. Még többen akartak felszólalni, hanem Tisza Kálmán, a ki éles elméjével azonnal felismerte a helyzetet és a két formulázás közt levő különbséget, azonkívül pedig tudta, honnan jövök és hogy tehát az, a mit magammal hozok, kétségtelenül a külügyminiszter jóváhagyását bírja, az én formulázásom mellett szólalt fel, kimutatván, hogy a parlamentarizmus követelményeire való tekintet még korántsem gátolja a külügyminiszter cselekvési szabadságát és ezt oly fényesen bizonyítgatta, hogy a konferencia az általam előterjesztett szöveget egyhangúlag elfogadta. Ugyanez történt később a delegáció részéről is, melynek erre vonatkozó tanácskozása a legérdekesebbek közé tartozik és daczára annak, hogy az ellenzék nem titkolta el némely aggodalmait és kifogásait, Andrásynak meghozta azt, a mire én erkölcsi szempontból oly nagy súlyt fektettem, hogy a 60 millió *egyhangúlag* megszavaztatott. Midőn az ülésnek, melyben ez történt, vége volt, én körülbelül az utolsó voltam, ki a tanácskozási termet elhagyta. A történetek felett gondolkozásba merülten mentem le a kancelláriai épület lépcsőjén, midőn hátam mögött gyors lépteket hallok. A következő pillanatban egy kezet éreztem vállamon. Hátra fordultam. Ott állott Andrassy. Gharmeurszemeivel rám tekintve, kezet nyújtott e szavakkal:

— „Je vous fais amende honorable.”

Több szót nem váltottunk. Némán megszorítottam a nemesszívű férfi kezét, aztán mindegyikünk ment a maga útján.

Igenis mindegyik a maga útján, mert ezek az utak elváltak egymástól, midőn a 60 millió megszavaztatása után mindinkább határozott alakot öltött a boszniai és hercegovinai ügy és e két tartománynak általunk való megszállása napról-napra nyert valószínűségben. Itt kezdődik gr. Andrassy Gyula keleti politikájának második, az elsőnél talán még fontosabb szakasza; erre nézve is jegyzeteim közt nem egy érdekes adat foglaltatik.

Itt azonban befejezésül még csak Andrassynak egy levelét közlöm, melyben nemcsak a köztünk fenforgó véleményeltérés tükröződik vissza, hanem mely azt is mutatja, mily éles szemmel ismerte fel Andrassy — daczára a közte és Anglia között elejétől fogva mindvégig fennállott intimitásnak — ez utóbbi hatalomnak valódi szándékait és kizárólag önző érdekek által vezérelt politikáját, mely éppenséggel nem riadott volna vissza attól, hogy monarchiánkat egy Oroszország ellen viselendő háborúba beleugrassa, ha ez által amaz angol érdekeket előmozdíthatja. A levél így hangzik:

„Tisztelt barátom!

Ön azt írja, hogy én — azaz Jupiter tonans — sohasem vagyok megelégedve önnel. Erre azt válaszolom „weder Fräulein, noch schön”, sem Jupiter, sem tonans, bár mindkettőre nagy szükség volna a háznál és hogy ha valaki nincsen megelégedve a másikkal, most az egyszer ön az; meg leszek-e én elégedve, azt még csak később fogom megtudhatni. Ön azt kérdi: Boszniát akarjuk-e elfoglalni? Ez-e az egész, a mit teszünk? Ez a mi tromfunk? Ezzel mutatjuk a mi egyenjogúságunkat

Angliával? Ha egy óráig beszélhetnék önnel, azt hiszem, meggyőzhetném, hogy Angliával, sajnos, igenis könnyű az egyenrangúságot megtartani mindenben, csak pénzben nem, hogy a mi politikánkknak „van füle és farka”, hogy ma-holnap, ha el nem rontjuk (vagy inkább, el nem rontják itthon), még mindnyájan büszkék is lehetünk reája; de mindezeket írásban nem tehetem. Ha egy szabad napja volna, egy óra alatt, remélem, egyet fognánk érteni. Most csak két jegyzéket küldök azon megjegyzéssel, hogy a boszniai kérdés nem most, hanem a kongresszuson fog eldőlni, hogy azt teljesen helyesnek ismerte el Anglia, hogy most azt kérdi, mikor fogjuk már elfoglalni és mi még sem fogjuk most tenni, hogy a másiknak minden pontját elfogadta, de hogy háborút sehogy sem akar, habár Pesten az ellenkezőt hiteti is el a könnyenhívőkkel, hogy a mi segítségünkkel akarja Oroszországot Ázsiában engedékenységre bírni, de casus bellit egy kérdésből sem akar csinálni. Ennyit előleges tájékozásul. Addig is arra kérem, hogy ha reá ér, előbb olvasson, aztán írjon, ne pedig megfordítva. Én holnap indulok vadászatra és szerdán este itt leszek. Ha volna ideje feljönni, igen óhajtanám, mert sem ezen két okmány, sem ezen pár sor egyáltalán nem tájékoztathatja. Ez esetben az okmányokat személyesen adhatja vissza, ellenkező esetben postával kérem megküldeni. Felesleges mondanom, hogy csak az ön használatára valók.

Viszontlátásig üdvözli őszinte tisztelője

Bécs, 1878 máj. 5.

Andrássy.”

BÁRÓ SENNYEY PÁL.

(1888).

„Pongyolában nincsen nagy férfiú!”

Nincsen! Talán mégis van. Azok, a kikre a nagyság úgyszólván csak kívülről van rájuk tapasztva, a kiknek úgy, miként a színészeknek, csillogó — habár magában véve értéktelen — kelméből készült öltözetre, lámpavilágításra és kirívó színekkel festett díszítményekre van szükségük, hogy feltűnjenek, azok természetesen megszűnnek nagy férfiak lenni, mihelyt ezen keretből kiesnek és — a mint mondani szokás — hálóköntösben jelennek meg előttünk. Ezek azonban nem is a valódi nagy *férfiak*, ezek csak nagy *szerepet* játszanak, a nagyság csakis e szerepökben fekszik és nem önmagukban. De azok, a kiknek nagysága nemcsak elméjükben, hanem szívökben is gyökerezik és onnan hajtja illatos virágait, azok teljesen függetlenek a környezettől és a külső körülményektől, sőt minél egyszerűbbek ez utóbbiak, annál impozánsabb alakban mutatkozik valódi nagyságuk, valamint az igazán szép nő, — az, a ki szépségét a természettől bírja és nem a szabótól, a divatárusnőtől, vagy az illatszerboltból kölcsönözte — legszebb otthon, egyszerű házi köntösében.

Talán helytelenül cselekszem, de mióta mindenféle

valódi, vagy úgynevezett nagy férfit közléről ismerni szerencsém van, azt a szabályt követem, hogy hódolok ugyan nagy eszöknek, bárhol és bármiként nyilvánuljon az, de valódi szeretettel és ragaszkodással, vagy épen bámulattal csak azok iránt viseltetem, a kiket távol a színpadtól, tisztán *emberi* minőségekben megismerni és megbecsülni alkalmam volt. Ezért voltam én *báró Sennyey Pál* személyének mindenkor igaz és őszinte híve.

Általánosságban Sennyey Pál bárót alig lehet jobban jellemezni, mint a hogy ezt Kecskeméthy Aurél tette, midőn ezt mondotta róla:

Ő nem igen közelíthető meg, mint minden komolyabb ember, ki értékét ismeri és belkincseit nem pazarolja fűnek-fának, és mint általában oly emberek, kiknek jelleme szilárdabb, semhogy üres frázisokkal és még üresebb szavakkal tartva, olcsón vásárolják meg múltékony tetszésedet. Ily jellemek könnyen félreismertetnek és nehezen felismerhetők, de azt hiszem, mindenesetre jellemző, hogy Sennyey *legnagyobb* tisztelői azok, kik *legközelebről* ismerik és *legjobb* barátai, *legrégibb* barátjai. Ha tehát valaki csalódik benne, kellemesen fog csalódnia. . .

Azok közé. a kik ily kellemes csalódásban részesültek, magam is tartoztam. Egy bizonyos pletyka, melyet még Bécsben létemkor közöltek velem és melyre még vissza fogok térni, nem igen kedvező előítéletet keltett bennem báró Sennyey Pál irányában. Midőn 1867 végén ismét hazajöttem, egészen azon időig, a midőn Sennyey képviselőnek választatott, alig találkoztam vele egyszer-kétszer társadalmi téren és akkor is csak néhány konvencionális szót váltottam vele. Midőn azután mint megválasztott képviselő először jelent meg a Deák-párti körben, nem éreztem magamat indíttatva, hogy feléje közeledjem; azonban ő, mihelyt megpillantott, felém

jött és beszédbe bocsátkozott velem. Már nem emlékezem, hogy miről beszéltünk, de annyit tudok, hogy én folyvást „excellenciád”-dal és „kegyelmes úr”-ral szólítottam őt. Erre ő monokliját szeme elé szorítva, átható szemeinek egy szűrő tekintetét vetve reám, arcz kifejezésében és hangjában egyaránt tükröződő gúnynyal monda:

— A képviselők tegezni szokták egymást, miért tagadod meg tőlem ezt a bizalmas megszólítást? Vagy talán nem tartasz arra érdemesnek?

Kiéreztem a gúnyt és nem szándékoztam azt zsebre tenni.

— Ez utóbbi kérdésre — válaszolám — e perczen még nem tudok felelni, nem lévén szerencsém excellenciádat közelebből ismerni, mert nem mindegyik főúr érdemes ám arra, hogy a magamféle szerényebb állású, de önérzetes ember, ki senki leereszkedésére nem szorult, vele bizalmaskodjék. De miután excellenciád kívánja, szíves engedelmével...

Itt ő engem félbeszakítva, száraz, majdnem parancsoló hangon közbeszólt:

„Nincs mit megengednem, hanem jogom van követelni azt, a mi a képviselők közt bevett szokás.”

Ez volt az én első összekocczanásom Sennyeyvel s ha visszapillantok 15 évi ismeretségünkre, bátran hozzátehetem, hogy ez volt egyszersmind az utolsó is. Ő szerette az önérzetes embereket és ha sokakkal nem úgy bánt, a mint az illetők kívánták volna, ennek oka nem az, hogy ő benne túlságosan *sok*, hanem hogy amazoknál túlságosan *kevés* volt az önérzet. A képviselősége előtti időből, nevezetesen abból, melyben ő még mint tárnok vezette az ország belkormányzatát, az említett okoknál fogva keveset tudok róla, de egy kis történetkét nem hallgathatok el, melyet Dárday Sándor barátom

és képviselőtársam a múlt nyáron közölt velem, midőn a gasteini „Kaiserpromenade”-on együtt sétáltunk és mely bármi hosszú okoskodásnál jobban jellemzi Sennyeynek arany szívét, finom tapintatát és eredeti modorát.

Dárday már akkor, ámbár még nagyon fiatal volt, kiadott egy jogtudományi lapot, de a száraz tárgyak, melyekkel abban foglalkoznia kellett, nem elégitették ki sem magasröptű ambícióját, sem pedig lángoló hazafiságú szívét. Akkorában az ínség, következtében az ország némely vidékein a közrend és bátorság komolyan veszélyeztetve lévén, a gyilkosság, rablás stb. bűntényére statárium hirdettetett ki. Valahol — a helyre már nem emlékezem — egy suhancz betört egy péknek boltjába és a tulajdonost, ki sajátját védeni akarta, megsebezvén, néhány kenyeret rabolt el onnan, a minék következtében a statárium elé kerülvén, ott elítéltetett és fel is akasztatott. Ekkor Dárday egy fulmináns cikket írt a halálbüntetés ellen és cikkét e szavakkal végezte: „Íme a kormány az éhhalál ellen akasztófát állít.” Másnap Dárdayt — a mire az különben teljesen el volt készülve — a rendőrség elé idézték, a hol előmutatván neki az említett cikket, e szavakkal fogadták:

— No uram, ön rossz fát tett a tűzre, ebből nagy baj lesz; a tárnokmester ő excellenciája maga vette kezébe a dolgot és arra kéri, hogy legyen szíves holnap 10 órakor nála megjelenni.

A fiatal ember egyáltalában nem ijedt meg, sőt képzeteiben már is látni vélte, mikép díszíti arany fürtök-től környezett homlokát a mártír töviskoszorúja, de előbb — gondola magában — így meg amúgy meg fogja mondani annak a hatalmas és dolyfős úrnak a maga véleményét.

Másnap Dárday pontosan megjelent Sennyeynél. Midőn belépett, Sennyey háttal az ajtónak, az ablak előtt állott és egyideig az üvegtáblákon át kinézett az utcára, a nélkül, hogy a belépőről tudomást vett volna. Aztán megfordult, monokliját szeme elé vette és egynéhányszor tetőtől-talpig méregette a leendő mártírt, a ki feszülten várta, hogy vajjon mi lesz ebből? Végre miután jól megnézte emberét, megszólalt Sennyey és azt kérdi tőle:

— Hány éves ön, öcsém uram?

— 24 éves, — volt Dárday válasza.

— És ki adott önnek lapkiadási engedélyt?

— Excellenciád maga.

— No, ha személyesen ismerem, ezt bizony nem tettem volna, mert az még sem járja, hogy ilyen fiatal urak, kik még alig kerültek ki az iskolából, nekünk leczkéket adjanak a hazafiságból.

Azután fölvette az íróasztalán fekvő újságlapot és fenhangon olvasta fel eleitől végig Dárdaynak czikkét. A fentidézett végszavak után indignálódva dobta le a lapot, monokliját újból beillesztette és ismét Dárdayhoz fordult:

— Hát ön azt mondja, hogy mi az éhhalál ellen csak akasztófát tudunk állítani? De tettünk mi mást is. Talán tudja kedves uraságod, hogy a kormány pénzgyűjtést indított az ínségesek javára; *szabad kérdezem, hogy uraságod mennyit szubszkribált ezen czélra?*

E kérdés hideg zuhany gyanánt hatott Dárdayra. Volt is annyi esze, hogy a válasz elől kitért:

— Bátor vagyok excellenciádat figyelmeztetni, — monda — hogy az én lapom szaklap, mely mégis csak szűk körben olvastatik.

— Igen ám, — viszonzá Sennyey, — de a mit a szaklap büntetlenül kiad a maga szűk körének, azt a többi lapok átveszik és szintűgy büntetlenül átadják

a tágasabb köröknek és ha őnt meg nem büntetjük, még kevésbé lehet emezeket megbüntetni.

Erre Dárday nem tudott kádencziát mondani, Sennyey pedig egy kis szünet után folytatá:

— Egyébiránt zavarából látom, hogy a mit ön tett, nem rosszakaratból, hanem tapasztalatlanságból tette. Kérem, máskor jobban tessék vigyázni; most pedig menjen nyugodtan haza; nem lesz semmi baja.

Dárday követte ezt az okos tanácsot és így a mártírságból nem lett semmi. Azután 20 évig nem látta Sennyeyt; csak húsz év múlva, 1885-ben, mikor Tisza Kálmán miniszterelnök a közigazgatás reformja tárgyában ankétet hívott össze, találkozott ismét a két férfiú, kik mindketten az ankét tagjai voltak. Dárday szerényen háttérben tartotta magát, de Sennyey, mihelyt megpillantotta, azonnal feléje ment és kezet nyújtott neki:

— Dárday képviselő úr? — monda.

— Igenis.

— Úgy emlékezem, hogy nekünk volt már egyszer egymással egy kis dolgunk.

— Igen ám, kegyelmes uram, — felelt Dárday — még pedig reám nézve meglehetősen kellemetlen, mert én legalább is a nyilvánosság előtt lefolyó szenzácionális pert vártam, Excellenciád pedig négy szemközt méltóztatott kegyesen lefőzni.

Ezen kitérés után visszamegyek arra az időre, midőn Sennyey báróval közelebbről volt szerencsém érintkezni.

Nevezetesen két ízben volt alkalmam heteket tölteni vele: először Bécsben, hol mindketten mint a magyar kvótadeputáció tagjai működünk és a hol előadói minőségemben alig találtam valaki részéről melegebb és hatásosabb támogatást, mint az ő részéről; aztán pedig vagy két évvel későbbben Karlsbadban. Mondhatom, hogy

azon órák, miket vele töltöttem, életem legélvezetesebbjei közé tartoztak. És korántsem kizárólag politika volt az, a miről beszéltünk, sőt épen erről beszéltünk legritkábban, főleg mióta ő az enyémtől eltérő pártállást foglalt el. De az ő ragyogó esze, nagy terjedelmű műveltsége és finom ízlése arra képesítette, hogy szintoly kellemes, mint tanulságos módon hozzászólhatott minden kérdéshez, mely akár a társadalom, akár a tudomány vagy művészet terén fölmerült.

Néha-néha a társalgásban résztvett az ő neje is, ezen minden tekintetben rendkívüli asszony, a kiről Sennyey mindenkor a legmélyebb megindulás hangján szólt és a kit számtalanszor „élte őrangyalának” nevezett előttem. Amaz ember házában, a kit annyian dölyfös arisztokratának hittek, oly meleg, kedélyes hang uralkodott; a házastársak közt, valamint köztük és a gyermekek között oly gyöngéd szívélyes viszony létezett, hogy körükben minden ember, a kinek szíve helyén van, mindenkor rendkívül jól és otthonosan érezte magát. Nem ők ereszkedtek le ahhoz, a kit körükbe fogadtak, hanem észrevétlenül és gyöngéd kezekkel emelték fel magukhoz és a teljes egyenlőség értelmében érintkeztek vele.

A mint már említém, abban az időben nyári szünidőm egy részét, miként rendesen, Karlsbadban töltöttem és miként éveken át az ottani főpiacon levő „Oesterreichisches Wappen” című házban laktam. Egyik reggel jön a levélhordó és felmutatván nekem egy levelet, azt kérdi tőlem, nem mondhatnám-e meg neki, hogy hol lakik a címzett úr? Megnéztem a címet, mely Sennyey Pál bárónak szólt, az írásból pedig azonnal ráismertem Grünwald Béla barátom finom kezére. Azt válaszoltam a levélhordónak, hogy Sennyey báró aligha van Karlsbadban, mert különben

engemet ittlétéről már értesített volna, de hagyja nálam a levelet, én majd gondoskodni fogok arról, hogy az így vagy amúgy a címzett kezéhez jusson. Egy órával később belép a házi úr azzal, hogy örömhírt hoz: Sennyey báró táviratozott neki, hogy azt a lakást szeretné kivenni, a melyet néhány évvel előbb bírt, azaz ugyanazt, a melyben most én lakom. A házi úr abbéli válaszára azonban, hogy az a lakás jelenleg nekem van kiadva, de ugyanily lakás a második emeleten kapható volna, Sennyey azt táviratozta vissza, hogy ő a második emeleti lakással is megelégszik és 24 óra múlva meg fog érkezni.

Meg is érkezett s azonnal meglátogatott. Találkozásunk fölött örömét fejezte ki és azt az óhajt, hogy minél több időt töltsünk együtt. Meg is tettük ezt s körülbelül négy héten át úgyszólván reggeltől estig együtt voltunk. Eleinte ez nekem némi áldozatomba került, mert nekem az orvos minél több testi mozgást rendelt, Sennyey pedig, ki már akkor is nagyon beteg volt, az első napokban igen keveset tudott járni. De azután lassankint mégis bele-törődött és ezentúl ketten, vagy ha nőm is hozzánk csatlakozott, hárman minden este meglehetősen hosszú sétákat tettünk.

Még ma is mosolyognom kell, midőn arra emlékezem, a mit nekem akkoriban egyik barátom innen Pestről írt; ugyanis azt írta, hogy itt többen kérdezték tőle, vajjon mit „kospirálok én Karlsbadban Sennyeyvel?” No most már elárulhatom a nagy titkot: sétáltunk, diskuráltunk és — *regényeket* olvastunk! A Franiek-féle kölcsönkönyvtárt mohón felfaltuk; nekem jutott az „elő-kostoló” szerepe és a mit én ajánlottam, azt utánam ő olvasta el. Ez alkalommal megismertem Sennyeynek egy oly oldalát, melyet magam sem gyanítottam benne, tudniillik, hogy ő nemcsak finom esztétikai érzékkel és

irodalmi dolgokban is rendkívül éles ítélettel, hanem *mély költői kedélyvel is bírt*. Akkor jelent meg Auerbach híres falusi elbeszéléseinek folytatása „Neue Dorfgeschichten” cím alatt s miután magam átolvastam volt, ajánlottam azokat Sennyeynek is. Ő el volt ragadtatva egyes beszélek költői szépségétől, de az egésze nézve a maga lapidáris modorában azt monda nekem:

— Nem szeretem ezt a genre-t, nagyon is sok benne a mesterkelt és természetellenes. Nincsenek Ínyemre azok a szalonhősök, a kik parasztok módjára beszélnek és viselkednek, a mi, fájdalom, minálunk nagyon is gyakran található; de ép oly kevésbé szeretem azokat a parasztokat, a kik szalonhősök módjára lépnek fel.

Néhány nappal később Auerbach megérkezett Karlsbadba és én megismertetem őt Sennyeyvel, a ki a híres német íróra rendkívül kedvező benyomást tett; Auerbach még utólag is, valahányszor vele találkoztam, csodálkozását fejezte ki a felett, hogy ez legyen az a „fekete báró”, kiről némely bécsi lapok oly rémséges dolgokat tudtak mesélni.

Amaz időben meglehetősen feltűnést okozott Spielhagennek egy új regénye: „Quisisana”. Olvasóim talán emlékeznek, hogy e regény hőse egy ötven esztendőes ember, Bertram bácsi, a kibe egy gyönyörű szép, 18 éves leány beleszeretett. A bácsi viszonzza e szerelmet, de még mielőtt az egész életre szóló frigy megkötetnék, észére tér, hogy a kor aránytalanságánál fogva ebből boldog házasság nem lehet és szívéből kitepi ezt a szerelmet, míg a leányé, habár némi küzdelem után, egy fiatal huszártiszt felé fordul, a ki őt el is veszi. Hanem a szegény Bertram bácsi ama szerelmével együtt szívének egy darabját is kitepte és e szívbéli seb nemsokára testét is megtöri. Évek előtt szerteszét kóborolván a világban, végre Capriba vetődött, ott narancsokert

közepén, gyönyörű kilátással a tengerre, egy ház áll, melynek fehér homlokzatán, viruló rózsáktól körülfonva, e szavak olvashatók: „Qui si sana.” (Itt meggyógyulsz!) Ezen házban, mely egykoron a bácsinak kedvencz helye volt, letelepedik nászútja alkalmával az új házaspár; a fiatal asszony onnan egy szívindító levelet ír Bertram bácsinak, ki otthon politikai szereplésben kereste szíve sebére az írt, de hasztalanul; az azzal járó izgalmak még gyorsabban emésztik fel erejét — és a Quisisana-ból érkezett levél vétele utáni éjjel meghal. A regénynek főleg véglapjai oly gyönyörűen vannak írva, hogy ennél szebbet még ritkán olvastam. Egészen el voltam ragadtatva és Sennyeynek is e regény olvasását ajánlottam. El is hozatta mindjárt ebéd után a kölcsön-könyvtárból; esős idő lévén, azonnal hozzáfogott az olvasáshoz és aznap többé nem láttam. Másnap reggel lejött hozzám és már mikor belépett, föltűnt nekem, hogy arcza még a szokottnál is halványabb.

— Te szép dolgot műveltél velem, — monda szemrehányó hangon. Majdnem reggelig olvastam azt a regényt. Nem voltam képes az kezemből letenni, míg végére nem értem és éppen a vége aztán annyira felizgatott, hogy nem tudtam többé behunyni a szememet.

Igazán örültem, hogy ízlésünk, vagy talán helyesebben mondva, érzésünk annyira találkozik. Éppen, mialatt így beszélgetünk, kapok egy levelet, a melyben a regény szerzője Spielhagen Frigyes, arról értesít, hogy Elza leányával megérkezett és kérdi: hol találkozhatunk? Azonnal feleltem neki, hogy két órakor jöjjön ő is Pupp-hoz, a hol minden nap Sennyeyvel ebédelni szoktam, Spielhagen meg is jelent és Sennyey oly melegséggel, majdnem azt lehet mondani, oly elragadtatással fogadta ötöt, hogy a rendkívül szerény német író alig tudta, mit válaszoljon. Magától értetik, hogy nemsokára Spiel-

hagen legújabb regényére került a beszéd. Sennyey elmondá, hogy az neki éji nyugalját rabolta el, de nem csinált belőle titkot, hogy a regény vége, bármily mesteri kézzel van írva, őt nem elégíti ki; ő — úgy-mond — nem bírja átlátni, miért kellett a szegény Bertram bácsinak ily tragikailag végződnie és miért nem vehette el azt a leányt, a kit ő szeretett és a ki őt viszont szerette.

Spielhagen hosszú és szellemdús előadásban magyarázta ennek pszichológiai szükségét, de Sennyeyt sehogy sem bírta kapacitálni. Végre látva, hogy a jeles német költő, a ki oly érzékeny, mint a mimosa, máris kissé zavarba jő, én közbeszóltam, azt mondván Spielhagennek:

— Ön hiába erőlködik, sem ő excellenciáját, sem engem nem fog kapacitálni, mert nekünk speciális okunk van önnek elméletét el nem fogadni, mi mindketten az ötven éven túl vagyunk, mindegyikünknek csinos felesége van és így semmi áron nem koncedálhatjuk azt, hogy ötven éven túl férfi nem volna képes egy nő szerelmét állandóan bírni.

— Kérem, ez egészen más, — monda Spielhagen és kezdte magyarázni a különbséget a közt, ha valaki 52 esztendő korában elvesz egy 18 éves leányt és a közt, ha valaki már fiatal korában szerelmi frigyre lépett egy szép nővel. Egyébiránt — fejezé be Spielhagen — ha az én Bertram bácsimnak is szép felesége és egy pár gyermeke lett volna, miként önöknek van, szegény még ma is élne . . .

Így „konspiráltunk” mi Auerbachchal, Spielhagennel és másféle államveszélyes egyénekkal; a kis Elza pedig — akkor 15 éves lehetett, azóta alkalmasint már igen derék háziasszony lett belőle — a kis Elza okos nagy szemeit nem tudta levenni arról a halványarcú férfiről, mintha kérdezni akarná: hogy hát micsoda magyar

mágnás az, a ki oly okosan és oly válogatott német-séggel beszél, se szittyakardot, se sarkantyús csizmát, se rókaprémest nem visel és annyira különbözik azoktól a magyar mágnásoktól, a kiket ő különféle „Illustrirtek”-ben lepingálva látott?!

Nem mondom — sőt ha mondanám, a t. olvasó el sem hinné — hogy karlsbadi együttlétünk alatt, mely hetekig tartott, politikáról köztünk egyáltalában nem volt szó. Sőt ellenkezőleg, beszélünk mi erről is és Sennyey egyik-másik alkalommal oly érdekes nyilatkozatokat tett, hogy azokat — szokásom ellenére — hazajöttömkor föl is jegyeztem. De ezekre most nem akarok kiterjeszkedni, mert különben nem hírlapi cikket — eredeti szándékom ellenére ez úgyis már nagyon hosszúra kezd nyúlni — hanem könyvet kellene írnom. Annyit azonban mondhatok, hogy *pártpolitikával* vajmi keveset foglalkoztunk, hanem igenis ama nagy problémákkal, a melyek hazánkban még megoldásra várnak és a melyekre nézve, örömmel mondhatom, alig volt köztünk nézeteltérés. Egyet-mást e beszélgetésekből mégis röviden érintek.

Egyik alkalommal a báró szoba hozván első találkozásunkat, melyről már fentebb megemlékeztem, azt kérde tőlem, vajjon mi volt akkori idegenkedésemnek oka? Őszintén megmondtam neki, hogy midőn én még Bécsben voltam, ő pedig Budán uralkodott, egy barátom azt írta nekem, miszerint Sennyey úgy nyilatkozott: „arra, hogy Magyarországon a kedélyek nyugalma helyreálljon, nem kellene egyéb, mint hogy egy fél tucat ember felakasztassék és ezeknek élén — az én csekélységem”.

Első pillanatban a báró felháborodott; arcza kipirult és villogó szemekkel monda:

— Gazember volt, a ki ezt állította. Én soha sem ezt, sem ehhez hasonlót nem mondtam; ámbár nem tagadom,

sokszor boszantott azon Garibaldi-kultusz, melyet te a Pesti Naplóban prédikáltál.

Rövid szünet után pedig mosolyogva fordult hozzám, azt kérdezőn:

— És te ilyesminek csakugyan hitelt adtál?

— Megvallom — feleltem én — hogy bennem is kételyek támadtak; de nem a szeretetreméltó szándék iránt, mert utóvégre a politikában is áll az: C'est la guerre. De föltettem rólad, hogy ismered a nürnbergiek elvét, a kik senkit sem akasztanak fel, mi g kézre nem kerítik és így nem hittem, hogy te az ilyen barátságos szándékodat előre ki fognád kürtölni oly időben, a mikor én Bécsben vagyok és így nem férhetsz hozzám, Arcza ismét komor kifejezést öltött.

— Nem, — monda — még így is csalatkoztál. *Én az akasztófát nem tartom politikai eszköznek.* A büntető törvényben nem akarnám azt nélkülözni és nem tartozom azok közé, kik a halálbüntetés eltörlése mellett rajongnak, sőt hozzátehetem, hogy a bűntényt bűnténynek tartom, és mint ilyent megbüntettem még akkor is, ha úgynevezett politikai okokból követték el; de valakit egyedül politikai működéséért életétől megfosztani, ez nemcsak kegyetlenség, embertelenség, jogtalanság, hanem egyszersmind ostobaság is. Ezután e kimondását még bővebben is illusztrálta oly példákkal, melyeket itt ismételni nem akarok és melyeknek hallatára önkéntelenül is azt kérdem magamtól: ha ez a „konzervatívok” nézete, vajjon miben különbözik az a szabadelvűekétől?

Más alkalommal szóba jött azon epizód, midőn Sennyey Tisza Kálmánnak a bankkérdés miatt beadott lemondása alkalmával kabinet alakítására szólíttatott fel, a mire ő, köztudomás szerint, nem vállalkozott. E tárgyra nézve ő annak idején a képviselőházban tüzetesen nyilatkozott s többek közt azt monda, hogy — a mint a felség előtt

is kijelentette — az adott körülmények közt csakis Tisza Kálmán az, a kinek a kormány élén állania, illetőleg maradnia lehet és kell.

Sokat magyarázgatták e nyilatkozatot és abban a gúnynak, vagy éppen megvetésnek kifejezését akarták találni, sőt még Sennyey halála után megjelent nekrológok egyikében vagy másikában is lehetett ezen állítással találkozni. Pedig a dolog *nem így volt*; Sennyey saját szavaiból tudom, hogy nem így volt és hogy — nincs okom hinni, hogy ő akkorában velem szemben valódi szándékát leplezte volna — a mit ama beszédében mondott, azt *komolyan* és minden malíczia *nélkül* mondta. Az ő nézete szerint, mely az enyémmel találkozott, ezen tárgyalásokat más sorrendben kellett volna megindítani. Mindenki, a ki a mérvadó helyen uralkodó nézeteket ismerte, tudhatta, hogy a bankügy kettészakítása, nevezetesen a bankjegy egységének felbontása erős konfliktus nélkül nem lenne keresztülvihető; tudhatta, hogy a monarchia másik felének legszélesebb köreit, nevezetesen azon nagy tömeget, a mely *nem* szokott hivatásszerűen politikával foglalkozni, semmi sem nyugtalanítja annyira, mint a bankkérdés megoldása körüli bizonytalanság, hogy tehát mindenekelőtt ezt a kérdést kellene tisztába hozni, a minek megtörténte után a többi kérdésekre nézve sokkal könnyebben és talán Magyarországra nézve előnyösebben lehetne majd egyezkedni.

A magyar miniszterelnöknek e tekintetben más nézete volt és bírok annyi elfogulatlansággal, hogy beismerjem, miszerint az ő nézetének is megvolt a maga jogosultsága. Ő azt monda, hogy a bankkérdés nem tartozik a tulajdonképeni kiegyezési kérdések közé, melyeket a monarchia két állama közti egyezkedés útján rendbehozni mulhatlanul szükséges volna, hogy a törvény Magyarországnak e tekintetben feltétlenül szabad kezét

hagyott. Ha egyszer a két állam közti viszony továbbra is biztos alapra leendő fektetve, akkor a bankkérdést is könnyebben lehet megoldani, minthogy akkor Magyarország nem áll ama gondolat pressziója alatt, hogy az e kérdés körüli egyezkedés meghiúsultával a monarchia két állama közti viszony is a levegőben függhetne. Meglehető, sőt valószínű, hogy a miniszterelnököt ezenkívül azon hazafias szempontból csak dicséretre méltó megfontolás is vezette, hogy ha egyszer a tulajdonképeni kiegyezési kérdések köztünk és Ausztria közt rendezve vannak, azután pedig a bankkérdésnek oly megoldása, a milyent ő kíván, el *nem* érhető, akkor ő a közjogi alapnak minden megrázkódtatása nélkül más valakinek adhatná át az ország kormányzatát.

Meddő volna ma még a felett vitatkozni, vajjon a két nézet közül melyik volt elméletileg helyesebb, mert a politikában is, sőt főleg a politikában „rien ne réussit que le succès.”

Hogy miként fejlődtek tényleg a dolgok, mindnyájunk előtt ismeretes. A magyar miniszterelnök nem volt képes a bank kérdésére nézve az általa kívánt engedményeket kieszközölni és ennek folytán beadta lemondását. Sennyey előtt akkor tisztán állott a helyzet. Ő tudta, hogy a mit Tisza Kálmán a törvényhozás másik tényezője és a monarchia másik állama részéről el *nem* érhető, azt ő (Sennyey) sem fogja kivívhatni, hanem a bankkérdésre nézve neki is el kellene fogadnia azt, a mit Tisza visszautasított. Akkor pedig az egész ország azt mondta volna: íme, az a pecsovics Sennyey elfogadja azokat a föltételeket, melyeket a szabadelvű Tisza az országra nézve oly hátrányosaknak tart, hogy inkább állását áldozta fel, mintsem e feltételekre ráállott volna. Az egész ország felzúdult volna az amúgy sem igen népszerű Sennyey ellen és ez

aligha lett volna képes az ily alapon létrejött bank-egyezményre megnyerni a parlament többségének helyeslését. A pütkösi királyság igen rövid lett volna; Sennyey népszerűsége újabb csorbát szenved és néhány izgalmas hét után a dolgok épen ott állottak volna, a hol annakelőtte állottak. Sennyey tehát teljesen bona fide mondta, miszerint arról, hogy a bankkérdésre nézve kényszerhelyzetben vagyunk és ha hazánkat komoly válságnak kitenni nem akarjuk, e téren engednünk kell, hogy erről csakis Tisza Kálmán képes az ország közvéleményét meggyőzni, és ha valaki, úgy egyedül ő az, a kinek ezt el fogják hinni és egyedül ő leendő képes a parlament többségét ezen kénytelenséggel megbarátkoztatni, miután annak elhárítására a legerősebb eszközt, a lemondás beadását alkalmazta volt.

Sennyey eljárása itt is, miként mindenben, teljesen észszerű és lojális volt, és ha neki itt-ott mindenféle titkos utógondolatokat tulajdonítottak, abban ő csakugyan ártatlan volt.

Politikai beszélgetéseinkből még csak azt az egyet akarom megemlíteni, hogy ő Bismarck herczeg szándékai iránt igen kevés bizalommal viseltetett.

— Ez az úr bennünket *beszappanoz*, — monda nekem többször, — a velünk való szövetséget presszió eszközéül fogja felhasználni, valahányszor akár Oroszország, akár Franciaországgal szemben valamit keresztül akar vinni; de mihelyt ezen célját elérte, velünk és érdekeinkkel vajmi keveset fog törődni.

Ez volt talán az egyetlen pont, melyre nézve nem tudtam egyetérteni Sennyeyvel, a kinek ítéletét itt — hisz végre ő is csak ember volt — alighanem bizonyos egyéni érzelmek befolyásolták, melyeket tovább feszegetni nem akarok. Én hiszem és remélem, hogy ő, bármily élesszemű államférfiú volt különben, e tekin-

tetben mégis csalódott és bár egyáltalán nem kívánatos, hogy alkalom nyíljk Sennyey e pesszimisztikus nézetének tények által való megczáfoltatására, mégis szeretem hinni, hogy *ha* ily alkalom mindazonáltal kínálkoznék, a czáfolatban sem lesz hiány.

Midőn Karlsbadban elbúcsúztam tőle, szomorúan nyújtott kezét és bus hangon monda:

— Kívánom, hogy az itteni tartózkodás neked többet használt legyen, mint nekem; — aztán kis szünet múlva hozzátette: — no, de úgy hiszem, mi már most teljesen ismerjük egymást.

— Igen, kegyelmes uram, — válaszolám — és én azon meggyőződéssel megyek el innen, hogy vagy mind a ketten vagyunk reakzionáriusok, ultramontánok és nem tudom még mi, vagy egyikünk sem az!

Hazajöttünk után — ugyanez évi szeptember vége felé — Sennyey még egy, talán nem is nagyon komoly kísérletet tett a kormánypárt néhány — nagyon kevés számú tagjával érintkezésbe lépni, de, úgy látszik, minden eredmény nélkül. Nagyobbszabású politikai szereplése tulajdonképen már akkor véget ért. A mi e kitűnő férfit ezentúl csaknem teljes tétlenségre kényszerítette, az a politikai körülményeken kívül már akkorában is igen rossz egészségi állapota volt. Sokat köhögött, és úgy látszik, az a tüdőbaj, a mely utóvégre e megbecsülhetetlen értékű életet eloltotta, már akkor is fenyegető mértékben megvolt. Hozzájárult nagymérvű izgatottsága mely annyira ment, hogy őt például a legkisebb notiez, a mely habár a legártatlanabb alakban ellene irányult, napokon át ingerült állapotban tartotta és egészen mindegy volt, akár a „Times”-ben, akár a „Tárogató”-ban jelent meg a támadás. Hogy pedig az ily idegzetű ember — főleg minálunk — nem miniszternek és még kevésbbé miniszterelnöknek való, az talán bizonyításra sem szorul.

Erős meggyőződés, hogy ő felsége abban a perczben, a midőn Sennyeynek miniszterelnökké való kinevezését aláírja, aláírta volna e kitűnő férfiúnak halálos ítéletét is.

Főleg ez okokból mindinkább vissza is vonult a politikai élettől családja körébe, mely őt a bálványozással határos szeretettel környezte és politikai barátai közül majdnem egyedül Apponyi gróffal tartott fenn élénkebb összeköttetést, a kit nagyon szeretett.

— Átszolgáltatom — monda nekem egyszer még „pártvezér” korában — pártom összes tagjait; csinálj velők, a mit tetszik, csak Apponyit ne bánts, mert ezt úgy szeretem, mintha fiam volna.

1880 tavaszán igen tekintélyes külföldi erők itt egy nagy bank létesítését tervezték és az elnökséggel Sennyeyt kínálták meg. Ő sokáig habozott, vajjon elfogadja-e az ajánlatot vagy sem? Legjobb barátjainak nézetei e tekintetben nagyon eltértek egymástól. Egy része határozottan ellenezte ezt azon okból, mert a bank programjában oly üzletek is foglaltattak, a melyek részint egyenesen az állammal lettek volna kötendők, részint pedig csakis a kormány hathatós támogatása mellett volnának keresztülvihetőek. Ez okból, mondom, sokan, a kik még mindig azt hitték, hogy Sennyey számára nagy politikai jövő van fentartva, úgy vélekedtek, miszerint helyesebben cselekszik, ha ilyen vállalattól távol marad és függetlenségét minden irányban fentartja.

Mások — és megvallom, hogy ezek közé én is tartoztam — azt mondták neki, hogy amaz elnökség elvállalása sem tekintélyének, sem függetlenségének kárára nem válhatik; hogy minél nagyobb lesz annak a banknak a jelentősége, annál kívánatosabb, hogy ily kitűnő eszű, feddhetlen jellemű és tiszta hazafiságú férfi álljon annak élén, mert ezzel meg volna adva a leg-

erősebb biztosíték arra nézve, hogy a vállalat érdekei az országéival mindenkor összhangba fognak hozatni. A szóban álló intézet akkor nem jött létre (később a Széll-féle jelzálogbank lett belőle) és némely túlbuzgó urak — pártcélok által vezéreltetve vagy pedig azért, hogy a hozzájuk csatlakozni nem akaró Széll Kálmánt bosszantsák — utólag nagyra voltak vele, hogy Sennyei *politikai* okokból *nem* fogadta el a neki felajánlott, anyagilag is fényes állást. Ez nem igaz. Hogy Sennyei *tényleg* már is elfogadta volt amaz ajánlatot, mutatja a következő levél. Ugyanis egy ismerősöm, a ki az új banknál alkalmaztatni kívánt, arra kért, hogy ajánljam őt Sennyeinek. Én ezt megtettem és erre nekem Sennyei a következőket írta:

Budapest, 1880 április 18-án.

„*Igen tisztelt Barátom!*

Holnap elutazván és ma még igen sokat kellvén végeznem, igen sajnálom, hogy személyesen fel nem kereshetlek és szóval nem hozhatom válaszomat szíves soraidra. Fentartom ezt más alkalomra. Igen szívesen vállalkozom, hogy azon szívélyes indulatnál fogva, melylyel irántad viseltetem, védenczednek ügyét — ki nekem igen megtetszett — *figyelemben tartandom*. Tudod azonban, hogy — nem akarok másokkal takarózni — *sem a megállapítandó rendszer, sem pedig a kinevezések nem függnék kizárólag tőlem*. őszinte tisztelettel és üdvözlettel híved *Sennyei*.”

Úgy hiszem, hogy e levél végsorai, melyeknek különben semmi értelme nem volna, nem engednek kétséget az iránt, hogy Sennyei és a vállalkozók közt az ügy teljesen rendbe volt hozva, és én azt hiszem, hogy e tekintetben egyáltalában nincs mit titkolni, vagy szépítgetni, mert nincs benne semmi, a mi Sennyeinek akár csak távolról is derogált volna. A bank akkorában azért nem

jatt létre, mert lehetetlen volt vezérigazgatónak megnyerni azt, a kit Sennyey ez állásra meghivatni kívánt és ő maga utóbb már nem igen ragaszkodott amaz elnöki álláshoz, mert a politikai élet csábjai még sem vesztették el egészen a felette való hatalmat és mert épen akkor kínálkozott számára az odavaló visszatérés lehetősége. A fentidézett levél április 18-án íratott és másnap Sennyey csakugyan el is utazott, május 1-én este azonban váratlanul visszatért a fővárosba és másnap — még nagyon jól emlékezem, hogy vasárnap volt — korán reggel fölkeresett. A pozsonyiak megkínálták a képviselői mandátummal és ő erre nézve véleményemet akarta megtudni. Első kérdésem egészségi állapotára vonatkozott és ő kijelentette, hogy ez tetemesen javult és hogy *széreny* korlátok közt mozgó politikai tevékenységre ismét képesítettnek hiszi magát; de egyszersmind kijelentette azt is, hogy még akkor is, ha a mandátumot elvállalná, kímélni akarja magát és így sem pártvezérségi, sem kormánybuktatási tervekkel nem viseltetik. Az én válaszom természetesen nem lehetett más, mint az, hogy ily körülmények közt a mandátumot elfogadni nemcsak lehet, hanem kell is és hogy nemcsak a parlamentre, hanem az egész országra nézve megbecsülhetlen nyereség leend, ha ismét visszatér a képviselők sorába.

Ő szemlátomást örült e feleletnek és azzal távozott el, hogy a dolgot még egy-két barátjával meg fogja beszélni, de hogy három negyedrészen már is el van határozva a mandátum elfogadására, ha a pozsonyiak azt neki oly értelemben átadni hajlandók, a mely értelemben ő azt egyedül tartja elfogadhatónak.

Dél felé ismét eljött hozzám s elhozta nekem azon telegramm konceptusát, a melyet Pozsonyba küldeni szándékozott. E konceptus — eleitől végig Sennyeynek

sajátkezű írása — még most is megvan nálam és annak tartalma oly jellemző Sennyey akkori fölfogására nézve és lojalitását oly ragyogó színben tünteti fel, hogy — ámbár, a mennyire emlékezem, e távirat annak idején egy-két lapban közölve volt — talán még sem lesz felesleges azt itten ismételni. A telegramm így szól:

„Egészségem és viszonyaim nem engedik, hogy a parlament küzdelmeiben folytonos részt vegyek, elveim pedig és a politikai helyzet tartóztatnak, hogy *a létező pártok bármelyikéhez* csatlakozzam. Csak oly feltétel alatt vállalhatnék tehát mandátumot, ha választóimtól szabadságot nyernék, hogy csak fontosabb ügyekben *önállóan, távolmaradva pártalakítási törekvésektől és kormányhatalom utáni aspirációktól*, képviseljem szerény nézeteimet. Tartok tőle, hogy ily fentartás mellett sem a várakozásnak meg nem felelnék, sem pedig e dicső választó-kerületet az ötlet méltán megillető hatással és befolyással nem képviselhetném és így kötelességem Önöket kérni, hogy megbízásukkal más alkalmasabb személyt felruházni méltóztassanak. Ha azonban e fentartásom daczára engemet annyira kitüntető bizalmukkal továbbá is megajándékozni és *egyhangú* választásban részesíteni kívánkoznának, ez elhatározásuknak készségesen hódolni kötelességemnek ismerném. Mindenesetre pedig kérem, fogadják kegyesen eléggé ki nem fejezhető hálámat, hogy kegyes ajánlatuk által a legfényesebb polgári kitüntetésben részesíteni méltóztattak.

Sennyey.”

Ugyanaz nap délután vettem Sennyeynek egy levelét, a melyhez a szintén saját keze által lemásolt pozsonyi válasz volt mellékelve. E válasz így hangzott:

Sürgönyét nagy örömmel vettük. A választók küldöttsége kedden fogja Excellenciádnál tiszteletét tenni

Neusiedler.

Sennyey tehát ismét a képviselőházé volt, mert a pozsonyiak május 10-én csakugyan egyhangúlag megválasztották. Fájdalom, még azon általa amúgy is a legszerényebb mértékre leszállított remények sem teljesültek, a melyekkel ő ama mandátumot elvállalta. Nem szándékozom azon idő eseményeire visszatérni, csak röviden említem, hogy Sennyeyt úgy a politikai viszonyok, mint saját egészségének újbóli hanyatlása mindinkább elkedvetlenítették és hogy ő ennek következtében a politikai élettől ismét mindinkább visszavonult. Keveset volt Budapesten és így én is személyesen csak ritkán érintkeztem vele. Levelei is mind gyérebbek lettek és utóbb egészen elmaradtak. Annál kellemesebben voltam meglepetve, midőn hosszú szünet után, 1884 januárius 6-án Fintáról keltezett levelét vettem, mely azonban nem a politikára vonatkozott, hanem csak azt a kérést tartalmazta, hogy a levélhez mellékelt (valami Tiszaszabályozási ügyre vonatkozó) cikket adjam ki az általam szerkesztett lapban.

A levélen nemcsak igen szívélyes, hanem bizonyos humorisztikus hang is vonult végig, a miből azt következtetem, hogy annak írója meglehetősen jól érzi magát. Ezt megerősítette előttem a Sennyey-családhoz közel álló egyik barátom, a ki ugyancsak 1884 június végén — épen egy nappal két havi szünidő kezdete előtt — fölkeresett. Ez az úr körülményesen elmondta, hogy Sennyeynek egészségi állapotában ismét némi javulás állott be, hogy valamivel nagyobb mérvű politikai tevékenységéről nem lehet ugyan szó, de másfelől mostani teljes tétlensége is rosszul hat az ő kedélyére. A falusi magányban sokat töprenkedik saját állapota felett, különben sem csekély bajait nagyító üvegen át nézi és így nagyon is kívánatos volna, hogy a jeles férfi ezen állapotból kiragadtassék. Azután az, ki ezeket velem közölte,

egyszerre azzal a kérdéssel lepett meg, vajjon nem gondolnám-e, hogy a főrendiházi elnökség volna az az állás, a mely Sennyeyt ismét érintkezésbe hozná a politikai élettel; a nélkül, hogy testi erejét oly mértékben venné igénybe, melyet az meg nem bír és mit szólna hozzá a magyar miniszterelnök, ha e terv valósítása iránt nála lépés tétetnék?

Én erre azt válaszolám, hogy ezen kérdés reám nézve egészen új, hogy tehát a miniszterelnöknek ebbeli nézeteit nem ismerhetem, melyeknek tolmácsolására különben sem volnék illetékes; de igenis tudom azt, hogy a miniszterelnök mindenkor a legnagyobb tisztelettel viseltetett báró Sennyey személye iránt, hogy annak államférfíui tehetségét és kitűnő jellemét teljes értéke szerint méltányolja, és tudom végre azt is, hogy úgy a kormány, mint annak pártja csak örülhetne, ha az imént említett kombináció valósítható volna; mindezeknél fogva azt hiszem, hogy legjobb volna egyenesen a miniszterelnökhöz fordulni és egyéni felfogásom szerint nem kétkedem, hogy ha Sennyey amaz állás elfogadását erkölcsileg lehetetlen föltételekhez nem köti, a terv valósítása talán nem fogna komoly akadályokra találni.

Másnap elutaztam és heteken át nem hallottam semmit ez ügyről. Augusztus elején kaptam egy levelet, melynek írója — fentemlített barátom — röviden tudatja velem, hogy ama bizonyos ügy jó folyamatban van és kedvező eredménnyel kecsegtet. Ugyanazon hónap második felében ugyanazt az értesítést vettem, hogy Tisza és Sennyey személyesen találkoztak Bécsben báró Sennyey Lajos lakásán, hogy ott részletesen meg lett beszélve az ügynek minden oldala és hogy a két kitűnő államférfi teljes egyetértésre jutott, úgy, hogy ennek következtében a magyar miniszterelnök, ki különben is Ischlbe szándékozott menni, hogy Osztenébe való utazása előtt ő felségénél tiszteleg-

jen, a Sennyey kinevezésére vonatkozó előterjesztést megtehettem, mely a felség által jóvá is hagyatott; végre hogy ő felsége október első napjaiban Budára érkezvén, akkor Sennyey bárót személyesen elfogadni szándékozik.

Midőn szeptember elején hazajöttem, az imént említett közlemény minden részletének valóságára hiteles oldalról is meg lett erősítve, sőt, ha jól emlékezem, szeptember közepe felé már egyik-másik lap is kezdett a dolgról írni, hanem egyelőre csak mint „jól értesült körökben szállingó hírről”. Én az általam szerkesztett lapban arra szorítkoztam, hogy ezen híreket átvettem azzal a megjegyzéssel, hogy én sem tartom lehetetlennek, miszerint ez a kombináció valósulhatna. Pozitív nyilatkozatot azonban nem akartam tenni mindaddig, míg Sennyeytől magától erre fölhatalmazást nem nyerek. 1884 október 18-án a következő sorokat vettem:

Angol királyné szálloda, 1884 október 18-án.

„Tisztelt Barátom!

Grippés állapotom miatt a szobát őrizni kénytelenítetvén, hozzád, mint kívántam, nem mehetek, de nagy örömet szereznel nekem, ha engemet meglátogatnál. Szíves üdvözléssel és baráti tisztelettel igaz híved

Sennyey.”

Magától érthető, hogy a meghívásnak rögtön megfelelttem. Sennyey most összefüggésben és minden részleteivel közölte velem a Tiszával folytatott alkudozásokat és a köztük megállapított pontozatokat. Mindketten azon nézeten voltunk, hogy miután a király általi fogadtatás már megtörtént s a dolog fait-accomplinek tekinthető, idején volna a közönséget az egész ügy iránt hitelesen tájékoztatni. Ennek folytán meg lett beszélve és minden részleteiben megállapítva azon czikk, mely két nappal később, október 20-án a Pester Lloydban megjelent

és teljesen átlátszó és hiteles alakban tüntette fel azon viszonyt, mely a magyar miniszterelnök és a főrendiház új elnöke közt létrejött. Különösen kiemelendőnek tartom, hogy e cikk *egyenesen Sennyey kívánatára, a vele történt megállapodások alapján* lett megírva és minden részleteiben vele előre megbeszélve, mert akkoriban egy ellenzéki lap a cikknek nemcsak *tartalmát* megtámadta, hanem *eredetét* is, azt mondván, hogy e cikk Tisza Kálmán inspirációjára íratott és egyoldalúan reá — Tiszára — nézve kedvező színben iparkodik az ügyet feltüntetni. A támadás tárgyilagos részére pár nappal utóbb, október 30-án feleltem, a cikk eredetéről azonban indiszkréczió nélkül akkor nem szólhattam; de szólhatok róla ma és az imént elmondottakhoz még hozzátehetem, hogy a magyar miniszterelnöknek e cikkről annak megjelenése előtt *tudomása sem volt* és hogy az a tényállásnak egyszerű és minden tendenciától ment előadását tartalmazta, miután a valóságot a nyilvánosság előtt takargatni vagy elferdíteni sem Tiszának, sem Sennyeynek semmi oka nem volt.

Tudnék is, szeretnék is még sok mindenfélét elmondani, mert Sennyey nagyszerű és rokonszenves alakja azok közé tartozik, melyek az írot, ha egyszer velők foglalkozni kezdett, egykönnyen el nem eresztik. Tönkre kívánnám tenni — és tehetném is — nevezetesen azon nevetséges mesét, hogy Sennyey „ultramontán” lett volna. De erre most nem térek ki.

Mióta Sennyey országbíróvá és a főrendiház elnökévé kineveztetett, úgy is csak ritkábban találkoztam vele; ő már alig járt ki, hacsak a kötelesség nem kényszerítette rá, nekem pedig nagyon kevés időm van látogatásokat tenni. Azonban akkor a tél vége felé, mikor néhány napig magam is kénytelen voltam a szobát őrizni, ő szíves volt engem meglátogatni. Nagy nehezen mászott fel

szegény a második emeletre; bottal kezében lépett a szobába és e botra támaszkodva, lassú és ingadozó léptekkel közeledett a szék felé. Azelőtt oly egyenes, magas alakja teljesen meg volt törve. Midőn leült, még mindig villogó szemei fürkészőleg fordultak felém; nyilván azt leste, vajjon az ő megváltozott külseje mily benyomást tesz reám? Kitaláltam gondolatát és minden lelki erőmet megfeszítettem, hogy látszólag vidám csevegés alá rejtsem szívem sajgó fájdalmát.

Valamivel későbbben felkerestem őt múzeum-utczai lakásán. A két ablak közti pamlagon ült; előtte mindenféle orvosság. Majdnem két órán át tartott magánál. Rövid időre neje is bejött hozzánk. Szemeim csak egy percze találkoztak az övéivel, de ezen egyetlen pillantásból oly mély fájdalom, oly kétségbeesett rezignáció szólt, hogy nem voltam kétségben az iránt, miszerint a nő, férje sorsát illetőleg, lemondott minden illúzióról. Akkor utoljára láttam Sennyeyt és minden remény nélkül távoztam. Mégis örültem azon hír hallatára, hogy a báró következő nyáron Tátraházán volt s aránylag jól érezte magát. Deczember 16-án azonban báró Vay Miklós koronaőr azon fájdalmas közléssel lepett meg, hogy Sennyey neki — mint a főrendiház alelnökének — átküldte az összes elnöki irományokat, mint a melyeket ő (Sennyey) már el nem intézhet. Lázás feszültséggel kísértem azóta napról-napra azon kétségbeesett küzdelmet, melyet egy erős lélek egy megtört testtel vívott. Január 3-án esti 7 óra tájban vettem azon hírt, hogy az orvos kijelentette, miszerint művészetének vége és hogy ő már csak mint a háznak régi barátja állhat vigasztalólag a boldogtalan család oldala mellett. Ugyanez este 10 órakor röviden tudatták velem, hogy Sennyey kiszenvedett... Ekkor elővettem azt a regényt, mely egykoron mindkettőnknek oly nagy élvezetet nyújtott és

könybelábbadt szemekkel olvastam el újra annak végső sorait, a mint következik:

„Az orvos fölkel és keresztbefont karokkal járt fel s alá a szobában. A mellékszobából, melynek ajtaja csak félig volt betéve, halk zokogás hallatszott. E hű emberek kétségbeesése alig engedte visszafojtani keblébe saját bánatát. Kezével nedves szemeiből törölve a könnyeket, odalépett a halottnak nyughelyéhez és visszatolta a takarót. A tiszta vonásokból eltűnt volt minden legkisebb nyoma azon szenvedéseknek, melyek e nemes szívet megtörték. És e szív most csendes volt mindenkorra. Kezét rátéve e csendes szívre, halk hangon monda: Qui si sana — íme, meggyógyult!”

TREFORT ÁGOSTON.

(1888).

Ha gyermekkoromban egész héten át szorgalmasan tanultam, vasárnap délután édesatyám elvitt „sétálni”. Ezen sétáknak célpontja rendszeren az akkori Pest város szélső végén fekvő úgynevezett „váczi töltés” volt. Korosabb olvasók bizonyosan még emlékezni fognak e buja növényzettel fedett töltésre, mely balról meglehetősen meredeken ereszkedett le a Vácra vezető országút felé, míg jobb oldala szelíd lejtőt képezett a régi temető felé, melynek helye körülbelül ott volt, a hol ma az osztrák-magyar államvasút pompás épületei emelkednek.

Ezen pázsitlepte lejtőn — köröskörül mély csend és magány uralkodott — édesatyám leülvén, könyvet vont ki zsebéből és olvasott. Én eleinte ugyanezt tettem, valami rettenetes tudvágyat affektálva, de nyugtalan fiatal vérem nemsokára győzedelmeskedett; könyvemet szép csendesen zsebembe toltam vissza és míg édesatyám mindinkább belemélyedett olvasmányába, én halk léptekkel lesompolyogtam a temetőbe, hol azután a sírok közt vígan ugrándoztam, mintha pajkos gyermekek játszó helyén járnék és nem azon a komoly földön, a hol a

költő szavai szerint „az Isten által letett vetés a feltámadás napja felé érik”.

Mit is törődtem én akkor a halállal s a halottakkal? Én egészen az életé voltam és az élet enyém volt. Időtöltésből el-elolvastam a síriratokat, de csak azért, hogy jóízűen kaczagjak, ha egyik vagy másik furcsa hangzású névre akadtam. Azokat az embereket, a kik e kövek alatt feküdtek, én sohasem ismertem és hogy valamikor nekem magamnak is oda le kelljen kerülnöm ezen ismeretlenek társaságába, arra egy pillanatig sem gondoltam.

Ma persze egész másként van a dolog. Ha még egy pár esztendeig élek, azon barátaim és ismerőseim száma, kik a föld alatt fekszenek, majdnem nagyobb lesz azokénál, akik még rajta járnak. Lassankint nyomasztó elhagyottság keletkezik körülöttünk, a kik a régibb nemzedékhez tartozunk és a mint azt a természet törvényei magukkal hozzák, sorainknak gyérülése évről-évre geometriai progresszióban halad. Ha csak az utolsó éveket veszem, hányat kísértem én már a sir felé, a kikkel az életben a gondolkozás és érzés összhangja egyesített; hányat, a kiknek alkotmányunk visszaállítására, hazánknak politikai és kulturális újjáteremtésére irányzott törekvései mellett, habár csak szerény napszámosi szolgálatot teljesíteni szerencsém volt; és valahányszor ezeknek egyike elment innen, mindannyiszor olyasmit éreztem, mintha magával vinné egyszersmind saját éltemnek azt a darabját is, melybe az ő neve bele volt szöve.

Az ötvenes évek második felében Eötvös által ismerkedtem meg Treforttal, a kiváló államférfiúval, a kinek szereplését a politikai viszonyokat figyelemmel kísérők bizonyára igen jól ismerik. A napot nem tudnám szabatosan megjelölni, hanem első beszélgetésünk részleteiből, melynek vázlatát jegyzeteim közt megtalál-

tam, az tűnik ki, hogy amaz első találkozásnak kevés idővel azon peticzió után kellett történnie, melyet 1857-ben a magyar előkelőségeknek hosszú sora rang- és felekezeti különbség nélkül aláírt, hogy az Scitovszky primás által ő felségének átnyújtassék és melynek tragikomikai sorsát Széchenyiről írt könyvemben elbeszéltem.

Eötvös nagyon le volt verve ez oly ügyesen megindított politikai hadjárat furcsa kimenetele fölött:

— Mi legyen most? — kérdé. — Ha az ezen peticzióban foglalt nagyon szerény kívánatokat békés úton nem akarják teljesíteni, akkor a nemzet *más* úton egészen *más* követelmények valósítását fogja megkísérelni és egy második forradalmat ily rövid idő alatt Magyarország meg nem bír; vagy pedig embereink lassankint hozzá fognak szokni az abszolutizmushoz, főleg ha annak ideje marad arra, hogy még egy pár esztendeig az anyagi érdekek gondos ápolása mellett a politikai kiéheztetést folytathassa. És én valóban nem tudom, vajjon a két fordulat közül melyik a rosszabb? Azt mondják ugyan: Le ventre est le plus grand *révolutionnaire*, hanem ügyes elbánás mellett bizonyos körülmények közt a gyomor nagy *reakciónárius* is lehet.

Én rámutattam az európai helyzetre, melynél fogva valami külöbnyodalmat nem lehetett épen kizártnak tekinteni.

— Az ilyen kívülről jövő lökésekkel — válaszolt Eötvös — úgy vagyunk, mint a sziklarepedésekkel, a melyeknél matematikai szabatossággal soha előre meg nem határozható az a vonal, a meddig a pusztítás terjedni fog; és így nálunk is senki sem volna képes előre megmondani, vajjon ilyen külöbnyodalom *csak* az abszolutisztikus rendszert fogná-e légbé röpíteni és nem-e egyzersmind magát a monarchiát, Magyarországot is beleértve.

Eötvös mindezeket a maga szokott nyugodt, majdnem elégius hangján mondta.

Trefort ezen párbeszéd alatt a szobában fel és alá szaladt. Szót sem szólott, hanem a mi beszédeinket heves gesztikulációkkal és élénk arcmozdulatokkal kísérte. Végre megállott:

— Sohase bántsátok — monda a maga rövid, éles modorával; — azért mégis mi mind a hárman valamikor még *miniszterek leszünk*.

Ez a furcsa közbeszólás még Eötvöst is mosolyra készítette.

— Trefort sógorom — monda — javíthatatlan szangvinikus; mivel még nem vagyunk becsukva, a mi *különben még megtörténhetik*, ő már is a miniszteri székeken lát bennünket.

Évek múlva azután sokat nevtünk, valahányszor Trefortot ezen első találkozásunkra emlékeztettem; mert a két sógorra nézve Trefort jóslata teljesedett, reám nézve pedig az Eötvösé. Ama kettő *miniszter* lett, engem pedig — *becsuktak*.

Reám nézve természetesen igen érdekes volt ezen már akkorában is nagyon jelentékeny két férfiú egyéniségét tanulmányozni és egymással összehasonlítani. Nagy meglepésemre szolgál, hogy azt az Ítéletet, melyet magamnak mindegyik fölött már első találkozásunk alkalmával képeztem, évek múlva is még mindig helyesnek találtam. Mind a kettő rendkívül éles eszű férfiú volt, nagy terjedelmű tanultsággal, melyet hosszú külföldi utazások által kiegészítettek és mind a kettő az irodalom minden szakában valóban bámulatos olvasottsággal bírt. Azonkívül mind a kettő derék, jószívű ember volt és a társas érintkezésben oly szeretetreméltóságot fejtettek ki, melyet már alig lehetett volna fokozni. Hanem Eötvös egész lényén finom költői zamat ömlött

végig. A mit mondott vagy írt, nemcsak szellemdús és igaz volt, hanem mindenkor egyszersmind szép is és költői. A forma fölött utólérhetlen remekséggel uralkodott és még magánlevelei is, melyekből én szerencsére jó nagy csomót bírok, apró irályi mesterművek, a melyeket egyikünk sem volna képes teremteni. Az ő alaphangulata — meglehet, hogy talán gyengélkedő egészsége miatt — inkább búskomor volt; ajkai körül még akkor is, ha mosolygott, bizonyos mélázó vonás játszadozott és én még sohasem ismertem író, a kinek személysége és iratai közt a harmónia oly teljes lett volna, mint Eötvösnél.

Trefort ellenben derült és realiztikus természet volt. Ő sohasem tűnt ki a gondolatok és érzelmek különös mélysége által. Az ő élénk szelleme inkább a dolgok felülete felett suhant el és néha-néha igazán megdöbbenő ruganyossággal volt képes az egyikről a másikra átugrani. A forma szépsége iránt semmi érzéke nem volt. Ő mindenkor fődolognak tekintette valamely tárgy fölött mindenekelőtt önmagával tisztába jönni és azután saját világos, habár nem új gondolatait egyszerű, néha-néha nagyon is prózai, de mindenkire nézve érthető alakban az emberek közt terjeszteni.

A költőileg rajongó Eötvös és a prózailag józan Trefort közti különbséget egyébiránt semmi sem jellemezheti oly találóan, mint egy kis történet abból az időből, a midőn Eötvös vallás- és közoktatási miniszter volt. Egyszer, mikor meglátogattam, nagyon izgatott állapotban találtam.

— Ejnye, de kár, — monda mindjárt beléptemkor — hogy nem jött egy negyed órával korábban; akkor nevezetes dolgot láthatott volna. Itt járt nálam a mármarosai ortodox zsidóknak egy küldöttsége. Sohasem tartottam volna lehetségesnek, hogy még a mai

napon is az ilyen középkori alakok, a milyeneket eddig csak a Spindler-féle regényekből ismertem, valósággal a földön járnak!

Azután csodálatos ékesszólásával és költői lendülettel kezdte nekem leírni ezen mármarosmegyei regényes alakokat. E közben belépett Trefort és a pamlagra vetette magát:

— Ugyan mi az, a mi a Pepit megint extázisba hozza? — kérdé, mikor sógorának kipirult arcát és villogó szemeit látta.

Eötvös folytatta lelkesült leírását és én azt hittem, hogy az Trefortot épen úgy meg fogja hatni, mint engemet. Trefort azonban már néhány percz múlva gyorsan felugrott és komikus ijedtséggel monda:

— Csak nem ültetted le ezeket a te regényes zsidaidat erre a kanapéra?!

Ismeretségünk első éveiben csak igen ritkán lehetett személyesen találkozunk. Én akkor Bécsben éltem, Trefort pedig a maga csabacsüdi birtokán és csak hébe-korba akadt alkalma az osztrák székváros meglátogatására. Csakis az 1863-iki ínséges évben fordult meg ottan gyakrabban és akkor az estéket rendszeren az én házámban szokta tölteni.

Törekvéseinek célja akkorában az volt, hogy az irányadó bécsi köröket meggyőzze arról, miszerint a Magyarországon uralkodó ínségen pillanatnyi eszközök által állandóan segíteni nem lehet, hanem hogy csak nagymérvű akció által lehetne az országot az elszegényedéstől megóvni. Ilyennek tekintette ő az alföldi vasútnak építését, mely mellett a nála szokott fürgeséggel élénk propagandát csinált minden körben. Ott Bécsben azzal dicsekedtek ugyan, hogy Magyarország anyagi jólétét hatalmasan előmozdítják, de mindazáltal hazánk iránti koncessziókkal egyáltalán nem voltak bőkezűek. Trefort

csakis lépésről-lépésre tudott tért hódítani. 1863-iki decemberben a következő levelet vettem tőle:*

Pesten, 1863 december 25-én.

„*Tekintetes úr!*

Vasúti ügyünk — az alföldit értem — úgy látszik, ismét nagyobb dimenziókat nyer, azaz valamint a békés-megyei vasútból alföldi lett, úgy most az alföldiből alföld-fiumei lesz. Azonban bármennyire rajongjunk is *tettek* mellett, kell, hogy a tetteket a *szavak* megelőzzék és ez rávezet azon szerénytelen kérésre: legyen szíves a Wandererbe az alföld-fiumei vasút érdekében egy rövid cikket írni, melyet azután a Napló a „bécsi dolgok” rovatába átvehetne. A mai Pester Lloydban is van egy békési levél, mely vezérfonálul szolgálhatna. Az alföldi vasútnál, a Reichsrath és Skene uramnak daczára is, a földmunkálatok erőlyesen folynak.

Fogadja legőszintébb tisztelem kifejezését.

Trefort.”

* itt Falk Miksa a következőket jegyzi meg: „Azon barátságos látogatás óta, melylyel engem a bécsi rendőrség 1860. évi márczius hó 3-án korán reggel megtisztelt és melynek emlékéül egész zsákkal vitte el a nálam talált leveleket a nélkül, hogy azokat valamikor nekem visszaadta volna, a leveleknek nagy tömege halmozódott fel nálam és ezek közt vannak meglehetősen érdekesek oly személyiségektől, kik akkorában és azóta a közéletben jelentékeny szerepet játszottak. Eddigelé, fájdalom, nem értem rá ezen iratokat akár csak félig-meddig is rendbehozni; így tehát Trefort leveleiből is csak azokat kellett kikapnom, a melyek éppen kéznél voltak és melyek a mai viszonyok közt már is nyilvánosságra hozhatók. Ezen levelek részint magyar, részint német nyelven vannak írva. A magyar nyelvűeket természetesen eredeti szövegök szerint közlöm, a német nyelvűeket pedig szószerinti fordításban; még csak azt jegyzem meg, hogy a mi a leveleken kurzív betűkkel van nyomtatva, azt az eredetiben Trefort maga is aláhúzta.”

Látnivaló, hogy a Reichsrathnak és Skené-nek ellenszegülése nem sok fejfájást okozott Trefortnak. Kevésbé közömbös volt ő azonban némely kellemetlenségek iránt, miket itthon kellett tapasztalnia. Pesten — nem szívesen érintem ezt a pontot, de úgy hiszem, teljes nyíltsággal tartozom az olvasónak — Pesten Trefortnak az alföldi vasút mellett folytatott agitációja egyenesen fegyverül használtatott fel ellene. Az „öreg úr” környezetében akkor némely meglehetősen szűk látkörű és középszerű tehetséggel bíró emberek voltak, kiknek szemében rég szálkát képeztek úgy Eötvös, mint Trefort szellemi fölényüknél fogva. Igaz, hogy senki sem mert ezek ellen nyíltan föllépni már azon okból sem, mert a szabadelvű pártban beállható szakadás által nem akarták a magyar ügynek győzelmét veszélyeztetni, hanem kéz alatt igenis mindent elkövettek, hogy Deák Ferenczet az említett két férfi ellen hangolják.

Eötvösről azt mondták, hogy ő poéta, filozófus, de nem *gyakorlati* államférfi, *magyar* államférfi pedig éppen-séggel nem.

Trefortot meg azzal gyanúsították, hogy önző okokból sürgeti az alföldi vasút létrejöttét, mivel az állam költéségén saját birtokának értékét akarná emelni. A dolog annyira ment, hogy Kemény Zsigmond egyszer kétségbeesetten jött hozzám, adjak neki tanácsot, hogy mitévő legyen, miután az alföld legtekintélyesebb birtokosai ostromolják őtet, hogy a Pesti Naplóban lehetőleg érelyesen szólaljon fel az alföldi vasút mellett és nevezetesen, hogy minél több cikket hozzon Treforttól, ki ez ügyben birtokostársai részéről a publicisztikai agitációval meg lett bizva; az „öreg úr” pedig, valahányszor egy ilyen Trefort-féle cikk napvilágot látott a Naplóban, mindig azon boszús kérdéssel förmedt rá:

— Már megint Csaba-Csüd?

Szerencsére sem Eötvös, sem Trefort — ámbár ezen áskálódások nagy indignációt keltettek bennök — mégsem vették nagyon tragice a dolgot. Eötvös egyszer azt monda nekem:

— Mégis furcsa az én sorsom. Valahányszor én egy politikai gondolattal fellépek, azt rendszeren impraktikusnak híresztelik és azt tanácsolják nekem: csináljak verseket, írjak regényeket vagy bölcsészeti munkákat, de a politikába ne avatkozzam. Évek múlva aztán rendszeren abban a szomorú elégtételben részesülök, hogy előbb kigúnyolt gondolataim általánosan elfogadtnak, de rendszeren oly időben, a mikor az események által már túl lévén szárnyalva, csakugyan már nem praktikusok, én magam pedig már is egy pár állomással előbbre vagyok.

Trefortot az említett keserűségek egyáltalában nem csüggesztették el az alföldi vasút létrehozása körüli törekvéseiben és, habár csak évek múlva, célját végre mégis elérte.

A Deák környezetében létező viszonyok, miként azokat az imént vázoltam, Eötvös és Trefort közt és köztem ismételten szóba jöttek. Eötvös a leghatározottabban kijelentette, hogy esze ágában sincs magát az öreg úr versenytársának tekinteni, vagy saját szakálára pártot alakítani; ő éppen ellenkezőleg minden lényeges kérdésben alárendeli magát Deák Ferencz vezetésének, de arra nem tudja magát elhatározni, hogy még minden részletre nézve is lemondjon önálló véleményéről. Ennélfogva sürgős szükségét érezte annak, hogy a sajtóban saját közlönye legyen, a melyben Deák politikájának őszinte és erélyes támogatása mellett mégis egyik vagy másik kérdésre nézve a maga egyéni nézetének is adhatna kifejezést. A Pesti Naplót, mint Deák különleges közegét, erre nem tartotta alkalmasnak (e tekintetben Trefortnak a lapokban az időtájt sűrűn megjelent nyílt levelei is

nem egy keserű szót tartalmaznak), mindamellet nem tartaná helyesnek más *napi*-lapot alapítani, mely a leglojálisabb kontesztácziók daczára mégis többé-kevésbé a „Pesti Napló” versenytársa, vagy éppen ellenfele gyanánt fogna tekintetni. Megállapodtunk tehát abban, hogy egy magyar *heti*-lapot fogunk kiadni, melybe Eötvös minden héten egy-egy vezércikket írna magyar belügyekről, én pedig szintén minden héten egy politikai cikket küldenék Bécsből, mely az osztrák viszonyokkal és azoknak Magyarországra való visszahatásával foglalkoznék.

Miután az akkori sajtó viszonyok mellett egy időszakos lapnak szerkesztése és kiadása mindenféle vexációkkal járt, melyeket Eötvös magára venni nem akart, azt határoztuk, hogy a lapot felelős szerkesztőül Keleti Károly fogná aláírni, a lapengedélyért pedig mint kiadó Trefort fogna a kormányhoz folyamodni. Ez meg is történt és a legrövidebb idő múlva Trefort — egyszerűen el utasított. Ő maga egy Csaba-Csüd, 1864 május 26. keletű levélben ezt ekként tudatja velem:

„Április 25-én Bécsben voltam; 26-án fölkerestem Priviczert és Pápayt és néhány nappal később elmentem Eszterházy Móriczhoz. Mindegyikkel szoltam az általunk tervezett lap, vagy tulajdonképen hetilap iránt. Az urak úgy vélekedtek, hogy várni kellene, míg a magyar udvari kancellária kebelében a belső állapotok némileg tisztulnak. Azonban május 13-án Pestre visszaérkezve, vettem a következő végzést: „A nagyméltóságú magyar kir. helytartótanács elnöksége folyó évi május 6-án 3564. ein. szám alatt kelt intézménye szerint a magyar kir. főkancczellár úr folyó hó 3-án 262. szám alatt kelt elnöki levelével az ön által Pesten Keleti Károly szerkesztése mellett kiadni szándékolt *politikai és nemzetgazdasági hetilap* című folyóirat kiadhatására kért engedélyt meg nem adhatónak tartá.” Már most szeretném tudni, vajjon

melyik főkanzellár működött május 3-án? Annyi bizonyos, hogy Pálffy akkor Bécsben járt.

Ínséges területeinken a múlt évi adót kérlelhetetlenül behajtják, daczára annak, hogy a föld jövedelmet nem hozott. Mielőbbi viszontlátásra, kiváló tisztelettel barátja

*Trefort. **

Most úgy Eötvös, mint Trefort részéről újból mindenféle lépések történtek kedvezőbb határozat elérése céljából. Döntő helyről tétettek is mindenféle ígéretek. Trefort újból folyamodott és — újból elutasított. Erre vonatkozó levele így szól:

Csaba-Csüd, 1864 augusztus 16-án.

Tisztelt barátom!

Tegnap hazaérkezvén, a következő közleményt vettem, *lemásolván azt szóról-szóra:*

„2545/Pr. *Trefort Ágoston úrnak.* Ön által egy közgazdászati! és politikai közlöny kiadhatására folyamodásilag újabban kért engedélyt a magyar királyi udvari kanzellár úr ő nagyraéltósága folyó hó 5-én 958. szám alatt kelt elnöki levelével ismét megtagadandónak találta. Miről ön a nagyméltóságú magyar királyi helytartótanács elnöksége folyó évi augusztus hó 6-án 5460/el. szám alatti intézménye következtében, folyamodásaihoz csatolt három darab mellékleteinek visszarekesztése mellett ezennel értesítettik. Pesten, augusztus 8. 1864. Gs. kir. kormánytanácsos *Worafka ...*”

Ez pedig akkor történik, mikor a „Pesti Napló”, mint Deák személyes politikájának orgánuma, semmihez sem szól, mikor Bécsben folyvást azt mondják, hát ha Deák maga hallgat, miért hallgatnak a párt más emberei?

Micsoda értelme van annak: Man kann sich nur mit der Deák'schen Partei verständigen?!

Az egészhez nem kell kommentár. Azért Isten önnel!
Tisztelője

Trefort.”

Mikor aztán Trefort Pestre jött ez utóbbi végzéssel kezében, dühösen rohant fel Eötvöshöz. Ez nyugodtan olvasta át a rövid okmányt és azután mosolyogva monda Trefortnak:

— No Guszti, a te miniszterségedre, úgy látszik, nem igen fényesek a kilátások!

Miután azonban a hetilapot minden áron meg akartuk indítani, most Keleti Károly folyamodott a kiadhatási engedélyért és ennek, a kit nyilván ártatlanabb embernek tartottak, mint a jakobinus Trefortot, végre megadták a kért koncessziót. így jelent meg a Hetilap, a melyre ma bizonyára már nagyon kevesen emlékeznek, mely azonban mégis egyenesen nélkülözhetetlen forrást fog képezni mindenkire nézve, a ki valamikor ama kornak történetét megírni szándékozik; s szintén meglehetősen érdekes dolgok, melyek ama korra vonatkoznak és a Hetilapban *nem* találhatók, meg lesznek találhatók valamikor Eötvös hozzám intézett leveleiben, melyeknek teljes számban való közzétételét ma még sokféle tekintetek tiltják.

Köztem és Trefort közt ezen Hetilap új érintkezési pontot képezett és ő most többször jött fel Bécsbe, főleg miután az úgynevezett magyar kérdés valahára csakugyan komolyan folyamatba jött. E kérdést — mint akkor mindnyájan tudtuk — a bécsi Reichsrathban a stájerországi úgynevezett „autonomisták”, kiknek élén Kaiserfeld és Rechbauer állott, hozzák szőnyegre, még pedig Magyarországra nézve kedvező értelemben. Kaiserfeld úgy velem, mint Eötvössel és Treforttal élénk leve-

lezésben állott. Kezemenl van Trefortnak egy erre vonatkozó levele, a mely úgy hiszem, még ma is aktuális érdekekkel bír és pedig annyival inkább, minthogy mondhatom, hogy Trefort az abban kifejtett nézetekhez élte végéig tántoríthatatlanul ragaszkodott. A levél így szól:

Csaba-Csüd, 1864 szeptember 14-én.

„*Tisztelt barátom!*

Tegnap Kaiserfeldtől egy igen nevezetes levelet vettem, melyben többek közt azt írja, hogy ha a Lajtán túl a föderalizmus győzni találna, a *német-osztrákok lennének Ausztria szeparatistáivá*, mert a föderalizmus, Felső- és Alsó-Ausztriát kivéve, mindenütt elnyomná a németeket. Én e tekintetben vele teljesen egy értelemben vagyok és azt hiszem, hogy a föderalizmus Magyarországot szintén kiszolgáltatná a kedves oláhoknak, szerbeknek és tótoknak. Ezen levélnek és azon pozitív hírek benyomása alatt, hogy Belcredi Horvátországban Magyarország ellen agitál, írtam a Wanderernek beküldött cikkemet. Azt hiszem, a dolog azon kérdésre redukálódik, vajjon egy alkotmányos monarchia föderaliztice szervezhető-e? *Nagyon, de nagyon szeretnék bennünket lóvá tenni*, de remélem, okosak és bölcssek leszünk. Adieu! Igaz híve
Trefort.”

Hogy túlságosan ne fárasztam az olvasó türelmét, a koronázás előtti időből még csak két, a mint hiszem, nem érdektelen levelet akarok közölni:

Pest, 1867 márczius 14-én.

„*Kedves barátom!*

Talán azt fogja hinni, hogy valami nagy eseményről akarom tudósítani. Nem, egyáltalában nem. Annyit azonban mondhatok, hogy a császárt igen jól fogadták, még pedig méltán. Arról sem értesíthetem, hogy én valami nagy hivatalt kaptam volna. Én — a mint önnek szóval is megmondtam — megmaradok vasutamnál; azután

én nem tartozom a Deák kamarillájához; végre pedig miután már 1848-ban államtitkár, helyesebben al-államtitkár voltam, most csak miniszter lehetek, vagy semmi sem. Ezúttal tehát jobban szeretek semmi sem lenni. De van ám egy kérésem. A tegnapi „Pesti Napló”-ban tölem egy levél jelent meg, melyet választóimhoz intéztem. Nincs abban valami különös; de a mi politikai gyávaságunk és bornírt felfogásunk mellett a levél mégis „acte de courage”. Nagyon szeretném, ha a Wanderer vagy egész terjedelmében, vagy kivonatossan közölné. Igazán nem magam miatt, mais pour la cause. Ha szükséges, megfizetem a papírt, a nyomdai festéket meg a fáradságot.

Tehát a „Lajta” (ez volt czíme egy akkorában Bécsben megindult, a magyar érdekeket képviselendő lapnak, melynek munkatársai közé én is tartozom) hamar kiszáradt. Én ebben sohasem kételkedtem. Az a hazug fráter (itt a lapnak a kiadója értetik) azt állítja, hogy 100,000 forint van rendelkezésére, pedig még korcsmai számláját sem tudta kifizetni. Vannak megfoghatatlan rejtélyes emberek. Adieu! Egész szívvel híve* *Trefort.*”

Pest, 1867 április 8-án.

„Kedves barátom!

Ma és holnap a horvát kérdést tárgyalják nálunk, miként ezt a lapokból úgyis tudja. Après tout, politikai kérdést csinálunk belőle és így talán mégis czélt fogunk érni. De most egy kérésem volna. Én tudniillik most a hátulsó lábaimra állok főleg közgazdasági kérdésekben, *mert ezekben minálunk határtalan tudatlanság uralkodik* és a mellett — köztünk maradjon a szó — gyermekes illúziók még ott is, a hol azok legkevésbé vannak helyén. Azt hiszik, a mi egyenesen nevetséges, hogy nekünk több és olcsóbb hitelünk lesz, mint Bécsnek; valóságban pedig — ismét köztünk maradjon a szó —

birodalmi garancia nélkül senki sem akar nekünk pénzt adni. Én már most pártkülönbség nélkül vasúti ügyekben értekezletet tartottam és ezen értekezlet megbízásából egy emlékiratot nyújtottam át a közlekedési miniszternek, mely úri ember — harmadszor is köztünk maradjon a szó — *szakmájáról egy kukkot sem ért*. Ezen emlékiratot azonnal beküldtem volna, hanem éppen most nyomják és azután át fogják adni a pesti lapoknak. Nincs valami nagy értéke, de egy érdeme van, tudniillik, hogy pozitív, minden utópiák és illúziók nélkül.”

(Itt aztán még néhány megjegyzés következik, mely az akkori „Pesti Napló „-ra és azon működésre vonatkozik, melyet én e lapnál folytattam. Nem tartom illőnek, hogy ezen megjegyzések egy *általam* írt cikkben lássanak napvilágot.)

1867 végével Pestre költöztem át és Treforthoz való viszonyom ezen időtől kezdve nyerte azt a bensőséget, melyet legnagyobb örömömrre szegény barátom élte végéig meg is tartott. Nem állhat szándékomban ezúttal Trefort életrajzát, vagy pedig sokoldalú tevékenységének részletes képét nyújtani, hanem csak néhány apró arabeszket kívánok szolgáltatni, melyekkel a majdani biográfus tán kissé ki fogja díszíthetni előreláthatólag komoly és kimerítő munkáját. Ennélfogva a kronológiai rendhez sem kellén ragaszkodnom: mindenekelőtt közzéteszem Treforthnak egy levelét, mely e férfinak valódi szabadelvű gondolkodás-módját találóbban jellemzi, mint bármely hosszú fejtegetés. Abban az 1867. évi márczius 14-éről keltezett levélben, melyet főntebb közöltem, azt mondja Trefort, hogy ő ezentúl már csak miniszter lehet vagy semmisem. 1872-ben köztudomás szerint csakugyan miniszter lett, azután pedig az évek folytán az első osztályú vaskoronarend lovagja és egyszersmind valóságos belső

titkos tanácsos. Néhány nappal, mielőtt ezen kitüntetést a hivatalos lap közzétette, a következő sorokat kaptam tőle:

Pest, 1881 április 19-ikén.

„*Kedves barátom!*

Tegnap nagyon korán kerestelek, mert úgy gondoltam, hogy akkor legbiztosabban foglak otthon találni; te azonban még komotizáltál és ezt nagyon jól tetted. Mint régi barátod — *mert hiszen mi már sok dolgon estünk át egymással a nélkül, hogy egymást bármikor is félreértettük volna* — tudtadra akartam adni, *a nélkül, hogy általad félreértessem*, miszerint ő felsége engem húsvét előtti szombaton titkos tanácsossá kinevezett. Ily dolgok körüli nézetem az, hogy azokat monarchikus államban köszönettel el kell *fogadni*. Azokat *keresni* nem szabad és ha önként meg nem adatnak, nem szabad e miatt zúgolódni és haragudni. Adieu! Régi barátod

Trefort.”

Én azonnal egy szívélyes szerencsekívánattal feleltem neki, hozzátévén, hogy eljárását nemcsak hogy félre nem értem, hanem nálánál még egy lépéssel tovább megyek, mert úgy vélem, hogy bizonyos hivatalos állásokban a korona elismerésének minden külső jelét nemcsak hálásan el kell fogadni, hanem ily állású embernek joga van az ily kitüntetések meg *keresni* is, természetesen tisztességes és méltóságteljes, saját öntudatát meg nem alázó módon. Mert parlamentáris államban a miniszter állása két oszlopon nyugszik: a koronának és a nemzetnek bizalmán; és az ilyen miniszteri állás kifelé csak akkor mondható valóban szilárdnak, ha a parlament bizalomnyilvánításai a koronáéival kiegészítetnek.

1872-ben tehát Trefort vallás- és közoktatási miniszter lett; de kollégái sok más kérdésben, nevezetesen pénzügyiekben is, nem egyszer kértek tőle tanácsot és midőn Ghyczy Kálmán pénzügyminiszter lett, egyetlen fontosabb lépést sem tett a nélkül, hogy azt Treforttal meg ne beszélte volna. E tekintetben az utóbbi nekem egy igen mulatságos történetet beszélt el, mely Ghyczy Kálmánnak különben köztudomású kétkedő természetét és önbizalomhiányát igen élénken jellemzi. Midőn az ismeretes nagy pénzügyi műtét körül a bécsi hitelintézeti csoporttal folytatott alkudozások oly stádiumba jutottak, hogy az ügyletnek végleges megkötését lehetett foganatba venni, Ghyczy a magyar hitelbank akkori igazgatójával, Weninger Vinczével Bécsbe ment és Trefortot megkérte, hogy őt oda elkísérje.

Trefort és Ghyczy a magyar kir. udvari kancellária épületében lakott és a végtanácskozmányok Trefort szobájában lettek megtartva. Körülbelül éji 11 óra lehetett, midőn a tanácskozást befejezték és az abban résztvett urak, ezek közt Ghyczy is, hazaindulni készültek; csak Weninger mondta, hogy ő még marad és Treforttal még negyed óráig csevegni szeretne. Ghyczy távozott, de nem a nélkül, hogy elmenetele előtt egy gyanakodó pillantást ne vetett volna ama két úrra.

Másnap reggel, Trefort még ágyban feküdt, hozzájött Ghyczy.

— Kedves Guszti, — kezdte erőltetett közömbösséggel — Weninger tegnap este még sokáig nálad maradt; ugyan mit is beszéltek egymással?

— Mindenféle közömbös dolgokat, — mondta Trefort, — semmi olyat, a mi téged érdekelhetne.

— Guszti! — mondta most Ghyczy ünnepélyes hangon. — Mi régi barátok vagyunk, te bizonyára nem fogod akarni, hogy magamat blamározzam. Én ama

pénzemberek furfangjával nem tudok megmérkőzni. Nem hiszed-e, hogy ők engemet rá akarnak szedni? Nem vettél ki ilyesmit Weninger beszédéből?

Trefort elnevette magát.

— De, kedves barátom, — monda — igaz, hogy ezek az urak üzletemberek, a kik nem a mi szép szemünkért fognak nekünk pénzt adni; de ők *tisztességes* üzletemberek, a kik mérsékelt polgári nyereséggel beérik és azt hiszem, hogy azon föltételek, a melyekben tegnap este megállapodtunk, olyneműek, hogy az adott viszonyok közt az ország meg lehet velők elégedve és mi is bátran vállalhatjuk magunkra ezekért a felelősséget.

Azután még egyideig ide-oda beszéltek és Trefort végre azt hitte, hogy Ghyczy aggodalmait lecsillapította.

Miután Trefortnak, mint vallás- és közoktatásügyi miniszternek-a kölcsönszerződés formális aláírásánál nem kellett Bécsben jelen lennie, ő azt határozta, hogy másnap a délutáni gyorsvonattal haza megy. A bérkocsi már is az udvari kancellária kapuja alatt állott és két órakor Trefort gyorsan lejött a lépcsőn, hogy a kocsiba szálljon. Akkor, mintha a földből kinőtt volna, a kocsi mellett egyszerre fölmerült ismét Ghyczy Kálmán alakja. Trefortot karonfogva hátravezette az udvarra.

— Guszti, — mondta siralmas hangon, — az égre kérlek, mondd meg, mit beszéltél Weningerrel tegnap este?

De most Trefortnak, a ki köztudomás szerint különben sem volt valami halvérű úri ember, elszakadt a türelme és miután boszúságának nagyon drasztikus kifejezést adott volna, a kocsinhoz szaladt; beszállott és Ghyczyt ott hagyta a kapufélfánál. Igaz, hogy néhány perczczel később ő maga is megbánta ezen heveességét és midőn Ghyczy Pestre hazajött, Trefort azonnal meglátogatta őtet, hogy tőle bocsánatot kérjen.

— Hiszen én nem is haragszom, — mondotta Ghyczy — hanem úgy-e kedves barátom, arról a mi kölcsön-üzletünkről többet már nem beszélt veled Weninger?

Ez alkalommal Trefortnak jó humora győzött; egy szót sem szólott, hanem kalapját fogta és elpárolgott.

Ez alkalommal (pardon, az öregség fecsegővé teszi az embert) szeretnék még egy kis történetet elmondani, melyet föltétlenül hiteles forrásból kaptam és mely Treforttal nem áll ugyan semmiféle összeköttetésben, hanem annál inkább jellemző Ghyczy túlzott skrupulizálására nézve.

Midőn Deák Ferencz 1867-ben a koronázási oklevél tervezetét befejezte, azt, daczára annak, hogy Ghyczy a határozati párthoz tartozott, mégis ez utóbbival közölte, mert a baloldal akkori vezére magyar közjogi kérdésekben barát és ellenség által elsőrangú tekintélynek ismertetett el. Egyszersmind meg lett kérve Ghyczy, hogy netaláni megjegyzéseit Deákkal írásban közölni szíveskedjék. Ghyczy ezt meg is tette. Deák azonnal hozzáfogott a munkához és a Ghyczy részéről kívánt módosításokat egytől-egyig keresztülvitte, úgy találván, hogy ezen kifogások mind alárendelt természetűek ugyan, de magukban véve alaposak. Ezen munka be lévén fejezve, az határozatott, hogy Andrassy Gyula gróf másnap délután a tervezettel Bécsbe fogna menni, hogy ő fel-sége elé terjeszse. Szintén másnap délben Ghyczyt értesítették, hogy az ő kifogásai kivétel nélkül lettek tekintetbe véve. Alig egy órával később Ghyczy meg-lehetősen leverten jelen meg Deáknál.

— Kedves Feri, — monda — nem hiszed-e, hogy én tegnap valami ostobaságot követtem el?

— Hogy-hogy? — kérdezte Deák csodálkozva.

— Azokkal a módosításokkal, melyeket én a koronázási hitlevélre nézve javasoltam.

— Sőt ellenkezőleg, — monda Deák — én azokat egytől-egyig helyeseknek találtam és az okmányt azok szerint módosítottam.

— *Hiszen épen ez az!* — monda Ghyczy — mi ketten, fájdalom, politikai ellenfelek vagyunk és így attól tartok, hogy az, a mit te a magad szempontjából elfogadhatónak találsz, az az én szempontomból csak ostobaság lehet.

Az öreg úr összevonta sűrű szemöldökeit:

— Hallod-e, — monda — ilyen gorombaságot még senki sem mondott nekem; hogy valami azért legyen ostobaság, mert én elfogadom, az már mégis sok.

Nagy fáradtságába került az öreg urnák Ghyczy kételeyeit leküzdeni és ezen kitűnő férfiú csak akkor nyugodott meg sorsában, midőn Deák arra figyelmeztette, hogy minden kifogás úgy is el van késve, mert Andrássy gróf a tervezettel már is útban van Bécs felé.

De térjünk vissza Treforthoz.

Nyári szünidejét rendesen külföldi utazásokra használta fel és ily alkalommal oly nagymérvű testi fáradtságot vett magára, a melyet nálánál fiatalabb ember sem bírna kiállani. Ő sohasem szorítkozott a fővárosokra, hanem meglátogatta a kisebb helyeket is, ha ott valami olyat lehetett látni, a mi a művészet vagy tudomány szempontjából érdekes. A külállamok közül legjobban szerette Franciaországot. Midőn utolszor volt ott, 1881 szeptember 6-án Parisból ezt írta nekem:

„Kedves barátom!

Látom a Lloydból, hogy ismét Pesten vagy. Remélem és kívánom, hogy az utazás neked épen úgy egészségre vált légyen, mint nekem. Én másodika óta Parisban vagyok. E városról sokat lehetne írni, de majd szóval elmondom benyomásaimat. Most csak annyit: hogy itt csend és rend van; *sokkal több mint Pesten*. Csak

az újságok lármáznak. Ez a Paris még szép és kellemes város, habár nem szíve és lelke az emberiségnek, miként Heine és Börne állították. 8-án elutazom innen, még pedig egyhuzamban Stuttgartig, azután hazafelé, hol körülbelül 15-én fogok megérkezni. Ez a Paris folytonos kiállítás; egy nagy műipar-múzeum. Adieu! Híved

Trefort”

A párisi Figaro Trefort halálakor kiemelte, mily nagy előszeretettel viseltetett a boldogult miniszter Franciaország irányában; de a Figaro által kifejezett indokra nézve bátorkodom néhány szerény kételynek kifejezést adni. A Figaro ugyanis úgy vélekedik, hogy Trefortnak ezen előszeretete nagyon természetes, mert hiszen *az ő ereiben francia vér folyt*. És valóban, még a hazai lapokban megjelent nekrológok is kivétel nélkül azt állították, hogy Trefort egy „Franciaországból bevándorolt felsőmagyarországi orvosnak” fia volt. Ugyanezen adattal találkoztam valamennyi Conversations-Lexikonban. De ez előttem nem nyom semmit, mert hiszen tudjuk, mily módon készülnek az ilyen életírások. Indiszkréczió volna, ha e helyen ismételni akarnám azt, a mit Trefort származására nézve egyik fiatalkori barátja velem közölt, de igenis néhány tényleges körülményt szeretnék az olvasónak figyelmébe ajánlani, reá bízva azután, hogy e tényekből a következtetéseket levonja.

Egy „felsőmagyarországi orvos”, legalább rendszerint, nem szokott oly fényes anyagi viszonyok közt élni, hogy fiát, midőn ez még alig haladta túl életének huszadik évét, éveken át utaztathatná egész Európában, még pedig a harminczas években, tehát oly időben, midőn az utazás még hasonlíthatatlanul költségesebb volt, mint ma. Azután valószínű-e, hogy oly előkelő úrhölgy, a milyen Csáky Petronella grófné volt, magára vállalta

volna egy egyszerű felsőmagyarországi orvos fia fölötti gyámságot s hogy oly büszke és előkelő úri ember, a milyen az öreg Rosty volt, egy kevésbé ismert felsőmagyarországi orvos fiának minden habozás nélkül egyik leányát nőül adja? Vajjon nem csodálatos-e, hogy meglehetősen széles ismeretségeim daczára, én legalább még nem találkoztam oly emberrel, a ki azt a felsőmagyarországi orvost, Trefort állítólagos atyját *személyesen* ismerte volna? És nem-e még ennél is csodálatosabb azyiiogy Trefort, daczára annak, hogy több mint harmincz éven át nemcsak vele, de családjával is a legbensőbb viszonyban állottam, *soha atyjáról, vagy anyjáról nem beszélt*, soha egyetlen szóval nem árulta el, vajjon voltak-e valamikor testvérei és hogy még Eötvös és annak családja is, kiknek barátságával ugyanily hosszú idő óta dicsekedhetem, mindezen dolgokra nézve soha, de soha egy árva szót nem ejtettek? Ha mindez csupa véletlen, akkor a véletlen itt igazán csodával határos. Megemlékeztem már azon benső baráti viszonyról, mely köztem és a boldogult miniszter közt fennállott. Nem lett az soha akár csak egy perczig komolyan megzavarva. Egyetlen egy esetben, midőn egy kis veszély fenyegette, még pedig, a mint nyíltan be kell vallanom, az *én* hibám által fenyegette, a dolog Trefortnak határtalan szívjósága által gyorsan és alaposan lett rendezve. Egy vidéki ügyvéd, a ki oly kerületben lakik, melyet én évekkel ezelőtt a parlamentben képviseltem, oly időben, midőn már rég nem voltam az illető kerületnek képviselője, mégis megkért, hogy fiának valamely ügyében járjak közbe Trefort miniszternél. Én ezt megtettem és Trefort határozottan megígérte a kérelem teljesítését, a mit én természetesen azonnal tudtára adtam az illető ügyvédnek. Ez utóbbtól azonban néhány hét múlva egy impertinens levelet kapok, melyben azt írja, hogy

Trefort miniszter úr „kegyes” volt őt is, engemet is „fölültetni”, hogy fia érdekében nem történt semmi; azután pedig egész özöne következett a válogatott gorombaságoknak, melyek kevésbbé én ellenem, mint Trefort ellen voltak irányozva. Nagyon ingerült hangulatban összehajtottam ezt a levelet, saját névjegyemet mellékeltem hozzá és ez utóbbira csak azt az egyetlen szót írván: „Köszönöm”, az egészet Trefortnak átküldtem. Aznap délután Bécsbe mentem, a hová két nappal később utánam küldték Trefortnak következő levelét:

Budán, 1882 január 28-án.

„*Tisztelt barátom!*

Tegnapelőtt, éppen midőn levesemet ettem, vettem jegyedtet azzal a „köszönöm” szóval és hozzá V. imper-
tinens levelét is. Itt küldöm neked október 26-iki ren-
deletemet (e rendelet az ügyvéd kérelmének teljesítését
tartalmazza, nem ugyan az általa kívánt, hanem fiára
nézve még sokkal előnyösebb alakban), vajjon lehet-e
embernek ennél többet tenni? Nagyon kérlek, bocsáss
meg, de ismételnem kell, hogy V. egy impertinens
goromba ember; hanem V. ide, V. oda, azért mi jó
barátok maradunk . . .

Én testben-lélekben beteg vagyok. *Természetes úton
meghalni*, ez az egyetlen biztos szerencse e földön.
Meguntam azon tűrhetetlen visszásságokat, a melyek
kicsiben és nagyban kínoznak. Adieu!

Régi barátod

Trefort.”

Ezen desperat végsorokra még vissza fogok térni.
Első, mit e levél vétele után tettem, az volt, hogy lel-
kem mélyéig elszégyeltem magamat, a másik pedig az,
hogy rögtön írtam Trefortnak, őszintén bevallva, hogy
ez alkalommal ismét ideges „sz . . . r” voltam. Posta-
fordultával vettem a következő választ:

Budán, 1882 január 30-ikán.

„Kedves szeretett barátom!

Ámbár nemsokára hazajösz, kedves leveledet még sem akarom válasz nélkül hagyni; mert azt koncedálom ugyan, hogy *ideges* vagy, de ünnepélyesen *tiltakozom* az ellen, hogy „sz . . . r” volnál. Egyébiránt mindenkiről és így kissé önmagáról is elmondhatja mind-egyikünk: et magnus interdum dormitat Homerus!

Én nagyon kényelmetlenül érzem magamat testben és kedélyben. Búbánat, gond, örökös visszasságok és faggatások teljesen lehangoltak. Érzéktelen vagyok minden öröm, minden gyönyör irányában. Kifáradtam a harezban és meguntam azt.

Isten veled! Viszontlátásig régi szokott barátsággal
Trefort.”

Ezzel a dolognak vége volt és ezen egyetlen egy esetet kivéve, köztünk soha még egy ingerült szó sem fordult elő. De bármennyire megörvendeztetett is az a nagylelkű modor, melylyel Trefort ezen magában véve nem igen jelentékeny viszály fölé a feledés fátyolát borítá, mind a két levélnek végsorai mégis komolyan nyugtalanítottak és meg vagyok győződve, hogy azok nagy mértékben meglephetik olvasóimat is, a kik e kitűnő férfiút mindenkor csakis a derült oldaláról ismerték és alkalmasint nem is sejtették, mily szomorú állapotok léteztek e férfiú kedélyében. Igaz, hogy a sors kegyetlenül is bánt bele.

Kévessel Pestre való költözködésem után elvesztette kitűnő nejét, a ki miként valamennyi Rosty-leány, úgy a szellemnek, mint a szívnek rendkívüli műveltségével bírt és Trefortnak oly hű élettársa volt, hogy ezen veszteséghez még évek múlva sem tudott hozzászokni, így egyedül maradt hat gyermekével, kik többnyire még a leggyöngédebb korban állottak és a kik közt öt leány

volt. Ezeknek ő nemcsak apja volt, hanem az anyát is kellett pótolnia s ő ezt oly önmegtágadással tette, mely minden dicséreten felül áll. Alig volt oly est, a melyet gyermekeinek körén kívül töltött. Ő olvasott, míg emezek játszottak vagy dolgoztak; azután néha-néha vagy ő olvasott föl nekik, vagy ők neki. Megható képe volt ez a szép benső családi életnek.

Nejének halála egyébiránt még anyagilag is keményen sújtotta Trefortot. Néhány rossz esztendő következtében békésmegyei birtokának jövedelmezése majdnem teljesen megszűnt és a nagyszámú család azon évjáradék-ból élt, melyet az öreg Rosty, miként valamennyi gyermeke, úgy Trefortné javára is az angol bankban biztosított.

Az asszony halálával Trefortnak ezen segédforrása is megszűnt . . . 1876 november 25-én nagy öröm érte Trefortot; Edith nevű bájos leányát egy kitűnő fiatal emberrel, Batthyány Ferencz gróffal látta az oltár elé lépni. A következő év október havában már is egy gyönyörű szép kis unokát ringathatott ölében és néhány héttel később, 1877 november 5-ikén ez a fiatal Batthyány gróf — a ravatalon feküdt. Alig 32 esztendő volt, a mikor meghalt. És ismét egy évvel később Trefortnak nagyreményű egyetlen fiát, Ervint ragadta el a halál. Igaz, hogy a fiatal ember egészsége különben sem volt nagyon szilárd. Még jól emlékezem, hogy azon a télen, mely Boszniába menetelét megelőzte, Ervin egy kis táncmulatságban vett részt, melyet nálam tartottak. Amaz éjjel ő egyszerre eltűnt és csak hosszabb idő múlva tért vissza halásápadtan. Tudakozódásomra arról értesültem, hogy vérhányási rohama volt, már pedig ily gyöngye egészségre nézve a Boszniában való katonáskodás fáradalmi nem tartoznak éppen az erősítő eszközök közé.

Örökké felejthetetlen marad előttem az a reggel, midőn Trefort Ervin haláláról értesültem. Alig jöttem be hivatalomba s máris kopogást hallottam a hátsó ajtón, mely közönségesen zárva szokott lenni; Trefort rendszerint ezen az ajtón jött be hozzám, igen erélyes kopogtatás által ismertetvén meg magát. Ezúttal a kopogás igen halk volt és ennek következtében nem is nyitottam ki az ajtót. Ekkor kívülről nevemet hallám kiáltani s most ráismertem Trefort hangjára. Kinyitottam az ajtót és úgy éreztem magamat, mintha a villám sújtott volna le; mert künn az ajtó oszlopához támaszkodva, könyektől elárasztott halálsápadt arczczal állott a szegény ember.

— Az Istenért, mi történt? — kérdem.

— Ervin meghalt, — válaszolt alig hallható hangon, azután tántorgó léptekkel követett a szobába s hangos zokogás közt mondta el mindazt, a miről forrón szeretett fiának utolsó napjaira s halálára vonatkozólag tudomása volt.

E haláleset mély sebet ejtett nemes atyai szívéen s azt hiszem, hogy azt soha nem is heverte ki teljesen. Ismét néhány évvel később egyik leánya, Ilona, sógoránál, a Bécsben lakó Amadéi grófnál tartózkodott. Egyszerre az a hír jött onnan, hogy már huzamosabb idő óta az elmeháborodás jelei voltak észlelhetők a szegény leányon s ezen jelenségek az utóbbi időben oly aggasztó módon ismétlődtek, hogy a szerencsétlent egy tébolydába kellett szállítani. Ott töltött, ha jól emlékezem, még egy vagy két esztendőt ezen csinos, szeretetreméltó és művelt leány, míg végre a halál kiszabadította szomorú állapotából. Nos, mindezek oly dolgok, melyek még a legerősebb férfi kedélyét is legmélyebb rejtekeiben megrázkódatni képesek és már ezen élmények után is minden érző ember megfoghatónak fogja találni azon szívetrendítő jajgatást, mely Trefort imént idézett leveleinek végsoraiból kihallatszik.

Ezen családi balesetekhez csatlakozott még egész sora a másnemű, részint anyagi, részint erkölcsi természetű kellemetlenségeknek. Már előbb megemlékeztem azon körülményekről, melyek következtében Trefort anyagi viszonyai egyáltalán nem voltak kedvezők; hogy pedig valahányszor egy előkelő állású ember hasonló helyzetben van, mindig akadnak oly emberbarátok, kik ezen helyzetet a legszívtelenebb módon kizsákmányolják, azt talán felesleges mondanom. Így Trefort is minisztersége idejébe oly terheket vitt át, melyeket alig volt képes elviselni. Ő maga előbb is, utóbb is a legszerényebb életmódot folytatta, szerényebbet, mint bármely egyszerű polgárember. Vendéget sohasem látott házánál, felnőtt leányai oly egyszerűséggel öltözködtek, hogy azt már tovább fokozni alig lehetett volna. A mi csekély házi szükségei fedezése és azon jótékonyági zsarolások után, melyeknek minálunk mindenki és a miniszter természetesen még fokozott mértékben ki van téve, miniszteri fizetéséből még fenmaradt, azt arra fordította, hogy régi adósságait lassankint törleszsze. Ő férfiasan küzdött e nehézségek ellen, a nélkül, hogy ezen bajai miatt valamikor a panasznak egy hangja átlépte volna ajkainak küszöbét; sőt még többet is mondhatok. Egy igen-igen hatalmas kéz egy alkalommal segítségét ajánlotta fel, hogy az ország körül annyira érdemesült hazafi legalább élteinek utolsó éveit anyagi gondok nélkül tölthesse. Trefort megköszönte a jóakaratot, de a segílyt nem fogadta el. Annál utálatosabb színben tűnik fel azoknak aljassága, a kik ily férfú ellenében, nevezetesen miniszterségének első éveiben azzal a rágalommal mertek föllépni, hogy állását a maga meggazdagítására használja fel.

Számtalanszor, ha ezen alávalóságok egyike ismét megtalálta útját a nyilvánosság elé, a legnagyobb izgatott-

ságban jött hozzám és azután oly keserűségbe élte bele magát, melyet alig voltam képes lecsillapítani. Számtalanszor kérdezte, vajjon érdemes-e, hogy valaki egész életét önzetlen munkásságban a közjónak szentelje, midőn ezzel még azt az egyet sem éri el, mire az utolsó polgárnak igénye van, tudniillik, hogy személyes becsülete tiszteletben tartassék?! Én ilyenkor mindig bátorítottam őt és ő végre is belenyugodott sorsába, mert igazi lelkesedéssel csüggött azon magasztos misszión, melynek teljesítését élte feladatának tekintette. Azonkívül annyiban mégis szerencsés véralkata volt, a mennyiben könnyen lobbant fel a legmagasabb izgatottságra, de ezen pillanatnyi benyomásokat aránylag rövid idő alatt ismét le tudta győzni. Hiszen különben annyi szerencsétlenség és küzdelem közepette, hogy is lehetett volna 72 éves és hogyan teljesíthette volna élte végéig hivatalának erőfeszítő és erőemésztő kötelességeit?

Azonkívül volt neki a vigasznak és megnyugvásnak még egy eszköze, mely ő nála sohasem tévesztette el hatását. Ha a sors valamely alkalommal ismét nagyon erősen megránczigálta szegény szívét, ha kedélyét egy újabb súlyos csapás érte, akkor vigaszt és üdülést keresett a jelen, valamint a múlt kor nagy szellemeinél, akkor belemélyedett a világirodalom remekműveibe és szelleme, valamint szíve megerősödve és újból megedződve került ki ezen kasztáliai forrásból.

Legalább egyszer hetenként meglátogatta nőmet „egy kis irodalmi tracsra” — mint mondani szokta. Állásom úgy hozza magával, hogy családom mindig frissen kapja az irodalmi újdonságokat; de nőm akármilyen irodalmi újdonságot hozhatott szóba, Trefort azt már olvasta.

— Hogy lehet az, hogy ön annyit olvas? — kérdezte egyszer nőm a minisztertől.

— Ennek igen egyszerű magyarázata van, — felelt ő mosolyogva — *nem tudok aludni* és így az éjnek legnagyobb részét olvasással töltöm.

Ezen álmatlanságtól eltekintve egyébiránt igen erős egészsége volt; csak egy alkalommal kellett komolyabb gyomor baj ellen küzdenie. A következő nyáron azután együtt mentünk Karlsbadba, de neki eszeágában sem volt magát az ottani gyógy mód szigorú szabályainak alávetni. Míg én reggeli hat órakor, mihelyt a Labiczky-féle zenekar a Sprudel-Halléban első chorálisát hallatta, már az ágyon kívül voltam, azután a szabályszerű pohárszámmal öntöttem magamba a gyógyvizet, utána pedig kilencz óráig „mozogtam”, hogy mindezen tortúrák után végre valahára a rég óhajtott reggelihez juszak: addig Trefort nyolcz óra előtt sohasem hagyta el ágyát, azután teljes lelki nyugalommal felöltözködött, kilencz órakor a Mühlbrunnenhez sétált, ott (ezt ő maga rendelte magának, mert orvostól nem kért tanácsot) egyetlen egy poharat ivott a melegvízből és egy negyed órával utána már is a reggeli mellett ült, valamint az ebédnél is a körülötte ülők nagy rémületére pecsenyéjét mindig *salátával* ette, pajkos mosolylyal körülnézve, mintha azt akarná mondani a szegény betegeknek: Tessék ezt utánozni! Ezen kissé furcsa gyógy mód azonban neki annyira jót tett, hogy azóta nem is ment többé Karlsbadba.

Hogy ő valamikor öreg lehetne, vagy talán már is az, erről hallani sem akart. Annak idején a kereskedelmi akadémia új épületének felavatásánál mindketten jelen voltunk s Trefort mellettem ült. Midőn a kereskedelmi akadémia elnöke, az öreg Weisz Bernát magyar díszruhában a szószékre lépett és beszédét elmondani készült, azt suttogtam Trefort fülébe:

— Vajjon hol leszünk mi oly időben, midőn nekünk is 83 éveseknek kellene lennünk?

Ő gyors mozdulattal felém fordult:

— No hát *hol* leszünk? — kiáltott heves gesztikulációval. — Hát *hol* leszünk? Hát itt leszünk a hol. most vagyunk!

Ezek után képzelhető, mennyire megrémültem, midőn 1888 február elején (éppen akkor lettem megválasztva a kassa-oderbergi vasúttársaság elnökévé, mely vállalat-
tal Trefort mint igazgatósági tag minisztersége előtt szintén szorosabb viszonyban állott) a következő sorokat vettem:

1888 február 2-án.

„*Kedves barátom!*

Megválasztatásodhoz szerencsét kívánok neked és a társaságnak. Élvezd jó egészségben ezen új hivatalodat. Én nagyon rosszul vagyok. Álmatlan éjek, zúgás a fejben és lélegzési nehézségek! Vajjon nem fog-e ezen egész história valami *tüdő-szélhűdéssel* végződni? Isten veled! Régi barátod
Trefort.”

Szegény igazat szólt! Ő csakugyan igen rosszul volt és kevés nappal azután rájött azon súlyos betegség, melynek folyama alatt heteken át élet és halál között lebegett.

— Én akkor már mind a két lábammal a sírban állottam — mondta nekem Gmundenben utolsó találkozásom alkalmával. — Egyikkel még most is benne vagyok — tette hozzá kis szünet után szomorú hangon . . .

Midőn ama súlyos betegsége idején márcziusban Korányi és Markusovszky orvos urakat bizalmasan megkérdeztem, milyen véleménynyel vannak ők Trefort állapotáról, mind a kettő oda nyilatkozott, hogy van ugyan némi remény, hogy a miniszter az akut rohamon át fog esni, de még akkor is, ha ezen remény teljesülne, a régi Trefortot nem fogjuk visszakapni, hanem ezen *régi* Trefortunk helyett lesz egy *öreg* Trefortunk.

És az orvosoknak reménye csakugyan teljesedett, de — fájdalom — aggodalmuk is! Hónapokon át küzdött Trefortnak erős természete a fojtó angyal ellen, a ki kegyetlen kezét már is kinyújtotta feléje. Az egész ország lázas feszültséggel kísérte ezt a küzdelmet, mert a gyanúsítások és támadások régen megszűntek; a pártok különbség nélkül méltányolták e derék férfiú nagy hazafias érdemeit és bátran mondhatni, hogy működésének utolsó éveit alatt ő volt valamennyi párt előtt a legnépszerűbb miniszter. Ez megható módon nyilvánult, midőn hosszú betegsége után ismét megjelent a képviselőházban. Én akkor keserű szemrehányásokat tettem neki, hogy eljött, mert hiszen tetszik ismerni képviselőházunk kedves légkörét, mely még az egészséges embert is beteggé teszi, a betegre nézve pedig kell, hogy egyenesen halálthozó legyen. És ő csakugyan kétszer vagy háromszornál gyakrabban nem is jelent meg a házban.

Junius 29-én Ágnes leányával kijött hozzánk a Városligetbe. Péter és Pál napja volt és ő azt remélte, hogy engem ez ünnepnapon otthon talál; én azonban a városban voltam és midőn hazajöttem, családom elmondta, hogy a miniszter külseje még nagyon rámutat ugyan a kiállott szenvedésekre, de hogy ő meglehetősen derült hangulatban volt, sőt még régi mozgékonyágát is, habár nem teljesen, de legalább egy részben visszanyerte. Szándéka, melyet akkor nőmmel közölt, az volt, hogy először Felső-Magyarországba megy, ott egy pár barátot, ezek közt Császka püspököt is meglátogatja, azután pedig augusztus elején néhány hétre Ischlbe rándul.

Midőn nőm által arról értesült, hogy mi Gmundenbe megyünk és az ottani Belle-vue vendéglőben már lakást is rendeltünk, megígérte, hogy Ischl felé utaztában

bennünket Gmundenben meg fog látogatni, hogy legalább egy-két napot velünk tölthessen. Másnap én elutaztam és valamivel később nagy örömmel olvastam a lapokban, hogy Trefort csakugyan Felső-Magyarországba utazott, hogy ott különféle templomokat és közintézeteket látogatott; mindez pedig arra a reményre jogosított, hogy állapota határozottan javult. Igen nagy volt tehát örömöm, midőn a gmundeni vendéglős augusztus elsején arról értesített, hogy Trefort miniszter, valamint annak leánya és titkára számára lakás lett rendelve, még pedig földszint, mert a lépcső nagyon fárasztja a minisztert és hogy másnap a kis társaság már is meg fogna érkezni.

Másnap délben a portás csakugyan felhozta nekem (én az első emeleten laktam) Trefort névjegyét azon szóbeli izenettel, hogy a miniszter bocsánatot kér, ha nem jön fel személyesen, de gyöngé állapota nem engedi meg, hogy a lépcsőn felmenjen. Én azonnal lesiettem hozzá és leírhatlanul megrémültem azon az állapoton, melyben régi barátomat találtam. Összezsugorodva ült egy karszékben, arcza halvány volt és beesett, szeme fénytelen és midőn ajkait kinyitotta, nem szólás, hanem dadogás volt az, a mit hallottam.

— Ugyan mit szól, hogyan néz ki szegény? suttopta fülembé Ágnes kisasszony.

Azonnal meg is kértem Trefortot, hogy feküdjék ágyba, mert mégis lehetségesnek tartottam, hogy talán csak az utazás tette őt ily mértékben tönkre és ezt annyival is inkább hittem, miután Ágnes kisasszony elmondotta nekem, hogy Trefort Bécsben, daczára annak, hogy a vasúti vonat csak nyolcz óraker indult, már reggeli hat óraker kiment a pályaudvarra. Kis vonatkodás után végre engedett kéréseinknek és én eltávoztam, hogy nyugalomát ne zavarjam.

Kellemetlen borús nap volt; az eső csak úgy szakadt; sűrű köd fedte a Traun-tavat és nem kevésbé sűrű volt a ború saját kedélyemben. Nincs szavam, melylyel kellően megmondhatnám, mennyire fáj nekem ily állapotban látni azt az embert, a kihez engem 30 éven át a legbensőbb barátság kötelékei fűztek. A szakadó eső daczára is egy kis sétát tettem s midőn visszatértem, megpillantottam Ágnes kisasszonyt, a ki szobájának nyitott ablaka mellett ült és kisirt szemeit a sötét tájképre meresztette.

— Hogy van ő? — kérdeztem az utca felől.

— Alszik, — volt a válasz.

— Szabad-e egy perczre önhöz felmennem?

— Ó jöjjön, jöjjön, — mondta a kisasszony.

Fölmentem hozzá és egy pár perczig halk hangon társalogtam vele, mert a szomszéd szobának, hol Trefort feküdt, ajtaja nyitva volt. Egyszerre csak alig hallhatóan hangzott a mellékszobából:

— Ki van itt?

Ágnes kisasszony odasietett atyja ágyához és azonnal visszatért: édes atyja kéret — úgy monda — menjek be hozzá. Bementem és a mit ott láttam, az az első pillanatban igazán vérfagyasztó volt. A nagy szobában majdnem teljes sötétség uralkodott, csak egy éjjeli szekrényen égett egyetlen egy gyertya és mellette az ágyban feküdt Trefort — valóságos halott! Szemeit lassan fordította felém és kezének egy gyöngye mozdulatával intett, hogy ágya mellé üljek. Azután kezdett beszélni halk, de mégis érthető hangon, sokkal érthetőbben, mint közvetlenül megérkezése után; sőt úgy látszott, mintha szemeinek pillantása elevebbé és hangja szilárdabbá válnék, minél tovább beszélt.

— Úgy-e — monda — csodálkozol, hogy ily rosszul vagyok? Én már jobban éreztem magamat, hanem külön-

féle okok idézték elő ezen rosszabbulást. Felsőmagyarországi utam alkalmával meghűltem; ott borzasztó hideg voft és a szobák, melyekben laktam, fűtésre nem igen voltak berendezve. Hozzájárult azután még valami, — itt akadozott és csak hosszabb szünet után folytatá, — tulajdonképen szégyenlem ezt kimondani, mert az én koromban az embernek már régen túl kellene lennie azon, hogy bizonyos dolgokat nagyon is érzékenyen vegyen; hanem az a folytonos czívódás a primással megtámadja életemet.

És most egyre fokozódó izgatottsággal szólt az ismeretes eseményekről s én egyáltalában nem voltam képes őt e tárgyról leterelni. Végre nőm és Ágnes kisasszony beléptek és ezzel azután csakugyan végokét érték ama kinos fejtegetések. Beszéltünk még közömbös dolgokról. Trefort elmondta nekünk, hogy leánya másnap Ischlbe fog menni, ott alkalmas szállást keresendő és ha nincs ellenünk, ő ugyanaz nap délben velünk fogna ebédelni. Másnap az idő, ha lehet, még borzasztóbb volt; de ez nem gátolhatta Ágnes kisasszonyt, az önfeláldozó leánynak ezen valóban utolérhetetlen mintaképét, hogy a szakadó esőben is egymaga útnak ne induljon Ischlbe, hogy halálosan beteg atyja számára lehetőleg kényelmes otthont találjon.

Délelőtt ismét lementem Treforthoz. Ő ez alkalommal is egy plaiddal befedve, összezsugorodva ült karos-székében, hanem meglehetősen derült hangulatban volt és mindenféle politikai ügyekről beszélt, oly világosan és értelmesen, mint legjobb napjaiban. Midőn elhagytam, mosolyogva mondta nékem: most ki fogja magát csinósítani, hogy azután velünk ebédelni mehessen.

Két óra felé eljöttünk érte. Egyik karjával reám, a másikkal Molnár Viktor titkára támaszkodott és így vezettük le elég nagy nehézséggel azon a kevés lépcsőn,

mely a földszintet az ebédlőtől elválasztotta. Ott azután köztem és feleségem közt ült és igen jókedvűnek látszott. Azt monda, rég nem ízlett neki annyira az ebéd, mint ez alkalommal, valósággal pedig alig evett egy pár falatot.

Estefelé Ágnes kisasszony visszajött Ischlből, a hol csakugyan alkalmas lakást talált. Oda másnap délben akartak átköltözni.

— Én jobban szeretnék ugyan itt maradni nálatok, — monda másnap reggel, — de az orvosok Ischlbe küldenek, így hát Ischlbe megyek.

Délben leányával és titkárával szobájában ebédelt. Egy órára volt rendelve a kocsi, hogy őket a vasúthoz vigye, míg a podgyász a vendéglői omnibusz által lett odaszállítva. Mikor a kocsi előállott, lekísértük szegény barátunkat, a ki csak nagy ügyyel-bajjal tudott felmászni a kocsira. Mikor azután ott helyet foglalt, még egy pár perczig kedélyesen beszélgettünk, meg kellett ígérnem, hogy minél előbb meg fogom látogatni Ischlben. A kocsis már is kezébe vette az ostort, a lovak nekiindultak; ekkor Trefort még egyszer fordította felém halvány arcját:

— Ha valami érdekes dolog talál történni, — monda — majd írok neked Ischlből. Adieu!

Lesóványodott kezével még egyszer intett és — utolsó találkozásunknak vége volt.

Azon látszólagos javulás, mely az utolsó órákban észlelhető volt, engem el nem ámíthatott. Trefort eltávozása után azonnal írtam budapesti barátaimnak, hogy a miniszter állapota egyenesen kétségbeejtő és ámbár ő Ischlben több hétig tartózkodni szándékozik, sőt a következő télen végrehajtandó mindenféle tervekről is szólt, mégis minden pillanatban a legrosszabbra kelljen elkészülve lenni; a lapokba, miket Trefort nagy

figyelemmel olvasott, csak kedvező híreket kellene juttatni, de minden jel a mellett szól, hogy e drága élet már csak napokra fog terjedni.

És csakugyan, három vagy négy nappal utóbb Ischl-ből Molnár Viktornak egy levelét vettem, melyben azt írja, hogy ne jöjjünk Ischlbe, mert a miniszter sürgős kívánata az, hogy másnap, augusztus 16-ikán hazautazzanak. Az ischli tartózkodás ezen néhány napjáról egyébiránt Molnár úr maga érdekes tudósítást tett közzé” és így nekem ebben a tekintetben csak egyetlenegy mondani valóm marad, de ez sem vonatkozik Trefortra, hanem Molnárra.

Hogy mi volt Ágnes kisasszony édes atyjának ennek egész életén át, főleg pedig utolsó betegségének nehéz napjaiban, azt kellően leírni tollam nagyon is gyöngé. Csak annyit mondhatok, hogy Trefort Ágnes azon női lények közé tartozik, a kikről Hugo Viktor egyszer azt mondta: megérdemlik, hogy már életökben a *szentek* közé fölvétessenek. De hát a leány végre leány és az atya atya. Hanem a mit Molnár Viktor, egy fiatal ember, a kit semminemű vérrokonság nem kötött a boldogult miniszterhez, ennek érdekében tett, azt csak tisztelettel és bámulattal lehetett nézni. A szegény beteg öreg emberrel saját fia sem bánhatott volna gyöngédebben, mint e fiatal ember. Molnár egész éjeken át Trefort ágya mellett ült, lélekezését lesve és minden pillanatban kész a beteget megnyugtítani, ha ez lázas képzelmeiből felriadt. Ez nem volt a hivatalnoknak magaviselete főnökével szemben, hanem egy fiatal embernek önfeláldozó odaadása egy aggastyán irányában, a kit szíve mélyéből szeretett és tisztelt. Ezen odaadás pedig még indokaira nézve sem lehetett más, mint teljesen önzetlen, mert Molnár igen jól, sőt mindnyájunknál jobban tudta, hogy Trefort soha többé nem lesz abban a

helyzetben, miszerint fiatal titkárának bármi módon viszonyozhassa megbecsülhetetlen szolgálatait. Nincs szerencsém Molnár urat közelebről ismerni; először láttam őt, midőn Trefort kíséretében Gmundenbe jött, de szívem szükségét érzi annak, hogy e helyen is benső köszönetet mondjak neki mindazon jószág- és szíves-ségért, melyet boldogult barátommal tett.

Boldogult barátommal! De hát csakugyan igaz-e, hogy meghalt! Megvallom, én még most is alig tudom elhinni és valahányszor hivatalszobámnak ama bizonyos hátsó ajtaja körül valami neszt hallok, azonnal oda figyelek, vajjon nem következik-e most mindjárt azon előttem ismeretes és kedves dörömbölés, mely annyit tett, hogy: tessék kinyitni; itt van Trefort Ágost! Figyelek, figyelek — de ő nem jő! Akkor előveszem fotográfiáját, a legjobbat, melyet tőle ismerek. Még abból az időből való, a midőn a gyilkos betegség még nem suté rá bélyegét ezen oly kifejezésteljes arczra. Mily komolyan néz reám okos nagy szemeivel! Ajkaim önkéntelenül is megnyílnak e kérdésre: Mikor jösz el megint? . . .

És akkor mintha az arczkép mögül halk hangon hallatszanék a válasz: „hiába vársz! eddig én jártam hozzád, ha látni akartalak, most már neked kell hozzám jönnöd hogy ismét együtt lehessünk.”

Ez is meglesz.

Addig is mély fájdalomban megvigasztal azon gondolat, hogy e fájdalom csakis a túlélőké, azé pedig, a kit siratunk, azé az örökké tartó zavartalan nyugalom, mely után sóvárgott. Kimúlása csendes, majdnem fájdalomnélküli volt és mire sötét óráiban annyira vágyódott, elérte:

— — sirt és koporsót,
Mélyen fekvőt föld alatt,
Hol nem élnek érzemények,
Hol nincs többé gondolat.

KÉT KATONA.

I. GRÓF GYULAY FERENCZ.

(1871).

Elleneink gyakran emlékeztetnek minket arra, hogy az osztrák hadseregnek az a két tábornoka, a kik alatt a legfájóbb vereséget szenvedte, magyar származású volt.

Megvallom, nem bírom átlátni, mit bizonyít ez — még akkor is, ha való — a magyar nemzet ellen?! Hiszen mi soha sem állítottuk, hogy egytől-egyig stratégiai géniek és a hadi szerencse kiválasztott kedvencei volnánk. E tekintetben tehát nincs mit mondani. Hanem ezen újból és újból felhangzó szemrehányás igenis arra emlékeztetett engem, hogy egy híres halott irányában még nagy tartozásunk van, oly tartozás, melynek lerovására én talán másoknál jobban vagyok képesítve. Miért? cikkem utolsó részéből majd megtudja az olvasó.

A történet ítélőszéke előtt nem érvényes a „de mortuum nil nil nisi bene”. A kegyelet, mely szeretetteljes

kézzel takargatja az elhunytnak hibáit, szép az egyes ember, szép a család vagy a baráti kör részéről; a történetírónak azonban nem kegyeletesnek kell lennie,

hanem igazságosnak; őt fölvaltva illeti majd a vádlónak, majd a védőnek tisztsége; a vádlóé: ha a kortársak nagyon is elnézők voltak az elhunyt irányában; a védőé: ha a halott, kortársainak igazságtalan kárhovatatásától sújtva szállott a sírba és midőn elleneink a magyar nemzetet akarják felelőssé tenni arról, a mit egyik magyar ember — az Ő nézetük szerint — vétett: hadd legyen a magyar nemzet az, mely első szolgálat igazságot egyik ok nélkül rágalmozott derék fiának.

Gróf Gyulay Ferenczről szólok, ki a szerencsétlen 1859-iki hadjárat után a legélesebb megtámadások, a legkeserűbb szemrehányások, a legmaróbb élczeknek czéltáblája volt, a kit mint embert és mint hadvezért sárba rántottak és a ki — bár évek óta aluszszza az örök álmot — a közvélemény előtt még ma sincs tisztára mosva. Szóljunk már most sine ira et studio mind a két vádról, mind az ember, mind a katona ellen emeltről! Én tényeket fogok fölhozni, az ítéletet pedig a — ma talán már eléggé elfogulatlan — olvasóra s bízom.

Gyulay Ferenczről, mint emberről, azt mondták, hogy ő az embereket megvető, dolyfős, keményszívű arisztokrata. Igen is, ő arisztokrata volt, de a szó legjobb értelmében is az volt, majd meglátjuk, ki volt az, ki őt azzá tette és főleg milyen volt az ő sokat emlegetett keményszívűsége. Midőn Gyulay — Radeckzy viszszaolvasása után — az olaszországi osztrák hadparancsnokává neveztetett ki, első rendelete az volt, hogy — Olaszországban akkor a nem-olaszra nézve nagyon drága lévén az élet és az alsóbbrendű tiszték fizetésükből csak nagynehezen élhetvén meg — ő nála mindennap huszonnégy személy számára legyen terítve és hogy szívesen fogadtassék bármely katonatiszt, a ki a tábornagy asztalánál akar ebédelni.

Ez egy volt. Egyik meghitt barátjának pedig, ki akkor az ő oldala mellett szolgált, bizalmasan meghagyta, hogy — valahányszor az ő (Gyulay) nevét viselő ezredben oly kadét neveztetnék ki tisztté, a ki szegénysége miatt az első fölszerelés, ruházat stb. költségeit nem bírná fedezni, erről értesítse rögtön a tábornagyot, a kinek erszénye mindig nyitva volt ily szegény fiatal emberek támogatására. E támogatás pedig soha nem történt a tábornagy nevében; az illető rendesen csak később, vagy talán soha nem tudta meg jötevőjének nevét. Azon meghitt barát, a kinek kezén ily célra sok ezer meg ezer forint ment keresztül, később magas rangot ért el a közös hadseregben; általa értesültem e jellemző tényről.

Hogy Gyulay gróf néha nagyon is en bagatelle, vagy — mondjuk — en canaille bánt az emberekkel, az áll; de csakis azokkal, a kik maguk degradálták magukat a canaille színvonalára, azon farkcsóválókkal, kik kutyái alázatossággal nyalják a hatalmasnak talpát, ámbár ők azok, kik aztán lehangosabban lármáznak amannak gögje, főnhéjazása ellen. Lássunk ismét két apró tény!

Gyulaynak egyideig az a rossz szokása volt, hogy az előteremben levő adjutánsnak, ha azt akarta, hogy megjelenjen, füttyölni szokott, mint a kutyának.

Ez — mondom — csúnya szokás volt. De hát megmondta-e neki valaki, hogy ez illetlenség, csúnyság? Vagy megpróbálta-e valamelyik: meg nem jelenni a füttyre? . . . Oh! persze, majd kiteszi magát valaki a mindenható parancsnok haragjának! Pedig akadt ám ilyen is! Egyszer egy igen szegény, de igen művelt fiatal tiszt lett adjutánsnak kinevezve, és másnap először kellett szolgálatot tennie a tábornok előtermében. Az előttevaló este, opera után, a fiatal tiszt együtt ült néhány társával valamelyik osteriában; az

operáról beszélgettek: dicsérték az énekeseket. „No, ez mind semmi, — monda egyik társ, a fiatal tiszt felé fordulva — holnap ennél különb zenét fogsz hallani!”

Morgen wird Dir der Alte vorpfeifen!

A fiatal tiszt nem válaszolt semmit, hanem másnap reggel pontosan megjelent az előteremben. Pár perc múlva a benső termekből csakugyan éles fütty hallatszott. Az adjutáns erre nem megy be a parancsnokhoz, hanem kirohan a túlsó ajtón és egy pár perc múlva visszajő Gyulay kedvencz kutyájával, melyet egyenesen bevezet a tábornokhoz. Gyulay, a kutyát megpillantva, összehúzza bozontos szemöldökeit. „Mi ez?” — kérdi dörgő hangon— „micsoda komédia ez? Mit akar ön itt ezzel a kutyával?” „Bocsánatot kérek,” — felelt az adjutáns színlelt megdöbbenéssel, — „bocsánatot kérek, kegyelmes uram, hanem úgy rémlett előttem, mintha füttyölni méltóztatott volna.” „Igenis füttyöltem,” — lármázott Gyulay,— „de nem a kutyának!” „Nem a kutyának?” — kérdé a fiatal tiszt, még nagyobb meglepetést színelve, — „nem a kutyának? De hát kinek?” Gyulay most az adjutáns felé rohant, mintha megakarná fojtani és előtte megállva, közvetlenül szeme közé nézett. Az adjutáns megrendíthetlen nyugalommal viselte el a tábornok szűrő tekintetét. Néhány másodpercig tartott e néma jelenet; végre Gyulay hátat fordítva az adjutánsnak, lassú léptekkel ment íróasztala felé és szó nélkül, gondolkozásba merülten állott ott egy-két perczig. Aztán a nélkül, hogy hátranézne, halk, majdnem lány hangon monda: „Adjutáns úr, vezesse ki ezt a kutyát, aztán jöjjön be hozzám!” Ez órától kezdve ez az adjutáns Gyulay kedvence volt; meglepően gyors carriere-jét jobbadán a „vén medve” támogatásának köszönheti és ama naptól kezdve a parancsnok soha többé nem füttyölt adjutánsainak.

Legjelesb tábornokaink egyike alezredes korában, mint a második hadsereg főtábornokának főnöke, rendeltetett Gyulay — ama hadsereg főparancsnokának — oldala mellé. Az újonnan kinevezett „plebejus” származású, rendkívül higgadt, ritka műveltségű és belértékének tudatában büszke katona volt.

Barátjai, midőn elbúcsúzott tőlük, Milanóba indulandó, azt mondák nevetve: „Ne is búcsúzzunk el, mert nem-sokára ismét itt leszesz; a magadféle ember egy hétig sem férhet meg ama goromba vasgyúróval.” Alezredesünk Milanóba érkezik és — hivatalos órái kilencz óra-
kor kezdődvén — félórával elébb: félkilenczkor teszi első látogatását a hatalmas tábornoknál. Az adjutáns bejelenti és azon válaszszal jó vissza: „Ő excellentiája öltözködik, várjon!” Ez vala az üzenet. Alezredesünk várt háromnegyedig, várt kilenczig . . . Semmi nesz! Erre órájával kezében, az adjutánshoz fordul: „Tessék ő excellentiájának megmondani, hogy kilenczig vártam; kilenczkor kezdődik hivataloskodásom ideje . . . Ajánlom magamat!” Ezzel otthagya a kapufa mellett a mereven ránéző segédet. Másnap pontban félkilenczkor ismét ott terem az alezredes; majdnem betűről-betűre ismétlődik a tegnapi jelenet; kilenczkor az alezredes ismét elmegy. Harmadik napon ugyanezen komédia, csak hogy az adjutáns a főparancsnok terméből hozott üzenetet még e szavakkal toldá meg: „Ő excellentiája azt kérdezteti, vajjon alezredes urnák azt tetszik-e hinni, hogy a főparancsnok urnák alezredes úrhoz kelljen alkalmazkodnia?” „Én hozzám?” —válaszolá az alezredes nyugodt mosolylyal — „Isten mentsen! Hanem igenis a szolgálati szabályzathoz, mely egyaránt kötelező mindnyájunkra nézve, a főparancsnokon kezdve le az utolsó közlegényig! Ezt tessék megmondani ő excellentiájának, természetesen legmélyebb hódolatom kifejezése mellett!”

monda s eltűnt. Bureaujába érkezte után kevés perczel hozzák Gyulaynak egy levelét, melynek tartalma körülbelül ez vala: „Miután az mégsem járja, hogy az új főtábornoki főnök napok óta hivataloskodik. a nélkül, hogy a főparancsnok akár csak látta volna, ő excellenciája teára kéri alezredes urat, s örvideni fog, vele személyesen megismerkedhetni.” Este valóban elbájoló szeretetreméltósággal fogadá Gyulay az alezredest; a reggeli jelenetekről semmi említés nem tétetett; néhány hét múlva pedig ez az alezredes parancsnokának legmeghittebb barátja volt; az ő kezén mentek át azon pénzbeli támogatások, mikről elébb szoltam. Bécsben, midőn Gyulay már nyugalomba volt helyezve, az udvari színház páholyában minden este az öreg úr egyik oldala mellett fogadott fiát: Edelsheim bárót, a másikon amaz egykori alezredest, lehetett látni és midőn a „vén medve” meghalt, végrendeletileg ötvenezer forintot hagyományozott e testi-lelki barátjának, a ki — az igaz — egyaránt híve is volt az öreg urnák annak jó és rossz napjaiban.*

Még csak egyet! A dandárparancsnokok közt volt egy, a ki több hadjáratban fényesen kitüntette magát, de nagyon önféjű volt és helylyel-közzel ujjat szeretett húzni a főparancsnokkal. Ez hasztalan figyelmezteté egy párszor a nyakaskodót. Egyszer — nem tudom mi tárgyban — a dandárparancsnok ismét valamely rendelet ellen cselekedvén, Gyulay maga elé hivatja a vén pajtást és az adjutáns jelenlétében kiméletlenül lehordván őt, philippikáját e szavakkal végzé: „Tábornok úr, ön huszonnégy órára a profoszhoz megy! Kardját kérem!” Az ősz tábornok leoldván kardját, némán nyújtá át az adjutánsnak és könyező szemmel, lehajtott fővel, meg-

* Ez az alezredes Ringelsheim József volt, ki néhány év előtt mint cs. és kir. tábornagy meghalt.

törten, megsemmisülten állott a főparancsnok előtt. „Adjutáns úr, vigye ki ezt a kardot!” kiáltá Gyulay kemény hangon, és a mint az ajtó becsukódott az adjutáns mögött, odább lépett a könyező tábornokhoz. „Du alter Esel, hast Du das nöthig gehabt?” monda amannak megilletődés hangján, aztán kebléhez szorítva a régi pajtást, „Nutz nichts!”—monda, — „ma a profoszhoz kell menned, hanem holnap nálam ebédelsz, és úgy-e, nem fogsz többé bolondoskodni?!” Én csak elbeszélője vagyok mindezeknek, a következtetést az olvasóra bízom; hadd Ítélje meg ő ez egyes vonásokból Gyulayt az embert, a ki csak azoknak megvetője volt, a kik megvetést érdemeltek, de a kinek gögje azonnal megtört és őszinte hódolássá vált, valahányszor oly valakivel állott szemben, a kiről I. Napoleon ismeretes szavaival azt mondhatá: „voilà un homme! ...” De a katona, a hadvezér!

Az 1859-iki olasz háború első szakasza a magentai csatával Ausztriára nézve határozottan kedvezőtlen véget ért; az osztrák had, alig engedhetvén magának rövid pihenést, a Mincio felé hátrált és azon merész álmok, melyek szerint Ausztria Turinban fogna „békét diktálni” (à peu près úgy, miként III. Napoleon Königsbergben), végképen szétfolytak. A meghökkenés általános volt. A hadsereg nagyszámú, bátor és jól szervezett — így okoskodott akkor a közvélemény — évek óta, minden egyéb érdek elhanyagolásával, a nép véres verejtékéből, milliók meg milliók költettek fölszerelésére és hadi eszközök beszerzésére; a rossz kimenetel okát tehát lehetetlen másban keresni, mint a fővezér (Gyulay Ferencz) személyiségében, és miként lopás alkalmával a futó tolvaj szokta lehangosabban kiáltani a „fogd meg”-et: úgy azok, kik a tulajdonképi vétkesek voltak, legkeményebben kárhoztatták a magyar grófot. A szegény Gyulay

fölött tehát irgalmatlanul töretett el a pálcza, a vezénylet kivételettől kezéből és ámbár Magentát a nem kevésbé szerencsétlen Solferino követte, — Gyulay nélkül, — a fölületesen ítélő közönség mégis ez utóbbit vádolta azzal, hogy ő volt minden bajnak okozója, hogy Lombardia elveszése tulajdonképp az ő lelkiismeretét terheli. Az ingerültséget növelte még azon körülmény, hogy Gyulayt egy akkorában nagy befolyású, de meglehetősen gyűlöletes főúr — Grünne gróf — kegyenczének tarták és midőn a lelkében megtört, testében megrongált ősz vezér, a tábornoki pálczát letéve, a badeni fürdőbe akart menni egészségének helyreállítása végett: szükségesnek találtatott őt meginteni, hogy útjában ne érintse — Bécset!

A büszke magyar dynasta némán viselte e vádakát, az igazolásnak egyetlen szavát sem hallatta a közönséggel; kötelességének tartá: a titok fátyolát borítani oly körülményekre, miknek közzététele árthatott volna azon államnak, melyet az ősz tábornok híven szolgált vala negyven esztendőn át. Csak a hadügyminisztériumhoz nyújtott be terjedelmes emlékiratot, melyben részletesen ki volt mutatva, hogy mi okozta legyen az olasz hadjárat első szakaszának szerencsétlen kimeneteletét. Azonban 1861-ben Ramming tábornok „kézirát gyanánt” ily című munkát nyomtatott ki: „Beitrag zur Darstellung der Schlacht von Solferino”, és e munka első részében a Gyulay gróf alatti hadjáratról is tett említést. Ismételtettek itt mindazon vádak, melyeket a közönség a magyar tábornokra szórt vala, sőt az is állíttatott, miszerint a magentai csata az osztrákokra nézve el sem vala veszve, hogy Napoleon császár a maga hadseregét vélvén megvertnek, június 4-5-iki éjjel általános hátrálást rendelt el, hogy tehát mindent nyerni lehetett volna, ha Gyulay június 5-én megújítja

a csatát . . . Győzni és a győzelmet nemcsak föl nem ismerni, hanem megvertnek hinni magát és aztán nyakra-főre hátrálni: ez csakugyan oly hiba volna, mely, ha való, teljesen igazolná mindazt, a mi Gyulay ügyetlenségéről, képesség-hiányáról mondatott.

Erre az öreg úr már nem hallgathatott. A nagy közönséghez ő még most se főlebbezte ügyét, hanem legalább az avatott körökkel akarta tudatni a valót. E célra ő szintén „kézirat gyanánt” igen érdekes munkát nyomatott ki e cím alatt: „Randbemerkungen zu Baron Ramming's Beitrag zur Darstellung der Schlacht von Solferino”, a melyből ez idő szerint csak két példány létezik. Hogyan történt ez, később elmondom. Előbb legyen szabad egy pár dolgot közölnöm ez érdekes iratból, habár az egytől-egyig fontos és egytől-egyig hiteles okmányokkal bizonyított részletekbe nem lehet ereszkednem.

Midőn kevéssel az olasz hadjárat megindulása után az osztrák bulletinek folyvást az ellenség „túlszámáról” beszéltek, ki-ki azt hitte, hogy ez csak ürügy, mentség, façon de parler. „Hiszen Ausztria kezdte azt a háborút,” — így okoskodott mindenki, — „tehát csak kellett tudnia, hogy az ő hadserege legalább számra nézve bátran mérkőzhetik az ellenével”. Gyulay részletesen és hitelesen kimutatja, hogy a dolog nem vala így. III. Napóleonnak híres újévi köszöntése után Bécsben tudták, hogy háborúra kerülend a dolog. Gyulay, mint az olaszországi osztrák had főparancsnoka, véleménye iránt megkérdezte, 1859 február elején jelentést tett Bécsbe, hogy a franczia-olasz egyesült sereg elleni háborúra kilencz hadtest szükségeltetnék, ha Ausztria támadólag akarja kezdeni a háborút, hogy azonban öt hadtesttel csak védelmi háborút lehetne viselni, még pedig ezt is egyedül a Mincio és Etsch melletti várcsoport — a

híres várnégyszög — oltalma alatt. Azonban daczára annak, hogy még ez az öt hadtest sem vala Gyulay rendelkezésére, Bécsből az ismeretes ultimátum Turinba menesztetett és midőn ott visszautasíták, Gyulay parancsot vett a támadásra. Ama pillanatban az osztrák had 85,000 emberből állott (ezek közt 13,000 újoncz!) a francziák ellenben 108,000, a piemontiak 58,000 embert állítottak sikra tehát 166,000 ember állott védelmi harcban 85,000 támadó osztrákkal szemben. Azonkívül a készülétek terén, úgyszólván, semmi sem volt megtéve, és a csatavonalba rendelt tartalék egy részének — utolsó perczben — az amúgy is osztrákellenes lakosságtói kellett requirálni a szükségelt lovakat.

Itt egy érdekes részlet kiemelendő. 1859-ben Bécsben úton-útfélen „árulásról” beszéltek, de senki sem tudta tisztán megmondani: miben van a dolog. Gyulay iratából először értesülünk határozottan arról, hogy az osztrák ultimátum tartalmát Parisban három nappal a Turinban történt átnyújtás *előtt* már ismerték, úgy, hogy a francia csapatokat már előre is teljes számmal lehetett a határszélén föllállítani, várva ottan az ultimátum átadásának pillanatát, hogy aztán rögtön nyomulhasanak be Olaszországba! Ki volt az áruló, ezt persze Gyulay sem tudatja velünk. Gyulay április 25-én kijelenté, hogy katonáinak száma elégtelen, hogy neki legalább is 300,000 ember kellene a Bécsből ráparancsolt támadó műtét sikeres kivitelére, hogy azonkívül a megtámadásra a kedvező pillanat már elmúlt és hogy mindezeknél fogva nem marad egyéb választás, mint Lombardia védelmezésére szorítkozni mindaddig, míg az osztrák sereg múlhatlanul szükséges szaporítása meg nem történt. Mindezt okmányszerűen bizonyítja Gyulay, hanem a régi Hofkriegsrath — Ausztria szerencsétlenségére — még mindig létezett, csakhogy már most a császári

„Centralkanzlei” neve alatt. Április 27-én este félhét órakor, Gyulay minden intései daczára, Bécsből parancsot vett a támadásra! Április 28-án és 29-én a hadsereg a Ticinó felé vonult és 30-án e folyón átkelt. Bécsben egyre kicsinylették az ellen jelentőségét. „Én pedig” — mondja Gyulay — „úgy hiszem, hogy az 1859-iki olasz háború politikai bevezetése, a hadi készülétek titokban tartása és az ellenség erejének gyors kifejtése, valamint az egész hadjárat le a békekötésig azt tanúsítja, miszerint nekem volt igazam, midőn az ellenségnek sem eszét, sem bátorságát nem kicsinylettem”. Egyszerre — azaz more consueto akkor, midőn a dolog már el volt rontva — Bécsben is változtak a nézetek. Alig állott az osztrák had a Ticinó túlsó partján, Bécsből máris a következő távirat érkezett Gyulayhoz: „A főnforgó körülmények közt a háború színhelyének túlnyomólag Veronában kell maradnia.” Gyulay tehát már most döntő helyen is elismerve látta azon kezdettől fogva nyilvánított nézetét, miszerint a Ticinó mellett álló osztrák had csak előtolt része lehet a háta mögött (a várnégyszög körül) szervezendő főtádnak, hogy tehát minden döntő összeütközést — ha szükséges, még Lombardia egy részének fölladozása mellett is — kerülnie kell, hogy föladata nem lehet más, mint időt nyerni a sereg zömének megalkotására. Hisz tíz évvel elébb Radezky egyideig szintén hátrált és Lombardiát cserben hagyta, hogy aztán — a kellő erő birtokába jutván — annál gyorsabban visszafoglalhassa. Midőn tehát az ellenség roppant tömegekben közeledett, Gyulay föltette magában, hogy a Ticinó innenső partjára visszamegy, de a folyón való átmenetre szolgáló eszközök ismét nagyon hiányosak voltak; a frankó-szárdok az osztrák sereg állapotáról szabatos tudomással bírva, nyakra-főre rohantak előre, Gyulayt

épen az imént vázolt kedvezőtlen körülmények közt kényszerítendőek egy nagy csata elfogadására, ő, az igaz, most azonnal egészen a Mincióig hátrálhatott, de e hátrálásnak oly gyorsan kellett volna történnie, hogy az formaszerű futásnak látszhatott; és vajjon milyen lett volna a benyomás mind a seregbe, mind a közönségre, ha azon had, mely Turinban akart békét diktálni, minden nagyobb összeütközés nélkül Lombardiát cserben hagyva, a Mincióig szalad?! Akarata ellen kénytelenülven idő előtt Szardínia földjére lépni, Gyulaynak nem maradt egyéb választása, mint Magenta előtt a csatát elfogadni. Neki akkor 82,000 embere volt, az ellenségnek 159,000, tehát majdnem kétszerannyi! A csata elveszett!

Báró Ramming említett iratában mindazáltal azt állapította, hogy a kimenetel határozatlan volt, hogy Napoleon maga nem hitte magát győztesnek és hogy e szerint a küzdelmet június 5-én ismételni kellett volna. Erre most Gyulay egész ármádiáját rukkoltatja elő a hivatalos okmányoknak, melyekből kiderül, hogy először: az osztrák sereg tökéletesen meg volt verve, és hogy a hadtestek parancsnokai egytől-egyig kijelentették, miszerint embereik végképen ki vannak merülve, másodszor: hogy Napoleon nagyon is tudta, hányadán van, mert még június 4-én ezt táviratozta Parisba: „L'empereur a l'impératrice, pont de Magenta 4. június 11 heures 30 minutes soir. Grande victoire, — 5000 prisonniers 15,000 ennemis tués ou blessés, stb.”; aztán hogy a francia had nem hátrált, hanem az elfoglalt téren tölte az éjt; harmadszor: hogy június 5-én Gyulay maga akart volna újra megütközni, de éjjel Schwarzenberg herczeg (3 ik hadtest) azt jelenté, hogy katonái ki vannak merülve; Clam gróf (1., 2., 7. hadtest), hogy ő hajnalhasadtával mindenestre hátrál Briasco felé; Zobel tábornok, hogy ő seregének egy részét máris hátrafelé indította és a többivel

követni fogja. E szerint 35,000 emberre többé nem lehetvén számolni, Gyulay fájó szívvel ugyan, de nem tehetvén mást, általános hátrálást parancsolt, meg lévén győződve, hogy a harc folytatása június 5-én a hadsereg megsemmisítését eredményező katasztrófára vezetett volna.

Közleményünk már is hosszúra terjedt, pedig alig futólagos vázlatát nyújthattuk a fölötte érdekes munkának, de nem lehet, hogy szó szerint ne közöljük a nemes grófnak következő nyilatkozatát: „Tudtam ugyan, hogy ezen elhatározásomat kárhoztatni fogják azok, kik a forradalmi háborúknak eredményei és a tíz évi béke után legyőzhetlenségi álmokban ringaták magukat; tudtam, hogy el fog ítélni a hadsereg és a közönség nagy része, nem lévén tudomása seregem számbeli erejéről és egyéb viszonyokról. Tudtam tehát, hogy amaz elhatározással fölálodom híremet, jövőmet, egész személyiséget, de midőn csak a közt választ-hattam: vajjon önmagamát áldozzam-e föl, vagy pedig a császárom által rám bízott derék és engedelmes hadserget? nem habozhattam többé. Sok derék, de a viszonyok által elsodort osztrák tábornok példája önmegtagadásra tanított engem is. Teljes megnyugvással bocsátom eljárásomat azon hadseregbeli bajtársaim ítélete alá, melyet 45 éven át testtel-lélekkkel, odaadással és önfeláldozással szolgáltam, és melynek jövője, dicsősége becsülete mellett még most is hön dobog katona szívem. Vajha igazságot szolgáltatnának egy szerencsétlen hadjárat vezérének, kinek oly föladat jutott, mely már a kivitel előtt is a nem sikerülés kényszerűségét horda magában.” „És vajjon hová lett ez érdekes munka?” — kérdi már most az olvasó. — „Hogy van az, hogy senki sem tud róla semmit?” Ennek is igen érdekes története van, mely meglepő világosságot vet Gyulay jellemére,

melyben az arisztokratának gyöngesége és a katonának szilárdsága egyaránt tükröződik. A munka ugyanis fényes kiállításban ki volt nyomtatva; háromszáz példány készen feküdt, hogy a tábornokhoz közel álló személyek közt szétosztassék. Hanem Gyulay, mint lojalis alattvaló, Degenfeld hadügyminiszternek adott át egy példányt, hogy Ő felségének kézbesítse. Másnap Grünne gróf megjelent Gyulaynál, azon üzenettel, hogy ha a munkának akár csak egy példánya adatik ki, az ősz tábornok kitiltatik az udvartól, és azonkívül hadi törvényszék elé állítják; mert oly okmányokat, melyek nem magán, hanem hivatalos jellegűek, a császár engedelmé nélkül közrebocsátani nem szabad.

Gyulay akkor már vén ember volt, pályája le volt futva, Ausztriában többé semmit sem várhatott, családjá nem volt, majdnem százezer frtnyi évi jövedelmével, melyet vagyonából húzott, mindenütt grandseigneur módjára megélhetett; becsületének megmentése forgott szóban, és — ő mégis engedett. Azt a gondolatot, hogy ő az udvartól száműzessék, hogy császára haragja terheli, el nem viselhette; a háromszáz példány lángok martaléka lőn, kettőnek kivételével, melyeknek egyike az én kezemben van. És mivel én e könyv utján sok olyanról értesültem, a mit mások nem tudnak, ez az első ok, mely engem e sorok írására indított, a melyekkel szolgálatot vélek tenni a történetírásnak és a történelmi igazságnak is.

Második, inkább személyes ok az, hogy 1862-ben, midőn Bécsben a „Wanderer”-be írt hazafias cikkeim miatt elítéltettem és be is börtönöztettem, egyszerre csak nagy meglepetésemre háljam, hogy oly körök, melyekben igen kevés ismerősöm volt, megkegyelmeztetésem körül, — sikertelenül ugyan, mert Schmerling akkor mindenható volt, de mégis nagyon

buzgóan — fáradoznak, t. i. a hightory-körök, melyek még Pálffy Mórt is érdekelné tudták sorsom körül.

Csak később tudtam meg, hogy e köröket gróf Gyulay Ferencz hozta mozgásba, a kivel semminemű személyes érintkezésem nem volt, a ki különben a napi politikába nem is szeretett beleavatkozni, de igenis teljes rokonszenvvel viseltetett a magyar nemzet jogait védő politikai működésem iránt. Ismétlem, hogy az öreg urral soha személyesen nem érintkeztem, hogy az ő közbenjárásáról csak nagyon későn értesültem, és így szívességét míg életben volt, meg sem hálálhattam; de most, midőn ő nincs többé és szavaim mögött kegyvadászatot, vagy bármely másnemű önzést senki sem kereshet, most megilletődött szívvel teszem le a hála e csekély adóját egy életében sokat hányatott, sokat félreismert, sokat rágalmazott, de tetőtől-talpig derék magyar ember elhagyatott sírjára.

II. SAMETZ TÁBORNOK.

(1887).

Kissé elkésett nekrológ az, melyet ezennel szegény barátomnak szentelek, de ez nem baj. Azok, a kik őt úgyszemint ismerték — és úgy hiszem, az olvasók túlnyomó többsége ezek közé tartozik — valószínűleg mihelyt az e sorok élén álló nevet megpillantják, a nélkül, hogy elolvassák, ép oly közömbösen fognak e sorokon átsiklani, a mily közömbösen megyünk el egy sírkő mellett, ha azon oly név olvasható, a mely előttünk vagy egészen ismeretlen, vagy legfeljebb valamikor amúgy futólagosan ütötte meg fülünket. Hanem az a kevés ember, a kinek szerencséje volt ezen kitűnő szívnek mélyébe pillanthatni, bizonyosan még ma is egy meleg könyvet fog hullatni azon szerény

koszorúra, melyet én íme a szerencsétlen férfi sírjára leteszek . . .

A hatvanas évek elején ismerkedtem meg vele Bécsben, Ringelsheim báró házában, a ki ma, mint tábornagy mindazon kitüntetések birtokosa, melyek a katonai pályán elérhetők és Grácban élvezi jól megérdemelt nyugalját. Amaz időben Ringelsheim vezérkari ezredes volt. Az ő házában — nem merek szalonjáról beszélni, mert a szerény férfi bizonyosan tiltakoznék az ilyen pretentiozus elnevezés ellen — az ő házában akkor hetenkint egyszer vagy kétszer kicsiny, de válogatott társaság gyűlt össze, mely kevés kivétellel fiatalabb törzstisztekből állt. Azóta valamennyien elérték a tábornoki rangot, néhányan közülük, mint Litzelhofen, Rothmund és Littrow régen vannak már odafenn, a hol sok millió csillag van ugyan, de „Distinktionszeichen” nincsen. Mások, mint pl. Hoffinger, mellesleg mondva egyike a legszellemesebb causeuröknek, mint tábornokok nyugalomba mentek és ismét mások, még ma is teljes tevékenységben vannak, így pl. Schönfeld tábornagy, azelőtt vezérkari főnök, ma katonai főparancsnok Erdélyben.

Abban az időben, melyről az imént szóltam, Schönfeld vezérkari alezredes volt. Ugyanehhez a társasághoz tartozott Ghyczy Béla altábornagy, akkor vezérkari őrnagy, és egyike a legcsinosabb katonatiszteknek. Ezek egytől egyig magasfokú általános műveltséggel bíró férfiak voltak és különösen a hadseregben úgy jellemük, mint katonai tehetségüknél fogva általános nagybecsülésnek örvendhettek. Az intimusok közé tartozott még Skrzewszki lovag, azelőtt vezérkari kapitány, most nyugalmazott őrnagy, a ki abban az időben a katonai szolgálatból, mint a topográfiai hivatal főnöke az osztrák államvasúthoz lépett át. Tőle származnak azon

óriási vasúti térképszőnyegek, melyek a legtöbb pálya-udvaron és nálunk egynémelyik vendéglő lépcsőházában láthatók. Ott volt továbbá Baptist bácsi, hivatalos nevén Kaisersheimb János kapitány, ma nyugalmazott őrnagy, a ki mint Ringelsheim unokaöcscse tulajdonképen a családhoz tartozott. Jó szülők gyermekének kellett lenni, és kifogástalan szellemi nemességi levéllel bírnia kellett annak, a ki ezen kiváló körbe bebocsáttatni óhajtott és e czél elérésére távolról sem volt elegendő az, hogy valaki fegyverkabátja felső szélén aranygallért viselt. Annál inkább meg voltam lépetve, midőn egyik este ezen társaságban alig 30 éves fiatal vezérkari kapitánynyal találkoztam, a ki előttem katonai rövidséggel mint Sametz Adalbert kapitány mutatta be magát. A mint mondtam, nagyon fiatal ember volt, barna arczszínnel, koromfekete hajjal, és nem kevésbé fekete szemekkel, a melyekből sajtászerű tűz szikrázott. Ez a kapitány nagyon keveset beszélt, hanem azt a keveset, a mit mondott, nemcsak teljesen korrekt, hanem egyenesen elegáns módon — németül ugyan, de egy halk cseh accentussal — fejezte ki. Ha a bécsi társadalmi élet eseményei jöttek szóba, ez nem igen látszott őt érdekelni; észrevehető volt, hogy ő keveset járt az u. n. világba és ennek következtében azzal nem sokat törődött. A zene iránt sem igen látszott valami élénken érdeklődni. A házi asszony (az annak idején magyar tudós körökben igen nagybecsült Kiss János régésznek leánya, a ki apjának kedvence volt és oly kitűnő nevelésben részesült, hogy még a latin és görög nyelvben is nyert oktatást) a házi asszony, mondom, kitűnő zongoraművésznő volt és még ma is az, nevezetesen Beethoven műveinek előadásában ritkítja párját. Ha néha-néha a zongora mellé ült, és egy-két darabot játszott, mi mindnyájan superlatívusokban magasztaltuk

az ő művészetét és teljesen el voltunk ragadtatva, csak Sametz hallgatott; és a ki figyelemmel nézte őt, az alig nyomhatta el azt a gyanút, hogy ez az egész história a fiatal katonatisztet rettenetesen untatja. Ha ebben a körben — a mi különben igen ritkán történt, — politikáról volt szó, a nyilatkozatok mindegyikét a legtisztább szabadelvűség lengte át. Nevezetesen a Schmerling-féle cenzuralizáló bürokratismusnak ebben a körben egyáltalában nem voltak barátai és midőn Schmerling lovag úr nekem sajtópert akasztott a nyakamba, a mely pörnek végtárgyalása négy napig tartott, minden istenadta napon a tárgyalás kezdetétől annak végéig a hallgatóság első soraiban ott ültek Ringelsheim és Rothmund cs. k. vezérkari ezredek, nem törődván azon szemrehányásokkal, a melyekkel őket ezért bizonyos oldalról illették. Hogy Sametz miképen gondolkozik ezekről a dolgokról, annak nem tudtam nyomára jutni. Ő mindig nagy tartózkodással nyilatkozott és ámbár a Schmerling-rendszer ellen nyilvánuló rosszalásban ő is osztozkodott, Magyarország irányában pedig élénk rokonszenvvel viseltetett, előttem mégis úgy látszott, hogy nem mondja meg mindazt, a mit gondol és a mit csak később tudhattam meg, midőn engem határtalan bizalmával megajándékozni szíves volt. Egyedül akkor, mikor katonai kérdések kerültek szőnyegre, Sametz kiállott a gátra. Ezekről a kérdésekről ő mindenkor nagy szerénységgel ugyan, de nem kevésbé nagy határozottsággal mondta el véleményét és azon tisztelet és figyelem, melylyel a többiek, a kik korra nézve idősebbek, rangra nézve magasabbak voltak, ezen nyilatkozatokat meghallgatták, engem, a laikust is azon meggyőződéssel töltötték el, hogy az, a mit ezen fiatal ember mond, nem lehet közönséges, vagy jelentéktelen dolog, a mi különben már azon körülmény is bizonyított, hogy ő

egyáltalában ezen társaságba fel lett véve. Főleg Ringelsheim, a kit az egész vezérkar tekintély gyanánt tisztelt, valahányszor Sametzről beszélt, nem győzte őt eléggé dicsérni és igen fényes jövőt helyezett neki kilátásba. Ringelsheim előrelátása itt is fényesen igazolva lett, mert Sametz tehetségei, szorgalma és vitézsége nem-sokára általános méltánylásra találtak és ő hallatlan gyorsasággal ment előre. A hol valami különös vizsga mellett rendkívüli előléptetés volt kilátásban, ott Sametz mindig jelentkezett az illető vizsgára és azt fényes eredménynyel tette le. 1867-ben, mely évnek végén én Bécset elhagytam, ő már az Alser-kaszárnyában elhelyezett egyik gyalogsági ezred ezredese volt és kevés évvel utána 45 esztendőskorában tábornok lett. Ezen minőségben később dandárjával a boszniai hadjáratban vett részt és itt kezdődött életének tulajdonképeni tragikája. Ő azon móddal, a mint ezen hadjárat kivitetett, egyáltalában nem tudott egyetérteni. Az ő nézete szerint, minthogy Bosznia és Hercegovina elfoglalása már hónapok óta elhatározott dolog volt és Berlinben csakis egy diplomatiái formalitást kellett teljesíteni, már a kongresszus elején monarchiánknak déli határain kellő számú hadsereget kellett volna készen tartani, hogy az az első távirati parancsra a határon átléphessen, mely célra az eredetileg kilátásba vett hadsereg elegendő is lett volna. E helyett nem kevesebb, mint 17 nap mult el, a nélkül, hogy egyetlen katonánk megmozdult volna, hanem igenis, az agitátoroknak volt idejük Boszniában az ellenállást szervezni és csakis ezen megfoghatatlan késedelem után mozdult meg az osztrák-magyar sereg, mely természetesen az agitatóciók által lényegesen megváltozott viszonyok között többé nem volt elegendő. Az első véres összeütközés pillanatában aztán a vezénylet élén álló urak teljesen elvesztették fejüket és most

ismét rögtön néhány százezer embert akartak mozgósítani. Továbbá el lett hanyagolva azon legrimitívabb elővigyázati intézkedés, mely abban áll, hogy az ellenség országában csak lassan szabad előnyomulni és csak akkor szabad egy lépéssel tovább menni, ha a mögötünk fekvő rész teljesen tisztázott és az ellentálló lakosság le van fegyverezve. Ezen elővigyázati rendszabályok figyelmen kívül hagyásával a mi uraink egy „Paradecoup”-ot akartak kivinni és minden áron Ő felsége születése napján a bosnyák fővárosba bevonulni. Ezáltal egyes csapatok, ezek között Sametz dandárja is nagyon válságos helyzetbe jutottak. Hogy Sametz mily bámulatos vitézséggel tudta Banjaluka mellett magát keresztülvívni, az annak idején a lapokban részletesen le volt írva. Én a magam részéről nem akarok és nem is tudok alapos ítéletet mondani a felett, vajjon az akkori hadviselési mód ellen felhozott vádak alaposak-e, vagy sem. Hanem meg kell engednem, — és ezen nézetemet én annak idején Sametz-czel szemben sem titkoltam el, — hogy az ily súlyos vádak, ha azok már megtörtént és többé nem változtatható dolgokra vonatkoznak, egy tábornok részéről csakis a legintimebb körben kimondhatók, hacsak nem akarjuk megrendíteni a csapatoknak vezéreik iránti bizalmát. Sametz ingerlékeny természete úgylátszik, megfeledtette vele ezen tekintetet, a mi közte és a württembergi herceg, továbbá a Weber-ezred parancsnoka és mások között egész sorát idézte elő a kellemetlen összekoczczanásoknak. És itt kezdődött azon Sametzre nézve oly vészteljes circulus vitiosus, a mely utóvégre katasztrófához vezetett. Minél kevesebb kíméletet tanúsított Sametz felébbvalói és kartársai eljárásának bírálatában, annál inkább gyűlölték őt mindazok, kik ezáltal sértve érezték magukat és annál nagyobb kárörömmel iparkodtak neki min-

den alkalommal a részéről tapasztalt bántalmakat visszafizetni. Ő pedig ennek következtében napról-napra elkeseredettebb és megközelíthetlenebb lett. Ily hangulatban jött Ő, mikor az occupatio be volt fejezve 1879-ben, mint dandárparancsnok Budapestre, a hol akkor Edelsheim Gyulay báró mint főparancsnok működött. Itt aztán két kemény fő ütközött össze és a két magas állású férfi közti perpatvarnak se hossza, se vége nem volt. Sametz mindinkább került az embereket, sötét szemeit a földre meresztve, nyakig begombolt köpenyeggel órákon át magánosan járt fel és alá az Andrásyúton. Szolgálaton kívül alig érintkezett valakivel, csak az én házamban sokszor és szívesen látott vendég volt és Ő minden alkalommal a legmelegebb szavakban mondott nekem köszönetet azért, hogy teljes elszigeteltségében énnálam az üdülésnek és szórakozásnak forrását találta. Akkorában minden vasárnap este egy kis wisthező társaság gyűlt össze nálam, a melynek nevezetesen két tagja volt, a kik soha et si fractus illabatur orbis nem hiányoztak: Sametz és Zsedényi. Ez a kettő rendesen ugyanannak a partiének volt részese és itt néha-néha rendkívül mulatságos jelenetek fordultak elő, minthogy Zsedényi — ezen dúsgazdag ember, a ki évenként sok ezer meg ezer forintot adományozott közhasznú czélokra — egészen magánkívül volt, ha néhány krajczárt (mert a pointet soha egy krajczárnál drágábban nem fizettük) vesztett, ellenben a vacsora alkalmával a legrózsásabb hangulatban volt, ha a játék végén felállította mérlegét és úgy látta, hogy egy hatost nyert. Egy alkalommal a dolog majdnem kellemetlen fordulatot vett. A Sametz-Zsedényi partnerség ismét állandóan vesztett. Zsedényi kibúvott a bőréből.

„Tábornok”, monda boszús hangon, „úgy látszik, hogy mi itt is minden csatát elvesztünk”.

Sametz arcza vérpiros lett, fekete szemei villámokat szórtak és azon az éles kommandó hangon, melytől katonái annyira reszkettek, visszakiáltott: „Udvari tanácsos úr!” (Zsedényi t. i. azelőtt a magyar udvari kancellária tanácsosa volt és ezen címet meg is tartotta). „Mi osztrák tábornokok csakis a bűnbakok vagyunk, a kiknek a hátukat oda kell tartaniok, hogy a verést eltűrjék, hanem a valódi csatavesztők mindenkor és mindenütt az udvari tanácsosok voltak, a kik hivatalaikban ülnek és onnan mindent oly alaposan elrontanak, hogy nincsen az a kard a világon, a mely az ebbeli kárt ismét jóvá tenni képes volna”.

Zsedényi egy pillanatig meg volt hökkenve, hanem már a legközelebbi perczben széles mosoly terült el okos arczán. „Tábornok úr”, monda, „én kapitulálok, ezt a csatát Ön nyerte meg, mert a mit Ön az udvari tanácsosokról mond, az fájdalom nagyon is igaz. Csak arra kérem, hogy velem szemben azon enyhítő körülményt vegye tekintetbe, hogy már 25 esztendő óta tényleges szolgálaton kívül vagyok”. Most Sametz is nevetett, a két jeles férfi kezet nyújtott egymásnak és a partie csendesen tovább folyt. Midőn aztán a vacsorához mentünk, Zsedényi azt súgta a fülembe: „Te, ez egy snajdig gyerek, kívánnám, hogy sok volna nálunk ebből a fajtából”.

Hát fájdalom, nincsen sok és még arra a kevésre is, a ki rendelkezésünkre áll, Sametz példája nem igen bátorítólag hathatott.

Whist-estélyeinken sokszor Wahrmann Mór képviselő is részt vett. A ki egyfelől Wahrmann, másfelől Sametzet ismerte, az bizonyosan osztani fogja abbéli véleményemet, hogy nagyobb ellentét nem képzelhető, mint a milyen ezen két férfi temperamentuma között létezett, de ennek daczára, vagy talán éppen ezért, nagyon von-

zódtak egymáshoz. Wahrmann a maga házához hívta meg a tábornokot, ez utóbbi pedig készségesen fogadta el a meghívást, a mi részéről oly előzékenység volt, a melynek csak kevés ember örvendhetett. Egyik este ezen két férfi között egy párbeszéd folyt le, mely mélyen véste be magát emlékezetembe, mert kitűnően jellemzi Sametz nézeteit. Valaki, már nem igen emlékezem, hogy ki volt az, azt állította, hogy az általános védkötelezettség és az egyévi önkéntesek intézményének létesítése óta a mi hadseregünknek szelleme mégis más lett. Sametz egy ideig némán hallgatta ezt a diskurzust, de én szemeknek forgatásából máris észrevettem, hogy itt vihar lesz. Végre csakugyan kipattant a boszúsága. „Nem tudom, monda, hogy mit fecsegnek az emberek folyvást a hadsereg szelleméről. A hadsereg szellemének nem szabad másnak lennie, mint katonainak. Ilyen volt a mi hadseregünknek szelleme mindenkor és hála Istennek, még ma is az. Nem az újonnan belevegyült elemek változtatták meg a hadsereg szellemét, hanem ezen szellem most lassankint behatol a lakosságnak oly rétegeibe is, a melyek előtt eddig idegen volt.” Erre ismét másvalaki azt a megjegyzést tette, miszerint mégsem képzelhető, hogy a hadsereg még ma is oly szerepre vállalkoznék, a melyet neki pl. a kremsieri országgyűlés berekesztése alkalmából szántak. Ezen véleményhez Wahrmann is csatlakozott és tréfásan megjegyzi: „Ha például Önre, tábornok úr, ma hasonló missiot ruháznának és ha akkor én vagy más képviselő, a kivel Ön személyesen jó viszonyban vari, ott az országház előtt Önnel szembe állna, akkor talán mégse tudná magát elhatározni arra, hogy engem vagy valami más barátját fogságba vitesse.”

„Nagyon méltóztatik csalódní”, viszonzá Sametz dörgő hangon, „a ki nekem csakugyan barátom, annak min-

denekelőtt nem szabad engem kötelességem teljesítésében akadályozni akarni. Ha mégis teszi, akkor őbenne csakis az akadályt látom, a melynek az útból való eltávolítását első feladatomnak tekinteném.”

„És hogyan lehet ezt összeegyeztetni az Ön alkotmányos meggyőződésével?” kérdezé Wahrmann.

„Az én meggyőződésein a magamé és ahhoz senkinek nincs köze”, felelt Sametz „és hogy ezen meggyőződésemet miként tudom összeegyeztetni kötelességeim teljesítésével, ez ismét az én dolgom. Ha nem tudom a kettőt összeegyeztetni, akkor búcsút veszek állásomtól, hanem, a míg én ezt a kabátot viselem, kötelességemet meg fogom tenni. Lehet valami parancsot helyeselnem, vagy nem helyeselnem, de végrehajtani minden körülmények között fogom, erre megesküdtem és ezt az esküt meg is fogom tartani.”

Hogy ezen férfi, a ki ily magasra kifejlődött kötelességérzettel bír, másoktól is a kötelesség legszigorúbb teljesítését követelte, magától érthető. Ennélfogva Sametz, különben igazán áldott jó lélek és egyenesen puha kedély, a szolgálatban kérlelhetlen szigorral járt el, mely néha-néha a durvasággal volt határos. Félték is tőle a katonák, mint az ördögtől. Midőn egyik fiam a kadétiskolába járt, Sametz minden héten meglátogatta őt, a tanároktól értesítést kért a gyermek magaviselete iránt és aztán maga is a legszigorúbb vizsgának vetette alá.

„Jaj Önnek, ha valamikor úgy találom, hogy valami nincsen rendben” ezt monda első látogatása után és azontúl mindenkor minden rendben volt. A „gyengéd” figyelmeztetés megtette hatását. „Hacsak a szemébe nézek”, szokta mondani fiam, már „reszketek”. A mit Sametz leginkább gyűlölt, az a protekció volt. Ő maga szegény katonának gyermeke volt és alulról kezdve a kadétiskolából lépésről-lépésre kellett felfelé másznia.

A mivé lett, azzá saját erejéből lett. Eleinte néhány krajczárral, később néhány forinttal rendkívül szerényen kellett megélnie, de adóssága sohasem volt. A napnak minden óráját, a mely nem volt a szolgálat által elfoglalva; komoly katonai tanulmányoknak szentelte. Ezeknek áldozta fel éji nyugalmanak egy részét. És midőn az ellenség golyóival szemben állott, mindenre gondolt, csak saját életére nem. Ily körülmények közt képzelhető, mennyire boszantotta őt az, hogy mások, kik mind-ezeknek ellenkezőjét tették, mégis gyorsan előre mentek, mert a sors kegye, vagy az emberek előítélete által már a bölcsőben ölükbe hullott az, a mit mások csakis kimondhatlan fáradozások és nélkülözések árán elérni képesek voltak. Az emiatti ingerültség néha-néha igen drasztikus módon tört ki belőle. Midőn Sametz egy alkalommal az egyévi önkéntesek vizsgájára kiküldött bizottságban elnökölt, egy igen magas állású úr, a ki előtt a tábormokhoz való intim viszonyom ismeretes volt és a kinek méltóságos fia ura teljesen készületlenül jött a vizsgára, arra kért, hogy járjak közbe Sametznél a végből, hogy az ifjú úr mint tiszt kerüljön ki a vizsga alól. Teljesítettem az illetőnek kérését, ámbár nem titkoltam előtte, hogy közbenjárásomat teljesen kilátásnélkülinek tartom. És csakugyan nem csalódtam.

„Mondja meg Ő Excellentiájának” dörgött felém Sametz, „hogy én nem tudom ugyan megakadályozni, miszerint helylyel-közzel az ilyen méltóságos hülye is az arany portepéehez jusson, hanem hogy én magam ilyesmire segédkezet nyújtsak, olyan nincs.” És az illető ifjú úr különös kegyelemből — káplár lett.

Említettem azelőtt, hogy Sametz lágy kedélyű, áldott jó ember volt. Ennek bizonyítására száz eset közül csak egyet akarok kiemelni, mert ebben Sametz a maga

egészeben tükröződik vissza. Boszniában — már nem emlékezem, mily alkalommal — a Sametz-féle dandárnak egy kis csapata lesben álló ellenség által orvul megtámadtatott és iszonyúan lekaszaboltatott. Sametz dühös volt, midőn ezen eseményről értesítették; azonnal nagyobb csapatot rendelt ki, hogy keresse fel és büntesse meg kellően azt a csöcseléket, a mely az ő katonáival oly galádul bánt. Ő maga a kivonuló csapat élére állott. Minél jobban közeledett ez a gaztett színhelyéhez, annál nagyobb lett a tábornok türelmetlensége. Végre előre száguldott, messze maga mögött hagyván katonáit. Egyszerre az országúttól kissé félreeső mezőn megpillantotta katonáink holt testeit. Hanem ugyanabból az irányból egyszersmind szívszaggató jajgatást is hallott, a mely egyik katonánktól eredett, a kit a barbárok irtózatosan összevagdaltak ugyan, de véglegesen meg nem öltek. Ez a szegény ember számtalan sebből vérezvén, bénított tagjaival az országút széléig vánszorgott és ott fájdalmában úgy ordított, hogy a tábornok ereiben megdermedett a vér. Nem ok nélkül tartott Sametz azon rettenetes benyomástól, melyet ezen nyomoréknak alakja és jajkiáltásai a közeledő katonákra gyakoroltak volna. Elhatározása azonnal készen volt, gyorsan oda vágatott a szerencsétlen ember felé és a legdurvább hangján kiáltott feléje: „Mit ordít maga itt? Illik ez egy férfiúhoz? Illik ez egy katonához? Azonnal fogja be a száját! Bajtársai mindjárt itt lesznek, hogy megbüntessék azt a csöcseléket, a mely önnel ily kegyetlenül bánt. Vajjon ön ezzel az ordítással el akarja venni az én embereimnek a bátorságát? Ha csendben marad, azonnal ide küldök érte és a kórházba vitetem, holnap meglátogatom, de most csendet parancsolok.” A szegény ördög némán meresztette szemeit a tábornokra, összeharapta ajkait, rettenetesen összevagdalt

arczát köpenye alá rejtette és többé egy hangot nem hallatott. Sametz mozdulatlanul állott előtte és lovával, melynek fejét a közeledő csapat felé fordította, majdnem egészen elfedte a földön fetregő nyomorékot, kinek közelségét csakugyan senki sem sejtette. Midőn a csapat mellette elhaladt volt, Sametz megsarkantyúzta a lovát és katonái után vágatott, de egyszersmind megadta a szükséges utasításokat, hogy az a szerencsétlen nyomorék, a ki ily emberfeletti önmegtagadásra képes volt, a kórházba szállíttassék. Midőn Sametz öt másnap reggel ott meglátogatta, már csak egy haldoklót talált, a ki megpillantván az ágya előtt álló tábornokot, nagy erőlködéssel próbált felemelkedni. Sametz ezt nem engedte meg, hanem oda nyújtotta kezét, melyet a haldokló egy utolsó erőmegfeszítéssel ajkaihoz vezetett és forró csókjaival elárasztott. Ezt a kezet többé aztán el sem eresztette, míg végre rövid hörgés után Sametz meghidegülni érezte azt a kezet, a mely az övét tartotta. A névtelen hős földi pályája be volt fejezve. Midőn aztán a sír felé vitték, a tábornok személyesen adta meg neki az utolsó tiszteletet. Másnap pedig az elhunyt derék katona szegény anyjának 100 forintot küldött, mely semmiféle császári és királyi zárszámadásban meg nem jelent, mert a tábornok azt valóban nem igen dúsan ellátott saját erszényéből fedezte. Még évekkel utána, midőn Sametz nekem ezen élményt elbeszélte, hangja reszketett és midőn a haldokló ágya melletti jelenetet leírta, alig volt képes mély megindulásán erőt venni. Nem hiszem, hogy ma még valaki visszaemlékezne ezen magában véve amúgy is csekély jelentőségű eseményre, hanem a kinek trónja odafenn a felhők felett áll, bizonyosan feljegyezte ezen csekélységet is a maga nagy könyvébe, és érte meg fogja jutalmazni azt, a ki most ismét hazatért az örökké való atya házába.

És most eljutottam az én szerencsétlen barátom életének utolsó és legszomorúbb szakaszához. Már említettem, hogy az ő szolgálati viszonyai Budapesten, a hadtestparancsnokhoz, valamint kartársainak többségéhez való viszonya, nem tartoztak épen a kellemesek közé. Alig magyarázható és mindenesetre nagyon sajnálatraméltó, hogy oly kitűnő két katona, a milyen Edelsheim és Sametz volt, a kiknek mindegyike testtel-lelékkel a maga hivatásának élt és minden pillanatban érette meghalni kész volt, nem tudott egymással egyetértésre jutni. Talán csak egy kedvező pillanat kellett volna, a mely nekik alkalmat szolgáltat, hogy szívélyes módon fejezzék ki egymás irányában nézeteiket, hanem a mint ez az életben oly sokszor történik, ez a pillanat nem akart beállani. Sametz kedve napról-napra rosszabb, kedélye sötétebb és magabazárkóztabb lett. A mellett feltűnően sokat kezdett politizálni és ezen az utón én magam is megtudtam, a mit különben már régen sejtettem volt, hogy ő a fanatikus csehek közé tartozik. Az 1867-iki dualismust elfogadta, mint az egész osztrák-magyar monarchia közjogi alapját, de ő azt hitte, hogy ezen a kereten belül mindegyik állam saját külön szükségleteinek megfelelő módon szervezhető. Hogy a Lajtán innen a magyar elemnek jusson a hegemonia, azt ő teljesen igazoltnak találta, miután az itt élő népfajok egyike sem, se számra, se értelmiségre nézve a magyar fajjal nem mérkőzhetik. Hanem a mi Ausztriát illeti, ő ott a hatalmat egyformán fel akarta osztani németek, csehek és lengyelek között. A magyar korona területén czentralizáció, Ausztriában föderalismus: ez volt az ő programja. Talán felesleges mondanom, hogy ezen pontra nézve sohasem tudtam vele egyetértésre jutni. Hanem a mi szívélyes személyes viszonyunkra ezen véleményeltérésnek semmi-

féle legkisebb következménye nem volt, annál kevésbé, minthogy Sametz ismételtén az e tárgyra vonatkozó vitakozásnak azzal a megjegyzéssel vetett véget: „Ez az én véleményem, egyébiránt, a míg katona vagyok, a politikával nem törődöm.”

Hogy mi történt azután, vajjon valami külön tárgy feletti összezörrenés-e, vagy pedig csak a hosszú idő óta lappangó válság jutott-e kitörésre, nem tudom. Egyik reggel — én akkor a delegációval Bécsben voltam — Samettől levelet vettem, melyben nagyon ingerült és elkeseredett hangon tudatja, hogy őt Pozsonyba helyezték át. Ezen hír mély aggodalommal töltött el, annyival inkább, mert Bécsben egy magas állású katonai személyiség már elébb is egy alkalommal, amúgy en passant, azon kérdést intézte hozzám, vajjon milyenek találom Sametzet, mert azt mondják róla, hogy folyvást magasfoku izgatottságot tanúsít és úgy látszik, nyugalomra sürgős szüksége volna. De hát még mindig reméltem, — igaz, hogy ez a reménynek csak igen halvány sugara volt — reméltem, hogy Catty tábornok, a pozsonyi főparancsnok, a ki nemcsak Kuhn mellett hadseregünknek legkitűnőbb tábornoka, hanem egyszersmind magas műveltségű, tapintatos és humánus férfi, meg fogja találni az utakat és módokat, hogy a sodrából kiforgatott szegény barátomat megnyugtassa. De nemsokára tapasztaltam, hogy ezen reményemben is csalódtam. Azon levelek, melyeket Sametz Pozsonyból hozzám intézett, ugyanazzal a sötét színezettel bírtak, mint az Ő szóbeli nyilatkozatai abban az időben, mikor még együtt voltunk. Keservesen panaszkodott, hogy Pozsonyban nélkülöznie kell a szellemi üdülésnek még azon kevés óráit is, melyeket neki az én házam nyújtott vala. Ennélfogva kínosan érintett ugyan, de egyáltalában nem lepett meg azon hír, miszerint Sametz tábornok ille-

tékes oldalról fel lett szólítva, hogy megtámadott idegeinek erősítése czéljából hosszabb szabadságidőt kérjen. Igaz, Sametz erre röviden azt válaszolta, hogy tökéletesen jól érzi magát és eszeágában sincs szabadságot kérni. Mindazáltal kevés nappal utána a katonai rendeletek tárában azt olvastam, hogy Sametz tábornok, várakozási illeték mellett, egy évi szabadságidőt kapott, a mi köztudomás szerint a nyugdíjazásnak előfutója szokott lenni.

Másnap reggel vastag levelet vettem Sametzről, melynek tartalmát egy nagy terjedelmű irat képezte. Ehhez egy kísérőlevél volt csatolva, melyben a tábornok engem arra kér, hogy a mellékelt iratot azonnal tegyem közzé a Pester Lloydban, a mire ő annál biztosabban vél számíthatni, minthogy a cikk alá a maga teljes nevét írta és így a felelősséget ő vállalja magára. Határozottan elvárja barátságomtól, hogy én ezen utolsó szolgálatot nem fogom tőle megtagadni. Ha ő még ebben a tekintetben is csalódnék, akkor az emberekbe vetett hitéről teljesen le kellene mondania. Sorról-sorra fokozódó rémülettel olvastam a cikket. Ez elejétől végig irányilag briliáns, de tartalmára nézve hallatlanul merész ismétlése volt mindazoknak a szemrehányásoknak, melyekkel ő bizonyos magas állású személyiségeket, nevezetesen a boszniai hadjáratra való vonatkozással sújtani szokott. Minden állítása mellett a tényeknek egész sorát hozta fel. Az egész cikk nem tintával, hanem választóvízzel volt írva és annak végén saját keze erős vonásaival oda volt téve: Adalbert Sametz k. k. Generalmajor.

Milyen állapotban voltam ezen sorok átolvasása után, azt leírni nem vagyok képes. Egy hosszú álmatlan éjen át gyötörtem agyamat, hogy valami elhatározáshoz juszak. Egyfelől nem tudtam magam elszánni arra, hogy e szegény ember bizalmának a haláldöfést megadjam,

de másfelől mégis tisztán állott előttem, hogy ezen irat megjelenésével annak írója végleg tönkre van téve. Másnap reggel — vasárnap volt — végre arra nézve tisztában voltam magammal, hogy ezt a cikket ki nem adom mindaddig, míg Sametzcel magával nem beszéltem. De hol találom őt? Fent említett levelében azt közölte velem, hogy egy óra múlva ott hagyja Pozsonyt, hanem hogy hová megy, egy szóval sem árulta el. Mint-hogy én időközben Bécsből hazatértem volt, délfelé egy bécsi barátomnak táviratoztam, menjen el a rendőrségre és próbálja ott megtudni, vajjon Sametz Bécsbe érkezett-e és a válaszról legyen szíves engem értesíteni. Hosszú hat óra múlva, este 7 óra után — mi éppen szokásos vasárnap-i whistünket játszottuk — rövid telegrammot vettem, mely arról értesített, hogy Sametz másnap reggel nálam meg fog jelenni. Az eljárás, melynek folytán sikerült a tábornokot megtalálni, sokkal jellemzőbb, mintsem itt el ne mondanám. A rendőrség semmiféle értesítéssel nem szolgálhatott az én barátomnak, hanem a helyparancsnoksághoz utasította, egyszersmind figyelmeztetvén őt, hogy a tábornok, hacsak Bécsen keresztülutazott, aligha jelentette magát a parancsnokságnál. Szerencsére az én barátom ezáltal el nem riasztatta magát, hanem elment a helyparancsnoksághoz, a hol arról értesült, hogy Sametz aznap reggel ott jelentkezett, hozzátévé, hogy ő a Weihburg-utczai Elisabeth-szállodában lakik és másnap reggelig Bécsben marad. Az én barátom tehát az említett szállodába sietett és Sametzet csakugyan ott is találta. A tábornok nagy izgatottsággal jött eléje és midőn a belépőt, a kit különben ismert, meglátta, a csalódás kifejezésével fordult el tőle.

„Tábornok úr meg van lépetve, úgy-e, hogy engem itt lát”, monda az én barátom. „Igenis”, válaszolt Sametz röviden, „én *más* látogatást vártam.” Ő t. i., a mint

később értesültem, arra számított, hogy az ő cikke vasárnap reggel a Lloydban megjelent, hogy az ezen cikket tartalmazó lapszám délután két órakor Bécsbe érkezik és ő egy pillanatig sem kételkedett, hogy azonnal az ő letartóztatása fogna elrendeltetni. „Nohát”, tévé hozzá egy kis szünet után, „nehogy azt gondolják az urak, hogy én félek, vagy el akarok bújni, hanem épen ellenkezőleg, hogy ne kelljen engem soká keresni, hanem minden pillanatban kéznél legyek, elhatároztam, hogy 24 óráig Bécsben maradok és jelentkeztem is a parancsnokságnál, ámbár arra köteles nem lettem volna.”

Midőn barátom a tőlem vett táviratot felmutatta, Sametz rövidesen monda: „Válaszoljon, hogy jönni fogok.”

Hétfőn reggel nyolcz órakor Sametz csakugyan szobámban állott.

„Úgy látom nem akarja kiadni az én cikkemet” kiáltott ingerült hangon, midőn a szobába lépett.

„Épen ellenkezőleg,” válaszoltam én nyugodt hangon, „csak hogy én előbb meg akarom önnel beszélni a dolgot. Ha ön, miután engem meghallgatott, szándéka mellett megmarad, akkor a cikk meg fog jelenni.” Ez úgy látszik, megnyugtatta őt. Én aztán azzal a kijelentéssel nyitottam meg a tárgyalást, hogy a „hírlapíró szempontjából, a ki lapja mellett reklámot akar csinálni, nem lehetne kedvesebb teendőm, mint hogy a tábornok iratát közzé tegyem, mivel ez esetben két héten át alig beszélnének másról, mint az én lapomról és ezen reklám magamra nézve teljesen veszélytelen volna, mert a felelősség a sajtótörvény értelmében kizárólag Önt, mint szerzőt terhelné. Hanem én első sorban az Ön őszinte barátja vagyok és azonkívül kissé politikus is.” Azután fejtegettem előtte, hogy még akkor is, ha minden úgy volna, a mint ő előadja, az ilyen nyilvános vádakat,

eltekintve attól, hogy azok bennünket az egész világ előtt kompromittálnának, semmiféle hadseregben meg-túrni nem lehetne. Minden fegyelemnek meg kellene szünnie, ha egy hadsereg belsejében történő legintimebb események ily gyűlöletes színben állítatnak a nagyközönség elé és ha ilyent büntetlenül követhetne el egy tábornok, mit lehetne egy tüzesfejű hadnagytól várni? Azzal fejeztem be előadásomat, hogy még akkor is, ha odafenn jóindulattal volnának irányában, holott ő ennek épen ellenkezőjét állítja, az ily meggyaláztatást túrni nem lehetne, hanem a legkomolyabb büntetéssel kellene azt illetni; miféle volna ez a büntetés, azt ő maga igen jól tudja. És ő még a mártírság tudatával sem vigasztalhatná magát, mert még legjobb barátai is kénytelenek volnának azt mondani, hogy így kellett neki, ezt a büntetést megérdemelte.

„Tehát Ön is?” kérdé halk hangon.

„Én is,” volt az én válaszom.

Szótlanul nézett maga elé, és kis szünet után azt mondotta: „Én nem keresem és nem is szeretem a botrányt, én csak azt akarom, hogy mindezek a dolgok a császár tudomására jussanak, ezt pedig nem érhetem el egyenes úton, mert ezen út épen azokon a helyeken visz keresztül, melyek ellen az én vádjaim irányulnak. Mit gondolna Ön, vajjon nem volna-e czélszerű, ha Orczy bárót (ez akkor a felségkörüli miniszter volt) meg kérném, hogy ezen iratot Ő felsége kezébe juttassa?”

Azt válaszoltam, meg vagyok győződve, hogy Orczy báró ily misszióra nem vállalkoznék, mert ő bárkinél is jobban tudja, hogy Ő felsége nem szereti, ha az államnak bármely tisztviselője olyasvalamibe avatkozik, a mi nem tartozik az ő resszortjába. Azonkívül pedig ilyféle lépés sikertelensége már előre is meg volna pecsételve. Ő felsége ezt az iratot a magyar miniszter

kezeből alkalmasint el sem fogadná, hanem többé-kevésbé udvarias módon tudatná vele, hogy ne avatkozzék olyan dolgokba, melyekhez neki semmi köze nincsen. Ha pedig Ő felsége talán mégis kegyes volna az iratot átvenni, akkor ő, a ki mindig és mindenben példás korrektséggel szokott eljárni, a neki kézbesített okmányt épen arra a helyre juttatná, a melyet Sametz meg akarna kerülni.

„Ily körülmények között” monda Sametz rövid gondolkodás után, „nem marad egyéb hátra, minthogy a magyar delegáció valamely tagjához forduljak, hogy az az én ügyemet interpelláció alakjában hozza szőnyegre. Hogy ön erre nem vállalkozhatok, azt én magam is átlátom, miután a köztünk fennálló személyes viszony köztudomású dolog, de hát talán akad más valaki . . .”

„Az meglehet” válaszoltam, „hanem mit fog ön ezzel elérni? A dolog lefolyása a legnagyobb szabatsósággal előre moadható. Az interpelláció valaki által meg fog tétetni, a legközelebbi ülések valamelyikén megjelenik a hadügyminiszter egy iratcsomóval, hogy kimutassa, miszerint ő helyesen járt el. Mitévő lehet akkor a delegáció? Legjobb esetben a hadügyminiszter válaszát nem veszi tudomásul, hanem az ügyet a legközelebbi ülések valamelyikére tárgyalásra tűzi ki. De mi körül foroghatna ezen tárgyalás? Komolyan hiszi-e ön, hogy a delegáció többsége egy ilyen tárgyalás mellett nyilatkoznék, mely tisztán személyes kérdések és a hadsereg belügyei körül foroghatna, vagy hogy önnek kedvéért az általános tiszteletben álló hadügyminiszterrel szemben ellenséges állást foglalna el? Én azt nem hiszem. A delegáció tehát a hadügyminiszter válaszát egyszerűen tudomásul fogja venni. Azzal a dolog el van intézve. Ön pedig ott áll, a hol ma van, még pedig egy pár izgalomtéljes nappal és egy kudarczczal meggazdagodva”.

A szegény ember teljesen meg volt törve. Egy ideig hallgatott, aztán halk hangon kérdezé: »Nos hát ön mit tanácsolna nekem, mitévő legyek?»

„Itt van a czikke”, feleltem én, „tegye egyszerűen zsebre. Ma szép idő van, tegyen néhány órai sétát. Délben aztán ebédeljen velem és családommal, ebéd után szundikáljon egy kissé, este egy kis wisthet játszunk, holnap reggel pedig, arról jótállok, legalább aránylag nyugodt hangulatban fog elutazhatni”.

A tábornok követte az én tanácsomat és én még ma is élénk megelégedés érzetével gondolok vissza arra, hogy akkor következményeiben teljesen kiszámíthatlan botránynak elejét vettem. Másnap reggel, elutazása előtt, még néhány sort vettem tőle, melyek a legmelegebb hála kifejezését tartalmazták és azon kérést, ha valamikor Prágába jövök, értesítem őt előre, hogy ott legalább egy napot együtt tölthessünk. Ezen kívánságot már a legközelebbi nyáron, midőn Karlsbadba utaztam, csakugyan teljesítettem. Ő, a ki már akkor polgári ruhát viselt, az indóház előtt rám várt és 24 óráig csakugyan együtt maradtunk. Fájó szívvel vettem észre, hogy a múltnak sebei még távolról sincsenek behegedve. Így pl. azt monda nekem, hogy mindig szúrást érez a szívében, valahányszor az utczán egy közkatona előtt ki kell tértie, miután ő egész életén át hozzá volt szokva, hogy ezek előtte tisztelegjenek. Valódi megdöbbenéssel hallottam, hogy ő nővérét házába vette, ez gondozta az ő gazdagságát, és ő volt egyszersmind az egyetlen» élő lény, a kivel ő társalgott. Pedig ezen nővére addig egy elmebeteg-gyógyintézetben volt elhelyezve, mert az ő idegrendszere is meglehetősen szét volt dűlva, a mi úgy látszik, a családnak örökös betegsége volt.

„Az isten szerelméért”, kérdeztem tőle, „hogyan lehet ilyesmit tenni? Hiszen önnek kedélyállapota úgyis oly

komor, ön úgyis kerüli az embereket és most naponta minden órában azzal a szegény lényvel érintkezik, a mi lehetetlen, hogy jó hatással legyen önre”.

„Ebben igaza lehet”, válaszolt szomorúan, „de nem tehetek másként. Hiszen ön tudja, hogy szegényért a gyógyintézetben én fizettem a tartási költséget, a mi igenis módomban állott, míg tényleges szolgálatban voltam, ma az én jövedelmem annyira megcsökkent, hogy amaz összeget többé nem nélkülözhetem, sőt, mikor együtt gazdálkodunk, nagyon is takarékoskodnunk kell, hogy tisztességesen megélhessünk”. Ilyen érvel szemben természetesen minden ellenvetésnek el kellett némulnia.

Körülbelül két héttel utána Sametz meglátogatott engem Karlsbadban. Feltűnően halvány volt, hanem szemében élénkebben, mint valaha szikrázott a régi tűz. Sokat beszélt és mindig fenhangon, de gondolatai már nem voltak együtt. Így pl. azt a vendéglőt, a hol együtt ebédeltünk, és mely a hannoverai király címet viselte, ismételt figyelmeztetésem daczára következetesen hollandi királynak nevezte, és azon a napon, midőn Prágába vissza kellett mennie, minden áron egy teljesen lehetetlen vonattal akart elutazni. Hiába mutattam ki a kalauzból, hogy az általa megjelölt órában semmiféle vonat nem indul Karlsbadból. Ő nem volt kapacitálható, és így nem elleneztek többé, midőn szívélyes elbúcsúzás után a pályaudvar felé hajtattott. Másnap reggel, midőn éppen a Schlossbrunn mellett poharamat ürítettem, ő lihegve jött fel a hegyre, és némi zavarral vallotta be, hogy ő csakugyan tévedett, hogy az a vonat, melylyel ő vissza akart menni, nem indult, és így csak a legközelebbi vonattal fog Prágába visszatérni. Ekkor láttam őt utolszor, és azóta nem is írt nekem. Hallgatásának okát nemsokára megtudtam. A lapokban azt a közle-

ményt olvastam, hogy valamely csehországi választó kerületben Sametz Adalbert nyugalmazott tábornok, mint az ifjú csehpárt jelöltje lett a birodalmi tanácsba megválasztva. Engem, a kinek tanácsát éveken át minden fontosabb alkalommal kikérte volt, ez egyszer nem értesített, mert előre tudta és ebben igaza is volt, hogy én ezen legújabb fellépését határozottan ellenezném, a mi pedig az ő saját hajlamaival ellentétben állott volna. Leírhatatlan aggodalommal vártam azt a napot, a melyen a szerencsétlen ember valamely politikai actio alkalmával először fogna előtérbe lépni. Hanem ezen nap — és én úgy hiszem, hogy a szerencsétlenségben ezt még szerencsének lehet nevezni — ezen nap soha sem következett be. Kevéssel Bécsbe-érkezte után bécsi lapok azt a hírt hozták, hogy Sametz tábornok ifjú-cseh képviselő, egy ismeretlenek szobájába berohant, ott a pamlagra ledőlt és midőn a lakás tulajdonosa ezen váratlan látogatásért felvilágosítást kívánt, Sametz az illetőt saját lakásából ki akarta dobni. Hozzá tették aztán a lapok, hogy a tábornok, a kin már huzamosabb idő óta az elmeháborodás jelei voltak észlelhetők, az imént említett jelenet következtében egy prágai tébolydába szállítattott. Ott töltött ő még három szomorú esztendő, a melyek fölé én fátyolt borítok, valamint a jóságos isten is fátyolt borított ezen hajdanában oly fényes szellem fölé, hogy fel ne ismerje azon mélységet, a melybe sorsa menthetlenül lesüllyesztette.

Hogy ezalatt mi lett az ő szegény nővéréből, azt nem tudom. A múlt hónapban egy kis úti kirándulás alkalmával a lapokban azt a száraz újdonságot olvastam, hogy Sametz Adalbert nyugalmazott vezérőrnagy a prágai országos tébolydában meghalt. Sohasem voltam képes annyi erőt összeszedni, hogy őt ott meglátogattam volna. Hogy miért nem, ennek okát az, a ki maga nem tudja

kiérezni, Hamletben megtalálja, és most e miatt mégis szemrehányást teszek magamnak és mélyen fáj, hogy legalább egyszer nem látogathattam meg, hogy még egy utolsó kézszerítást nem válthattam vele, mert ő jó, nemes szívű ember volt, nekem pedig majdnem három évtizeden át szeretett, hű barátom. A jövő évben alkalmasint Prágába jövök. Hogy ottani sírját sokan látogatnák, nem hiszem, ő odakinn alkalmasint ép oly elhagyottan és magánosan fekszik, a milyen egész életében volt. Én pedig valaminth akkor, midőn még köztünk járt, mindig híven oldala mellett állottam, ezt a magános sirt is fel fogom keresni és azokból a fehér rózsákból, melyeket ő annyira szeretett, néhányat le fogok tenni arra a dombra, mely alatt az én szegény barátom örök álmát aluszsza.

A KIRÁLYNÉRŐL.

(1887).

Az utolsó négy évtized alatt ámbár többé-kevésbé ismertem azokat, a kik monarchiánk politikájában kiváló szerepet játszottak, s az ezen idő alatt előfordult történelmi események keletkezésére s fejlődésére nézve némely fontos és érdekes részleteket tudok, a melyek szélesebb körökben aligha ismeretesek, mégis mindenkor nagyon óvatos voltam a jegyezgetésben. Nem bízom a papírban, mely olyan, mint a hűtelen nő: midőn azt gondoljuk, hogy legjobban őrizzük, egyszerre csak azon veszszük észre magunkat, hogy eltűnt és — elárult. Hiszen minden elővigyázatomb daczára megtörtént, hogy 1860 márczius 3-án a bécsi rendőrség két lisztes zsákkal vitte el tőlem azon összes leveleket, a melyeket 1849 óta megőriztem volt és mellesleg mondva, mai napig sem kaptam azokat vissza. Szerencsére oly nagy halmaza volt ez a magyar nyelven írt leveleknek, hogy még akkor is, ha az összes bécsi rendőrségi személyzet e nyelvet bírja hónapok alatt sem lettek volna képesek e leveleket elolvasni s talán csak ezen körülménynek tulajdonítható az, hogy akkorában a levelek íróinak egyikén sem esett semmi baj. Az egész papírhalmaz alkalmasint olvasatlanul vándorolt valamely

papírmalomba, kivéve az ép akkor tollam alatt levő két tudományos munkának kéziratát, melyet csakis úgy kaphattam vissza, hogy határozottan tudattam a rendőrséggel, miszerint az illető kiadóval szemben tetemes bánatpénz fizetésére köteleztem magamat, ha a kéziratot a megszabott idő leteltével át nem szolgáltatom és így, ha a rendőrség vissza nem adja, neki lesz szerencséje ezt az összeget megfizetni.

Azóta természetesen még jobban irtóztam a jegyeztéstől és kivétel csak egyetlen egy esetben tettem, tudniillik arra az időre nézve, midőn szerencsém volt naponkint királyné ő felsége előtt megjelenhetni. Mert „Íííííí jobban ismertem meg ezen úgy szellemére, mint szívére nézve egyaránt kitűnő fejedelmi asszonyt, annyi-val élénkebb lett bennem a kívánság, hogy valamikor az ő teljes jellemrajzát megírjam. Nem tettem azonban ezt eddig s alkalmasint ezentúl sem fogom tenni. A mindennapi folyó munka oly nagy mértékben veszi igénybe időmet és erőmet, hogy ily feladatot megoldanom, úgy a hogy én azt képzelem, többé nem lesz lehetséges. Jegyzeteimből időközben egyet-kettőt közzétettem már évekkkel ezelőtt azon lapban, melyet szellemdús barát-nemi, Pulszky Polyxena úrhölgy valamely jótékony célra kiadott;* azóta hozzájok nem nyúltam és csak most vettem azokat ismét elő, midőn e folyóirat tisztelt szerkesztői tudatták velem, hogy nagyon szeretnének á magyar királynéről cikket hozni, de oly írótól, a kinek szerencséje van ő felségét személyesen ismerni és engem szólítottak fel ily cikk megírására. Teljesítem ebbeli kívánatukat, tiszta tudatában annak, hogy a mit nyújtok, *irodalmi* értékkel *nem* igen bír és ha egyáltalában érdekes, az érdekességet csakis azon kitűnőségnek köszön-

* L. „Apróságok a királynéről” című cikket.

heti, a kiről szó van, és a ki valóban megérdemelné, hogy hazánkban jobban ismernék, mert e haza határtalan, soha teljesen le nem róható hálával tartozik neki.

Mikor jutottam én a királyné közelébe? Ez oly kérdés, melyen annak idején igen sokan törték fejüket, a nélkül, hogy arra a feleletet megtalálni képesek lettek volna. Én magam is csak később tudtam meg, mikép történt a dolog, de nem mondhatom meg ma sem; mert én szabadon rendelkezhetem saját titkaim felett, de a másoké fölött nem. Tény az, hogy boldogult Majláth György, akkori udvari kancellár, a ki köztudomás szerint igen zseniális, de határozottan konzervatív államférfiú volt, egyik reggel egész felháborodással jött be egyik udvari tanácsosának szobájába:

— Tudja-e ön — kérdé ismeretes éles hangján — hogy az a Falk, a ki a „Pesti Napló”-ba ír, most minden nap királyné ő felségéhez fog járni?

— Hallottam, — válaszolt az udvari tanácsos.

— És nem tudja ön — kérdé tovább Majláth — kinek a műve ez?

— Ha Excellenciád nem tudja, én nem tudom — válaszolt az udvari tanácsos a legártatlanabb arczkifejezéssel.

Pedig — ezt ma már elárulhatom — ő volt egyike azon keveseknek, a kik csakugyan tudták. Másnap Majláth György ismét megszólítja ugyanazt az udvari tanácsost:

— Most már tudom — monda — hogyan történt ez a dolog! Ezt Eötvös Pepi csinálta, hogy *bennünket* boszantson.

Pedig „Eötvös Pepi” ebben a dologban ép oly ártatlan volt, mint Majláth Gyuri, a mint ez kétségtelenül be fog bizonyulni, ha egyszer a boldogult bárónak hozzám írt levelei nyilvánosságra jutnak.

Külsőleg a dolog lefolyása ez volt: 1866 szeptemberben — én akkor a bécsi első takarékpénztár titkára voltam s épen visszatértem volt rendes szabadságutamból — 1866. szeptemberben, kevéssel az osztrák-poros háború lefolyása után, egyik napon beállított hozzám egy csinos fiatal ember s átadja Königsberg grófné, Erzsébet császárné akkori főudvarmesternőjének látogató-jegyét azon üzenettel, hogy a grófné arra kéri: látogatnám meg őt másnap déltájban. Fogalmam sem volt, vajjon mit kívánhat tőlem a grófné, a kit nem ismertem, sohasem láttam, kivel soha semmi néven nevezendő összeköttetésben nem állottam. De nem sokat törtem rajta a fejemet, gondoltam magamban: „Qui vivra verra!” Másnap tiszteletemet tettem a grófnőnél, a ki engem nagyon udvariasan, de meglehetősen hidegen fogadott. Szép asszony volt s igazán impozáns női alak. Rövid szavakban tudatta velem, hogy császárné Ő felsége — királynéről akkor még nem volt szó — tőlem kívánna oktatást nyerni a magyar nyelvben és irodalomban. Kérdé: vajjon hajlandó vagyok-e ezt a missziót elfogadni? Erre kijelentem, hogy hála Istennek régen túl vagyok ugyan azon az időn, a mikor még órákat kellett adnom, de Ő felsége kívánatát magamra nézve nemcsak parancsnak, hanem kitüntetésnek tekintem s a mennyire gyöngye erőm megengedi, iparkodni fogok a felség bizalmának megfélelni. Erre a grófné utasított, hogy a következő napon déli egy órakor jelentsem magamat: „in der Kammer Ihrer Majestät” és ezzel az audienciájának vége volt.

Másnap elmentem a burgba és egy kis kérdezősködés után csakugyan megtaláltam az épületnek azt a részét, a melyben ő felségének „kamarája”, azaz lakosztálya volt. De midőn az első terembe léptem, melyben néhány előkelő hölgy társalgott, azonnal elembe jött egy fekete

frakkos egyén, a ki, midőn nevemet megmondtam, ismét levezetett ugyanazon a lépcsőn, melyen feljöttem volt, átment velem azon kis udvarra, mely a „Schaufler”-utcza felé szolgál és fölvezetett egy másik lépcsőn a császári vár ama részébe, mely közvetlenül a nagy óra alatt fekszik.

— Ő felsége nem akarja, hogy ön bármi czeremónia által zsenírozva legyen, — monda útközben az én fekete frakkosom, — azért azt parancsolta, hogy ön mindig ezen az oldalon menjen fel hozzá, a hol kívülem senkivel sem fog találkozni.

Megvallom, hogy a felséges asszonynak ezen gyöngéd gondoskodása igen kellemes hatást tett reám, még mielőtt szerencsém lett volna vele színről-színre találkozhatni. A második emeletre fölérve, és csakugyan a nélkül, hogy egy emberi lelket láttunk volna, az a komornyik- vagy ajtónálló-féle ember, — hivatalos, címét mai napig sem tudom, de gondolom, hogy „Leibkammerdiener” volt, különben igen művelt modorú férfiú — a folyosóról mindjárt benyitott egy tág szalonba, mely első perczben csakugyan meglepő benyomást tett reám, mert annak közepén egy gyermekasztal állott apró székekkel és a szoba különben is tele volt játékszerekkel, melyeket részletesen megnézni is volt alkalmam, miután a komornyik óráját kihúzva, fontos hivatalos arczczal monda:

— Még öt perczig várunk kell, még nincsen egy óra. — Aztán hozzátette: — ez a „családi”szoba, a hol a felségek a gyermekekkel játszani szoktak.

A sok csecse-becse közt figyelmemet lekötötte egy miniatúr katonacsoport, mely porcellánból készült s az osztrák hadsereg minden fegyvernemét tüntette fel a múlt századtól kezdve a legújabb korig. Ezek a tarka egyenruhák történelmileg is érdekes látványt nyújtottak. A komornyik állítása szerint e gyűjteményt Ferencz

József császár és király még mint kis gyermek saját apjától kapta és most (illetőleg vagy 30 évvel ezelőtt) a legújabb korig kiegészítve az akkor nyolcz éves Rudolf fiának ajándékozta.

Ez alatt a fölöttünk levő nagy toronyóra egyet ütött, a komornyik kinyitotta a jobbra eső ajtót (a balra eső félig nyitva volt és a szomszéd teremben király ő felségét láttam íróasztala mellett dolgozni) és nevemet kiáltva, engemet bebocsátott. Az előbbinél sokkal nagyobb; egyenszög alakú terembe léptem. A burgudvarra nyíló elég hosszú baloldali fal közepe táján két ablak közt egy kis asztalka állott s szemben egymással két szék. Az egyik előtt Ő felsége állott, a terem túlsó végén pedig az utolsó ablak mélyedéséből Ferenczy Ida okos kis feje kandikált ki, pajkos mosoly közben szép fogait villogtatva. A felséges asszony, midőn magamat meghajtva az ajtó mellett maradtam, közelebb intett és nyájas mosolylyal, halk hangon, de tiszta magyar kiejtéssel megköszönte készségemet, melylyel kívánatának teljesítésére vállalkoztam.

Ezután leültünk az egymással szemben álló két székre és úgy láttam, hogy Ő felsége most tőlem várja az első szót. Ismételttem Ő felségének, mennyire boldognak érzem magamat, hogy bizalma felém fordult s hogy csak attól félek, miszerint nem leszek képes az ő várakozásának megfelelni.

— Én ellenkező nézetem vagyok, — monda a királyné nevetve.

A szívélyes fogadtatás által bátorítva, arra kértem ő felségét: legyen kegyes megmondani, hogy eddig mit tanult és mennyire haladt, hogy aztán ahhoz mérjem azt, a mire őt még oktatnom kellend. Ő felsége most elég folyékony magyarsággal előadta, hogy a magyar grammatikát megtanulta, nem szerfelett nehéz irányú magyar könyveket is megérteni képes, de a magyar

irályban szeretné magát tökéletesíteni s egyszersmind a magasabb színvonalú magyar irodalommal kívánna megismerkedni. A felség előadásából megértettem, hogy a mit ő eddig tanult, az mind jó és hasznos volt, de egyszersmind kissé unalmas is. Föltettem magamban, hogy ezt a hibát, a mennyire csak lehet, kerülni fogom s e végre háromfélét proponáltam ő felségének; először, hogy én neki élő szóval és nagy vonásokban elő fogom adni Magyarország történetét, a távolabb eső korszakokat lehetőleg röviden, az újabbakat részletesebben; másodszor el fogom neki hozni, a mennyiben azok az ő kis könyvtárában meg nem volnának, a legújabbkori magyar íróknak kitűnő műveit, ezeket együtt el fogjuk olvasni s én, a mennyire „szükséges, magyarázatokkal fogok szolgálni; végre pedig megígértem, hogy valami érdekes munkát keresek ki, a melyet ő otthon lefordíthat, úgy, hogy én mindig a legközelebbi órában fordítását revideálhassam és arra nézve netaláni észrevételeimet megtehessem. Ő felsége nagy örömmel fogadta e javaslatomat és azonnal hozzá is láttunk a munkához. A mi a fordításokat illeti, épen akkor jelent meg, Arneth által kiadva, II. József császár és Katalin orosz czárné levelezése. A levelek francia nyelven vannak írva, s ő felsége kettős készséggel vállalkozott e levelek fordítására, minthogy ez úton egyszersmind a francia nyelvben is gyakorolhatta magát, a levelek pedig tartalmuknál fogva is különösen érdekelték őt. Mondhatom, hogy nálánál szorgalmasabb tanítványt képzelni sem lehet. Fordításait kékszínűen vonalozott papírból álló füzetekbe írta, oly korrekte és a mellett oly csinosan és tisztán, hogy ezért bármely iskolában első eminenssé megtették volna. Még mai napig is sajnálom, hogy nem kértem el ő felségétől e füzetek egyikét, a mely örök emlékét képezte volna ezen fejedelmi asszony bámulatos

szorgalmának, pontosságának és rendszeretetének. Csak egyszer történt kivétel. Egyik napon, az óra kezdetén, mikor ő felsége rendesen a fordítási füzetet szokta elembe tenni, a királyné egy nem épen tisztasága által kitűnő itatóspapír-féle lapot adott át, melynek mindkét oldala írónnal volt tele írva. Én bámulva néztem, hogy mi ez, mire a felség, csodálkozásomat látva, megmagyarázta a dolgot.

— Tegnap, — úgymond, — egész nap mindenféle fogadtatásokkal voltam elfoglalva; este udvari hangverseny volt, a hangverseny után pedig oly fáradtnak éreztem magamat, hogy azonnal lefeküdtem; de akkor eszembe jutott, hogy még nem készítettem el feladatomat. Elővettem tehát az éji asztalomon fekvő kalendáriumot és a fiókból egy plajbászt, kiteptem egy üres papírlapot a kalendáriumból és az abban foglalt mesés históriáknak egyikét lefordítottam, hogy ön, ha már kötelességemet pontosan nem teljesíthettem is, legalább jóakaratomat lássa . . .

E tényben s ezekben a szavakban oly egyszerű, de szívhez szóló szeretetreméltóság rejlik, hogy annak hatását a gyöngéd érzelmű olvasóra csak csökkenteném, ha azt egyáltalán bármiféle magyarázattal kísérném.

E tanórák alig folytak egy-két hétig, és a szoros értelemben vett oktatási jelleg mindinkább háttérbe lépett, annak helyét pedig egy rendkívül kellemes és — a mennyire ily körülmények között e szót használni lehet — fesztelen társalgás pótolta. Hű maradtam ama föltevésemhez, hogy koronás tanítványomat ne untassam. Soha egy perczig sem feledkeztem meg ugyan arról, hogy ki az, a kivel szemben ülök, de az ez által kiszabott korlátokon belől, valahányszor valami ártatlan élez vagy tréfa toltult nyelvemre, én bizony azt vissza nem fojtottam és nagy megelégedésemre láttam, hogy

ő felsége az ily ötleteken igen jóízűen nevetni képes. Kezdünk beszélni a napi eseményekről, azután úgy lassacskán átmentünk a politikára általában s ismét egy pár lépessél óvatosan előbbre haladva, ott voltunk a magyarországi ügyeknél. Itt csak annyit mondhatok, hogy még nem találkoztam nővel, a ki hazánk iránt oly benső szeretettel viseltetett volna, mint ő felsége s ki annak érdekében annyit tett volna, hanem persze, hogy tehetett is, mert hiszen *császárné* és *királyné* volt az, a ki ily érzelmekkel viseltetett irányunkban.

Nem tagadom, hogy e tekintetben egynémely hazánkfia túlbuzgósága sokszor nem épen kellemes helyzetbe hozott. A sok eset közül csak egyet említek. 1867. év tavaszán, mikor a koronázás ideje közelgett, egynémely különben igen tekintélyes művész és műkedvelő (a levél még megvan és az illetők neveivel is szolgálhatnék) levelet intézett hozzám, a melyben nem épen diplomatikus hangon szóltak bizonyos, nem tudom valósággal létezett, vagy talán csak képzelt intriguákról, melyek arra lettek volna irányozva, hogy a koronázás alkalmával Liszt koronázási miséje elő ne adassék; azután magyarázták ok nekem, hogy ilyen-amolyan befolyásom volna a királynénál és felszólítottak, hogy e befolyást a Liszt-féle mise előadásának érdekében érvényesítsem. Elvittem magammal e levelet ő felségéhez; és nem tudom már, hogy miféle tekervényes utakon, de elvégre is úgy fordítottam a beszédet, hogy a levél tárgyát szóba lehetett hoznom. Elmondtam, hogy a magyar ember sohasem tud kibontakozni az illúziókból, hogy abból a tényből; mert ő felsége tőlem oktatást venni kegyeskedik, mindenféle dolgok keresztülvitelére képesnek hisznek, egyebek közt arra is, hogy én ő felségét rábírhathnám, miszerint Liszt miséjének előadása mellett érdeklődjék és a mellett szót emeljen. Ő felsége moso-

lyogva hallgatta végig előadásomat — meg vagyok győződve, hogy keresztül látott a szitán, — mert végre azt kérdé:

— Hogyan szól az a levél?

— Felsőged engedelmével felolvasom.

A királyné végig hallgatta a levelet és nem szólt semmit. Ezzel a dolog látszólag véget ért és én többé nem is törődtem vele, vajjon előadják-e majd azt a misét vagy sem? Körülbelül egy hét múlva kezembe veszem az akkor Pesten megjelent, boldogult Frankenburg Adolf barátom által szerkesztett „1848” című napilapot és abban egy hosszú dicséretet találok, hogy én milyen derék hazafi vagyok, mennyit teszek a hazai művészet érdekében, mert íme az én befolyásomnak sikerült kivinni azt, hogy minden udvari ármány daczára Liszt koronázási miséje elő fog adatni. A kinek fogalma van ama kényes állásról, melyet ő felségénél elfoglaltam, arról a sok nyílt és titkos ellenségről, a ki az én akkori szereplésemet nagyon rossz szemmel nézte és csak leste az alkalmat, hogy magyarán szólva, nyakamat szegje, az el fogja hinni, ha azt mondom, hogy ama hírlapi újdonság elolvasásakor úgy éreztem magamat, mintha a guta megütött volna. Azonnal leültem s írtam egy rövid nyilatkozatot, melyet a nevezett hírlap szerkesztőségének beküldtem s melyben egyszerűen kijelenttem, hogy ő felsége kegyes tőlem oktatást venni a magyar nyelvben és irodalomban, de hogy ezen kívül nekem semmiféle más szerepem nincs, hogy én az ezen körön túl fekvő dolgokba nem avatkozom, így tehát a szóban álló ügyről sem tudok semmit, annak érdekében nem tettem semmit, nem is tehetek és ha a koronázási mise csakugyan előadatik, a miről nincs tudomásom és a mivel nem is törődöm, ebben nekem semmi legkisebb részem sincs. Délben azután e nyilat-

kozat másolatát az illető hírlappal együtt elvittem ő felségének s felolvastam neki, hozzátévén, — a mi egyébiránt a valóságnak megfelelt — hogy ezen tapintatlanságban én teljesen ártatlan vagyok.

— Helyesen cselekedett — monda ő felsége s ezzel a dolognak vége volt.

Az oktatásra visszatérve, meg kell említenem, hogy az újabbkori írók közt nevezetesen báró Eötvös József volt az, kinek művei iránt ő felsége a legnagyobb rokonszenvvel viseltetett. Talán mondanom sem kell, hogy nem a filozófiai és politikai munkák, hanem a költemények voltak azok, a melyek leginkább fölkellették ő felsége érdeklődését. E költeményeket egytől-egyig elolvastuk és nevezetesen a „Végrendelet” című kis vers volt az, a mely ő felségét elragadtatásra bírta.

— Kár, — monda ő felsége, — hogy testvérem, a nápolyi királyné, nem tud magyarul, mert ő igen élénk érzékkel bír az ilyenek iránt!

— Ha felséged parancsolja — mondám — le lehetne azt fordítani németre.

— Versben? — kérdé ő felsége — mert különben a költemény szépsége eltűnnék.

— Talán versben is, — volt az én feleletem — én magam is fiatal koromban sok magyar verset lefordítottam németre; e fordítások akkor Pesten, a „Spiegel” című német lapban megjelentek.

— Hát csinálja meg! — monda ő felsége.

— Most mindjárt?

— Igenis mindjárt, én nem fogom zavarni.

A feladat nem volt épen könnyű, de vonakodásról természetesen nem lehetett szó. Hozzáfogtam tehát. Ő felsége a legnagyobb csendben, de feszült figyelemmel kísérte az én tollam mozgását. Midőn egyszer felpillantottam, ő felsége mosolyogva jegyzé meg:

— Ez engem nagyon érdekel; mindig kíváncsi voltam látni, hogy mikép készülnek az ily dolgok.

Körülbelül egy negyedóra múlva elkészültem a munkával és felolvastam a fordítást, melylyel ő felsége nagyon meg volt elégedve; azonnal el is vette tőlem a papirt és zsebre tette. Másnap azt monda:

— A nápolyi királyné nevében meg kell köszönnöm önnek fáradságát. A vers rendkívül tetszett nővéremnek, meg is tartotta magánál a kéziratot.

Vajjon megérdemelte-e a fordítás ezt a dicséretet vagy sem, azt nem tudom, mert én azt soha többé nem láttam. A királyné azon megjegyzésére, miszerint kár, hogy Eötvös oly kevés költeményt írt, azt válaszoltam:

— Bizony kár, hanem azért van ám még egy, mely nincs meg ebben a kötetben.

— Hát hol?

— Schol, felséges asszonyom, nem szabad azt kinyomatni; el van tiltva.

— Micsoda? Eltiltva! Hát már Eötvöst is eltiltják? Ugyan mondja meg, mi van abban a költeményben?

Rég vártam erre a pillanatra és azért a „zászlótartó” kézírata napok óta a zsebemben volt. Fel is olvastam rögtön Ő felségének rendkívüli tetszése mellett; magához vette a kéziratot és meg is tartotta.

Midőn a felséges asszony előtt egyszer úgy nyilatkoztam, hogy élénk levelezésben állok báró Eötvös Józseffel, ő arra kért, hogy néha-néha hozzam el Eötvösnek egy-egy levelét; és én azóta, valahányszor a bárótól levelet kaptam, melyet indiskréció nélkül megmutatni lehetett, azt mindannyiszor ő felségével közöltem. Miután pedig erről — a mint illik — Eötvöst értesítettem volt, ő is ehhez alkalmazkodott és ezen levelek alakjában a felség előtt el lett mondva sok oly

dolog, a mit más módon alig lehetett volna tudomására juttatni. E levelek egyike egyszer egy igen mulatságos epizódra adott alkalmat, melyet azért mondok el, mert ez is — bármily csekély a dolog — mutatja, mily rendkívüli gyengédséggel viseltetett ő felsége — ellentétben más sokkal csekélyebb állású úrnőkkel, — még azokkal szemben is, kik alatta állottak és tőle függtek. Említém, hogy az órák alatt a terem utolsó ablaka mellett Ferenczy Ida ült. Egy napon kapok Eötvöstől egy levelet, a melyben nagyon humorisztikus hangon leírja a feletti kétségbeesését, hogy Pesten most még egy Eötvös József báró van, a ki szeptemvir s legújabbán bárói rangra is emeltetett és a kinek levelei most folyvást összetévesztetnek az övéivel. Már mikor e levél első sorait olvastam, észrevettem, hogy ő felsége nagyon nyugtalan kezd lenni; azután hamarjában az irón után kapott, egy hevenyében leszakított papírdarabra pár szót írt s azt nekem oda adta. E papirkára a következő szavak voltak írva: „Vigyázzon, ez az Eötvös az Ida rokona.” Nyilván attól tartott Ő felsége, hogy a levélben olyasmi lehetne, a mi az ő kedves Ferenczy Idáját kellemetlenül érinthetné, és ennek akarta elejét venni. Megtudván Ő felsége nyugtalanságának okát, bátran folytattam a levél felolvasását, mert tudtam, hogy abban egyetlen szó sincs, a mely akár az öreg septemvirt, akár annak bármely barátját a legtávolabbról is kellemetlenül érinthetné. De följegyeztem magamnak e tényt, mert ez oly nemes szívre, oly fenkölt kedélyre mutat, a milyennel a trónokon vajmi ritkán találkozunk.

Mikor azután tavasz felé járt az idő, Königsberg grófné ismét magához kéretett.

— A felséges udvar — monda a grófné — holnap Schönbrunnba költözik s én meg lettem bízva önt megkérdezni, vajjon akar-e mindennap oda kijönni? De hát

ügy-e igazam volt, midőn azt mondtam ő felségének, hogy önnek ideje ezt aligha fogja megengedni?

Kiéreztem a jóindulatot, mely ezen utolsó megjegyzésben nyilatkozott; de miután néha-néha nekem is kedvem telik benne az embereket boszantani, azt feleltem rá:

— Arra, a mit ő felsége parancsol, nekem mindig van időm.

A grófnétól azonnal fölmentem — miután épen egy óra volt — a második emeletre Ő felségéhez. Ennek első szava, mikor beléptem, ez volt:

— Beszélt-e önnel Königsberg grófné?

— Igenis felség, beszélt.

— Nos, ön csakugyan nem akar kijönni Schönbrunnba?

— De igenis, felséges asszonyom, szerencsémnek fogom tartani ott is megjelenhetni.

— Köszönöm, — volt Ő felsége egyetlen válasza.

A következő naptól kezdve naponként félegykor a takarékpénztár előtt megjelent egy udvari kocsi, a mely engem kivitt a felséges család nyári lakhelyére. Apró malicziákban alárendeltek részéről most sem volt hiány. Ha meleg volt, olyan zárt kocsit küldtek, a melyben az ember majdnem megfulladt; ha az eső szakadt, nyitott kocsival tiszteltek meg, a melyben olykor-olykor bőrig átáztam. De hát én ezt föl sem vettem. Schönbrunnban, ha az ember a főépületen belép, jobbra van egy hosszú folyosó. E folyosó baloldalának utolsó ajtaja volt az, a melyen én mindig beléptem egy gyönyörű földszinti terembe, a melynek másik ajtaja a kert felé nyílt és a mely — mint hallottam — valaha Mária Teréziának kedvencz szobája volt. Itt ült Ő felsége, mellette pedig a padlón két óriási kutya nyújtózott, melyek akkoriban Ő felségének sétáiban hű kísérői voltak. Folytatva lettek

itt a városban megkezdett órák, csakhogy az egy órából néha-néha kettő, sőt három is lett. Az oktatás tudniillik addig tartott, míg az ezen földszinti teremből fölfele vezető csigalépcsőnek felső végéről az „Elise” szó nem hallatszott.

— A császár hazajött, — monda ilyenkor Ő felsége s akkor az órának vagy az óráknak vége volt.

Nem is mertem volna előbb fölkelni, mert még a városban, az első óra alkalmával megtörtént velem, hogy mikor a fölöttünk levő nagy óra kettőt ütött, én fölkeltem és eltávoztam; hanem másnap meg is leckézett ezért Ferenczy Ida, ki az udvar szokásait jobban ismervén, arra oktatott, hogy addig nem szabad fölkelnem, míg Ő felsége el nem bocsát. Megjegyeztem ezt magamnak és nem is vétettem többé az etiquette szabálya ellen.

Ha a jó tanítvány egyik ismertető jele a tudvány, akkor Ő felsége az ilyen jó tanítvány eszménye volt. Az Ő agyveleje folyvást erősen dolgozott s ő mélyen gondolkozott, nem holmi frivolitások, hanem a tudomány és az élet legkomolyabb problémái felett. Fogas kérdéseivel nem egyszer zavarba ejtett, melyből aztán úgy, a hogy, de sokszor csakis nagy ügygyel és bajjal tudtam kibontakozni. így például egyszer — nem tudom már miféle könyvben — ezt a frázist olvastuk:

— A pokol minden hatalmassága összeesküdött ellenem.

Ő felsége megáll, mereven a szemembe nézé s azt kérdi:

— Hisz-e ön a pokolban?

Ha a nyájas olvasó egy kissé gondolkozik, át fogja látni, hogy azon a helyen ezen kérdésre felelni nem volt könnyű dolog, de úgy hiszem, elég szerencsésen találtam fel magamat, a mennyiben ezt válaszolám:

— Felséges asszonyom, én e felett még sohasem gondolkoztam. Én egész életemet úgy rendeztem be,

hogy tudva és akarva soha rosszat nem cselekszem és most úgy kombinálok, hogy: ha nincs pokol, akkor úgy sem jut oda senki; ha pedig van, legalább én nem fogok oda jutni.

Ő felsége nevetett és folytatta az olvasást.

Más alkalommal az imádkozás kerülvén szóba, azt jegyzé meg Ő felsége, hogy ő ugyan sokat jár a templomba, de gyakran mégis azt kérdi magától, hogy nem kellene-e még többször oda mennie; szeretné tudni, mi az én véleményem?

— Az imádkozás — válaszolám — nem olyan, mint az orvosság, a melyre nézve az orvos preskribálja, hogy milyen időközökben hány kanállal kelljen bevenni. Ha imádkozunk, ez nem azért történik, mert ezzel az Úr Istennek teszünk szívességet, a ki amúgy is tudja hányadán van velünk. Imádkozzunk annyiszor, a hány-szor szívünk szükségét érzi annak, hogy magát a Mindenható előtt feltárja, egyébként pedig viselkedjünk úgy, hogy az Isten ne csak akkor legyen velünk megelégedve, ha a templomban térdelünk, hanem mindenkor.

Máskor valami politikai dologról beszélgettünk; egyszerre csak e kijelentéssel lep meg ő felsége:

— Én úgy hallottam, hogy a legczélszerűbb kormányforma mégis csak a reszpublika.

Körülnéztem, vajjon nem dőlnek-e rám a régi habsburgi császárlak falai, mert ilyet császárné és királyné szájából bizonyosan még nem hallottak. Kérdésemre, hogy kitől hallá ezt Ő felsége, azt felelé, hogy gyermekkori tanítójától, gróf Majláth Jánostól. Ez csak fokozta csodálkozásomat, mert Majláth Jánost, az ismeretes történetírót, mindnyájan fő-főpecsovicznak tartottuk. Ezt nyíltan meg is mondtam Ő felségének, ki azután a szegény gróftól valóban megható bensőséggel védte s midőn ennek szerencsétlen kimúltáról megemlékezett

— köztudomás szerint gróf Majláth János leányával együtt a stahrenbergi tóba fullasztotta magát — könyvek tündököltek a királyné szemében. De ez a fejedelmi asszony, ha valamit meg akart tudni, nem egykönnyen eresztette el az embert. A Majláthra vonatkozó exkurzió után visszatért a republikára és tudni akarta, hogy mi az én nézetem. Én tehát azt mondtam:

— Elméletben kétségen kívül a köztársasági a leg-észszerűbb kormányforma, de elvont elméletek szerint a népeket kormányozni nem lehet, hanem alkalmazkodni kell az emberekhez és az adott viszonyokhoz; minden kormányrendszer tehát csak viszonylag jó vagy rossz; vannak államok, a hol a köztársasági kormány a leg-alkalmasabb, de ebben a mi államunkban, a hol annyi különféle népfaj lakik együtt, melyek műveltségük fokára nézve oly lényegesen térnek el egymástól, mégis csak a dinasztia képezheti azt a kapcsot, a mely e különben szétágazó elemeket összetartja, és így nálunk még jó sokáig a monarchia lesz egyedül alkalmas formája az államnak.

Még egy kis epizódot akarok elbeszélni és azután befejezem ezen csevegésemet. Széchenyi munkáiról lévén szó, azoknak legfőbbjeit elősoroltam. Mikor előadásomat befejeztem, azt monda ő felsége:

— De hiszen hallottam én még más munkáról is, valami *Blick*-ről. Miféle könyv ez?

„Olvasóink némelyike talán emlékezik még arra a „Bück auf den anonymen Rückblick” című sárga könyvre, mely az ötvenes évek vége felé oly nagy szenzációt keltett és melyet a nyomtatás helyéről, Londonból, egyes ívekre szétbontva, sok ezer példányban csempészünk be az országba. Erről a könyvről mindent a világon el lehet mondani, csak azt az egyet nem, hogy az egy osztrák császárné kezébe való. Át akartam tehát sikamlani e kérdésen egy pár általános frázissal.

— Meg van-e önnek ezen könyv? — kérde a felséges asszony.

— Az egész monarchia területén az szigorúan el van tiltva, — volt az én válaszom.

— Nem ezt kérdeztem — monda ő — hanem, hogy meg van-e önnek?

Nem mertem felelni.

— Látom már, hogy meg van. Hozza el nekem.

— De felséges asszonyom ...

— Hát ön bizonyosan azt gondolja, hogy nekem nem szabad ilyen könyveket olvasni.

Ezzel kivett zsebéből egy kis kulcsot, kinyitotta a mi kis asztalunktól balra álló íróasztalnak egyik fiókját és abból egy kis könyvet vett ki, melyet nekem oda nyújtott.

— Ismeri-e ezt a könyvet? — kérde.

Megnéztem a címlapot: „Der Zerfall. Pesterreichs.”

Ez egy akkorában nagy feltűnést keltett, rendkívül vad röpirat volt, mely közvetlenül az osztrák-porosz háború után megjelenván, példátlanul durva hangon azt fejtegette, hogy már a habsburgi monarchiának további fennállása merőben lehetetlen s annak a legrövidebb idő alatt szét kell hullnia. Hogyan jutott e könyv, melyet én természetesen rég elolvastam volt, Ő felsége kezébe, mai napig sem tudom. Rábámultam a címlapra és nem tudtam, mit mondjak. Zavarom még fokozódott, mikor Ő felsége folytatta a vallatást:

— Ismeri ön e könyvnek szerzőjét?

Hát én csakugyan tudtam, hogy ki írta ezt a rettenetes könyvet. Az valami Lang nevű fiatal ember volt, a kinek atyja évtizedek óta a császárnak szolgálatában állott — ha jól emlékezem, a laxenburgi várnak Schlosshauptmannja volt — és ez a körülmény, mely nyilvános titkot képezett, talán még fokozta a könyvnek hatását a nagyközönségnél. Nem tudtam, mit feleljek és

tettem azt, a mi ilyen körülmények közt a legokosabb, hallgattam.

— No látom már — monda Ő felsége — hogy nem ismeri a szerzőt, de ha ismeri talán annak atyját, hát megnyugtathatom önt, hogy az atyjának e miatt semmi kellemetlensége nem lesz.

Ehhez hasonló vereséget az én diplomáciám még soha életemben nem szenvedett; nem is tudtam mást válaszolni, mint azt:

— Felsőleges asszonyom, holnap elhozom a Blick-et.

És most befejezem ezen apróságokat, a melyek az olvasónak alkalmasint sokkal kevesebb élvezetet nyújtottak, mint nekem, ki ez alkalommal ismét elmerenghettem a múlt emlékem. Csak annyit akarok még mondani, hogy én, ki hónapokon át minden nap egy vagy több órát tölthettem Ő felségének közvetlen közelében, őt soha szeszélyesnek vagy kedvetlennek nem találtam, hanem mindig nyájasnak, kegyesnek és úgy szellemre, mint szívre nézve egyaránt ritka jelességű nőnek. Igenis, szomorúnak, igen szomorúnak találtam őt egynéhány napig. Ez akkor volt, a mikor a korona-herczeg komolyan megbetegedett. Latour grófnak akkor minden negyedórában le kellett jőni, hogy Ő felségét a kis főhercegnek hogylétéről értesítse. E napok alatt Ő felsége csakugyan levert hangulatban volt; de következett aztán egy nap, a midőn ismét boldog mosolylyal fogadott s mielőtt még kérdezősködhettem volna a kis főherceg hogyléte iránt, ő maga monda nekem örömittas hangon:

— Hála Istennek, a fiam túl van minden veszélyen és az orvosok állítása szerint néhány nap múlva már fel is fog kelhetni az ágyból. — És midőn e szavakat monda, az anyai szeretet dicsfénye sugárzottá körül szép arcát, mely ettől a fénykörtől gyönyörűbben ragyo-

gott, mint bármely értékes gyémántkoszorútól, mely valaha a királyné fejét ékesítette.

Közvetlenül a koronázás előtt végződtek ezek a tanórák. A felségek, a nemzet örömradiásától fogadva, jöttek Pestre, én pedig először szokott szabadságidőmet élveztem, aztán decemberben magam is véglegesen visszatértem hazámba és annak fővárosába, mint szülővárosomba. Karácsony napján vettem Ferenczy Idától a következő levelet:

Bécs, XII. 24. 1867.

„*Tisztelt Falk úr!*

Ő Felsége a Királyné meghagyásából van szerencsém Önnek, Ő Felsége által nagy érdekléssel olvasott könyvét köszönettel visszaküldeni. Gyakran visszaemlékezik Ő Felsége a kellemes és tanulságos órákra, melyeket Önnek becses előadásai közben töltött és sokat emlegettük Önnek tartalom- és szellemdús ötleteit.

Ő Felsége felette sajnálja, hogy jelenlegi állapota nem engedi Önt ezen órák folytatására felkérni. Ezen órák nem folytathatóságát én is igen sajnálom, mert boldogító volt nekem azon tudat, hogy imádott úrnőm a magyar nyelvben Öntől nyert oktatást, más részt megvallom azt is: miszerint mindig örültem azon időnek, midőn Önnek becses előadásait élvezhetem, habár csak közvetve is. Isten Önnel és boldog ünnepeket kíván
őszinte tisztelője

Ferentzy Ida,

Ő Felsége Erzsébet királyné
felolvasó hölgye.”

Ha a tisztelt olvasó úgy gyanakszik, hogy én e levelet hiúságból teszem közzé, hát távolról sem akarom azt vitatni, hogy téved. Igenis, jól estek szívemnek ezen elismerő sorok, melyeket az okos és tapintatos felolvasónő csakis koronás úrnője jóváhagyásával írhatott.

Csakhogy ez nem az egyedüli indok, mely engem vezetett, hanem az is, hogy szélesebb körben is gyönyörködhessenek a magyar királyné felolvasónőjének *egyszerűen szép magyar stílusában*.

És most bocsánatot kérek, hogy az olvasó türelmét oly sokáig fárasztottam. Hanem az emberi lélek olyan, hogy a *jelen* neki rendesen nagyon is szűk. Ha az ember *fiatal* és még nincs *múltja*, akkor lelke elröpül a távol *jövőbe* és saját képzeletének szüleményeivel népesíti azt, ha *vénül* és már alig van *jövője*, akkor szeret visszazánni a *múltba*, hogy még egyszer átélje annak élvezetteljes óráit. Én — fájdalom — már ez utóbbiakhoz tartozom, és ez talán némi jogot ad azon reményre, hogy az olvasó elnézéssel fogja megbírálni ez igénytelen visszaemlékezéseimet.

APRÓSÁGOK A KIRÁLYNÉRÓL.

(1880).

Már jó nagy ideje annak, hogy Erzsébet császárné és királyné a magyar nyelven való kiképeztetés céljából magyar társalkodónót és magyar nyelvtanítót szándékozott maga mellé venni. Az ily dolgok minden udvarnál rendkívül nagy mozgalmat szoktak előidézni nemcsak azok között, a kik a felséges úr vagy asszony közelébe jutni kívánnak, hanem azok közt is, kik már ott vannak és a kik ily alkalommal aggódva tekintenek az ismeretlen jövevény felé, mint a ki által saját befolyásuk netalán csorbát szenvedhetne. Képzeltető tehát, mennyi vajúdás előzte meg ama névjegyzék születését, mely a felség elé terjesztetett, hogy az abban megemlítették közül a társalgónő választassék. Utóvégre, ha jól emlékezem, bal névben történt a megállapodás és ezeknek jegyzéke kalligraficze megírva lett illető helyen előterjesztve; de midőn Ő felsége kezébe jutott ezen lista (nekem igen megbízható személyek így beszéltek), ott idegen kéztől még egy *hetedik* név jelent meg az utolsó helyen. Nem tudom, vajjon azért-e, mert az eltérő írás feltűnt, vagy más okból, elég az hozzá, hogy Őfelsége ennek a hetedik helyen megnevezett hölgynek arczképét kívánta és midőn ez megérkezett, a rajta látható érdekes arczvonások, a nyílt, okos szemek, szóval az egész szellemes kifejezés annyira megtetszett a felséges asszony-

nak, hogy ezen arczkép eredetijét rendelte fel magához és vette maga mellé társalgónői minőségben.

Az első években keserű napjai lehettek ennek a szerény, egyszerű kecskeméti leánynak, de rajta is bebizonyult az, a mit nem egyszer gúnyképen hallunk fölemlíteni, hogy a magyar embernek mindenre van esze és tehetsége. Ezen szerény kisvárosi nő előtte egész szokatlan és ismeretlen új állásában oly ügyességet fejtett ki, mely minden diplomatának becsületére vált volna. Minden lépten egy-egy tőr leste gyakorlatlan lábát. De ő egyikbe sem hágott bele, hanem egyfelől a legnagyobb pontossággal és lelkiismeretességgel teljesítvén azt, a mi állásával járó kötelessége volt, de másfelől semmi áron és semmi körülmények közt egy hajszálnyival sem lépven túl ezen állásnak határait, aránylag rövid idő alatt oda vitte, hogy nemcsak a felséges asszonynak kedvence volt, hanem még a császár és király bizalmát is kivívta, ellenségeit pedig a teljesen reménytelen küzdelem megszüntetésére indította. Mily áldásos volt e nő működése hazánkra nézve, azt talán csak egy későbbi kor fogja felderíteni és talán az is csak kis részben, mert a főszereplőnek szerénysége már előre is oly módon tömte be a forrásokat, hogy azokból még egy jövődöbéli történetíró sem fog meríthetni.

Ki volt az, ki ama hetedik nevet ráírta a jegyzékre, mielőtt az Ő felsége kezébe került, azt nem tudom, de ezen hetedik nevet tudom; tudja, ismeri, tiszteli az egész ország. E név: *Ferenczy Ida!*

* * *

A magyar nyelvtanító, a kit ő felsége akkorában maga mellé vett, egy igen derék tiszteletreméltó katolikus lelkész volt, a ki nagy buzgalommal és mint a következés mutatta, nem csekély sikerrel oktatta Ő fel-

ségét a magyar grammatika és szintaxis szabályaira. A királyné mindig a legnagyobb nagyrabecsülés hangján szólott ezen ősz tanítójáról és kegyének nem egy jelében részesíté azt. Az öreg úr — nem tudom életben van-e még, ha igenis, akkor azt kívánom, hogy a jó Isten továbbra is éltesse őt még jó sokáig ép erőben és egészségben! — az öreg úr megfogja nekem bocsájtani, ha e helyen egy kis tréfát juttatok a közönség elé, melyről elég megbízható forrásból értesültem.

Rekkenő hőség volt, midőn egyik nyári nap délutánján a főtisztelendő úr óráját tartotta a felségnél. A királyné szokott halk hangján olvasott egy magyar könyvből és néha-néha egy-egy kérdést intézett a vele szemben ülő tanítóhoz. Ez felelt — addig, a meddig; mert egyszerre csak azt veszi észre ő felsége, hogy a főtisztelendő úr nem felel, hanem édesen szundikál és nagyon szépeket álmodhatott, mert a mosoly kifejezése ült a melle felé lehajló arczán. A felséges asszony erre csendesesen felkel, int Ferenczy Idának, ki a terem másik végén ült és mindketten elhagyják a termet, ott künn pedig ő felsége parancsot ad, hogy senki a terembe be ne menjen, míg a főtisztelendő úr onnan ki nem jó. Meddig tartott ez utóbbinak sziesztája, nem tudom. Senki sem volt jelen, mikor fölébredt, de azt hiszem, mindenki elképzelheti körülbelül, milyen szemekkel nézett körül, mikor észrevette, hogy egyedül van és hogy az a hely, a hol van, a császárné és királyné szalonja. A derék öreg úr tudom nem sokat aludt a rákövetkező éjjel és másnap leírhatatlan zavarban lépett a felség elé. De a királyné nem engedte szóhoz jutni, hanem oly kegyesen szólította meg és oly derülten és jóakarólag kezdett vele egyről-másról — természetesen mindenről, csak ama fatális délutáni szundikálásról nem — beszélni, hogy az öreg úr könyekre fakadt és ha már azelőtt is

csak rajongással szóló felséges tanítványáról, e pillanattól kezdve: Isten és a szentek után nála mindjárt a felséges asszony következett.

Még csak egyet I Egy alkalommal, mikor még minden nap a felséges asszonyhoz jártam, Batthyány Lajos kivégeztetéséről volt szó. Ő felsége a legnagyobb figyelemmel hallgatta az „erre vonatkozó részleteket és azután azt kérde tőlem:

— Hát ön akkor Pesten volt?

— Nem, — vala a válasz.

— Hát honnan tudja ezeket a részleteket?

— Benne vannak azok egy történelmi munkában, mely azonban el van tiltva.

— Megvan önnek ez a könyv?

Én kissé haboztam.

— Habozásából látom, hogy megvan. Kérem, legyen szíves ezt a könyvet nekem elhozni.

— De felséges asszonyom . . .

— Nos mit? Hát a mit minden ember tud és olvas, azt csak nekem nem volna szabad tudnom és olvasnom?

Másnap a Horváth Mihály-féle „Függetlenségi harcz” ő felsége kezében „volt és „a magas asszony azonnal a legmélyebb megindulással olvasta végig azon részt, mely Batthyány haláláról szól. Azután megnézte a könyvnek címlapját.

— Ki az a Horváth Mihály? — kérde és midőn erre a kívánt választ megnyerte volt azon hozzáadással, hogy Horváth Mihály számkivetésben él és bár bizonyosan szívesen térne haza, de múltjával és állásával meg nem fér megkegyelmeztetésért esedezni, a felséges asszony nem szólt semmit, hanem a könyvet asztala fiókjába zárta.

Erre hetek múltak el és a dolog feledésbe ment. Egyszerre csak azt írták a lapok, hogy Horváth Mihálynak a császár és király ő felsége megkegyelmezett. És midőn az ősz történetíró hazajöttekor Bécsben megállott, a lapok ismét azt írták, hogy Horváth Mihály Erzsébet királynéhoz lett híva és egy óránál tovább maradt a felséges asszonynál. Volt-e valami összeköttetés amaz olvasmány és Horváth Mihály amnesztiáltatása közt, nem tudom.

A KIRÁLYNÉ SZÜLETÉSENAPJÁN.

(1889).

„Tárgya”, azt írta nekem egy lapnak szerkesztője, ki a karácsonyi melléklet számára valami dolgotat kívánt tőlem, „tárgya van elég; kinek legyen, ha önnek nem? Hiszen csak be kell hunynia a szemét s az emlékezetek egész raja zsbongja körül ...”

Követtem a tanácsot. Behunyván testi szemeimet, elmerengtem a múltak emlékein s a könnyű ködből, mely azokat borítja, kibontakozott egy magasztos női alak, melynek színe előtt naponkint megjelenhetni valamikor szerencsém volt és melyhez emlékeim legszebbjei fűződnek.

Írtam én már egyet-mást ama tanórákról, melyeket ő felségének adni szerencsés voltam, és melyek 1867 tavaszán, kevéssel a koronázás előtt, végokét érték. Az 1868. év farsangján gróf Andrássy Gyula, az akkori magyar miniszterelnök egyik tánczestélyén, melyet a királyi pár jelenlétével megtisztelt, a felséges asszony kegyes volt engem maga elé hivatni és hosszabb beszélgetéssel kitüntetni. Az azt követett két évtized alatt nem volt szerencsém ő felségét láthatni.

De aztán egyik nyáron, közvetlenül a delegáczióális ülések befejeztetése után, Gasteinba mentem, hogy a havasok balzsamos levegőjében üdülést keressek, azon

valóban nem közönséges kellemetlenségek után, melyeket Bécsben a rekkenő hőség következtében ki kellett államink. Néhány nappal később a királyné is Gasteinba érkezett; ő felsége azonban nem lakott lenn a helységben, hanem fenn a hegynek egyik legmagasabb pontján levő házban, a híres „Schwarze Liesl” vendéglő közelében, míg a király, a ki nemsokára szintén Gasteinba jött a helység kellő közepén, a Straubinger-téren fekvő Badeschlossban (mely ma mar ő felsége tulajdona) vett szállást. Egyik délután családommal a Kaiserpromenade egyik padján ültem. Ezen gyönyörű sétány délután meglehetősen üres szokott lenni; a beau monde akkor rendszeren a Johann-promenádon található. Egyszerre a távolban két alak tűnik fel; egy férfi és egy nő.

— Ez a király, — monda nőm és csakugyan ő volt, ki Mária Valéria királyi hercegnő kíséretében felénk jött, ezredesi blouseban, kard nélkül, rengeteg esernyővel kezében.

Köszöntésünket nyájasan viszonzva, egy fiatal hadnagyocska ruganyos lépteivel haladt el mellettünk a „Zöldfa”-vendéglő felé, a honnan az út jobbra meglehetősen meredek hegyen fölfelé vezetett azon házhoz, melyben a királyné lakott. Rövid pihenés után mi ugyanezt az utat követtük. Majdnem egészen fenn voltunk már a hegyen, midőn ismét élénkbe jő a király a főhercegnővel, de most a királyné is velők volt. Utat engedtünk a magas társaságnak, mely nyájas köszöntéssel haladt lefelé. Néhány nappal később ugyanazon a helyen ugyanazon találkozás. Én ismét meghajtam magamat és tovább akartam menni, de a legközelebbi perczen a királyné már előttem állott, nyomban követve a király ő felsége által. A felséges asszony egészen gyászba volt öltözve, kalap nélkül, feje fölött szürke napernyőt tartván.

— Képzeld, — monda a legtisztább magyarsággal, — mikor a minap találkoztunk, meg nem ismertem.

— Igen, — vágott közbe a király, — nekem kellett őt figyelmeztetnem.

— Csodálkozom, — mondtam — és rendkívüli kitüntetésnek tekintem, hogy felséged egyáltalában még emlékezik reám ily hosszú idő után.

— Hogyne! — válaszolt a felséges asszony, — még mindig örömmel emlékezem vissza ama kellemes órákra.

És én azt hittem, hogy most is azon órák egyikét élem, mert ő felsége alig változott; ugyanazon karcús alak, ugyanaz a fenséges magatartás, ugyanazon halk, de szívhez szóló hang, ugyanazon jószágos mosoly, mely ajkai és szemei körül játszadozik.

Kifejezést is adtam ez érzésnek és ő felsége megerősítette azon rendkívül jótékony hatást, melyet a gasteini fürdő és levegő együtt egészségi állapotára tett. Tudakozódott aztán az én hogylétem iránt, beszélünk a bécsi napokról és a király a legmelegebb elismerés hangján nyilatkozott azon önmehtagadó kötelességéretéről, melylyel a delegáció tagjai abban a kemenczében kitarítottak; így folyt a beszélgetés tovább, természetesen mindig magyarul és olyan fesztelenül, hogy a ki annak szemtanúja lehetett, sohasem hitte volna, hogy itt a királyi pár társalog államainak egyik legszerényebb polgárával. A királyné még azt sem akarta túrni, hogy fedetlen fővel álljak a királyi pár előtt s háromszor ismételte:

— Tegye fel a kalapot, mert a hideg szél megárthat, — míg végre parancsának engedelmeskedtem.

„A hideg szél megárthat.” Tán eszébe jutott Ő felségének, — nekem természetesen azonnal eszembe jutott és önkéntelenül is mosolyognom kellett, — azon nap, midőn először volt szerencsém előtte megjelenni.

Komor, hűvös őszi nap volt, midőn először léptem a bécsi Burg ama nagy termébe, melynek ablakai a várterre szolgálnak. Két ablak közt állott ama kis asztalka, mely mellett velem szemben a fenséges asszony ült. Hány ablaka volt e teremnek, már nem tudom, de nagyon sok volt és az ablakok, nem csekély rémületemre, mind nyitva voltak. A királyné akkor ugyanis hidegvíz-kúrát használt, a hidropatiának pedig egyik főszabálya köztudomás szerint az, hogy az ember nappal-éjjel friss levegőt szívjon és ha már a szobában kell tartózkodnia, legalább az ablakot nyitva tartsa. Winternitz tanár, Kaltenleutgeben zsarnoka, találta fel ezt a drákói rendszabályt és midőn egyik pácziense (kinek nevét a világért sem fogom elárulni) semmiképen nem volt rábírható, hogy hálószobájában az ablakot nyitva tartsa, a kegyetlen tanár egyszerű módon segített magán. Ugyanis midőn az a bizonyos, általam meg nem nevezhető pácziens hazajött, az ablak felső szárnyai el voltak távolítva és senki sem tudta vagy akarta megmondani, hova lettek; az asztalon pedig egy kis czédula feküdt, melyen e szavak voltak olvashatók: „tessék most már zárt ablak mellett hálni.”

Tehát a királyi teremnek valamennyi ablaka nyitva volt és így az a kettő is, melyek közt én ültem. A csípős őszi szél az egyikén szépen besétált, egyidejig vígan a fejem körül tánczolt, aztán a másik ablakon kisuhant és e kedélyes játék ismétlődött minduntalan. Frakban voltam és rettenetesen fáztam, de persze szólni nem lehetett, csak időről-időre vettem egy-egy desperátus pillantást hol az egyik, hol a másik ablak felé. Hanem mint mindennek a világon, úgy az én órámnak is vége volt, és én azonnal — a tornászok nyelvén szólva — tartamfutást vittem véghez, hogy megdermedt tagjaimban helyreállítsam a normális vérkeringést. Kép-

zelhetni, mily aggodalommal néztem a második óra elé. Másnap, mikor a komornyik bejelentése után a terembe léptem, Ferenczy Ida kisasszonyt találtam ott, ki ama jelentéssel jött elembe, hogy Ő felsége csak néhány percz múlva fog megjelenni. De midőn körülnéztem, milyen változás! Az ablakok mind be voltak téve, a kandallóban pedig vígan pattogott a tűz, az egész teremben kimondhatatlan kellemes temperatúra uralkodott. Egy kérdő pillantást vettem Ferenczy kisasszonyra, a ki — gúnyos mosolylyal piros ajkai körül — gyönyörködni látszott az én meglepetésemben.

— Ő felsége parancsolta, — monda kis szünet múlva, — észrevette tegnap, hogy a léghűzés önnek kellemetlen ...”

Talán gyermekes érzélgés, hisz az öreg ember érzéseiben mindinkább közeledik a gyermekéihez, míg a vég a kezdettel érintkezve, teljesen be nem záródik az emberi kedélyéletnek köre, talán gyermekes érzélgés, mondom, hanem én még ma is csak meghatottsággal szólhatok a királynénak e csekély jelentőségűnek látszó, de rendkívüli szívjóságáról tanúskodó gyöngédségéről.

Hanem menjünk vissza Gasteinba! Mikor másnap báró Nopcsa főudvarmesterrel találkozván, elmondtam neki a nap eseményét és nevezetesen a felett való csodálkozásomnak adtam kifejezést, hogy Ő felsége, ámbár most ritkán tartózkodik közöttünk, még mindig oly szépen és folyékonyan beszél magyarul, Ő exczellenciája azt válaszolta:

— Ezen nincs mit csodálni! A királyné Mária Valéria főherczegnővel folyvást magyarul beszél, ha pedig a felségek maguk közt vannak, köztük is mindig magyar nyelven foly a társalgás.

Gasteinban, miként mindenütt, a hol tartózkodik, a felséges asszony kerülte a sokaságot, de szívesen érintkezett egyes emberekkel, főleg a nép embereivel. Hosszú és fárasztó gyaloglásokat tett a környéken; kíséretét

— ha egyáltalában volt — hol egy udvari hölgy képezte, hol az ő kis görögje, egy élemedett korú, alacsonytermetű emberke, a ki rövid lábaival alig bírta követni úrnője gyors lépteit. Hóna alatt a görög mindig egy könyvet czipelt, aztán egy magános helyen leültek és az új-görög irodalom valamely remekművét olvasták. Úgy látszik, a felséges asszonyon is bebizonyult annak igazsága, a mit La Bruyère *Jellemrajza*”-ban mond: „un esprit sain paise á la cour le goût de la solitude et de la retraite.” (Ép szellem az udvarnál tanul gyönyört találni a magányban és visszavonultságban.)

A királyné e magános sétái körül egész mondanakör szövődött; ezekre vonatkozólag számtalan adoma kering a nép közt. Nem tudom, valóban megtörtént-e mindaz, a mit beszélnek, de még az is, a mi költött volna benne, annyiban jellemző, a mennyiben mindezen apró történetkéik irányzata: a felséges asszony leereszkedő nyájaságát, kifogyhatatlan szívjóságát dicsőíteni. Vox populi, vox dei! Hadd álljon itt egy-két ilyen történetke.

Egyszer ő felsége egyedül sétált s mikor már jól kifáradt, betért egy magánosan álló parasztkunyhóba, hogy kissé megpihenjen. A tűzhely mellett egy életes parasztasszony állott, előtte valami bögre, kezében fakanál, melylyel a bögrében levő tésztát kavarta. A királyné engedelmet kért, hogy leülhessen egy székre és aztán beszédbe ereszkedett a parasztasszonynyal. Ez fűrgye nyelvvel és sok józan észszel felelt a királyné kérdéseire és ez utóbbi néhány percz alatt minden részletében ismerte a derék asszony életének természetesen nagyon egyszerű történetét. Beszéd közben a parasztasszony erélyesen folytatta a tészta megdolgozását, de a bögre sehogy sem akart parírozni, hanem a fakanállal együtt maga is forgott, míg végre az öreg asszony türelmet vesztett.

— No, ebből a morzsókából sem lesz semmi, — monda izgatottan, — lássa asszonykám, magának úgy sincs egyéb dolga, jöjjön ide, tartsa kissé ezt a bögrét, akkor mindjárt menni fog a dolog.

A királyné mosolyogva odaállt a tűzhely mellé a bögrét tartva, míg a parasztasszony a tésztát kavarta és rövid idő múlva csakugyan megvolt a morzsóka, melyet ő felsége is megízlelt és természetesen kitűnőnek talált. Aztán búcsút vett, megköszönve a derék asszony vendégszeretétét.

Mikor délben az öreg paraszt hazajött és véletlenül odanézett az ablak párkányára, majdnem hanyatt vágta magát ijedtében.

— Anyóka, — kérdé, — hogy került ez ide?

A párkányon egy tízes bankó feküdt. A szegény asszony halálsápadtan dadogva monda el a történeteket és úgy a hogy tudta, leírta az úrnő külsejét is.

— Asszony, asszony! — kiáltott fel kezeit össze-csapva az öreg paraszt, — hát csakugyan igaz, hogy nálatok hosszú a haj, rövid az ész, hisz az a császárné volt!

— Jézus Mária! — lamentált most az asszony, — és én a császárnéval a bögrémet tartattam; azért talán még árestomba is kerülök.

A paraszt, mint hajdani katona és világot látott ember, megnyugtatta drága hitvesét, aztán pedig azt határozták, hogy bármily rossz dolguk legyen is valamikor az életben, inkább fognak koldulni menni, de soha ki nem adják kezökből azt a bankót, melyet a császárné keze érintett.

Máskor ugyancsak ily magános séta alkalmával egy erdőcsősz kis házikója előtt ment el a királyasszony. A csősz künn ült egy lóczán, rettenetesen belemélyedve egy kopott külsejű skartéta olvasásába. A királyné megállott előtte.

— Barátom, mi az, a mit oly mohón olvas?

A császár fölpillantott, aztán egy perczre rámeresztve szemeit a szép asszonyra, válaszolá:

— Ah, asszonyom, ez egy szerencsétlen király története, a ki vízbe fullasztotta magát. Szomorú, nagyon szomorú történet, már harmadszor olvasom, mert oly szép és annyit lehet rajta sírni; csak azt szeretném tudni, vajjon igaz-e?

Ezzel oda nyújtá a nyomtatványt; de midőn a királyné lapozgatni kezdett benne, arcza elkomorult és könyök toltak szemeibe; egyike volt ez ama ponyvairodalmi termékeknek, melyek tömegesen jelentek meg II. Lajos bajor király gyászos kimúlása után; pedig ő felsége valamennyi bajor rokonai közt e zseniális férfit szerette legjobban.

— Hát ön is sir, asszonyom? — kérde a császár megindulva, — akkor mégis igaznak kell lenni a történetnek!

— Igaz, — monda a királyné bús hangon és azonnal tovább ment.

Másnap, mielőtt sétájára indult, kikereste könyvtárából a szerencsétlen bajor királynak egy népszerű életrajzát és fotográfiáját. Ezzel aztán megint a császár kunyhója felé vette útját. A ház előtti pad üres, a ház bezárva, a császár nem volt otthon, de nyitva volt az ablak és a királyné ezen át dobta be a császár szobájába a könyvet és fotográfiát. Vajjon megtalálta-e az, a kinek ez ajándék szánva volt és megtudta-e valamikor, hogy az a császárnétól ered, arról hallgat a krónika . . .

„Még egy pohárral, aztán elég,” énekli Jago, Verdi „Otello”-jában, de ez az utolsó már valódi történet, melyet egy szavahihető embertől hallottam.

Gastein környékén van egy meglehetősen magas fekvésű mulatóhely, melynek neve „Pyrkerhöhe” (Pyrker hajdani

egri érsekről elnevezve). Ő felsége oda csak korán reggel sétált, a mikor még alig járt ott valaki. A mint egyszer onnan lejő, megállítja őt egy öreg úr, a ki lihegve mászott fölfelé és épen megállott volt, hogy homlokáról a verejtéket letörölje.

— Bocsánat kisasszony, — így szólítá meg a királynőt, — ön biztosan a Pyrkerhőhéről jó, vajjon még nagyon messze van-e innen és gondolja-e, hogy egy hetven éves ember odáig eljuthat?

— Bizony kissé messze van még, — felelt a királyné nevetve, — de egy óra alatt talán még hetven éves ember is feljuthat... Hát őh nem ismeri ezt a vidéket?

— Nem én, még sohse jártam itt. Én nagyon mesziről jövök.

— Például?

— Aus Hermannstadt!

— Ah! — kiáltott fel a királyné örvendetes hangon és magyarul folytatá: — Nagy-Szebenből? Hát magyar ember?

Ő felsége aztán tovább beszélt magyarul, a miből azonban a szász atyafi egy kukkot sem értett és kissé szégyenkezve bevallotta, hogy biz ő nem tud magyarul.

— Schade, — jegyzé meg a királynő röviden és egy fejbőlintással elbúcsúzva, folytatta útját lefelé.

Alulról épen egy kis társaság iparkodott fölfelé, mely ő felségét megpillantva, mély meghajlással félreállott az útból. Az öreg úr onnan felülről nézte ezt a dolgot és kezdte magát kissé kényelmetlenül érezni. Alig várhatta, hogy a társaság fölérjen, aztán pedig ingadozó hangon kérdé, vajjon ismerik-e az urak azt a kisasszonyt?

— Miféle kisasszonyt?

— Hát azt, a ki az imént lefelé ment s a kinek önök köszöntöttek.

Amazok hangos kacajra fakadtak.

— Hisz az a császárné!

Az öreg úr egy darabig úgy állott ott, mintha a menydörgős menykő belecsapott volna; aztán elbeszélte, hogy mi történt vele s azzal fejezte be siralmas előadását:

— Egyszer életemben lett volna alkalmam a királynéval beszélni és akkor se tudtam vele beszélni. Bizony igaza van ő felségének: Kár, hogy nem tudok magyarul!...

Íme beteljesedett tehát, a mit az elébb említett lapszerkesztő megjósolt: „az emlékek egész raja zsibong körül,” és én majdnem úgy járok, mint Göthe Zauberslehrlingje: „die ich rief, die Geister, werd' ich nun nicht los!” Hanem erőt veszek magamon, kinyitom az egyidőre behunytt szemem és íme rémülve látom, mily nagy tért foglal el már is az én igénytelen csevegésem. Mert a mit az imént elmondtam, ennél egyéb nem igen akar lenni, legkevésbé pedig az ünnepelt fejedelemasszonyhoz méltó jellemrajz. Hiszen a ki a nőkről méltó módon akar írni, annak Diderot szerint: „tollát a szívárványba kell mártania és egy lepkeszárny hímporát hinteni soraira.” Hát még ilyen nőről! De a mire én nem vagyok képes, megtette más, a legköltőibb kedély, melyet valaha ismertem, felejtethetlen barátom és mesterem, báró Eötvös József.

Egyik levelében, melyet sok évvel ezelőtt, 1867 május 14-én, tehát még a koronázás előtt, intézett hozzám, és melyet egész terjedelmében már más alkalommal * tettem közzé, e rajongó szavakat írja: „Magas tanítványa nálunk virágokkal fogadtatott és napról-napra nő a lelkesedés, mely irányában nyilvánul. Valamint hiszem, hogy soha egy országnak nem volt királynéja, ki ezt inkább érdemié, úgy tudom, hogy sohasem volt ilyen, a kit így szerettek. És én a jövőhöz való bizalmat ép ezen

* L. a „Báró Eötvös József életéből” című cikket.

érzésre alapítom. Az érzelmek, legalább a népnél, sokkal nehezebben változnak, mint meggyőződései és én mindig úgy voltam meggyőződve, hogy ha egy korona, úgy mint 1848-ban a magyar, széttört, azt csak a nép szívében ébresztett nagy érzelmek lángjai forraszthatják össze. Három századon át megkísértettük a hittel, azután megpróbáltuk a reménnyel is több ízben, de egy még hátra volt, az: hogy a nemzet a dinasztiának valamely tagját igazán, szíve mélyéből szeresse és minthogy ezt most elértük, nem aggódom a jövő iránt...”

A költő-látnok báró Eötvös is jól látott a jövőbe; hite igazolva lett, reménye teljesült, a szeretet pedig nem csak összeforrasztotta a magyar koronát, hanem olyan fényvel árasztotta el, a milyenben talán soha azelőtt nem tündökölt.

A KIRÁLYI PÁRRÓL.

(1893).

„Az aranjujezi szép napok elmúltak” ezt ma nem valami udvaroncza mondja, hanem a magyar király fő- és székvárosának összes lakossága, mely az imént lefolyt hét kezdetén (ezen cikk 1893 novemberében Íratott) mélyen megindult szívvel látta köréből távozni a királyt és két nappal utána fájdalmas Isten hozzádot kiáltott a királyné után is. Igen, ezek csakugyan szép napok voltak és csak azt kívántuk volna, hogy valamivel többen legyenek, oly kívánság, mely bizonyosan fővárosunk területén túl is milliók szívében a legélénkebb visszhangot találja. Meglehet, hogy Magyarországon kívül ezen nyilatkozatot bizonyos byzantinizmus kifolyásának, vagy talán épen képmutatásnak fogják tartani, melynek célja a magyar nép valódi véleményét eltakarni. Őszintén szólva ilyen felfogáson nem csodálkoznánk és még kevésbé boszankodnánk, mert azon viszony, mely a magyar nemzet és a dinasztia, nevezetesen pedig a jelenlegi király között fennáll, oly sajátzerű, hogy könnyen megfoghatónak találjuk, midőn azt az ország határán kívül nem tudják megérteni, talán még Angliában sem, a hol pedig a királyi méltóság még legtöbb hasonlatosságot mutat

fel a mienkkel. Az Isten kegyelméből való királyi méltóság csakugyan, oly fogalom, a mely nem fér a mi nemzetünk fejébe és azon spanyol etikett, a mely a királyt, mint megközelíthetetlen magasabb rangú lényt távol tartja a gyorsan lüktető népélettől való minden érintkezéstől, Magyarországon soha nem volt képes és nem is fog soha gyökeret verni. A magyar nemzetnek királyához való viszonya kettős természetű, az mindenekelőtt jogi viszony, alapját pedig azon kétoldalú szerződés képezi, melynek lényeges tartalma 1723-ban a pragmatika szankciónak nevezett három törvénycikkben tétetett le és mely azután az 1867-iki kiegyezési törvényben részletes kifejtését találta. Ezen szerződés mindkét részre nézve jogokkal, de kötelességekkel is jár, és a magyar nemzet, teljesen eltekintve a király személyiségétől, az elvállalt kötelezettségeket mindenkor lelkiismeretesen fogja teljesíteni és ép oly lelkiismeretesen tiszteletben tartani a király jogait, a meddig a másik részről a jognak ugyanily tiszteletével és a kötelességnek ugyanily teljesítésével találkozik. Ezen jogviszony mellett fennáll azonban még egy, ha úgy szabad mondani, érzelmi viszony és ez utóbbi aztán csakugyan többféle fokozatot mutathat fel annak egyénisége szerint, a ki Szent István korongiját fején viseli. Azon viszony, mely Magyarország és a Habsburg-dinasztia közt fennáll, többször, nevezetesen pedig gróf Széchenyi István által észbeli házasságnak lett jellemezve, és ez elnevezésnek van bizonyos jogosultsága. De habár valamely házasság megkötésénél elsősorban az észbeli megfontolások voltak irányadók, ez még távolról sem zárja ki azt, hogy ezen megfontolásokhoz lassankint a szív is hozzájáruljon és hogy az ilyen frigynek reális tartalma őszinte benső szeretet csatlakozása által bizonyos ideális dicsőülést találjon. És mi bátran állíthatjuk, hogy 370 esztendő

óta Magyarország és a magyar király közt az imént megjelölt két irány mindegyikének szempontjából oly szilárd és oly szívélyes lett volna, mint azon nap óta, a melyen Szent István koronája először díszítette I. Ferencz József császár és király homlokát, és ő a magyar alkotmányra letett eskü által Magyarország törvényes királyává lett. Az ő elődei között egyetlen egy sem volt, a ki ezen esküt oly lelkiismeretesen megtartotta volna, egy sem volt, a ki, midőn egyéni érzelmei akár az írott törvényt, akár az alkotmánynak meg nem írott követelményeivel ellentétbe jutottak, ezen érzelmeket saját bensőjében oly hőiesen leküzdötte, uralkodói kötelességeit oly kifogástalan pontossággal teljesítette és a kötelességnek ily hű teljesítésével szemben az őt megillető jogokkal oly szerényen élt volna, mint azon fejedelem, a kinek jogara alatt Magyarország egy negyed századon át oly virágzásnak indult, a melyet a legvérmesebb reményű hazafiak legmerészebb álmaikban sem sejtettek volna. Ezen állítás bizonyítékául az utolsó 26 év történetéből számtalan adatot lehetne felhozni és a legmeggyőzőbbeket talán épen a legutolsó napokból. Legyen azonban szabad valamivel régibb időből egy jelenetet felemlíteni, mely annyira jellemző, hogy feleslegessé tesz minden további bizonyítást. 1873-ban történt, tehát oly időben, midőn az alkotmányosság az irányadó körökben még nem vert oly mély gyökeret, mint ma. Abban az időben a magyar honvédelmi minisztériumhoz, melynek élén akkor Szende Béla állott, a bécsi közös hadügyminisztériumtól azon értesítés érkezett, hogy Ő felsége azt parancsolta, miszerint ezen meg ezen a napon ennek meg ennek a honvédosztálynak a brucki táborban tartandó hadgyakorlatokra meg kell jelennie. Ezen jegyzék leírhatlan zavarba ejtette Szendét, a ki azonnal Szláv József akkori miniszter-

elnökhöz sietett és mindkettő teljesen egyetértett arra nézve, hogy ezen legfelsőbb parancs ellenkezik az 1868: XLI. t.-cz. 3. szakaszával. Minthogy azonban az uralkodónak ily egyenes és határozott parancsát még sem lehetett egyszerűen visszautasítani, Szlávy azonnal összehívta a minisztertanácsot, de ez hosszú tanácskozás után se tudott alkalmas utat találni, mely ezen kínos helyzetből kivezetne. A miniszterelnök tehát azt indítványozta, hogy a tanácskozás a következő napon folytatassék, a hadügyminiszter jegyzékét pedig nyugodtan zsebre tette és a miniszteri tanácskozás után azonnal távirati utón másnap reggelre audienciát kért Ő felségétől, a mely természetesen engedélyezve lett. Másnap a meghatározott órában, a magyar miniszterelnök Ő felsége kabinetjébe lépett. „Felséges uram”, monda, a hadügyminiszter jegyzékét átnyújtva a királynak, „a magyar kormány tegnap a hadügyminisztérium útján Felségednek egy legmagasabb parancsát vette és én bátor vagyok ma megjelenni, hogy szóval intézzem Felségedhez azon alázatos kérdést, vajjon nem történt-e tévedés, midőn ezen legfelsőbb parancs kibocsáttatott, mert az az 1868: XLI. t.-czikkel egyenes ellentétben áll.” Ezzel Szlávy kivonta zsebéből az illető törvényt és odanyújtá Ő felségének. A király az említett törvénynek 3. szakaszát néhányszor nagy figyelemmel átolvasta. Rövid gondolkozás után a törvénykönyvet visszaadta Szlávynek és mosolyogva nyújtott neki kezét ezekkel a szavakkal: *„Köszönöm, a dolog el van intézve.”*

Majdnem ugyanez a jelenet játszódott le Tisza Kálmán miniszterelnöksége alatt, midőn Zágrábban a címérgy az általánosan ismeretes kínos jelenetekhez vezetett. E jelenetekről a magyarelles táborból azonnal mindenféle értesítés ment fel Bécsbe, melyeknek célja

természetesen nem volt más, mint a koronánál a magyar felfogásra nézve kevésbé kedvező hangulatot kelteni. Midőn tehát Tisza Kálmán ezen ügy megbeszélése végett audienciára megjelent Ő felségénél, nem igen kedvező fogadtatásra talált. Hanem Tisza Kálmán is magával hozta volt a törvénykönyvet és miután a felséges urnák az illető szakaszokat megmutatta és megczáfolhatlan módon kiderítette a magyar álláspontnak törvényszerűségét, Ő felsége minden habozás nélkül magyar kormányának nézetéhez csatlakozott. Ezen példának számát a végtelenbe lehetne szaporítani, ha azoknak folytatása nem látszanék feleslegesnek, már azon okból is, mert Magyarországon a legkeményebb nyakú ellenzéki ember is a jelenleg uralkodó király alkotmányos érzülete előtt kalapot emel és szívesen csatlakozik annak elismeréséhez, miszerint a nemzet és koronás királya közt fennálló jogi viszony felülről még soha nem lett oly tisztaságban megőrizve, miként ezt huszonhat esztendő óta tapasztaljuk.

Ezzel teljes összhangban áll azonban az érzelmi viszony is. Teljes joggal ruházták Ferencz József császár és királyra a lovagias melléknevet és igen természetes dolog, hogy azon tulajdonságok, melyeknek Ő felsége ezen epithetont köszönheti, élénk rokonszenvre találnak azon magyar nemzet szívében, mely szintén a lovagias elnevezésre méltán tarthat igényt. Ferencz József királynál az ember az uralkodóval egyenlő magaságon áll. Ő felségének egész fellépése, a melyben saját méltóságának jogosult öntudata a szeretetreméltó szerénységnek ritka mértékével párosul, azonnal megnyeri a szíveket és midőn azt mondjuk, hogy a jelenlegi magyar királynak Kárpátoktól Adriáig lakó népe közt egyetlenegy ellensége sincs, de igenis van millió meg millió lelkesedett tisztelője, ez oly dicsé-

ret, a mely csak ritkán jut egy fejedelemnek, melynek jogosultságát mindazonáltal ez esetben senki sem fogja kétségbevonni. Ha csak egyetlenegyszer fáradnának ide azok, a kik külföldön a magyar nemzet és a korona közt fennálló viszonyról ítéletet mondanak, bárcsak egyetlenegyszer tennének egy kis körutat az országban és bizonyosan ők maguk is egész más nézetekkel fognának hazatérni és semmi jelentőséget nem tulajdonítanak egyes jelentéktelen eseményeknek, a melyek, ellentétben az optika törvényeivel, távolabbról nézve nagyobbaknak látszanak, mint a milyenek valósággal. Élénk temperamentummal és dús fantáziával bíró nép vagyunk, melynek érzelmei könnyen felpezsdülnek és aztán nem mindig engednek helyet az értelem hideg megfontolásainak. Megengedjük, hogy ennek néha nem kellene így lennie. Mielőtt bizonyos dolgokat teszünk, talán jó volna nem elégedni meg annak tudatával, hogy semmiféle illojális szándék nem vezet, hanem némi tekintettel kellene lennünk azoknak érzelmeire is, kik mindnyájunk előtt a szeretet és tisztelet tárgyát képezik. Hanem hiába, saját bőrünkben nem tudunk kibújni és azért reméljük, hogy az oly dolgok, melyek nem rossz szándékból erednek, a másik oldalról sem fognak tragikus értelemben vétetni. Azon, szerencsére már nagyon is megcsappant udvari körökben, melyek még mindig, habár némileg enyhébb formában, a spanyol etiketthez ragaszkodnak, az imént érintett események felett valódi, vagy színlelt rémület szokott uralkodni, de ez egy okkal több azon kívánságnak igazolására, mely nálunk még a legmérsékeltebb politikusok körében is nyilvánult; tudnillik, hogy valahára igazi magyar udvartartásunk legyen. Ezalatt senki sem ért indiskret beavatkozást azon intézkedésekbe, melyek szerint Ő felsége saját háztartását rendezi, hanem nagy súlyt helyeznénk arra,

hogy a magyar király, valahányszor idejő hozzánk, *magyar légkörben* mozogjon^ miáltal nem egy aggodalom azonnal lecsillapítható, nem egy téves felfogás rögtön helyreigazítható volna, a mi ma nem történik, talán nem azért, mert az illetőkben hiányoznék a jóakarát, hanem azért, mert nem ismerik a mi viszonyainkat, nem ismerik, ha úgy szabad mondani, a magyar nép lelkét. Több mint húsz évvel ezelőtt az udvarnál igen magas állással bíró úri ember azt monda e sorok írójának: „Mióta a magyar képviselők az udvari ebédekre meghivatnak, ezen ebédek oly lármások lettek, hogy az ember szinte restelli.” Nohát, meglehet, hogy amaz idő óta az udvari ebédeken talán valamivel hangosabb a társalgás, mert Ő felségének magyar vendégei azon, mint hiszszük, egészen helyes nézetből indulnak ki, miszerint a meghívás nem azért történt, hogy az illetők néma alázattal leborulva a felséges uralkodó előtt, a konyhafőnök által készített étrend szerint a tálaknak bizonyos számát absolválják, hanem, hogy az ország első nemes emberének vendégszerető házában néhány élvezetes órát töltsenek.

De azért soha ezen vendégek egyike sem tévesztette szem elől, akár csak egy pillanatra is azon háznak előkelőségét, a hová meg lett híva, és azon házi urnák állását, a kinek asztala mellett ül. És ha az ember azon fesztelen szeretetreméltóságot észleli, melylyel Ő felsége ily alkalomkor vendégei között mozog, akkor bátran fel lehet tenni, hogy az általunk az imént kifejezett nézeteket a felséges úr is teljesen osztja. Vannak aztán az udvari szertartásnak némely más pontjai is, melyek nálunk csakugyan nem volnának fenntarthatók, így például mi, a mi barbár eszünkkel sohasem fogjuk megérthetni azt, hogy audienciák alkalmával a képviselő, a ki a lakosság bizonyos részének törvényes képviselője,

hátrább áll valamely talán teljesen jelentéktelen emberrel szemben, a ki nem képvisel semmit, önmagát kivéve, és a kinek érdeme kizárólag abban áll, hogy atyai és anyai részről annyi nemesi ranggal felruházott ösöt tud kimutatni, a hány a kamarási méltóság elnyerésére szükséges. De ezek végre mégis csak apróságok és ezeken a kis bajokon könnyű is lesz segíteni, valamint 1867 óta majdnem minden esztendőben lehullott egy-egy darabkája annak a véghetetlenül hosszú régi czopfnak, mely még 26 évvel ezelőtt oly vígan lógott a levegőben.

Képzeltető, hogy ezen udvari atmoszféra az ötvenes évek elején, mikor a levegő még nem némileg tisztulva az 1859-iki és az 1866-iki események által, még sokkal tikkasztóbb és nyomasztóbb volt, mint a kiegyezés után, a mely mégis rendet csinált ama magasabb régiókban is. Ama tikkasztó légkörbe negyven évvel ezelőtt közvetlenül a bajor bérczekből át lett ültetve egy virágzó havasi rózsza: Erzsébet császárné és királyné. Már megérkezése pillanatában magával hozott egy nagy hibát, melyet bizonyos körökben sohasem tudtak neki megbocsátani: szépségét. Egy asszonymak szépsége mindig nagy bűn gyanánt tűnik fel más asszonyok szemében, a kik vagy kevésbbé, vagy egyáltalában nem szépek és miután a másiknak szépségét tagadni nem lehet, sem pedig irigységöket bevallani nem akarják, irigységük tárgyán mindenféle láthatlan foltot akarnak felfedezni, melyeknek létezését nem képesek ugyan bebizonyítani, hanem bizonyos merészséggel és szívóssággal állítják, hogy ezek a foltok megvannak és az ilyen állítások utóvégre szélesebb körben is hitelre találhatnak, főleg ha azon személy, a ki szóban forog, oly magasan áll, hogy a suttogó hangon terjesztett gonoszságok vagy épenséggel nem, vagy csak igen későn hatolnak fel hozzá.

A kajánságnak annál könnyebb a játéka, ha szemben áll egy a szabad életben felnőtt nagyon fiatal gyermekkel, a kinek ármánykodó udvaroncok finom malíciái iránt semmi érzéke nincsen. Ebben a tekintetben a felséges asszony házasságának első éveiből mindenféle furcsa, ma talán hihetetleneknek látszó történetkéket lehetne elmondani. Egyszer a császárné és királyné, a nélkül, hogy valakit ebbeli szándékáról értesített volna, maga mellé vett egy udvari hölgyet és gyalog sétált Bécs utczáin át, végre pedig a Grabenen egy boltba lépett, melynek kirakatában egy neki tetsző tárgyat megpillantott, melyet aztán meg is vásárolt. Midőn Ő felsége távozni akart, a minden feltűnést gyűlölő úrnőnek rémületére néhány száz ember állott a bolt előtt, úgy, hogy a királyné kíséreléssel együtt csak nagynehezen és csakis a rendőrség segítségével tudott magának a sokaságon át utat törni.

Midőn ezt az eseményt bizonyos körökben megtudták, azon gúnyos megjegyzés tétetett: „Ő felsége nyilván azt hiszi, hogy még mindig a bajor hegyek közt él és teljesen megfélekedezik arról, hogy ő osztrák császárné, valamint arról is, hogy mivel tartozik férje magas állásának. „

Ezen első kísérlet szerencsétlen kimenetele által bátortalanítva a fiatal császárné ezután gondosan kerülte Bécsnek utcáit és sétáiban az udvari kert elzárt részére szorítkozott. Most pedig ugyanazok a gonosz nyelvek azt suttozták: „Ő felsége úgy látszik azt hiszi, hogy még mindig a bajor hegyek közt él és teljesen megfélekedezik arról, hogy ő osztrák császárné, mint ilyen pedig kötelessége minél gyakrabban megjelenni a lakosság előtt.”

Az ilyen tűszúrások mindennemű változtatban éveken át lettek folytatva és ha a felséges asszony jellemének szilárdsága még további bizonyításra szorulna, ez meg

volna adva azáltal, hogy ezek a gonosz nyelvű ócsárlások az ő kedélyére semminemű benyomást nem gyakoroltak, hogy ő szíve egyszerűségében megelégedett azzal, hogy férjének szerető hitvese, gyermekeinek gyengéd anyja legyen. Egyébiránt, a kinek alkalmá volt, a felséges asszony közelébe juthatni, az bizonyosan nem minden meglepetés nélkül vehette észre, hogy ez egy egészen sajátos asszony és magában teljesen befejezett jellem, melyre semmiféle más mértéket nem lehet alkalmazni, mint a saját egyéniségét. Ezen igénytelen egyszerűség, ezen majdnem a féltékenységgel határos szerénység mögött szilárd, erélyes akarat, világos fő és anyagi jóságú szív rejlett. A császárné és királyné lassan és halk hangon beszélt de annak a mit mond, van, kissé mindennapias kifejezéssel élve, keze és lába. Csodálatraméltó tapintattal mindig fején találja a szeget és egyes rövid megjegyzései csakhamar sejtetik a figyelmes észlelővel, hogy ezen megjegyzéseket hosszú gondolkozási munka előzte meg. Hanem persze a felséges asszony neveltetése is egészen sajátos volt. Az ő nevelője, az öt kötetű „Geschichte der Magyaren” szerzője volt, a ki első vállalkozott magyar, főleg Kisfaludy-féle verseknek németre való fordítására, azon szerencsétlen Majláth János gróf, a ki később leányával együtt a starhembergi tó mélységében önként kereste és találta a halált. E sorok írója nem ismerte a grófot, hanem az nem lehetett közönséges ember, különben nem merte volna a bajor királyi ház egyik hercegnőjének nevelését oly irányban vezetni, a mint ez ily házakban nem csak nem szokásos, hanem egyenesen tilos.

A felséges asszonynak szabadelvű, semmiféle előítélet vagy elfogultság által meg nem zavart nézetei mellett mindenki természetesen fogja találni, hogy ő, minél

jobban ismerkedett meg monarchiánk viszonyaival — értjük azon viszonyokat, melyek az 50-es években és a 60-as évek elején fennállottak — hogy ő mondom rokonszenvét napról-napra fokozódó mértékben Magyarország felé fordítá. Az ő éles szeme felismerte, hogy a magyar nemzetben a Habsburg-dinasztia erkölcsi erejének egy kimeríthetlen kincsét találja, a mely azonban sem nyers erőszak, sem ravaszság, hanem egyedül őszinte szívélyes jóakarattal hódítható meg. Minálunk ma csak sejthetik, de talán nemsokára eljövend az idő, a midőn teljes tisztasággal fogják látni, mennyit köszönhet szeretett hazánk Erzsébet császárné-királynénak, hogy nehéz időkben mennyit tett ő Magyarország javára.

Amaz időben pedig különös bátorság kellett hozzá, hogy valaki Magyarország mellett fellépjen. Nos, a feleséges asszony bírt ezzel a bátorsággal. Őt nem riasztotta vissza azon biztos kilátás, hogy ellenségeinek amúgy sem csekély számát, Magyarország nagyon is számos ellenségeinek csatlakozása, tetemesen fogja szaporítani. Hanem ezen kitűnő asszony bátran szállott szembe mindezekkel a nehézségekkel, lelkesítve azon czél magasztossága által, hogy újból megszilárdíthatja trónját azon jeles fejedelemnek, a kit férjének nevezett, és hogy helyreállíthatja a félreértések és rosszakarat által megzavart egyetértést egy nemes nemzet és nem kevésbé nemes uralkodója között. Hogy ezen czélt minél gyorsabban és minél biztosabban elérhesse, megtanulta a magyar nyelvet, megismerkedett Magyarországnak irodalmával és történelmével és az a nap, a midőn a veszprémi püspök a magyar koronát tette ez úrnő fejére, egyszersmind koronázását jelezte a szeretet azon munkájának, melynek a királyné éveken át annyi önfeláldozó odaadással szentelte egész életét.

Nagyon is hosszúra terjedne és alkalmasint nagyon is unalmas volna, ha követni akarnók lépésről lépésre azon rosszakaratot, mely e magas állású nőt egynémely oldalról kísérte és mely a változott körülmények szerint változó formában nyilatkozott, ha követni akarnók mindazon stádiumon át, melyen az az utolsó 25 esztendő alatt keresztülment, hanem már a mondottak után is mindenki megfoghatóan fogja találni, hogy a királyné, a kinek egész lénye amúgy is inkább csendes, magábazárkózott életmód felé hajlott, a nyilvánosságtól teljesen visszavonult, hogy életének feladatát férjének boldogításában és gyermekeinek gondozásában találta, üdülést és szórakozást pedig nem a nagyvilág mulatságaiban, hanem abban kereste, hogy ismereteinek körét szellemi foglalkozás és előtte ismeretlen országokban tett utazások által kibővítsé. Hogy nehéz órákban mi volt ő királyi férjének, miképen tudta őt gyengéd, de egyszersmind erős kézzel is támogatni, midőn, a mi — fájdalom — nagyon is sokszor történt, a sors csapásai őt letöréssel fenyegették, miképen tudta ő egy rettenetes családi katasztrófa pillanatában, midőn kimondhatlan fájdalom dúlta szét az ő saját anyai szívét, a római nő heroismusával leküzdeni saját fájdalmát, hogy az atya szívébe csepegtesse a vigasznak azon balszamát, a melyre az ő saját sebei annyira rászorultak volna: ezt csak némileg lehet sejteni azon emlékezetes szavakból, melyeket a király nyilvánosan és oly hangosan, hogy nemcsak saját birodalmának népei, hanem a föld kerekiségének minden érző embere meghallja, azon küldöttséghez intézett, mely azért jött hozzá, hogy azon leírhatlan szerencsétlenség közben, mely családját érte, Ő felségét népeinek benső részvétéről biztosítsa. Ezekben a szavakban valóban megható jellemzése foglaltatik a királyné minden dicséreten felülálló magatartásának. Nem kevésbé benső szeretettel csüggött

ezen rendkívüli asszony a maga gyermekein. Midőn a boldogult Rezső trónörökös körülbelül 8 esztendő volt, súlyos betegségen kellett átesnie. Akkor a kis fiúnak nevelője Latour gróf köteles volt minden félórában a gyermek hogylétéről jelentést tenni az anyának, a kinek pedig még ez sem volt elegendő, mert naponként számtalanszor szaladt fel azon a csigalépcsőn, a mely a királyné lakosztályából a koronaherceg betegágya felé vezetett, hogy ott a láztól hányatottnak hogyléte iránt tudakozódják. És midőn ezen fiú 23 évvel azután oly tragikai módon lett anyjától elválasztva, míg a legidősebb leány, Gizella főhercegnő már előbb követte volt férjét annak bajor hazájába, az anyai szeretet teljes mértéke Mária Valéria főhercegnő felé irányult. Midőn pedig még ez is férjhez ment, a felséges asszony napokig sirt. Ő nem tudta felfogni, hogy ez az ő gyermeke, a kit ő rajongásig szeretett, a maga részéről bárkit a világon annyira szerethessen, hogy miatta ilyen anyától elszakadjon. És midőn ezen kedvencz leánya életében az úgynevezett nehéz óra közeledett, a császárné és királyné lemondott az általa már kilátásba vett tengeri utazásról, hogy azonnal kéznél legyen abban a pillanatban, a melyben minden asszony vigaszt és erőt merít anyjának jelenlétéből. Ugyanezen okból a svájci Territet lett tartózkodási helyül választva, midőn a gólya másodszor köszöntött be a lichteneggi kastélyba. Tollunk fellázad azon gonosz híreknek ismétlése ellen, melyekkel gonosz nyelvek ezen territeti tartózkodást és a császárnak és királynak ottan tett látogatását kísérték. Azokról, a kik ezeket a híreket terjesztették — és nagy sajnálatunkra egynémely hírlap is résztvett ezen kevésbé tisztességes munkában — felteszünk annyi becsület-tudást, hogy legalább utólag szégyenlik azt, a mit akkorában tettek. Csak futólag akarjuk említeni, hogy

amaz időben színlelt sajnálkozás hangján suttogták, hogy a felséges asszony kedélybeteg, hogy azon görög nyelvtanító, a ki őt kísérte, tulajdonkép orvos, Ő felsége a királynak utazása pedig — — de nem, elég legyen ebből. Azt az okot, a mely miatt Ő felsége Svájcba ment nyaralni, — igaz, hogy nem valami zajos mulatóhelyre, hanem az ő csendes, magábazárkózott természetének megfelelőleg a természet minden bájával felékesített csendes völgybe, melyet Lichtenstein herczeg egy korábbi kirándulás alkalmából ismert és a felségeknek ajánlott volt, ezt az okot már ismertettük. Midőn a felséges asszony Bécsből való elutazása alkalmával búcsút vett a királytól, arra kérte ez utóbbit, látogatná meg őt néhány napra Territetben, hadd próbálja meg ő is, miként izlik az, ha egy ily magas állású úr egyszer inkognito utazik és teljes fesztelenséggel mozoghat. A király ezt örömmel megígérte és később Territetben oly jól érezte magát, hogy ottani tartózkodásának idejét néhány nappal még meg is hosszabbította. Ha ezen egyszerű tényállást általánosan ismerik, akkor egy perczig sem adtak volna hitelt az előbb említett rablőhistóriáknak, ámbár ezek még így is igen sok értelmes embernél komoly kétkedésre akadtak, főleg miután oly személyek, akik teljesen be vannak avatva az udvarnál előforduló eseményekbe, a legnagyobb határozottsággal állították, hogy mindezekből a pletykákból egy szó sem igaz, a miről mindenki meg fog győződhetni, mihelyt a felséges asszony Magyarországra jő. És ő jött — jött, látták és győzött. Már megérkezésének pillanatában eltűnt mindazon aggodalom, a mely a felséges asszony szenvedő állapotára vonatkozó hírek következtében keletkezett volt. A magas úrnő kitűnő színben volt és alig lehetett észrevenni rajta valami változást, ámbár már két esztendeje volt, hogy Magyarországot nem szeren-

cséltette látogatásával. Ugyanaz az előkelő alak, ugyanaz a szép dus haj, ugyanazok a kifejezésteljes szemek, a száj körül ugyanazon kedves mosoly, ugyanaz a halk, de szívhez szóló hang, szóval mindenben ugyanazon megnyerő jelenség, melylyel már 36 évvel ezelőtt, midőn először volt szerencsénk őt látni, minden szívet meghódított vala.

A felséges asszony életmódja is ugyanaz maradt. Ép oly egyszerű és keresetlen, mint azelőtt. Ágyát reggeli félhat órakor hagyta el, gyorsan öltözködött és aztán többnyire minden kíséret nélkül hosszabb, rendszeren másfél órai sétára indult. Mily fesztelenséggel és nyájassággal szokott ő ily alkalommal a gödöllői kastély környékén lakó falusi népséggel érintkezni, arról már volt alkalmunk egyik-másik kedélyes történetkét elmondani olvasóinknak. Nyolcz óra tájban a felséges asszony hazatért. Akkor következett az elég tartalmas reggeli: kávé, hús, tojás, azután pedig rövid ideig tartó pihenés. A délelőtt teljesen szellemi foglalkozásnak volt szentelve. A felséges asszony sokat olvas, és az irodalom jelenségeit éber figyelemmel kíséri. Kedélye költői irányának megfelel azon rajongó tisztelet, melylyel Heine iránt viseltetik és valóban nem az ő hibája volt, hogy ezen tiszteletnek nem adhatott még más módon is kifejezést, mint azon látogatás által, melyet az elhunyt költő nővérénél tett. Különös előszeretettel viseltetik a királyné az új-görög nyelv és irodalom iránt. Utazásai közben megszerette Görögországot, annak lakosságát és nyelvét és ez utóbbit már annyira megtanulta, hogy képes volt új-görög költeményeket magyarra, magyar és német költeményeket pedig görögre igen sikerülten lefordítani. Hogy mikor van Ő felségének ebédórája, azt nagyon nehéz volna meghatározni, mert tulajdonképeni ebéd reá nézve nem létezik. Ő, mihelyt arra kedvet érez, valami könnyű ételt — többnyire egy pohár

tejet egy kis kenyérral hozat magának, de a lakmározás örömeit ő nem ismeri és nem is vágyódik utána. Ebéd után következik aztán a nagy séta, mert az orvosok, a mióta a lovaglást már nem vélték tanácsolhatni, erős testi mozgalmat ajánlottak. Az estét aztán férje társaságában tölti a királyné és utolsó ittléte alkalmával is, valahányszor szép őszi este volt, a királyi pár együtt ült a budai vár gyönyörű kertjében és elragadtatással nézte a lábai előtt elterülő, fényárban sugárzó várost és a hatalmas folyót. Ha a király másfelé volt elfoglalva, a királyné este hölgyeivel társalgott, a kiknek száma nagyon csekély, de a kik aztán a felséges asszony részéről annál szívélyesebb bánásmódban részesülnek. Általában igen nevezetes az a viszony, a melyben a császárné és királyné alantasaihoz áll. Nagyon keveset mondanánk, hacsak annyit mondunk, hogy mindezek a személyiségek, férfiak, úgymint nők feltétlen hódolattal viseltetnek úrnőjük iránt. Ezek rangjukra, jellemükre, temperamentumukra nézve nagyon különbözők ugyan, de egyben teljes összhangzás van valamennyiük között és ez a koronás asszony iránti lelkesedés, azon a rajongással határos szeretet, melylyel iránta viseltetnek. Egyik legmagasabb rangú úr, a ki Ő felségének környezetéhez tartozik és már nagyon régen túl van a fiatalkor évein, azon kérdésre, vajjon nem találja-e már nagyon is terhesnek azt a sok fáradtságot, a melyet neki a felséges asszony utazásai okoznak, azt válaszolta: „Nem tagadom, az én feladatom néha-néha nem könnyű, hanem a meddig ez az úrnő veszi igénybe az én szolgálataimat, addig maradok és minden erőmet össze fogom szedni, hogy a felséges asszony parancsainak minél jobban megfelelhessenek.”

Midőn ilyen indulatok uralkodtak a Felséges asszony környezetében, körülbelül elképzeltetni, milyen fellázító

hatást tettek erre a környezetre a fentemlített kósza hírek és hogy annak indignációja nem ismert határt. Midőn észrevették, hogy ezen alávalóságok még Magyarország felé is megtalálták útjokat, sőt a felséges asszonynak egyik-másik elejtett szavából azt vélték gyaníthatni, hogy ő neki is van tudomása arról, a mit róla beszélnek, ez ellen kellett valamit tenni. A nagyközönséget, mely főleg minálunk oly benső rokonszenvvel csügg szeretett királynéján, fel kellett világosítani arra nézve, hogy a hozzá is eljutott pletykák a leggyalázatosabb hazugságokat tartalmazzák és hogy Ő felségének úgy testi, mint lelki állapota teljesen normálisnak mondható. Az ilyen felvilágosítás szükséges voltára nézve teljes egyetértés uralkodott, csak az volt a kérdés, vajjon milyen eszközök által lehetne legjobban elérni a minden részről helyeselt célt. Mindenki átlátta, hogy úgynevezett dementik, hivatalosak vagy félhivatalosak ilyen kényes ügyekben, melyekről mégis csak burkolt kifejezésekben lehetett beszélni, inkább ártanának, mintsem használnának, sőt talán kétségeket ébreszthetnének még ott is, a hol azok eddig nem léteztek. A királyné tapintata és „bon sens”-ja híveinek fáradozásait önkénytelenül is tetemesen megkönnyítette azáltal, hogy főudvarmesterével közölte, miszerint szándéka a magyar fő- és székvárosban tartózkodásának ideje alatt néhány nyilvános intézetet is meglátogatni és minél gyakrabban közvetlen érintkezésre lépni a lakossággal. Felkérte egyszersmind báró Nopcsa főudvarmesterét, hogy imént jelzett szándékának valószínűsítésére nézve a magyar királyi miniszterelnökkel tárgyalásokat indítson. És ezen látogatások csakugyan meg is történtek, sőt mintegy ráadásul Ő felsége még néhány üzleti boltban is megjelent, hogy azokat megtekintse és egynémely vásárlásokat tegyen. Magától értetik, hogy ilyen alkalommal Kugler

czukrászdáját, mint budapesti specialitást, nem lehetett mellőzni. Az a leány, a ki Ő felségét kiszolgálta, még órákkal utána is valóban mulatságos extasisban volt. Minden törzsvendégnek, a ki belépett, elmondta, miszerint annyira fel van izgatva, hogy egész nap egyetlen egy falatot nem tudott enni. De a többiek is, mindazok, a kikkel a királyné érintkezett, mindazok, a kikhez csak néhány szót intézett, mindezek egytől-egyig valódi elragadtatással beszélnek a felséges asszony szeretetreméltóságáról, mely legalább néhány perczre elfeledtette az illetőkkel azon társadalmi válaszfalat, mely a megszólított a megszólítottól elkülöníti. Ebben a tekintetben szájról-szájra jár száz meg száz apró történetke, melyek azt bizonyítják, hogy Ő felsége ma Magyarország fővárosában ép oly népszerű, mint az ischli vagy gasteini hegyek között, a hol a királyné — ott császárné — a paraszt népnél a szívindító legendák egész sorának központját képezi. A budapesti látogatásoknál mulatságos jelenetekben sem volt hiány. A mennyire emlékezünk Márton Alajos váczai-utczai díszműúru-üzlete volt az első, melyet Ő felsége meglátogatott. Az udvari hintó véletlenül nem közvetlenül a bejárás, hanem egy szomszédos üzlet ajtaja előtt állott meg, úgy hogy a királyné, kinek kísérete csak egy udvari hölgyből állott, meglehetősen észrevétlenül lépett be Márton üzletébe. Szerencsére maga a főnök jelen volt, a ki azonnal megismerte a felséges asszonyt. Tapintatos ember létére azonban a felség megjelenésének módjából azonnal következtette, hogy a Felséges asszony inkognito akar maradni és így Márton úr is gondosan óvakodott, hogy ezt az inkognitót valahogyan meg ne sértse. Hanem ez aztán igen kemény próbára tette az ő diplomáciai tehetségét, mert „felségnek” ily körülmények között nem címezhetette a magas látogatót, hogy pedig Magyarország király-

néjával per „nagysád” beszéljen, ezt az ő lojális szíve nem engedte meg. A királyné a mi derék polgártársunk arczáról leolvasta, hogy mi fordul meg az ő agyában és nem kevéssé mulatott rajta. Szerencsére azonban már néhány percz múlva egy „felséges asszony” csúszott ki az udvari hölgy szájából és most Márton úr szívéről is leesett a kő. Korlátlanul adhatott kifejezést a feletti örömének, hogy ily rendkívüli kitüntetésben részesült, a mit Ő felsége az üzletben látott műtárgyak szépsége iránti elismeréssel viszonzott.

Még csak egy vonásról akarunk itt megemlékezni, a mely meghatóan jellemzi Ő felségének kedves, szeretetreméltó modorát. A gödöllői tartózkodás alatt valamelyik napon a felséges asszony felolvasónőjének, Ferenczy Ida udvari hölgynek szabad napja volt, mert Ő felsége Fóthra szándékozott menni Károlyi grófné meglátogatására. Erre a napra Ferenczy Ida ebédre meghívta magához egy barátnőjét, a belügyminister nejét, Hieronymi Károlynét. Ugyanazon a napon véletlenül megjelent Andrassy Katinka grófné is, a ki aztán szintén résztvett a Ferenczy Ida ebédjén, ebéd után pedig a három úrnő néhány órát töltött bizalmas beszélgetés közben. Hat óra tájban Hieronyminé távozott, míg Andrassy grófné bevárta a királyné visszajövetelét. Néhány nappal utána Ő felsége az itteni jótékonyági intézetek valamelyikét meglátogatta és midőn a választmány nőtagjai között Hieronyminét is bemutatták neki, a királyné azonnal mosolyogva kezét nyújtott neki ezekkel a szavakkal: „Nagyon örvendek, hogy Önt itt találom, mert mindenkor szívesen látom. Úgy hallottam, hogy Ön a minap az Idánál volt és nagyon sajnáltam, hogy már nem találtam ott, midőn Fóthról hazajöttem.”

Végezetül emlékezzünk még egy rövid megható szóról, mely a maga egyszerűségében mégis megható hűséggel

tükrözteti vissza azon gyengédséget, melylyel a császárné-királyné felséges férje iránt viseltetik. Midőn a nagyváradi püspök a bíbornoki kalappal lett feldíszítve és ez új minőségében Bécsben hivatalos látogatásait tette, úgy, miként ez bíbornokok kinevezése alkalmával szokásos, a királyné előtt is kívánt tisztelegni. Azonban azt mondták neki, hogy a felséges asszony nemsokára Magyarországra jő és nagyon fog örülni, ha a magyar bíbornokot magyar hazájában üdvözölheti. Megjegyezte egyszersmind Ő felsége, hogy még a bíbornok-hercegprímást sem ismeri és így a múlt vasárnapon mindkét bíbornok megjelent Ő felsége előtt, a ki őket egyenként fogadta. A hercegprímással Olaszország szépségeiről beszélt a királyné és Vaszary bíbornok igen élénk szavakban emlékezett meg azon verőfényes boldog napokról, melyeket az olasz ég alatt töltött.

— No hát, akkor Ön itt nem igen jól fogja magát érezni, monda Ő felsége.

— Bizony nem, válaszolt a bíbornok és, a trónörökös gyászos kimúlására czélozva, fájdalmas hangon folytatá: főleg az utolsó időben nem egy nehéz, gondteljes órában kellett átesnem.

— *Hát még a szegény király*, tévé hozzá a felséges asszony a maga halk, rezgő hangján, melyben kifejezésre jutott azon mély részvét, melylyel ő királyi férjének nehéz gondjaiban osztozik.

Elment és mi valóban nehéz szívvel láttuk őt távozni. Reméljük, hogy a legközelebbi tavasz őt ismét üde erőben és egészségben fogja hozzánk visszahozni, hogy ő még sokáig, nagyon sokáig maradhasson az, a mi eddig volt: férjének életöröme, gyermekeinek bálványozott anyja és a szegények és szenvedőknek ezer meg ezerszerte áldott védangyala. Ha pedig néha-néha bizonyos keserűség akarna rajta erőt venni, midőn

visszaemlékezik arra, hogy nem egyszer az ő legnemesebb érzelmei félre lettek ismerve, hogy az ő legszebb tettei nem részesültek azon hálában, melyet oly nagy mértékben megérdemeltek volna, akkor leljen vigaszt abban a gondolatban, hogy millió meg millió szív őszinte szeretettel és tisztelettel ragaszkodik hozzá és emlékezzék meg a török költőnek azon szép mondásáról

Ha könnyeket szárítani kell,
A hálátlanságot feledd,
Hiszen a *rózsa* kedvéért
Még a *tövist* is öntözed.